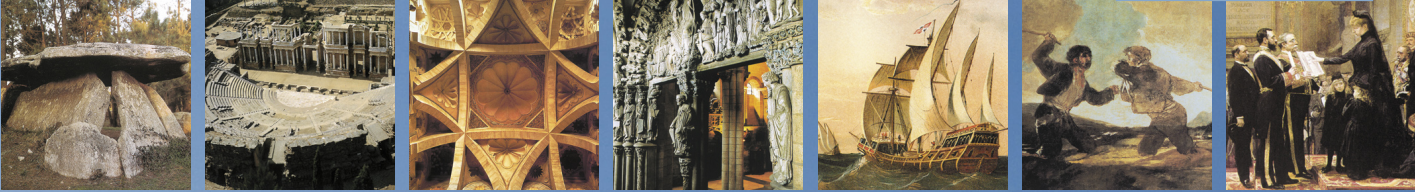

Historia

Xosé Alfeirán Rodríguez
Ana Brea Pedreira
Ana Romero Masiá

BAÍA EDICIÓNs

HISTORIA DE ESPAÑA

Segundo Curso de Bacharelato

Xosé Alfeirán Rodríguez
Ana Brea Pedreira
Ana Romero Masiá

Edita

Baía Edicións

Deseño gráfico

Baía Edicións

Foto portada

Tono Arias

Impresión

Lugami Artes Gráficas, Betanzos

ISBN: 978-84-92630-09-7

D. Legal: C 889-2009

1ª Edición

Abril 2009

© 2009

Xosé Alfeirán Rodríguez

Ana Brea Pedreira

Ana Romero Masía

© 2009

Baía Edicións

Polígono de Pocomaco, 2ª Avda.

Parcela A2 / 22

15190 A Coruña

Tel.: 981 174 296

Fax: 981 915 698

comercial@baiaeditions.net

www.baiaeditions.net

Distribución:

Consorcio Editorial Galego

pedimentos@coegal.com

Tema 1.

Hispania e Gallaecia na antigüidade

14

1. As primeiras culturas 16	1. Os inicios do poboamento peninsular 2. A chegada de influencias centroeuropeas e mediterráneas 3. Os pobos prerromanos
2. A romanización 23	1. A Hispania romana 2. A Gallaecia romana
3. Os reinos xermánicos de Hispania 31	1. O reino dos suevos en Gallaecia 2. O reino dos visigodos

Tema 2.

Al-Andalus e os reinos cristiáns medievais

36

1. Esplendor de al-Andalus e formación dos reinos cristiáns 38	1. Conquista e ocupación islámica 2. Emirato e califato de Córdoba 3. A orixe dos reinos cristiáns 4. Reconquista e repoboación 5. As campañas de Almanzor e a fin do califato de Córdoba 6. A presenza musulmá en Galicia
2. A expansión cristiá e a fin de al-Andalus 48	1. Taifas, parias e reinos cristiáns 2. A loita contra os almorávides 3. Creación da Coroa de Aragón e independencia de Portugal 4. A loita contra os almohades 5. Creación da Coroa de Castela e conquista de Andalucía e Levante 6. Cartas de poboamento, doazóns e repartimentos 7. A expansión catalanoaragonesa 8. O reino nazarí de Granada

3. Sociedade e monarquía feudal	55	1. A sociedade feudal 2. A monarquía feudal 3. Da ruralización ao desenvolvemento urbano e comercial
4. A crise dos séculos XIV-XV	62	1. A crise demográfica e a Peste Negra 2. Crise e recuperación económica 3. Crise política e revoltas nobiliarias 4. Crise e revoltas sociais
5. A Galicia medieval	66	1. Un reino sen rei 2. Os señores de Galicia 3. As peregrinacións a Compostela 4. Reactivación da vida urbana 5. As dificultades do século XIV 6. A revolta dos irmandiños

Tema 3.

Os Reis Católicos e a Monarquía hispánica 76

1. Os Reis Católicos	78	1. Unión dinástica 2. Pacificación dos reinos e sometemento dos señores feudais 3. Dominación de Galicia 4. Establecemento da Inquisición e expulsión dos xudeus 5. Reorganización políticoadministrativa 6. Ampliación territorial 7. Descubrimento de América e reparto do mundo 8. A política matrimonial e o problema sucesorio
2. A Monarquía dos Austrias.....	86	1. A Monarquía hispánica. Trazos xerais 2. Carlos I e o Imperio universal 3. A Monarquía católica de Filipe II 4. A hexemonía dinástica de Filipe III 5. Filipe IV e a loita polo mantemento da hexemonía 6. Carlos II e o problema sucesorio
3. Conquista e explotación da América española	110	1. A conquista da América española 2. O goberno das Indias 3. A explotación das Indias 4. A evangelización
4. A Galicia dos Austrias	115	1. Organización administrativa do Reino 2. Galicia e a explotación das colonias 3. Galicia e as guerras dos Austrias 4. Sociedade agraria e novos cultivos

Tema 4. A Monarquía borbónica no Antigo Réxime

122

1. O Antigo Réxime: trazos fundamentais .. 124
 1. Sistema económico predominantemente agrario
 2. Réxime demográfico antigo
 3. Sociedade estamental
 4. Analfabetismo e relixiosidade
 5. Persistencia do réxime señorial
 6. Monarquía absoluta e soberanía real
2. Os Borbóns e a Coroa de España no século XVIII 129
 1. Filipe V e o centralismo borbónico
 2. Fernando VI e o pacifismo
 3. Carlos III e o reformismo Ilustrado
 4. Carlos IV e o impacto da Revolución francesa
3. A Galicia borbónica..... 148
 1. As realizacións dos Borbóns en Galicia
 2. Galicia e as guerras dos Borbóns
 3. Fidalgos e comerciantes
 4. A Ilustración en Galicia

Tema 5. Inicios e consolidación do réxime liberal

156

1. Crise do Antigo Réxime e revolución liberal 158
 1. Liberalismo: principios e institucións
 2. A crise da monarquía e a invasión napoleónica
 3. As Cortes de Cádiz e a Constitución de 1812
 4. A restauración de Fernando VII. 1814-1833
 5. Independencia da América española
2. A construción do Estado liberal 176
 1. Liberalismo doutrinario: moderados e progresistas
 2. O réxime do Estatuto Real e o triunfo liberal. 1833-1836
 3. O réxime progresista de 1837. 1836-1843
 4. O réxime moderado de 1845. 1843-1868
3. O Sexenio Democrático. 1868-1874 192
 1. Liberalismo democrático: demócratas e republicanos
 2. A Revolución de 1868
 3. A Monarquía democrática de Amadeo I. 1871-1873
 4. A Primeira República. 1873-1874
 5. O republicanismo en Galicia durante o Sexenio
4. O modelo de Estado na España liberal.. 202

Tema 6.

Estado e nación na Restauración borbónica

208

1. O réxime da Restauración borbónica.

1875-1923 210

1. O reinado de Afonso XII. 1875-1885
2. A rexencia de María Cristina de Habsburgo. 1885-1902
3. A Galicia dos caciques

2. O reinado de Afonso XIII e a crise

da Restauración. 1902-1931 223

1. Os inicios do reinado e as propostas de reforma. 1902-1916
2. A quebra do sistema da Restauración. 1917-1923
3. A ditadura de Primo de Rivera. 1923-1930
4. A fin da monarquía. 1930-1931

3. Nación e nacionalismos en España 240

1. O nacionalismo español
2. Rexionalismos e nacionalismos periféricos
3. O catalanismo
4. O nacionalismo vasco
5. O galeguismo

Tema 7.

As transformacións socioeconómicas na España liberal

258

1. Atraso e desenvolvemento económico .. 260

1. O desenvolvemento capitalista da España liberal
2. A reforma agraria liberal e as desamortizacións
3. Desigual evolución da agricultura en España
4. A diversidade rexional na industria
5. O ferrocarril e a formación do mercado interior
6. A renovación das estradas e dos portos. Correos e telecomunicacións
7. O sistema bancario e financeiro

2. Modernización demográfica

e emigración 276

1. Pervivencia e cambios no modelo demográfico
2. O proceso de urbanización
3. Os movementos migratorios

3. Nova sociedade de clases

e dominio burgués 279

1. Os grupos tradicionais
2. Os novos grupos

4. Conflitividade social e movemento obreiro 282

1. As condicións de vida da clase traballadora
2. A reacción contra as máquinas: o ludismo
3. A protesta organizada: a folga
4. Sociedades de resistencia e sindicatos de oficios
5. As novas ideoloxías obreiras
6. Sindicatos e partidos obreiros
7. A conflitividade agraria
8. A conflitividade urbana: os motíns de consumos
9. A resposta patronal e do Estado
10. A reivindicación feminina

Tema 8. Segunda República e Guerra Civil 300

1. A Segunda República 302

1. A proclamación da República
2. As forzas sociais e políticas na República
3. O Bienio Reformista. Abril 1931-novembro 1933
4. O Bienio de Dereitas. Novembro 1933-febreiro 1936
5. A Fronte Popular. Febreiro-xullo 1936

2. A Guerra Civil 325

1. A sublevación militar e a formación dos bandos
2. A internacionalización do conflito
3. A evolución da guerra
4. A España republicana
5. A España sublevada

Tema 9. España no franquismo 346

1. Bases e apoios da ditadura franquista 348

1. Leis Fundamentais
2. Franco, caudillo de España
3. Un reino sen rei
4. O Movemento Nacional
5. Unidade da patria e centralismo
6. Nacionalcatolicismo
7. Sindicalismo vertical
8. Limitación dos dereitos individuais
9. Subordinación da muller
10. Democracia orgánica

2. Unha longa posguerra. 1939-1959 359	1. Do illamento exterior ao recoñecemento internacional 2. Da autarquía económica aos inicios da liberalización 3. A represión dos vencidos
3. Desenvolvemento económico e inmovilismo político. 1959-1973 369	1. Os Planos económicos 2. Cambios sociais e forzas de oposición 3. As relacións co exterior
4. A agonía do franquismo. 1973-1975 378	1. Crise económica e política 2. O incremento das forzas de oposición 3. Os problemas exteriores: a Marcha Verde 4. Enfermidade e morte de Franco

Tema 10.

España en democracia

384

1. A transición democrática. 1975-1977 386	1. Proclamación e coroación do rei Xoán Carlos I 2. O primeiro goberno da Monarquía 3. Adolfo Suárez e o inicio das reformas
2. A Constitución de 1978 395	1. Características e principios 2. Dereitos e deberes 3. Os poderes do Estado
3. Os gobernos de UCD. 1977-1982 401	1. Os gobernos de Adolfo Suárez. 1977-1981 2. O goberno de Leopoldo Calvo Sotelo. 1981-1982
4. Os gobernos socialistas de Filipe González. 1982-1996 408	1. Integración de España na política internacional 2. O Estado do benestar 3. Axuste e reactivación económica 4. O cambio sociocultural 5. Escándalos e desprestixio socialista
5. Os gobernos conservadores de Xosé María Aznar. 1996-2004 416	1. Crecemento, privatización e moeda única 2. Reformas do programa conservador 3. A guerra de Iraq e o terrorismo de carácter islamista
6. Os gobernos socialistas de Xosé Luís Rodríguez Zapatero. 2004- 419	1. Reformas do programa socialista 2. A nova sociedade española
7. A Galicia autonómica 424	1. Preautonomía e Estatuto 2. Os gobernos autonómicos 3. Unha poboación estancada 4. Desequilibrado desenvolvemento económico

Presentación

No deseño do Bacharelato de Galicia, a materia de **Historia** pretende chegar ao alumnado ao estudo dos feitos e procesos históricos que configuran o Estado español, cun nivel de profundización que lle permita coñecer os seus trazos máis significativos.

Tendo en conta este obxectivo básico, os autores defenden un **modelo explicativo do cambio histórico** de carácter global e dialéctico, baseado na distinción de diferentes sistemas configurados por uns trazos sociais, políticos, económicos, culturais e ideolóxicos específicos, que se desenvolven nun período de tempo determinado pero que, pola súa propia evolución e pola actuación dos individuos e grupos sociais que o compoñen, cambia, tras un proceso máis ou menos longo de crise, cara a outro novo e claramente diferenciado do anterior.

Seguindo estes criterios, os autores presentan unha **distribución dos contidos** históricos en catro grandes bloques temáticos divididos, á súa vez, en unidades temáticas: *As raíces históricas*, *o Antigo Réxime*, *o Réxime liberal e República*, *dictadura e democracia*. En canto ao tratamento dos contidos, combínase a análise temática e sectorial coa cronolóxica; así mesmo, a explicación conceptual, a reconstrución das ideas político-ideolóxicas que moven a sociedade e a explicitación dos grandes trazos característicos precede, normalmente, á narración dos feitos. Cómpre advertir que non se abordan neste manual contidos de carácter cultural e artístico, un criterio adoptado fundamentalmente porque o tempo imprescindible para poderlos tratar faría case imposible abordar os estritamente históricos que figuran no extenso currículo desta materia no tempo asignado ao longo dun curso académico.

Como **estratexia de ensinanza-aprendizaxe**, os autores defenden un modelo integrador onde se combina a aprendizaxe por recepción e por descubrimento. Así, a presentación dos contidos conxuga a información explícita para comprender os fenómenos históricos coa reconstrución e verificación de parte da información por parte do alumnado mediante a lectura e comentario de numerosos documentos históricos que aparecen integrados no texto.

Tratamento da información

Este libro configúrase arredor de tres tipos básicos de información ben diferenciados:

5. **Narración explicativa** de acontecementos e situacións históricas elaboradas polos autores a partir de múltiples fontes de información consultadas.
 6. **Documentos históricos** de variada tipoloxía que, na súa maioría, corresponden a fontes primarias convenientemente reducidas nas súas mensaxes básicas.
- Os documentos –textuais e gráficos– quedan incluídos no discurso narrativo como elementos de información, verificación ou descubrimento. O seu número é elevado, para poder dispor así dun material abundante no que seleccionar aqueles que se considere que deben ser obxecto de comentario pormenorizado por parte do alumnado.
7. Todos os documentos textuais e gráficos van numerados en cada unidade temática. O título sintetiza a súa idea básica e no pé figuran os datos de identificación básicos: autor/es, título e data da primeira redacción ou publicación, así como o idioma orixinal, cando sexa outro diferente do galego. Figuran galeguizados os nomes propios de persoa.
 8. Como **complemento** do anterior figuran: informacións laterais, que puntualizan ou amplían algún aspecto concreto relacionado coa información xeral, e ilustracións complementarias destinadas a potenciar a curiosidade, ampliar e visualizar a información escrita; poden converterse en obxecto de comentario e fonte de información histórica de carácter gráfico.
 9. **Cuestións** formuladas para facilitar ao alumnado a aprendizaxe.

5. Presentación do libro

Este libro é un compendio de textos e imaxes que teñen como obxecto a presentación do patrimonio histórico-artístico de Galicia. Os textos son redaccións de autores locais e foráneos, e as imaxes son fotografías de obras de arte e de lugares de interese histórico-artístico.

6. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

7. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

8. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

9. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

6. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

7. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

8. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

9. A cidade de Santiago de Compostela

A cidade de Santiago de Compostela é unha das cidades máis importantes de Galicia. Foi fundada no século I por un grupo de romanos, e foi destruída no século V por un incendio. Foi reconstruída no século VI por un grupo de monjes, e foi declarada cidade no século VIII. Foi destruída de novo no século X por un incendio, e foi reconstruída no século XI por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XII, e foi destruída de novo no século XIV por un incendio. Foi reconstruída no século XV, e foi declarada cidade no século XVI. Foi destruída de novo no século XVII por un incendio, e foi reconstruída no século XVIII por un grupo de monjes. Foi declarada cidade no século XIX, e foi destruída de novo no século XX por un incendio. Foi reconstruída no século XXI, e foi declarada cidade no século XXI.

Tema 1

Hispania e Gallaecia na antigüidade

1. As primeiras culturas / 2. A romanización / 3. Os reinos xermánicos de Hispania

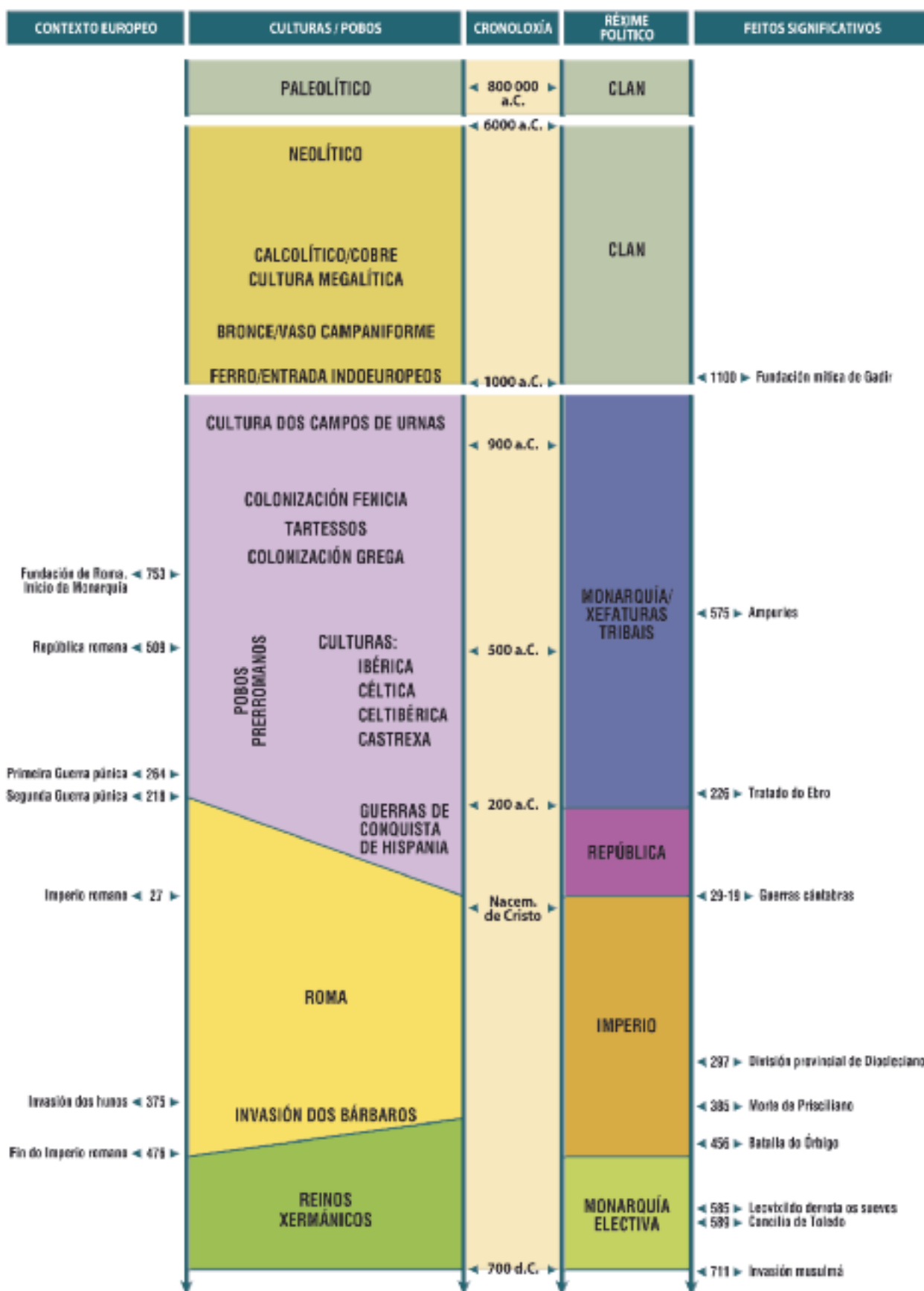
➤ En Atapuerca atopáronse os restos humanos máis antigos localizados en Europa.

➤ Na península Ibérica desenvolvéronse numerosas culturas indíxenas prerromanas.
Na actual Galicia destacou a cultura castrexa.

➤ A conquista do territorio peninsular polos romanos foi seguida da súa organización e explotación, iniciándose o proceso da romanización.

➤ Os pobos bárbaros de suevos e visigodos asentáronse en Hispania tras a desaparición do Imperio romano.

Portulano da Península . 1375.

1. As primeiras culturas

Os gregos denominaron **Iberia** á península máis occidental do Mediterráneo. Foron os romanos os que chamaron **Hispania** á península ibérica, termo do que aínda hoxe descoñecemos a súa orixe e do que procede o actual de España. No caso de **Gallaecia**, orixe da actual Galicia, os romanos empregaron este nome para referirse ás terras occidentais situadas ao norte do río Douro, variando os seus límites co paso do tempo.

1. A primeira descrición da península ibérica

Iberia, na súa maior extensión, é pouco habitable pois case toda ela se atopa cuberta de montes, bosques e chairas de solo pobre e desigualmente regado. A rexión setentrional é moi fría por ser moi accidentada e por estar preto do mar; encóntrase privada de relacións e comunicacións coas demais terras, de maneira que é moi pouco hospitalaria. A meridional é toda ela fértil (...). Parécese Iberia a unha pel tendida no sentido da súa lonxitude, de occidente a oriente.

ESTRABÓN. **Xeografía**. Século I a.C. [grego]

Hispania está envolta polo mar en todas as súas partes, a excepción do lado que limita coa Galia; nesta zona é moi estreita, pero vaise ensanchando cara ao Mare Nostrum e o Océano, segundo se avanza cara ao occidente, onde alcanza a súa maior anchura.

Pomponio MELA. **Corografía**. Século I d.C. [latín]

- 1. Onde se localizaron os restos fósiles do *homo antecessor*? Por que os paleontólogos valoran especialmente os restos atopados en Atapuerca? ■

1. Os inicios do poboamento peninsular

A falta de documentación dificulta, ou imposibilita, poder coñecer as diferentes culturas que se desenvolveron na península ibérica e nas illas Baleares e Canarias con anterioridade ao ano 1000 a.C., de modo que fixamos a atención unicamente nalgunha das máis destacadas.

■ As orixes

Para coñecer o proceso de **hominización** na península ibérica resultan de grande interese os achados de restos fósiles do xacemento burgalés de Atapuerca, no que os paleontólogos identifican os restos máis antigos do primeiro grupo humano que comezou a poboa Europa hai 1,2 millóns de anos: o *homo antecessor*. Se as interpretacións dos investigadores son correctas, estes restos corresponden aos antepasados comúns dos sapiens, tanto *neanderthales* (que acabaron por extinguirse) como *sapiens* (dos que procede o home moderno), antepasados dos que se localizaron restos en varios xacementos peninsulares.

Restos do *homo antecessor*
(Atapuerca, Burgos).

- Os grupos humanos que habitaron inicialmente a Península mantiveron, durante centos de miles de anos, uns modos de vida baseados na caza e na recolección de alimentos e que os historiadores denominan **sociedade paleolítica**. A súa presenza está documentada en numerosos lugares grazas aos restos conservados da súa actividade, a maioría fabricados en material lítico elaborados coa técnica de lascado: machados, coitelos, puntas de frecha... Pero o máis destacado son os restos pictóricos en covas da cornixa cantábrica (Tito Bustillo, Candamo, Morín...) e que alcanzan en Altamira (20 a 10000 a.C.) a culminación da arte prehistórica parietal europea.

Sala dos bisontes de Altamira (Santillana do Mar. Cantabria).

En **Galicia**, os restos máis antigos (útiles tallados en cuarcita) localízanse en zonas do litoral, destacando os atopados nas Gándaras de Budiño (Pontevedra).

- Arredor do 6000 a.C. comezan a detectarse na vertente mediterránea indicios do cambio que deron lugar á **revolución neolítica**. O cultivo da terra e a doma de animais facilitaron o asentamento da poboación, dando lugar aos primeiros poboados estables, así como importantes avances técnicos (puído nos útiles de pedra, cerámica, muíños de gran, fources, tecidos, inicio da metalurxia...), culturais (enterramentos en fosas, ritos propiciatorios para a agricultura) e artísticos (maior esque-matismo nas figuras representadas).

En **Galicia**, a introdución da agricultura presenta moitas dificultades no seu estudo pola falta de vestixios claros.

■ O megalitismo

Durante o neolítico avanzado, nun período en que se comezou a empregar cobre para a fabricación de adornos persoais e utensilios, e que os prehistoriadores denominan **Calcolítico** ou Idade do Cobre (3500-2200 a.C.), en numerosas áreas peninsulares realizáronse construcións, a maioría delas con finalidade funeraria, feitas con grandes pedras, que dan nome á **cultura megalítica**.

Biface paleolítica.

Machado de pedra puída.

►2. Como eran os modos de vida dos grupos humanos no paleolítico? Compáraos cos dos neolítico. ■

Anta de Axeitos (Ribeira. A Coruña).

En **Galicia** consérvanse varios miles de antas (construcións funerarias formadas por unha cámara de grandes pedras que poden ter un corredor de entrada) e mámoas (túmulos de terra de planta redondeada e sección semi-circular sen construción interior). Ao longo do tempo (3500-1800 a.C.) estas construcións foron evolucionando desde as iniciais, formadas só pola cámara poligonal, ás que se completan cun corredor e, xa as da fase final, de menor tamaño e plantas rectangulares. Coincidindo coa fase final do Calcolítico estendeuse por gran parte da Península e de Europa un tipo de vasilla, o **vaso campaniforme**, así chamado pola forma que presenta, e que en Galicia está asociado aos megálitos.

Petróglifo con representacións de animais (Campo Lameiro. Pontevedra).

■ Idade do Bronce

O desenvolvemento da metalurxia permitiu o coñecemento dunha aliaxe, o bronce (cobre e estaño). O seu emprego espallouse de maneira irregular, dando orixe a unha gran diversidade de culturas durante a denominada **Idade do Bronce** (1800-800 a.C.), destacando a de Argar (Almería), Motillas (A Mancha) e Cogotas (Ávila-Salamanca).

En **Galicia**, a metalurxia do bronce está documentada pola aparición de pezas moi descontextualizadas (espadas, coitelos, braceiras...), de modo que descoñecemos case todo o referente aos hábitats e costumes daqueles pobos. A esta cultura atribúese o maior tesouro en ouro prehistórico galego –o tesouro de Caldas de Reis–, así como moitos dos gravados en pedra ao aire libre –os **petróglifos**–, moi abundantes na actual provincia de Pontevedra, e nos que destacan os motivos animais (especialmente cervos) e xeométricos (círculos, espirais).

2. A chegada de influencias centroeuropeas e mediterráneas

A comezos do primeiro milenio a.C. estendeuse na Península a metalurxia do **ferro**, fenómeno que ocasionou importantes cambios derivados do propio desenvolvemento e das influencias recibidas, orixinándose diversas culturas con características propias.

■ Influencias culturais procedentes da Europa atlántica e central

Entre o 1300 e o 800 a.C. (Bronce final e inicios do Ferro) penetraron na Península influencias traídas por pobos indoeuropeos e protocélticos. A este horizonte cultural corresponden diversas culturas, como a dos **campos de urnas** (1100-750 a.C.) no nordeste peninsular (Cataluña, val do río Ebro e zona norte levantina), así chamada polas urnas cerámicas que contiñan as cinzas procedentes da incineración de cadáveres.

Urna cineraria da necrópole Can Missert (Tarrasa).

- 3. Cal é a característica fundamental da cultura megalítica?
- 4. Que son os petróglifos? Onde se localizan os principais conxuntos galegos? ■

■ Colonización de pobos do Mediterráneo oriental

Ao longo do primeiro milenio a.C., os poboadores da costa mediterránea e a do arquipélago balear tiveron contactos con pobos procedentes do Mediterráneo oriental fundamentalmente a través dos intercambios comerciais. As factorías estaban situadas en puntos estratéxicos onde realizar a venda de produtos para o consumo das clases superiores indíxenas (viño, aceite, xoias, obxectos de adorno, cerámica...) a cambio de materias primas e alimentos (metais, salgadura de pescado...) destinadas aos mercados do Mediterráneo oriental. Estes pobos colonizadores introduciron novas técnicas (torno, salgadura, tinturas, melloras na metalurxia...), novos cultivos (oliveiras, vide), sistema de escritura (alfabeto) e modificacións no sistema social, político e económico (crecente urbanización, reforzamento das monarquías, aumento da diferenciación social, emprego da moeda...). Tamén foron estes pobos colonizadores os que realizaron as primeiras descrições dos pobos que habitaban a península ibérica.

- Os primeiros colonizadores foron os **fenicios**, fundadores de pequenas colonias no litoral andaluz como Gadir, Carteia, Malaca, Sexi, Abdera. O período de maior presenza fenicia foron os séculos VII e VI a.C e o seu principal interese foi o control das rutas do comercio de metais (prata, chumbo, estaño) procedentes das zonas mineiras da actual Serra Morena e das illas Casitérides (illas do estaño) situadas no Atlántico (illas das rías galegas? Irlanda?).

- 5. Onde se desenvolveu a cultura dos campos de urnas? Cal é a característica máis destacada?
- 6. Onde se estableceron as factorías fenicias e gregas? Que obxectos tiñan? ■

2. As Casitérides, illas do estaño

As illas Casitérides son dez e están situadas moi próximas unhas das outras cara ao noroeste do porto dos Ártabros, en alta mar. (...) Teñen minas de estaño e chumbo e peles que [os seus habitantes] cambian cos comerciantes por cerámica, sal e obxectos de bronce. Antes [dos romanos] unicamente os fenicios realizaban este comercio desde Gades, ocultando a todos a ruta marítima, e cando os romanos perseguiron a certo navegante para coñecer aqueles emporios, este, voluntariamente, embarrancou o seu barco nuns baixos e arrastrou á mesma desgraza aos que o seguían.

ESTRABON. **Xeografía**. Século I [grego]

Coetánea da presenza fenicia, e con múltiples exemplos da súa influencia, desenvolveuse, na zona do tramo final do río Guadalquivir, a florecente cultura indíxena de **Tartessos** (VIII-VI a.C.) que alcanzou un elevado desenvolvemento agrario, artesanal e comercial, e da que son boas mostras tesouros como o do Carambolo (Sevilla).

- Os **gregos** tamén fundaron colonias de carácter comercial. A maioría dos colonizadores procedían da colonia de Massalia (actual Marsella, fundada por gregos de Focea), polo que se instalaban preferentemente no litoral catalán e balear. A principal colonia grega na Península foi Emporion (575 a.C., actual Ampuries).

Tesouro do Carambolo (Sevilla).

Dama de Eivisa (Terracota púnica da necrópole de Puig dels Molins).

- O **dominio cartaxinés**. Cartago foi unha colonia fenicia na costa da actual Tunisia que conseguiu independizarse e exercer a hexemonía no seu contorno. Desde o século VI a.C., os cartaxineses, tamén chamados **púnicos**, continuaron coa fundación de colonias no Mediterráneo occidental, como Ebussus (hoxe Eivisa) e controlaron as rutas marítimas. A partir do 264 a.C., os cartaxineses enfrontáronse cos romanos en sucesivas guerras (guerras púnicas). Para compensar as perdas territoriais da primeira guerra, os cartaxineses iniciaron a ocupación e conquista do sur e leste peninsular, fundando Cart-Hadath (Cartaxena) e creando un novo imperio dirixido pola familia dos Barca (Amílcar, Asdrúbal, Aníbal). No ano 226 a. C. acordaron que o río Ebro delimitase as respectivas zonas de influencia: Roma ao norte e Cartago ao sur. O ataque de Aníbal a Sagunto no 219 a.C. (aínda que situada ao sur do río, Roma argumentou que era colonia grega aliada dos romanos) provocou a Segunda Guerra Púnica e o inicio da conquista romana da Península.

3. Os pobos prerromanos

Agrúpanse baixo esta denominación aqueles pobos e culturas que entraron en contacto cos romanos cando estes os conquistaron. Diferéncianse tres conxuntos culturais: os pobos iberos na costa mediterránea, os celtas e celtiberos no centro e norte peninsular e a cultura castrexa no noroeste. Xunto a estes, existiron pobos de menor extensión, como os vascóns.

3. Pobos e culturas prerromanas

- 7. Que razóns levaron aos cartaxineses a conquistar a península ibérica? Que motivo provocou o seu enfrontamento cos romanos?

■ A cultura ibérica

Esta cultura reflicte o impacto fenicio e grego sobre o substrato indíxena. Desenvolveuse a partir do século VI a.C., na zona costeira do sur e leste peninsular, penetrando cara ao interior polo val do río Ebro. Estaba formada por un conxunto de pobos independentes pero que mantiñan trazos culturais e idiomáticos semellantes. Nos seus poboados vivían hábiles artesáns e agricultores, usaban a moeda e a escritura, e a sociedade estaba xerarquizada, dominando a aristocracia encabezada polo monarca. Ademais de restos dos seus poboados, deles conservamos fermosas esculturas relacionadas cos ritos funerarios e relixiosos (dama de Elxe, dama de Baza, figuras do santuario do Cerro dos Santos...).

Dama de Elxe (Alacante).

■ A cultura céltica e celtibérica

No interior peninsular, habitado por diferentes pobos independentes, desenvolvéronse culturas de tradición **céltica** e indoeuropea mesturadas con elementos indíxenas. Nalgunhas zonas, entre o val do Douro e do Ebro, adoptou trazos culturais ibéricos, polo que recibiu o nome de **celtibérica**. Numerosos pobos incluídos nesta área cultural vivían en poboados protexidos por sistemas defensivos, dedicábanse á agricultura e á gandería, e tiñan un elevado nivel técnico na fundición de armas de ferro, así como na elaboración de pezas de ourivería.

■ A cultura dos vascóns

A zona occidental dos Pirineos estivo habitada polos **vascóns**, un pobo de orixe pouco coñecida pero asentado no territorio desde o paleolítico. A disposición do relevo, con vales pechados por montañas, contribuíu ao seu illamento, á endogamia e ao mantemento de formas culturais propias, entre as que sobresaí o poder aglutinante da súa lingua.

■ A cultura castrexa

No noroeste peninsular desenvolveuse a cultura castrexa. Nela destaca como elemento máis significativo o **castro**, o poboado defendido por fortificacións (murallas, foxos, terrapléns) que acollen, no seu interior,

◀
*Castro de Santa Tegra
(A Guarda. Pontevedra).*

►8. Cales foron as áreas culturais da península ibérica anteriores á chegada dos romanos?

►9. Que son os castros? ■

Torques de Burela (Cervo. Lugo).

Arracadas castrexas.

construcións domésticas realizadas en pedra nas que domina a planta redondeada. A súa área cultural comprendía a actual Galicia e prolongábase cara ao sur ata o río Douro e polo leste ata o Sella. O número de castros foi moi elevado, conservándose aínda hoxe moitos deles; topónimos como *castro*, *castriño*, *castrillón*, *croa*, *rodela*, *cidá*... indican a existencia dun destes poboados.

Cronoloxicamente desenvolveuse durante a Idade do Ferro, a partir dun substrato indíxena da época final do Bronce sobre o que actuaron influencias culturais chegadas de Europa central (de raíz céltica apreciables en aspectos como a lingua), atlánticas e mediterráneas. A cultura castrexa propiamente dita desenvolveuse entre os séculos VIII a.C. e o I d.C. Tras a conquista romana, os seus trazos evolucionaron, pola influencia da cultura dos conquistadores, dando lugar á **cultura galaicorromana**.

Os pobos castrexos non formaron unha unidade política, senón que eran grupos máis ou menos homoxéneos e independentes, aliados ou enfrontados entre si. Eran pobos agrícolas e gandeiros, pero que desenvolveron tamén unha importante minaría e metalurxia da que nos quedan magníficas pezas de ourivería (torques, arracadas, fibulas...). Non se coñece ben a súa organización social e política, pero debía existir unha certa estratificación detectable, por exemplo, na presenza de xoias (especialmente os torques) empregadas como distintivos de poder. A escasa aparición de armas nas escavacións parece indicar que non se trataba dunha sociedade en continuo estado de guerra, tal como a presentan os escritores gregos e latinos antigos. O seu panteón relixioso debía combinar cultos e ritos relacionados con elementos e forzas da natureza.

4. Costumes e modos de vida dos pobos do norte

Todos os habitantes da montaña levan unha vida sinxela, beben auga, dormen no chan e levan o pelo longo como as mulleres. Mais no combate cinguen a fronte cunha cinta. Comen principalmente carne de macho cabrún e sacrifican a Ares machos cabrúns, cabalos e prisioneiros (...). Os montañeses viven durante dous terzos do ano de landras que secan e trituran e que logo moen para facer pan e conservalo moito tempo. Tamén beben "zythos". Están escasos de viño e o gastan rapidamente o que conseguen en festíns coas familias. En lugar de aceite usan manteiga. Toman as súas comidas sentados, en bancos construídos arredor das paredes, situándose segundo a idade e a dignidade; a comida vaise pasando en roda (...). Todos van vestidos de negro, a maioría con "sagos", cos que dormen en leitos de palla (...). As mulleres levan vestidos e saias con adornos florais. Os máis afastados, en lugar de moedas fan trocos de especies ou dan anacos de prata. Precipitan os condenados e lapidan os parricidas fóra das rexións ou das cidades. Usaban barcos de coiro antes de [Décimo Xuño] Bruto (...), pero agora, incluso os barcos feitos dun tronco de árbore, son raros. (...) Así é a vida dos montañeses (...), os galaicos, os ástures e os cántabros.

ESTRABÓN. **Xeografía**. Século I [grego]

► 10. Que trazos dá Estrabón dos pobos do norte peninsular? ■

No século XIX, os historiadores galegos (especialmente Murguía) destacaron o **celtismo** como compoñente básico da cultura castrexa e da etnicidade galega. Nese ambiente, potenciado polos rexionalistas galegos, espallouse o coñecemento do *Libro das invasións de Irlanda* (o *Leabhar Ghabhála*), manuscrito escrito cara ao ano 1100 que recolle lendas e tradicións anteriores, entre elas a existencia de **Breogán**, rei de Hispania,

que construíu a cidade de Brigantia (identificada coa actual A Coruña) e, preto dela, unha alta torre ou faro. Froito da corrente celtista, Breogán pasou a formar parte da identidade colectiva galega ao ser incluído no Himno de Galicia.

► 11. Por que aparece a figura de Breogán no himno galego? ■

5. Breogán, mito do celtismo

Brath, fillo de Death, tivo un fillo en Hispania chamado Breogán. Foi criado ata o momento en que puido levar armas. Logo de certo tempo, Brath morreu e Breogán ocupou o principado. Moitas liortas e desacordos, pelexas e discordias se orixinaron entre as diversas razas de Hispania e a tribo de Gaedheal, polo que moitas batallas e escaramuzas se libraron entre eles. Non obstante foi Breogán, cos seus soldados e xente, os que lograron a vitoria final, polo que estas tribos de Hispania, ao final, se lle someteron. Posteriormente, unha cidade foi fundada por Breogán en Hispania; chamouse Brigantia e tamén edificou unha torre fronte á cidade, que se chamou Torre de Breogán, unha agradable e deliciosa morada, ademais de ser un lugar para mirar e vivir.

Libro das invasións. Cara ao 1100 [gaélico]

2. A romanización

Acueduto de Segovia.

A conquista romana da Península iniciouse no contexto da Segunda Guerra Púnica, un proceso que foi en paralelo á romanización ou asimilación do modo de vida e da cultura de Roma. A influencia da civilización romana foi máis intensa no litoral levantino e nos vales do Ebro e do Guadalquivir que nos territorios do norte, onde perduraron os costumes prerromanos, especialmente entre os vascóns. Os cambios son detectables en numerosos aspectos: divulgación do latín e da relixión romana e dos seus ritos, imposición do sistema económico, social e xurídico romano, aceptación dos gustos e expresións artísticas romanas e das súas formas arquitectónicas.

1. A Hispania romana

No ano 218 a.C. os romanos, dirixidos por Publio e Cneo Escipión, desembarcaron en Emporion (colonia grega aliada dos romanos) para cortar os subministros que os cartaxineses enviaban a Aníbal, que estaba loitando en Italia contra Roma.

■ A conquista

A conquista romana da península ibérica realizouse en catro fases:

- 218-206 a.C.: ocupación da franxa mediterránea e o val do río Guadalquivir.
- 197-177 a.C.: ampliación da área cara ao interior peninsular. Nas campañas destacaron as actuacións de Catón e Sempronio Graco.

6. Conquista romana da Península

- 154-133 a.C.: avance sobre a Meseta e o litoral atlántico. Os romanos venceron os lusitanos, dirixidos por Viriato, e os celtiberos que resistían tenazmente en Numancia.
- 29-19 a.C.: finalización da conquista co dominio do norte peninsular tras a derrota dos cántabros, ástures e galaicos; na campaña participou persoalmente o emperador Octavio Augusto (guerras cántabras).

7. Resistencia contra os romanos

Escipión (...) respondeu simplemente que os numantinos debían entregar as armas e a cidade. (...) En Numancia acabáranse todas as provisións (...) e comezaron a ferver peles e a chupalas; cando estas faltaron, comeron carne humana cocida (...) e os espíritos volvéronse salvaxes pola falta de comida. (...) Nestas circunstancias, entregáronse a Escipión. Este ordenou que xuntaran as armas nun lugar e os habitantes noutro lugar, (...) pero moitos pediron un día para darse morte (...) e os que quixeron déronse morte das formas máis diversas. O resto presentouse no lugar sinalado cun aspecto horrible e absolutamente espantoso.

APIANO. *Ibérica*. Século I d.C. [grego]

►12. Fai un cadro que recolla as fases da conquista romana da Península.

■ A organización do territorio: provincias e civitas

Roma estableceu unha serie de unidades políticoadministrativas para asegurar o control do territorio, o mantemento da paz, a explotación das fontes de riqueza, a mellor percepción dos impostos e a administración da xustiza. Estas unidades foron:

8. División provincial no século I

9. División provincial no século IV

- As **provincias**, administradas por un gobernador designado por Roma, englobaban a varios *conventos* e múltiples *civitas*. En Hispania o seu número variou co paso do tempo, desde as dúas iniciais (197 a.C.: Hispania Ulterior e Hispania Citerior) ata as seis finais (297 d.C.: Baetica, Lusitania, Tarraconensis, Cartaginensis e Gallaecia; no 385 d.C.: a Balearica). Todas elas formaron a *Diocese das Hispanias*.
- Os **conventos** eran unidades administrativas de carácter xudicial, de recadación de impostos e de recrutamento de tropas que englobaban a varias *civitas*.
- As **civitas** eran as unidades básicas do sistema romano. Estaban formadas por un núcleo urbano e un territorio circundante e podían ser de varios tipos, segundo o estatuto xurídico polo que se rexían. Destacaban as *colonias*, cidades fundadas polo goberno romano con soldados licenciados, e os *municipia*, núcleos indíxenas que adquirían o réxime xurídico do dereito romano ou latino.

Anfiteatro de Itálica (Sevilla).

► 13. Como organizaron os romanos o territorio peninsular conquistado?

■ Explotación e desenvolvemento económico

Os romanos explotaron os recursos naturais da Península, modificaron a estrutura económica das súas terras e perfeccionaron numerosas técnicas agrarias e de explotación mineira. A prosperidade e o desenvolvemento urbano e comercial dos séculos I e II quedou freado a partir do III debido á inseguridade ocasionada polos avances dos pobos bárbaros.

Reverso dun áureo, moeda romana de ouro.

Roda hidráulica romana aparecida nas minas de cobre de Río Tinto (Museo de Huelva).

- O **sector agropecuario**. A terra dos pobos conquistados pasou a ser propiedade do Estado romano, que se reservou unha parte e repartiu ou arrendou o resto. Xunto cos pequenos propietarios existían grandes latifundistas. Introduciron novas técnicas agrarias (barbeito, regadío) e instrumental (arado) e intensificaron numerosos cultivos destinados ao comercio (trigo, vide, oliveira, liño, esparto).
- As **actividades artesanais e comerciais** tiveron un gran desenvolvemento vinculado coa creación de novas cidades e a inclusión da Península nos circuitos comerciais do Imperio romano. Estas actividades estiveron favorecidas pola existencia dunha moeda común, as numerosas vías de comunicación e a mellora da navegación, tanto dos barcos como dos portos. Gozaron de merecida fama as salgadasuras de peixe e unha salsa especial (*garum*) moi apreciada polos romanos.
- As **actividades mineiras** estiveron moi desenvolvidas grazas á existencia de ricos filóns. As minas foron explotadas directamente polo Estado ou arrendadas a particulares; nelas traballaban escravos e homes libres por un salario. Roma controlaba, entre outras explotacións, a extracción do ouro do noroeste (no que destaca a explotación das Médulas), a prata de Serra Morena, o cobre de Río Tinto, o chumbo de Cartaxena e o cinabrio de Sisapo (Almadén).

■ As transformacións sociais

O emperador Vespasiano concedeu o dereito de latinidade aos habitantes de Hispania no ano 74, impoñéndose así a estrutura social romana fronte ás sociedades xentilicias prerromanas. Os grupos básicos da sociedade romana foron:

- As **ordes superiores**, formadas polos grupos aristocráticos, controlaban os cargos públicos, posuían grandes riquezas e tiñan influencia no goberno imperial.
- A **plebe urbana** ou **rústica**, formada por artesáns e pequenos comerciantes das cidades e os propietarios de pequenas parcelas e xornaleiros libres.
- Os **grupos dependentes**: escravos, colonos e libertos. Os colonos eran homes libres pero dependentes dos donos da terra que traballaban en arrendo. Os libertos eran antigos escravos liberados; algúns deles posuíron importantes fortunas. Os escravos constituíron a principal man de obra en todas as actividades, e eran moi numerosos.

■ Expansión do cristianismo

A tradición fala da penetración do cristianismo na península ibérica a través da predicación do apóstolo Santiago e de san Paulo. Esta nova relixión deu orixe a unha igrexa que se organizaba administrativamente en dioceses (case coincidentes cos municipios romanos) dirixidas por un bispo. O progreso da nova relixión na Península foi rápido, a pesar das persecucións ordenadas polos emperadores contra os seus seguidores e, posteriormente, contra os movementos heréticos.

► 14. Que recursos naturais da Península foron explotados especialmente polos romanos?

► 15. Que grupos sociais se diferenciaban na sociedade hispanorromana? ■

Entre as primeiras herexías destacou o **priscilianismo**. O seu iniciador, Prisciliano, nado arredor do ano 350 (en Gallaecia?), era fillo dunha familia nobre e foi nomeado bispo de Ávila. O éxito de Prisciliano estivo en interpretar o cristianismo dun modo que resultaba máis asimilable polas masas populares, sendo crítico coa estrutura xerárquica da Igrexa. Acusado de herexe, foi sometido a xuízo e condenado por inmoralidade e maxia, sendo decapitado no ano 385. Tras a morte do seu fundador, o priscilianismo continuou vivo en Gallaecia, zona na que alcanzara o maior número de adeptos e onde foi considerado como un mártir.

► 16. A quen se considera tradicionalmente os introdutores do cristianismo na Península?

► 17. Por que tivo éxito Prisciliano? ■

10. Prisciliano e o priscilianismo

De familia nobre, rico, de carácter recio, inquieto, erudito de moita lectura, moi exercitado na disertación e o debate (...), en fin, moitas calidades físicas e espirituais podían contemplarse na súa persoa. (...) Pero, ao mesmo tempo, era moi fachendoso e máis soberbio do debido nas ciencias profanas. Mesmo se pensa que na súa adolescencia practicou as artes máxicas. Cando comezou coa perniciosa doutrina, atraeu á súa seita a moitos nobres e moita xente do pobo pola súa capacidade de persuasión e a súa habilidade de adulación. Ademais, as mulleres, desexosas de novidades, de fe inestable e de carácter aberto a toda curiosidade, acudían a el en masa, pois, cunha aparencia de humildade no seu rostro e no seu aspecto, infundía a todos respecto e consideración. (...). Transmitidos os feitos a palacio, o emperador [Máximo] considerou conveniente condenar a morte a Prisciliano e aos seus compañeiros (...). Morto Prisciliano [en 385 en Treveris], non só non se reprimiu a herexía, que xurdira por obra súa, senón que, fortalecida, se propagou aínda máis amplamente, pois os seus seguidores, que antes o honraran coma santo, despois comezaron a veneralo como mártir. Os corpos dos executados foron conducidos a Hispania e os seus funerais foron celebrados con grandes exequias. Aínda máis, incluso proferir un xuramento en nome de Prisciliano se consideraba o máis sagrado.

Sulpicio SEVERO. **Crónica**. Século V [latín]

2. A Gallaecia romana

Os romanos deron o nome de Gallaecia ao noroeste peninsular, nome talvez tomado dun dos pobos que habitaban na zona, os galaicos. O proceso de romanización foi lento, transformando a cultura castrexa e dando lugar ás novas formas galaicorromanas.

■ A conquista

O noroeste peninsular interesaba aos romanos por catro razóns básicas: levar o dominio de Roma aos confíns do continente europeo (o *finis terrae*); explotar no seu favor as riquezas mineiras; protexer as terras cerealeiras da Meseta dos constantes ataques dos pobos do norte e noroeste; e o prestixio que os mandos militares podían obter dunha campaña vitoriosa. Pero a conquista non resultou doada aos romanos, que tiveron que enviar varias **expedicións** para someter os pobos indíxenas; as máis destacadas foron:

- A dirixida por **Décimo Xuño Bruto**, o Galaico (137-136 a.C.), vitorioso na batalla do río Douro e que atravesou o río Limia (que se identificaba co Lethes, o río do esquecemento, polo que os soldados non quería cruzalo). As rebelións dos pobos da Lusitania obrigáronlle a volver cara ao sur sen completar a conquista do noroeste.

Denario romano coas armas típicas dos galaicos: lanza de punta alveolada, escudo redondo (caetra), espada curta (falcata).

11. Os triunfos de Décimo Xuño Bruto, o Galaico

Mentres tanto Bruto, na Hispania Ulterior [xunto ao Douro], derrotou a sesenta mil galaicos, que viñan para auxiliar aos lusitanos, nunha batalla cruel e difícil, a pesar de que foron cercados por sorpresa; nesta batalla morreron cincuenta mil, seis mil foron feitos prisioneiros e moi poucos puideron escapar.

Paulo OROSIO. **Historia contra os pagáns**. Século V [latín]

Décimo Xuño Bruto someteu a Lusitania coa conquista das cidades ata o Océano, e non querendo [os soldados] pasar o río do Esquecemento [Limia], el mesmo pasou o estandarte arrebatado ao signífero e así convenceunos para que pasasen.

Tito LIVIO. **Historia de Roma**. Século I [latín]

Antes da caída de Numancia foi gloriosa a campaña de Décimo Xuño Bruto en Hispania, que penetrou por todos os pobos de Hispania, someteu unha multitude de homes e gran número de cidades, das que antes non se oíran nomear, merecendo o alcume de Galaico.

Veleio PATERCULO. **Historia**. Século I [latín]

- As incursións militares de Publio Craso (94 a.C.) e Perpenna (74 a.C.), deron paso á segunda expedición de conquista, dirixida por **Xulio César** (61-60 a.C.) quen, procedente de Gades, chegou ata Brigantium (actual A Coruña).

12. Chegada de César a Brigantium

César (...) atravesou con todo o seu exército e, sen loita, someteu os que estaban nunha mala situación por falta de víveres. E desde alí, navegando ao longo da costa, cara a Brigantium, cidade de Gallaecia, atemorizounos e someteunos polo ruxido da navegación, xa que nunca antes viran unha escuadra.

Dion CASSIO. **Historia romana**. Século III [grego]

►18. Fai un cadro que recolla as expedicións romanas en Gallaecia. ■

- A terceira e definitiva expedición de conquista estivo dirixida polo emperador **Octavio Augusto**, no contexto xeral das guerras cántabras (29-19 a.C.), fase final da conquista de Hispania. Nun lugar aínda sen localizar (actuais Médulas?) tivo lugar a definitiva batalla de Monte Medulio (25 a.C.).

13. A batalla de Monte Medulio

Ao final tivo lugar o acoso de Monte Medulio, ao que se cercou cun foxo continuo de máis de 22 km para conquistalo, avanzando o romano por todas partes e ao mesmo tempo. Logo que os bárbaros ven que a súa fin é chegada, teimosa e, entre festas, déronse morte con lume, espada e veneno que alí extrae a xente dos teixos, e a meirande parte librouse da catividade, que lles parecía peor que a morte aos que ata ese momento non foran dominados.

L. A. FLORO. **Epítome de Tito Livio**. Século II d.C. [latín]

■ A organización do territorio

A medida que os romanos foron asegurando o dominio do territorio tamén ían variando a súa organización. Inicialmente, o noroeste peninsular formou parte da provincia da Hispania Ulterior. No século III Caracalla (212) creou a Nova Citerior, identificable coa área galaica e dividida interiormente en tres conventos con tres cidades como capitais: Asturica Augusta (Astorga), Bracara Augusta (Braga) e Lucus Augusti (Lugo). Posteriormente, Diocleciano ampliou esta demarcación e creou a provincia de **Gallaecia**, incorporando o convento cluniacense que comprendía gran parte da Meseta norte. A Galicia actual correspóndese basicamente co convento lucense.

Para asegurar o control do territorio foi fundamental o papel do **exército romano**. Estacionadas en territorio galego estiveron diversas lexións romanas: a *Cohors I Gallica*, acampada entre Ourense e León (en Aquis Querquennis, Baños de Bande); a *Cohors I Celtiberorum*, no campamento de Cidadela (Sobrado dos Monxes, A Coruña), e a *Cohors III Lucensium* (en Lugo).

O **hábitat** foise modificando. Algúns castros seguiron habitados (con visibles modificacións no tipo de casas e na organización espacial do poboado por influencia do urbanismo romano) e conviviron con novas formas: a *villa* (explotación agraria particular típica dos séculos III-V d.C.), e o *vicus* (pequenos poboados vinculados á explotación agraria). A única cidade destacada no territorio da actual Galicia foi a capital do convento lucense, *Lucus Augusti*, que conserva a magnífica muralla construída no século III d.C.

■ A explotación e o desenvolvemento económico

A explotación económica do territorio foi unha das razóns básicas da conquista romana do noroeste, especialmente polas súas **riquezas mineiras**: ouro, prata, estaño e chumbo. O escritor Plinio aseguraba que Gallaecia e Lusitania proporcionaban uns 6.500 quilos de ouro ao ano, e calcúlase que no século I d.C. o 7% do ouro do Imperio procedía de Gallaecia. O ouro obtíñase peneirando as áreas fluviais de determinados ríos, procedentes dos filóns auríferos intercalados nas rochas e desprendidos por efecto da erosión fluvial, e tamén dos depósitos de aluvión mediante espectaculares derrubamentos das masas de arxila por efecto da auga introducida con forza en canles e galerías escavadas na montaña; os restos deste sistema –*ruina montium*– poden verse hoxe nas Médulas.

Xunto cos metais, os romanos potenciaron o desenvolvemento **agrario** e algúns dos produtos galaicos gozaron de fama no Imperio, especialmente o liño e os cabalos da área oriental, os asturcóns. Nas zonas costeiras consérvanse abundantes restos relacionados coa **salgadura** de peixe.

Restos do campamento de Aquis Querquennis (Baños de Bande. Ourense).

Muralla romana de Lugo.

►19. Con que demarcación romana coincide basicamente a Galicia actual?

►20. Que tipo de hábitat existía en Gallaecia despois da dominación romana? ■

Médulas (Carrucedo. León).

►21. Que recursos naturais explotaron os romanos en Gallaecia? ■

Vaso de cerámica sigillata.

O faro da Torre de Hércules (A Coruña) reformado exteriormente no século XVIII.

Estela de Ursa Sacra (Vigo. Pontevedra).

Para asegurar o control e potenciar o desenvolvemento económico da zona, os romanos construíron obras públicas de carácter práctico, entre as que destacan as **vías** para comunicar as capitais dos tres conventos. Para facilitar a navegación marítima construíron **faros**, entre os que se conserva a Torre de Hércules, o máis antigo do mundo en funcionamento.

As vías de comunicación e a progresiva circulación monetaria favoreceron o **comercio**, de modo que nos xacementos galaicos poden atoparse abundantes exemplos destes intercambios, entre os que destacan as cerámicas *sigillatas* elaboradas nos talleres de Italia (chamadas así polo *sigillum* ou selo do fabricante que levaban habitualmente no seu fondo).

■ A sociedade galaicorromana

A nova sociedade mantivo moitos trazos da sociedade castrexa precedente, especialmente entre os grupos populares. Tras a conquista instaláronse corpos do exército e os funcionarios, grupo romanizado no que tamén se incluíron numerosos dirixentes castrexos que se foron asimilando ao vencedor. A concesión do dereito de cidadanía contribuíu ao achegamento entre as dúas comunidades.

■ Manifestacións culturais e artísticas

Nos aspectos culturais xogou un papel fundamental a romanización e a imposición do **latín**, que substituíu as linguas indíxenas. O escaso desenvolvemento urbano explica a ausencia, no actual territorio galego, de grandes obras públicas relacionadas co culto e o ocio, agás en Lugo.

As manifestacións artísticas conservadas son cualificadas, no seu conxunto, como de estilo provincial galaico-romano, máis próximo aos modelos indíxenas que aos clásicos. Entre as pezas conservadas destacan as estelas funerarias e os mosaicos.

As tradicións indíxenas mantivéronse tamén con forza no caso da **relixión**. Xunto cos novos cultos e ritos romanos perviviron os galaicos, asimilados ao Panteón latino (Coso, asimilado a Marte; as divindades dos camiños cos Lares Viales), ou readaptados aos novos tempos (santuario de peregrinación do deus Bero Breo no monte do Facho en Cangas).

Ara dedicada aos Lares Viales (Lugo).

Crismón de mármore cos símbolos do cristianismo (Quiroga. Lugo).

O **cristianismo** introduciuse en Gallaecia de forma tardía e lenta, e con maior éxito inicial no medio urbano que no rural. Segundo a tradición (de moi difícil comprobación histórica) foi o apóstolo Santiago quen predicou o cristianismo en Gallaecia; retornado Palestina, foi decapitado pouco despois e os seus discípulos traerían o seu corpo para enterralo no lugar en que, andando o tempo, xurdiu a cidade de Santiago de Compostela. Cómpre lembrar o éxito que nas terras galegas tivo o priscilianismo, onde os seus seguidores mantiveron viva a súa mensaxe ata moito tempo despois da súa morte.

Táboa que resume os episodios do enterramento do apóstolo Santiago.

EXERIA. Foi unha monxa galega que non século IV realizou unha peregrinación ata Xerusalén, pasando por Roma e Constantinopla e visitando tamén varios lugares de Exipto. Á excepcionalidade desta viaxe hai que engadir que deixou por escrito as súas experiencias nunha especie de diario *–Itinerario de Exeria–* a través do que podemos coñecer lugares e costumes, así como as dificultades propias da época para os peregrinos e viaxeiros.

► 22. Desapareceu a relixión indíxena co dominio romano? ■

3. Os reinos xermánicos de Hispania

Arredor de 375, os hunos chegaron ás estepas do leste da actual Europa procedentes de Asia. O seu avance provocou unha serie de movementos en cadea nos pobos que vivían preto das fronteiras do Imperio romano. Primeiro os godos (376) e despois os suevos, vándalos e alanos (406) traspasaron o *limes* co obxectivo de protexerse e asentarse nas terras do Imperio. A incapacidade do goberno romano para controlar a conflitiva situación (escaseza de tropas, divisións internas) favoreceu o avance dos invasores. En 409, os suevos, vándalos e alanos penetraron nas provincias de Hispania e, tras os saqueos iniciais, repartíronse o territorio.

14. A chegada dos bárbaros

Os bárbaros [suevos, vándalos e alanos] espállanse furiosos polas Hispanias [en 409], o azote da peste causa non menos estragos, o tiránico recadador de impostos rouba e os soldados saquean as riquezas e as vituallas gardadas nas cidades; reina unha fame tan espantosa que, obrigada por ela, o xénero humano devora carne humana (...). Arrasadas as provincias (...) os bárbaros repartíronse ao chou as rexións das provincias para establecerse nelas. Os vándalos [asdingos] e os suevos ocupan a Gallaecia, situada na extremidade occidental do mar océano; os alanos, a Lusitania e a Cartaxinense, e os vándalos, chamados silingos, a Bética. Os hispanos que sobreviviron ás pragas nas cidades e nos castelos, sometéronse á dominación dos bárbaros.

HIDACIO. **Cronicón.** Século V [latín]

Para controlar de novo as provincias de Hispania, os emperadores romanos aliáronse cos visigodos (o pobo bárbaro máis romanizado). Entre o 415 e o 418, tropas visigodas entraron en Hispania, coa finalidade de aca-

o enfrontamento cos visigodos, do que saíron derrotados (456) e o seu reino saqueado. A pesar da súa derrota, os suevos lograron manter a súa independencia, aínda que o seu dominio reduciuse ao noroeste peninsular. Nada sabemos deles entre o 468 e o 559 por falta de testemuños.

Foi tamén nesta época cando se produciu o asentamento de poboacións célticas procedentes de Britania (de onde foron expulsados polas invasións dos saxóns) na zona costeira do norte de Galicia. Integrados no reino suevo formaron, entre o 469 e o 576, a diocese de **Britonia** (na zona de Mondoñedo).

16. A derrota dos suevos no Órbigo

Teodorico, rei dos godos, co asentimento e beneplácito do emperador Avito, entra [en 456] nas Hispanias cun grande exército. Sae ao seu encontro Rechiario cunha multitude de suevos (...). Encóntanse a doce millas da cidade de Astúrica Augusta, xunto ao río Órbigo (...). Esnaquizadas as súas hostes, feitos prisioneiros non poucos dos seus e postos en fuga os demais, Rechiario, ferido, escapa cara ás partes extremas de Gallaecia. (...) O rei Teodorico diríxese co seu exército a Braga (...) e pese a que o saqueo non foi sanguento, no entanto foi dabondo triste e digno de mágoa (...). As basílicas dos santos son desmanteladas; os altares derrubados e destruídos. (...) Os lugares sagrados son ocupados por cabalos e gando. (...). Rechiario, refuxiado en Porto, foi capturado (...) e o reino suevo destruído.

HIDACIO. **Cronicón**. Século V [latín]

Pendente da época sueva.

No século VI o reino suevo abarcaba os tres conventos da provincia de Gallaecia e unha parte da Lusitania ata Coimbra. Os suevos mantiveron unha convivencia pacífica coa poboación indíxena, facilitada pola súa conversión ao catolicismo; na consolidación desta relixión destacou Martiño de Dumio, monxe que foi nomeado bispo de Braga. A partir de 572, as relacións cos visigodos deterioráronse e rexurdiron os enfrontamentos.

No ano 585 o rei visigodo Leovixildo, co pretexto de intervir nunhas liortas da dinastía sueva (a deposición do rei Eurico polo rebelde Andeca), conquistou o reino suevo, anexionando definitivamente o seu territorio ao reino visigodo.

► 24. Onde estableceron os suevos a capital do seu reino? Cal foi a súa fin?

17. Fin do reino suevo

A Miro [en 583] sucédelle no reino de Gallaecia o seu fillo Eborico (...). [En 584] Andeca asume un goberno tiránico sobre os suevos e toma como esposa a Sisegunda, viúva de Miro. Priva do reino a Eborico e obríga a ingresar nun mosteiro (...). [En 585] o rei [dos visigodos] Leovixildo asola Gallaecia, toma prisioneiro ao rei Andeca e apodérase do pobo, do tesouro e da terra dos suevos, converténdoa nunha provincia dos godos (...). A Andeca córtaselle o pelo e a barba, despois de privalo do reino, e logo experimenta o que lle fixera a Eborico, sendo ordenando presbítero e relegado á cidade de Bexa. En Gallaecia, Malarico faise tirano e ata quere reinar pero é rapidamente vencido polos duques de Leovixildo; feito prisioneiro e encadeado, foi presentado ao rei.

XAN DE BICLARO. **Cronicón**. 590 [latín]

Monarcas visigodos
(Códice Albeldense. Século X).

Coroa votiva de Recesvinto (Tesouro de Guarrazar. Toledo).

2. O reino dos visigodos

Desde o 415 os visigodos, como representantes da autoridade romana, penetraron en varias ocasións en Hispania para manter a orde e someter aos bárbaros rebeldes. A desaparición do Imperio romano en occidente en 476, fixo que os visigodos quedasen como donos absolutos do sur das Galias e dunha parte de Hispania. Tras ser derrotados polos francos en 507, os visigodos entraron masivamente en Hispania, asentándose principalmente na zona central (uns 100.000 individuos fronte aos 4 millóns de hispanorromanos) e establecendo a súa capital en Toledo. Aínda así, gran parte de Hispania mantívose independente ou autónoma do poder visigodo; ademais, a partir do 554, a zona costeira do sur e sueste da Península caeu baixo o dominio do Imperio romano de oriente ou Imperio bizantino.

18. Dominio visigodo na Península (c. 590)

Entre o 569 e o 623, os reis visigodos (Leovixildo, Sisebuto, Suintila) realizaron diversas **campañas militares** que lles deron o dominio da case a totalidade das terras peninsulares, coa excepción dunha pequena zona no norte habitada polos vascóns que permaneceu semiindependente. Paralelamente, produciuse tamén a paulatina fusión entre godos e hispanorromanos grazas á autorización de contraer matrimonios mixtos e á conversión dos visigodos ao catolicismo con Recaredo en 589.

Ao longo de toda a súa existencia, o reino dos visigodos caracterizouse pola **inestabilidade política** (guerras civís, conspiracións e rebelións nobiliarias, asasinatos dos reis) favorecida por:

- **A elección dos reis.** Segundo a tradición goda, a asemblea de homes libres formada polos guerreiros (nobreza) era a que entregaba o poder por aclamación a un xefe. Tras a conversión ao catolicismo tamén participaban os bispos, que defendían a idea de que o poder emanaba de Deus (destacou Isidoro de Hispalis), quen o depositaba na persoa do rei, e que a súa actuación estaba sometida ás leis e á disciplina da Igrexa e da relixión.

19. A monarquía visigoda

Morto pacificamente o rei, a nobreza de todo o pobo en unión cos bispos, designarán de común acordo o sucesor ao trono, para que conserve por nós a concordia da unidade (...). Calquera de nós ou dos pobos de toda Hispania que (...) usurpase (...) o trono do reino, sexa anatema na presenza de Deus Pai e dos anxos e sexa expulsado da Igrexa católica (...) e sexan tidos, el e os compañeiros (...), por estraños en calquera reunión de cristiáns (...). E acerca dos futuros reis, promulgamos esta determinación: que se algún deles, en contra da reverencia debida ás leis, exercese sobre o pobo un poder despótico con autoridade, soberbia e sexa altiveza, entre delitos, crimes e ambicións, sexa condenado con sentenza de anatema.

IV CONCILIO DE TOLEDO. 633 [latín]

Deus concedeu a preeminencia aos príncipes para o goberno dos pobos, e quixo que eles presidisen aos que teñen con eles unha mesma condición ao nacer e ao morrer. Por tanto, o principado debe ser proveitoso aos pobos (...). As potestades do século están suxeitas á disciplina da relixión, e aínda que estean no cume do reino, están obrigadas polo vínculo da fe; de modo que teñen que predicar a fe de Cristo nas súas leis e conservar cos seus bos costumes a predicación da fe.

ISIDORO, bispo de Hispalis [Sevilla]. **Sentenzas.** Século VII [latín]

Igrexa visigoda de Santa Comba (Bande, Ourense).

- **A debilidade do poder dos reis**, que non contaban con medios suficientes para gobernar e o excesivo poder dos nobres e dos bispos (que posuían tropas armadas e se facían respectar no seu territorio). O rei esíxelles fidelidade e axuda militar a cambio de beneficios e recompensas (prefeudalismo visigótico). Así mesmo, moitos homes libres se encomendaban ou se vinculaban cos nobres a cambio de protección.

No século VII, a nobreza visigoda dividiuse en dous clans que se disputaron o trono; unha parte dos nobres quixeron facer rei a un dos fillos do rei Witiza, pero outra escolleu como rei a Rodrigo. A división interna favoreceu a chegada dos musulmáns.

► 25. Como estaba organizada a monarquía visigoda? ■

Tema 2

Al-Andalus e os reinos cristiáns medievais

1. Esplendor de al-Andalus e formación dos reinos cristiáns / 2. A expansión cristiá e a fin de al-Andalus / 3. A sociedade e a monarquía feudal / 4. A crise dos séculos XIV e XV / 5. A Galicia medieval

▶ A Idade Media peninsular estivo marcada pola singularidade da convivencia de cristiáns e musulmáns durante case oito séculos.

▶ No ano 711, tropas bérberes musulmáns iniciaron a conquista da Península, conseguindo impoñer rapidamente o seu dominio.

▶ Desde as zonas do norte peninsular, os cristiáns iniciaron a recuperación do territorio dominado polos musulmáns, proceso que recibiu o nome de Reconquista e que concluíu en 1492 coa toma de Granada.

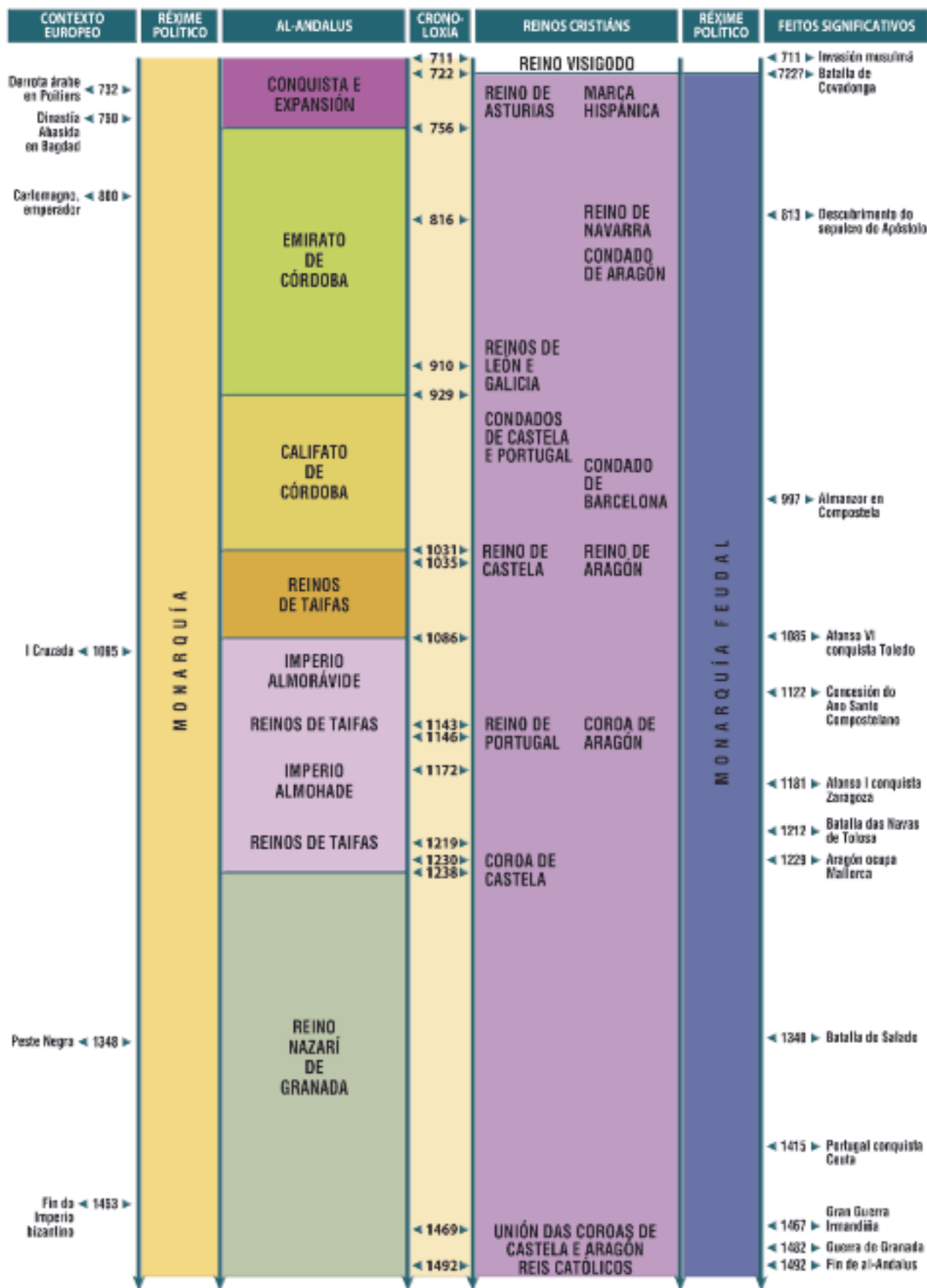
▶ Os musulmáns fixeron de Córdoba a capital do seu dominio, destacando o esplendor alcanzado durante as épocas do emirato e califato.

▶ A medida que os cristiáns ían expulsando os musulmáns dos territorios ocupados, fóronse configurando diferentes reinos, condados e señoríos que acabaron por organizarse en unidades independentes: as Coroas de Aragón e Castela, e os reinos de Navarra e Portugal.

▶ Os reinos cristiáns participaron dos trazos comúns europeos da sociedade e da economía feudal.

▶ O reino de Galicia mantivo a súa titularidade, aínda que logrou ser independente unicamente en breves períodos. Santiago de Compostela actuou como o maior centro relixioso da Europa occidental.

1. Esplendor de al-Andalus e formación dos reinos cristiáns

Al-Andalus foi o nome que deron os musulmáns ás terras que ocuparon e habitaron na península ibérica entre o 711 e 1492

1. Conquista e ocupación islámica

En 711, tropas bérberes enviadas por Musa, gobernador musulmán do norte de África dependente do califa de Damasco, e dirixidas por Tariq, cruzaron o estreito e desembarcaron na zona de Xibraltar. Entraron na Península chamados por parte da nobreza goda, partidaria dos fillos do defunto rei Witiza, para combater o rei Rodrigo. O enfrontamento produciuse no río Guadalete e rematou coa vitoria dos musulmáns.

1. A invasión musulmá. 711-722

2. A derrota dos visigodos

Entón morreu o rei de Hispania, Witiza, deixando algúns fillos, entre eles Abba e Sisberto, que o senado visigodo non quixo aceptar. Alterado o país, tiveron a ben elixir e confiar o mando a un infiel, chamado Rodrigo, home resolto e animoso que non era de estirpe real, senón caudillo e cabaleiro (...).

Cando Rodrigo foi declarado rei, namorouse da filla de Xulián [gobernador de Ceuta] e forzouna. Escribironlle ao pai o ocorrido e Xulián (...) pediu axuda a Musa [gobernador musulmán do norte de África]. Conferenciou con el, entregoulle as cidades postas baixo o seu mando (...) e, facéndolle unha descrición de Hispania, animouno a que procurase a súa conquista (...). Musa nomeou a (...) Tariq (...) para que fose a Hispania con 7.000 musulmáns, na súa meirande parte bérberes e libertos (...). Ao saber o rei de Hispania a noticia da razzia de Tariq, considerou o asunto como cousa grave. Estaba (...) combatendo a Pamplona, e desde alí dirixiuse cara ao mediodía (...), reunindo un exército de cen mil homes ou cousa semellante, segundo se conta. (...) Atopáronse Rodrigo e Tariq (...) e pelexaron encarnizadamente; mais as ás dereita e esquerda, ao mando de Sisberto e Abba, fillos de Witiza, deron en fuxir; Rodrigo foi derrotado e os musulmáns fixeron unha gran matanza de inimigos.

Noticias reunidas de al-Andalus. Século XI [árabe]

*Entrada na Península do exército musulmán
(Cantigas de Afonso X; s. XIII).*

Os enfrontamentos e divisións internas da nobreza visigoda favoreceron a expansión musulmá. En rápidas campañas, os musulmáns conquistaron e ocuparon a meirande parte da Península. Os enfrontamentos foron escasos e moitas cidades e nobres visigodos capitularon e pactaron o seu sometemento; a cambio de pagar determinados impostos aos musulmáns podían conservar as súas propiedades e ter autoridades propias.

►1. Que razóns explican a rápida conquista da Península realizada polos musulmáns? ■

3. Os pactos de capitulación

No nome de Alá, clemente e misericordioso. Este é o escrito [5-4-713] de Abd al-Aziz ben Musa para Teodomiro. Este sométese á paz baixo a promesa (...) de que obterá a protección de Alá (...) e do seu profeta Mahoma (...), non se impondrá dominio sobre el, a ningún dos seus se lles despoñerá de nada do que posúan, non serán escravizados nin separados das súas mulleres nin dos seus fillos, respectarase a súas vidas e non se lles dará morte, non serán queimadas as súas igrexas nin forzados no culto da súa relixión. Esta paz esténdese a sete cidades: Orihuela, Mula, Lorca, Balantala, Alacante, Hellín e Elxe (...). El e os seus deberán pagar (...) por cada home libre: un dinar, catro almudes de trigo e catro de cebada, catro cántaros de vinagre, dous de mel e un de aceite; polos escravos pagarán a metade.

AL-UDRI. **A cora de Tudmir.** Século XI [árabe]

Os conquistadores musulmáns non formaban un grupo homoxéneo e non ocuparon toda a Península coa mesma intensidade. Os **árabes** ocuparon os vales ricos do sur e do leste, mentres que aos **bérberes** lles tocaron as terras máis pobres da Meseta e do norte. No ano 740 os bérberes, afectados polas malas colleitas e a fame, subleváronse contra os árabes, abandonaron os seus asentamentos iniciais, desprazándose cara ao sur e o leste.

Unha parte da poboación autóctona de orixe hispanorromana ou visigoda, aceptou a nova situación, abandonou o cristianismo e converteuse ao islam; estas xentes recibiron o nome de **muladí**s.

►2. Que grupos se diferenciaban entre os conquistadores musulmáns e onde se asentaron? ■

4. A islamización

O converso Fulano ben [fillo de] Fulano estando con saúde e xuridicamente capaz, en pleno dominio da súa intelixencia e razón (...) abandona a relixión cristiá, que rexeita, e entra na relixión do islam, que prefire. Testemuña que non hai máis deus que Alá, o único, o que non ten copartícpes; que Mahoma é o seu servo, o seu enviado (...). Purificouse para o islam e rezou. Recoñece as normas do islam: a ablución, a oración, a esmola legal, o xaxún do mes de ramadán, a peregrinación á Meca (...). Sabe que a única relixión aos ollos de Alá é o islam que derrogou todas as demais; que o islam as supera a todas, sen ser superado por ningunha e que Alá non acepta máis que o islam, non conformándose con ningunha outra.

Modelo de acta de conversión ao islam [árabe]

Rezo no interior dunha mesquita.

Interior da mesquita de Córdoba.

■ Evolución política de al-Andalus. 756-1031 ■

Emirato de Córdoba	756-929
Califato de Córdoba	929-1031

Outra parte da poboación autóctona mantivo a súa fe cristiá e os seus costumes tradicionais; estes cristiáns que continuaron vivindo nos seus lugares pero sometidos aos musulmáns foron chamados **mozárabes**. Tiñan que pagar fortes impostos e moitos foron emigrando cara ás terras do norte controladas polos reinos cristiáns.

2. Emirato e califato de Córdoba

Despois da súa conquista, as terras de al-Andalus pasaron a formar parte dos dominios gobernados polo califa de Damasco (xefe supremo político-relixioso do islam), cargo que exercía a familia árabe dos Omeias. As loitas internas entre os distintos clans polo control do poder supremo provocaron, en 750, que a familia dos Abasís se fixese co poder, executando a maioría do derrotado clan dos Omeias, e trasladou a súa capital a Bagdad. Estes sucesos provocaron a ruptura da unidade política da comunidade musulmá.

En 756, Abd al-Rahmán I, un dos poucos superviventes dos Omeias, refuxiouse en al-Ándalus e, contando co apoio da nobreza árabe local, fíxose co poder en Córdoba; proclamouse emir (príncipe ou soberano) e declarou a independencia política de al-Andalus, iniciando así o **emirato de Córdoba**, que englobaba todas as terras musulmás da Península e costa do norte de África. No ano 929, un dos seus sucesores, Abd al-Rahmán III, alentado polos seus éxitos militares e pola debilidade do poder dos califas de Bagdad, autoproclamouse califa ou xefe relixioso dos musulmáns de al-Andalus; nacía así o **califato de Córdoba**, que se mantivo ata o 1031.

Tanto o emirato como o califato de Córdoba caracterizáronse por:

- **Monarquía absoluta e centralizada** como sistema de goberno. Tanto o emir como o califa posuían un poder absoluto: goberna-

ban, promulgaban as leis, nomeaban e revocaban todos os oficiais da súa administración, exercían a xefatura do exército e, desde o 929, eran tamén os xefes relixiosos de al-Andalus. A sucesión no trono era hereditaria dentro da familia real e entre os fillos do monarca, que non tiña que ser necesariamente o primoxénito, o que provocou frecuentes conxuras e disputas familiares polo poder.

- **Administración xerarquizada e poderoso exército** como bases das accións de goberno. Á cabeza da administración estaban o *hachib*, ou primeiro ministro, e os gobernadores ou *valís* das diferentes provincias ou *coras* nas que se dividía al-Andalus. Nas zonas fronteirizas cos reinos cristiáns establecéronse as *marcas* administradas por un gobernador con mando sobre tropas; estas marcas foron tres: a superior, con capital en Zaragoza; a media, en Toledo ou Medinaceli, e a inferior, en Coímbra ou Mérida. O exército estaba formado fundamentalmente por mercenarios e escravos. Os reinos cristiáns sufriron con frecuencia os efectos das expedicións militares de castigo e saqueo (*razzias*). Todo este sistema administrativo e militar descansaba sobre os abundantes recursos fiscais e o cobro de diferentes impostos de carácter territorial e persoal.
- **Sociedade formada por unha gran variedade de grupos étnicos e relixiosos** que mantiñan a súa personalidade diferenciada: árabes, bérberes, muladíes, eslavóns (escravos liberados e convertidos ao islam, procedentes de Europa Central con grande importancia no exército e na administración). Entre os non musulmáns estaban os xudeus e os mozárabes (cristiáns que vivían en al-Andalus). Tamén existiron importantes diferenzas sociais e económicas dentro de cada un deses grupos, diferenciándose: os nobres, grupo minoritario que monopolizaba os altos cargos da administración e eran donos de grandes latifundios; os comerciantes e artesáns das cidades; os campesiños que posuían ou traballaban en arrendo pequenos lotes de terras; e os escravos, que formaban parte do exército ou do servizo doméstico das grandes casas.
- **Predominio dos lazos tribais e falta de cohesión social** favorecido pola diversidade étnica, relixiosa e económica. Esta situación explica as frecuentes revoltas sociais e as rebelións dos poderes locais controlados polas distintas familias nobiliarias. Os conflitos internos máis graves aconteceron a finais do século IX e puxeron en perigo a propia existencia do emirato de Córdoba.
- **Renacemento das cidades**, favorecido polo asentamento dos invasores nos núcleos urbanos. Convertidas en centros políticos, administrativos e de intercambio, as vellas cidades hispanas incrementaron a súa poboación. Córdoba chegou a ter uns 100.000 habitantes, cifra moi superior á de calquera cidade de occidente. Así mesmo, os musulmáns fundaron novas cidades, moitas delas por razóns estratéxicas: Calatayud, Calatrava, Madrid, Medinaceli, Tudela, Almería... As cidades musulmás posuían un núcleo amurallado, a medina, onde se encontraban os edificios máis importantes como a mesquita, o alcázar militar e o zoco ou mercado; fóra dela estaban os arrabaldes, onde se instalaban os artesáns e os distintos grupos étnicos.

Guerreiros do exército musulmán
(Libro das Estacións; s. XIII).

►3. Elabora un cadro ou un mapa conceptual que recolla as características políticas, sociais e económicas de al-Andalus. ■

- **Predominio dunha economía comercial** baseada na reactivación das actividades artesanais e na mellora das técnicas agrarias, especialmente o regadío (canles, noras, sistemas de reparto de augas...) e a introdución de novos produtos (arroz, cana de azucre, laranxas...). A necesidade de abastecer a crecente poboación urbana estimulou un forte e diversificado desenvolvemento das actividades artesanais e comerciais, que tiñan o seu centro nos pequenos talleres e tendas existentes nos zocos das cidades. Os intercambios favorecíanse da emisión de abundantes moedas de oro (dinar) e prata (dirhem).
- **Gran desenvolvemento cultural, científico e artístico** apoiado por emires e califas, e sustentado no esplendor e desenvolvemento económico. Cómpre sinalar a riqueza e luxo decorativo da mesquita de Córdoba e do palacio de Medina al-Zahra, residencia dos califas.

5. Esplendor e luxo en Medina al-Zahra

Arcadas nun salón de Medina al-Zahra.

A residencia de al-Zahra era unha das máis espléndidas, famosas e mellores que fixeron os seres humanos. (...) Contaba con 4.300 columnas e 500 portas (...). Entre as marabillas de al-Zahra estaban dúas fontes cos seus píos (...); a maior das dúas era de bronce dourado e estaba marabillosamente esculpida con baixorrelevos que representaban figuras humanas, e foi traída de Constantinopla (...) para o califa. Outra das marabillas de al-Zahara era o salón chamado dos califas, cun tellado de ouro e de bloques de mármore de variadas cores, sólidas pero transparentes, e con paredes dos mesmos materiais (...). As tellas deste magnífico salón eran de ouro e de prata. Daban entrada a el oito portas de cada lado, adornadas con ouro e ébano que descansaban sobre piares de mármore variados e cristal transparente. Cando o sol penetraba na sala a través destas portas e reflectía nas paredes e no teito, era tal a súa forza que cegaba.

AL-MAQQARI. **Historia de al-Andalus**. Século XVII [árabe]

CRÓNICAS MEDIEVAIS. Conxunto de relatos e noticias elaboradas nos distintos reinos peninsulares, tanto cristiáns como musulmáns, durante a Idade Media; nelas mestúranse datos certos con outros fantasiosos, tendo tendencia a maquillar a realidade, esaxerando os éxitos propios e xustificando, desculpando ou infravalorando as derrotas e fracasos.

3. A orixe dos reinos cristiáns

Tras a conquista, os musulmáns asentáronse solidamente na meirande parte da Península, agás nas zonas montañosas do norte, pouco habitadas, pobres e de escaso interese para os invasores. Alí foron xurdindo núcleos de resistencia cristiá que foron liberándose do dominio musulmán e expandíndose cara ao sur.

- Na **zona occidental**, a resistencia cristiá xurdiu nas terras montañosas da cordilleira Cantábrica, no territorio de Asturias, grazas á actuación da poboación indíxena dirixida por nobres visigodos. O triunfo na batalla de Covadonga (722?) de Paio e os seguidores é a orixe do **reino de Asturias**.

6. A batalla de Covadonga: a visión dos contendentes

Paio estaba cos seus compañeiros no monte Auseva, e o exército de Alqama chegou ata el e levantou innumerables tendas fronte á entrada da cova (...). Alqama ordenou entón comezar o combate, e os soldados tomaron as armas. Levantáronse as catapultas, preparáronse as tirafondas, escintilaron as espadas, erguéronse as lanzas e lanzáronse incesantemente frechas. Pero deseguida mostráronse as magnificencias do Señor: as pedras que saían das catapultas e chegaban á igrexa da Virxe Santa María, que estaba dentro da cova, volvíanse contra os que as lanzaban, e mataban os musulmáns. (...) No mesmo lugar morreron 124.000 musulmáns e os 63.000 restantes subiron ao cume do monte Auseva (...) pero nin estes escaparon da vinganza do Señor (...) pois, por sentenza de Deus, ese monte, revolvéndose desde os seus fundamentos, lanzou ao río os 63.000 homes e sepultounos alí.

Crónica de Afonso III. Século IX [latín]

Non quedaba cidade, vila ou lugar en Galicia que non se atopase en mans dos musulmáns, a excepción dunha elevada montaña onde Paio buscou refuxio cun fato de homes. Alí, os seus seguidores foron morrendo de fame ata que o seu número quedou reducido a uns trinta homes e dez mulleres que non tiñan outro alimento para comer que o mel deixado polas abellas nas fendeduras das rochas. Pero Paio e os seus homes fixéronse fortes nos pasos das montañas (...). Os musulmáns perseguíronos, pero ante as penalidades e reflexionando sobre o escaso número dos rebeldes, desprezáronos dicindo: «Que poden facer trinta salvaxes colgados dunha rocha? Inevitablemente morrer» (...). As forzas de Paio continuaron incrementándose, alzando abertamente o estandarte da rebelión.

AL-MAQQARI. **Historia de al-Andalus.** Século XVII [árabe]

Covadonga.

- Na **zona oriental**, a situación foi diferente. Os musulmáns ocuparon o val do Ebro e a conversión de gran parte da nobreza local, e da maioría da poboación indíxena, permitiulles exercer un forte control sobre toda a zona. Nos Pirineos organizáronse varios núcleos de resistencia cristiá que, debido á fragmentación do terreo, mantiveron escasos contactos entre eles. Estes núcleos estiveron apoiados polos reis francos, co obxectivo de ampliar os seus dominios e de impedir as expedicións de saqueo musulmáns.

► 4. Compara a versión que dan as fontes cristiás e musulmáns sobre a batalla de Covadonga. ■

O emperador Carlomagno e o seu exército
(Códice Calixtino; s. XII).

As intervencións dos francos iniciáronse en 778, co intento por parte de Carlomagno de conquistar Zaragoza, intento que fracasou pola derrota que en Roncesvalles lle infrinxiron os vascóns e os seus aliados musulmáns. En posteriores campañas, Carlomagno e o seu fillo Luís o Piadoso conseguiron dominar a zona dos Pirineos creando, en colaboración coa poboación autóctona, a **Marca Hispánica**, formada polos condados de Pamplona, Aragón, Sobrarbe, Ribagorza, Pallars, Urxel, Cerdaña, Besalú, Ampuries, Vic, Xirona e Barcelona.

- 5. A que se denomina Marca Hispánica? Que unidades políticas xurdiron no seu territorio? ■

A medida que a autoridade dos reis francos carolinxios diminuíu, estes condados foron incrementando a súa autonomía política, sendo gobernados por familias nobres locais que proclamaron a súa independencia: Iñigo Arista a do **reino de Pamplona** (816); Aznar Galíndez a do **condado de Aragón** (820); o conde Wifredo o Piloso gobernaba de forma autónoma sobre os condados cataláns (desde o 888), pero o dominio teórico dos reis francos mantívose ata que o conde Borrell II declarou a independencia do **condado de Barcelona** (988).

4. Reconquista e repoboación

No seu enfrontamento cos musulmáns, os reinos cristiáns desenvolveron a idea de **reconquista**, é dicir, a recuperación das terras que antes pertencían á monarquía visigoda e que conquistaron os musulmáns. Esta idea ten a súa orixe na corte do rei Afonso III de Asturias, a finais do século IX, coa finalidade de lexitimar as campañas de conquista e de xustificar a pretensión deste monarca de exercer a supremacía sobre os demais reis e condes cristiáns da Península. Na meirande parte das terras conquistadas, os musulmáns foron expulsados, desenvolvéndose paralelamente o proceso de **repoboación** polos cristiáns.

■ Zona ástur-cantábrica

Despois da batalla de Covadonga, os cristiáns do reino de Asturias foron consolidando e ampliando o seu dominio.

- Arredor de 755, o rei Afonso I de Asturias, aproveitando a sublevación dos bérberes e a fame que afectou as poboacións do val do Douro, destruíu as poucas guarnicións musulmáns que había nesa zona. De regreso, levou consigo aos cristiáns cara ao norte, repoboando con eles Galicia, Asturias e Cantabria, producíndose a **transformación do val do Douro nunha terra de ninguén**, a zona fronteiriza entre cristiáns e musulmáns.

7. O despoboamento do val do Douro

No ano [755] foron vencidos e expulsados de Galicia [os musulmáns], volvéndose facer cristiáns todos aqueles que estaban dubidosos na súa relixión, deixando de pagar os tributos. Dos restantes, uns foron mortos e outros fuxiron cara a Astorga. Mais cando se estendeu a fame, expulsaron tamén os musulmáns de Astorga e outras poboacións e foron repreghándose detrás dos desfiladeiros da outra cordilleira [Sistema Central], e cara a Coria e Mérida (...). Seguiu apertando a fame, e a xente de al-Andalus saíu na busca de víveres para Tánxer, Asila e o Rif berberisco (...). Os habitantes de al-Andalus diminuíron de tal xeito que serían vencidos polos cristiáns de non estar tamén estes angustiados pola fame.

Noticias reunidas de al-Andalus. Século XI [árabe]

MOUROS. Nome co que os cristiáns da Península designaron aos musulmáns de al-Andalus e do norte de África. Orixinariamente foi empregado polos fenicios e romanos para denominar de forma xeral aos bérberes.

- A comezos do século IX, os musulmáns realizaron numerosas campañas de saqueo sobre Asturias, Cantabria e Galicia pero estes ataques non conseguiron dominar os cristiáns. En 813, no reinado de Afonso II o Casto, tivo lugar en Compostela o **descubrimiento da tumba** que, segundo a tradición, conservaba os restos do **apóstolo Santiago**; o seu culto contribuíu a intensificar o espírito de loita cristiá.

8. O descubrimento da tumba do apóstolo

Uns personaxes, homes de grande autoridade, foron onde Teodomiro, bispo de Iria, e contáronlle que viran moitas veces, de noite, ardentes luminarias no bosque que, co paso do tempo, medrara enriba da tumba do glorioso Santiago, e tamén que un anxo se aparecera alí moitas veces. Oído isto, foi el mesmo ao lugar onde afirmaban ter visto tales cousas, e viu, sen ningún tipo de dúbida, polos seus propios ollos, as luminarias enriba do citado lugar. Movido logo pola divina graza internouse no devandito bosque e atopou no medio das xestas e codesos unha casiña que gardaba dentro unha tumba de mármore. Dando grazas a Deus, marchou sen tardanza a verse co rei Afonso [III] o Casto, que daquela reinaba en Asturias, e contoulle o suceso tal como o vira cos seus ollos. O rei, cheo de gozo por tan importante nova, veu con paso acelerado a estas partes e, restaurando a igrexa en honor de tan grande apóstolo, cambiou o lugar de residencia do bispo de Iria por este que se chamou Compostela.

Teodomiro e a tumba do apóstolo Santiago
(Tombo A da catedral de Santiago; s. XIII).

Historia Compostelá. Século XII [latín]

- Durante o século IX, os cristiáns foron realizando, en moitos casos con mozárabes procedentes de al-Andalus, a **repoboación do val inferior do Miño e do val do Douro**. Nestas campañas destacou o rei Afonso III, quen trasladou a capital do reino desde Oviedo a León (876). A ampliación do territorio fixo que xurdisen zonas diferenciadas que en 910 se transformaron en reinos independentes cando Afonso III repartiu o territorio entre os seus fillos dándolles o título de reis. Así, xunto ao reino de Asturias, xurdiron os novos **reinos de León e de Galicia** que se mantiveron separados moi pouco tempo. A necesidade de contrarrestar a ameaza musulmá fixo que a zona oriental do reino de León estivese moi fortificada, recibindo o nome de **condado de Castela**.
- A mediados do século X, no reino de León foron moi frecuentes as loitas polo trono e os cambios de reis. A debilidade da monarquía leonesa permitiu que, desde o 950, o conde Fernán González actuase de forma independente no condado de Castela grazas á súa superioridade militar. Nos territorios da zona de Braga constituíuse, a finais do século, o **condado de Portugal**. Así mesmo, as disensións internas permitiron que os califas de Córdoba exercesen un forte dominio político e militar sobre os reis cristiáns, apoiando a un ou a outro bando.

■ Zona oriental

Os avances conquistadores dos cristiáns foron moi débiles nesta zona debido á forte presenza musulmá. O reino de Pamplona conquistou as terras altas do val do Ebro e anexionou o condado de Aragón, aínda que este mantivo a súa personalidade política. Paralelamente, o condado de Barcelona fortificou e repoboou o val do Llobregat.

►7. Que transcendencia tivo o descubrimento do suposto sepulcro do apóstolo Santiago? ■

9. Territorios cristiáns e califato de Córdoba a comezos do século X

► 8. Comenta o mapa da Península no século X. Que diferença se observa entre os territórios cristãos e al-Andalus?

■ Os inicios da repoboación cristiá

Paralelamente á conquista de terras aos musulmáns, produciuse a súa repoboación ou ocupación efectiva polas forzas cristiás para habitalas e explotalas. Sobre estas novas terras, aplicáronse os criterios xurídicos romanos e visigodos de considerar que se trataba de bens sen dono e que, polo tanto, pertencían aos reis cristiás, quen podían dispor libremente deles para levar a cabo a súa repoboación.

Afonso III o Magno, rei de Asturias (Tombo A da catedral de Santiago; s. XIII).

A modalidade predominante foi a **presura** ou **aprisio**, pola que o rei autorizaba a establecerse nun determinado territorio, que pasaba a ser propiedade de quen o ocupase e cultivase as terras (nobres, eclesiásticos, campesiños libres).

10. A presura das terras

Afonso [III] deu ao ilustrísimo señor Odoario, honrado guerreiro, terra para que a poboase. Este, cando chegou á cidade de Chaves, na ribeira do Tâmega, construíu aldeas e castelos, fortificou cidades, poboou vilas, limitándoas con fronteiras fixas, e repartiunas entre os habitantes dispoñendo todo con orde e confianza. Deu ao seu irmán, o diácono Odoino, unha vila na beira do Limia coas súas igrexas (...) que estaban abandonadas había máis de douscentos anos.

AFONSO III, rei de Asturias. **Carta de doazón.** 872 [latín]

►9. A que se denomina presura? ■

5. As campañas de Almanzor e a fin do Califato de Córdoba

A finais do século X, Abu Amir, alcumado **Almanzor** (al-Mansur, o Vitorioso), foi nomeado primeiro ministro do califa Hisham II e, á fronte do seu exército, realizou numerosas campañas de saqueo contra os condados e reinos cristiáns, destruíndo a súas principais cidades: Barcelona, León, Santiago... Con Almanzor, o Califato de Córdoba alcanzou o seu máximo poder pero, tras a súa morte (1002), as tensións entre os distintos grupos étnicos musulmáns provocaron unha longa guerra civil que rematou en 1031 coa **desaparición do Califato de Córdoba** e a súa fragmentación nun elevado número de pequenos reinos independentes e enfrontados entre si, os chamados reinos **taifas**.

Exército musulmán asaltando unha fortaleza cristiá (Cantigas de Afonso X; s. XIII).

11. As victorias de Almanzor

[Por causa] dos pecados do pobo cristián aumentou a enorme multitude dos sarracenos, e o seu caudillo, que se impuxo o nome de Almanzor (...) axudado polos sarracenos doutro lado do mar e con toda a nación dos ismaelitas, entrou no territorio dos cristiáns, e conseguiu devastar moitas partes dos seus reinos e matar a moitos a espada. Estes son os reinos dos francos, o reino de Pamplona, incluso o reino de León. Certamente destruíu cidades, castelos, e despoboou toda a súa terra ata o punto de que chegou ás zonas costeiras do occidente de España e destruíu a cidade de Galicia na que está enterrado o corpo do beato Xacobe.

SAMPIRO, bispo de Astorga. **Cronicón**. Século XI [latín]

► 10. Que razóns explican a desaparición do califato de Córdoba? ■

6. A presenza musulmá en Galicia

A pesar das moitas lendas que se conservan no folclore galego sobre o papel dos mouros, a realidade é que a presenza musulmá nas terras da antiga Gallaecia foi escasa. As primeiras noticias da chegada do exército musulmán refírense á expedición realizada por Musa en 713-714 na que, máis que unha auténtica conquista, parece que se buscaba destruír puntos fortificados e dispersar ou capturar os grupos dirixentes locais. É probable que deixasen guarnicións para controlar o territorio e unicamente se asentaron na zona sur, a que se correspondía co antigo convento bracarense.

12. A chegada dos musulmáns a Galicia

Musa ben Nusayr tiña vehementes desexos de penetrar na comarca de Galicia, terra de infieis (...) precisamente cando non quedaba en Hispania máis que a comarca de Galicia sen estar en poder dos árabes. (...) Conquistou os castelos de Viseu e Lugo (...). Non quedou igrexa que non fose queimada nin campá que non fose rota. Os cristiáns prestaron obediencia, aceptaron a paz e o pago do tributo persoal, e os árabes establecéronse nos pasos máis difíciles.

AL-MAQQARI. **Historia de al-Andalus**. Século XVII [árabe]

O apóstolo Santiago, representado como vencedor sobre os mouros.

Os emires cordobeses enviaron razzias para intentar frear o avance cristián dos reis asturianos, aínda que con escaso éxito (vitoria de Fruela I nas proximidades da actual Pontes de García Rodríguez; razzias de 820 e 827). No século IX, algúns nobres musulmáns rebeldes aos emires de Córdoba buscaron refuxio en Galicia, onde foron acollidos polos reis cristiáns. A partir do século X, a presenza musulmá foi completamente esporádica, limitándose aos saqueos das razzias; a máis significativa foi a dirixida por Almanzor en 997 contra Santiago e na que, segundo as crónicas, obrigou aos cristiáns a trasladar a Córdoba as campás da igrexa de Santiago como sinal do seu triunfo.

13. Almanzor en Santiago

Os sarracenos, acaudillados por Almanzor, entrando en Compostela [997], destruíron ata os alicerces da meirande parte das paredes da igrexa do santo apóstolo, agás o seu santísimo altar. Pero o gloriosísimo Santiago non permitiu que se retirasen impunes (...) feríndoos cunha praga de diarrea tan eficaz que por ela morreron moitos (...). E vendo aos seus tan malamente enfermos, o caudillo Almanzor (...) comprendendo que alí estaba certamente sepultado Santiago (...), arrepentido polo seu atrevemento, emprendeu a fuga.

Historia Compostelá. Século XII [latín]

►11. Foi intensa e uniforme a presenza musulmá en Galicia? ■

2. A expansión cristiá e a fin de al-Andalus

Desde o 1031, a historia de al-Andalus caracterizouse pola alternancia de períodos de fortes divisións internas con outros de unidade imposta polo dominio e conquista de imperios bérberes formados no norte de África (almorábides, almohades). A fronteira avanzou cara ao sur, provocando a ampliación do territorio cristiá e a redución de al-Andalus ata a súa desaparición en 1492.

1. Taifas, parias e reinos cristiáns

■ Evolución política de al-Andalus. 1031-1492 ■

Primeiros reinos taifas	1031-1086/1110
Imperio almorábide	1086-1145
Segundos reinos taifas	1145-1146/1172
Imperio almohade	1146-1224
Terceiros reinos taifas	1219-1266
Reino nazarí de Granada	1238-1492

As **primeiras taifas** foron reinos de pequeno tamaño xurdidas da fragmentación do Califato de Córdoba, dominadas polas oligarquías locais ou polos xefes militares das principais cidades de al-Andalus. Enfrontadas entre si, as súas fronteiras foron moi flutuantes e o seu poder foi cada vez máis débil, quedando incapacitadas para facer unha fronte común ante os ataques cristiáns.

As rivalidades mutuas entre as taifas musulmáns, e a súa propia debilidade, fixeron que con frecuencia solicitasen axuda militar aos reinos cristiáns do norte debendo, a cambio, pagar uns tributos coñecidos co nome de **parias**. O principal beneficiario do pago destas parias foi o rei Afonso VI de Castela e León.

18. Reinos cristiáns e taifas en 1035

- 12. Que foron as taifas? Cales foron as causas da súa formación? En que períodos se desenvolveron?

Nos **reinos cristiáns** tamén se produciron importantes transformacións. A comezos do século XI, Sancho III o Maior de Navarra, conseguiu ampliar os territorios do reino de Pamplona (condados de Aragón, Sobrarbe, Ribagorza e Castela). Á súa morte (1035), o reino foi repartido entre seus fillos con títulos de reis, nado así o **reino de Aragón** (que incluíu o reino de Pamplona en 1076) e o **reino de Castela** (en que se incluían os reinos de León e Galicia).

Numerosos cabaleiros cristiáns puxéronse ao servizo dos distintos reinos peninsulares buscando incrementar tanto a súa fama como o seu patrimonio. Entre estes cabaleiros destacou Rodrigo Díaz de Vivar, o **Cid** campeador (*sidi* ou señor), quen realizou numerosas campañas de saqueo e de conquista no val do Ebro e na zona de Valencia.

O Cid e a xura de Santa Gadea
(M. Hiráldez de Acosta).

2. A loita contra os almorábides

En 1085, Afonso VI de Castela e León conquistou Toledo, e a meirande parte da poboación musulmá abandonou a cidade. Atemorizados ante os ataques dos cristiáns, os reis taifas de al-Andalus pediron axuda militar aos **almorábides**, que gobernaban no norte de África e, tras desembarcar na Península en 1086, derrotaron os cristiáns e detiveron o seu avance. Os almorábides foron anexionándose as diferentes taifas existentes (Granada, Málaga, Sevilla, Córdoba, Badaxoz, Valencia e Zaragoza), integrando al-Andalus no imperio almorábide que dirixían desde Marraquesh, ademais de conseguir numerosas vitorias contra os reinos cristiáns.

- 13. Que entidades políticas cristiás naceron no século XI?
- 14. Que consecuencias tivo a chegada dos almorábides á Península?

3. Creación da Coroa de Aragón e independencia de Portugal

A pesar dos ataques dos almorávides, os reinos cristiáns conseguiron resistir e avanzar na reconquista durante o século XII. Foi unha loita que adquiriu o carácter de cruzada contra o infiel musulmán á que se sumaron soldados e tropas (cruzados) procedentes doutros territorios cristiáns europeos.

- Na **zona oriental**, Afonso I, o Batallador, rei de Aragón e Pamplona, coa axuda de cruzados francos, conquistou Zaragoza (1118) e ocupou o val medio do Ebro. A súa morte (1134), sen descendentes directos, provocou un problema dinástico que orixinou:
 - A separación do reino de Pamplona, que comeza a denominarse **reino de Navarra**.
 - A creación da **Coroa de Aragón** en 1137 polo matrimonio de Ramón Berenguer IV, conde de Barcelona, e Petronila de Aragón, filla do rei Ramiro II, o Monxe. Foi unha unión dinástica na que o reino de Aragón e o condado de Barcelona quedaban sometidos á autoridade dun mesmo rei, pero conservando cada un deles as súas propias leis e institucións (igual que sucedeu coas posteriores incorporacións dos reinos de Valencia, Mallorca, Sicilia, Sardeña e Nápoles).
- Na **zona occidental**, Afonso I Henriques conseguiu transformar o antigo condado de **Portugal** en reino independente en 1143. Outro reparto hereditario ocasionou a separación dos reinos de León e Castela en 1157.
- En 1145, numerosas revoltas en al-Andalus eliminaron o poder almorávide e deron orixe aos **segundos reinos taifas**. Enfrontados entre eles e ameazados pola conquista cristiá, a maioría foron desaparecidos. Aproveitándose desta nova fragmentación, os reis cristiáns ocuparon os vales dos ríos Ebro e Teixo, así como o val superior do Guadiana.

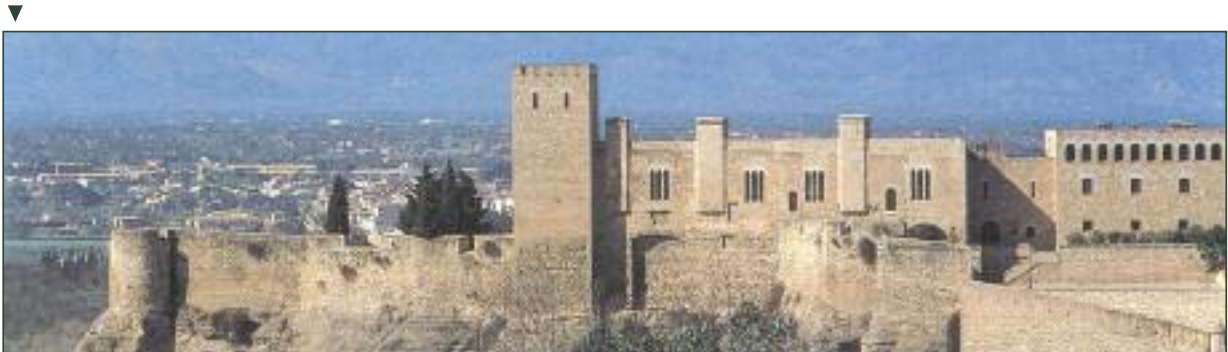
COROA. Institución políticoadministrativa en que se agrupan as diferentes formacións que a constitúen (reinos, condados, señoríos) formando unha unidade indivisible e de carácter hereditario gobernada por un rei ou raíña.

► 15. Que factores favoreceron a expansión cristiá no século XII? ■

4. A loita contra os almohades

As primeiras tropas almohades, chamadas polos reis das taifas para facer fronte ao avance cristián, desembarcaron na Península en 1146, controlando todo o sur e leste da Península, ademais do norte de África, formando o **imperio almohade**, que asegurou o seu poder na forza militar pero tivo escaso apoio popular.

Fortificacións da época taifa en Tortosa.

Para facer fronte á ameaza dos almohades, os reis cristiáns recorreron principalmente ás **Ordes Militares** ou formacións militares nas que os seus membros estaban unidos mediante vínculos relixiosos (monxes cabaleiros) e ás que lles encargaba a defensa dun determinado territorio fronteirizo. Xunto coas Ordes do Hospital e do Temple, con castelos e terras en todos os reinos cristiáns, apareceron nesa época outras especificamente peninsulares como as Ordes de Calatrava, Alcántara e Santiago. En 1212, unha coalición de tropas castelás, aragonesas, navarras e portuguesas comandadas polo rei de Castela derrotou os almohades nas **Navas de Tolosa**.

Batalla das Navas de Tolosa
(F. de Paula von Halen).

15. A batalla das Navas de Tolosa

O domingo pola mañá os sarracenos levantaron as súas tendas e Miramamolín [forma cristiá de pronunciar Amir al-Muminín, o príncipe dos crentes ou califa] colocouna moi preto das tendas do noso pai [Afonso VIII de Castela] e estaban preparados para loitar nese día, pero o noso pai non quixo loitar por reverencia ao día santo (...). O luns, de mañanciña, ordenou prepararse para o combate (...). O noso pai repartiu aos seus en tres liñas: na primeira liña Diego López [de Haro, señor de Biscaya], tres baróns coas súas tropas e cos peregrinos [os cruzados] (...) e todos os membros das Ordes Militares; na segunda, estaban o rei de Aragón [Pedro II] cos seus e con tres compañías que lle deu o noso pai; e na terceira liña o rei de Navarra [Sancho VII] cos seus, a quen igualmente o noso pai lle deu tres compañías; e, por último, o rei, o noso pai, formaba cos seus a cuarta liña (...). Os sarracenos defendéronse con bravura ata o mediodía. Neste momento, vendo o noso pai que era necesaria a súa intervención, mandou que a súa liña atacase e os sarracenos tiveron que retirarse. Estes, ao ver o estandarte do noso pai e perdidas as esperanzas, fuxiron. O noso pai, cos seus, perseguiunos ata despois da posta de sol e fixo dúas leguas [máis de 8,8 km] de camiño durante a noite. O noso pai cos reis de Aragón e Navarra sans e salvos instaláronse na tenda de Miramamolín. Ata a mañá seguinte perseguiaron os vencidos, ferindo a moitos deles. Estímase o número de mortos [musulmáns] nuns 70.000 homes e preto de 15.000 mulleres. Pola nosa parte, os mortos son uns 200. O botín que se atopou nas tendas musulmáns non se pode calcular: gran cantidade de ouro, prata, vestidos e animais; soamente e con dificultade poden estimarse as frechas e setas nunhas 20.000 somadas [unidade de peso] de ferro.

Berenguela de Castela [filla de Afonso VIII]. **Carta a súa irmá Branca**. 1212 [latín]

Esta derrota debilitou o poder dos almohades e permitiu o desenvolvemento, a partir de 1219, de numerosas rebelións, tanto en al-Andalus como no norte de África. Unha vez máis, as divisións internas deron orixe á creación dos **terceiros reinos taifas**. A súa vida foi efémera e foron fáciles presa das accións bélicas dos reinos cristiáns.

► 16. Que forzas formaron a coalición cristiá que venceu os musulmáns nas Navas de Tolosa? ■

Xaime I o Conquistador, entra en Valencia en 1238 (Mural do castelo de Alcañiz).

5. Creación da Coroa de Castela e conquista de Andalucía e Levante

En 1230 produciuse a unión definitiva dos reinos de Castela e León e de todos os que dependían deles (Galicia, Toledo, Sevilla...) e os señoríos vascos (que mantiveron privilexios e leis particulares), creándose así a **Coroa de Castela** con Fernando III o Santo. A derrota dos almohades permitiu conquistar, entre 1229 e 1266, case todo o sur e o levante peninsular: Portugal ocupou o Algarve; a Coroa de Aragón, con Xaime I o Conquistador, Mallorca, Valencia e Denia; a Coroa de Castela conquistou, con Fernando III, Mérida, Córdoba, Xaén e Sevilla; e con Afonso X o Sabio, Cádiz e Murcia.

16. Coroas e reinos no século XIII

► 17. Que modificacións se observan nos reinos cristiáns no século XIII? Compáraas coa situación do século X. ■

17. A conquista de Córdoba

Na festa dos apóstolos san Pedro e san Paulo, a cidade de Córdoba (...) foi limpada das inmundicias de Mahoma (...). O rei don Fernando mandou colocar a cruz na maior torre desde onde o nome de Mahoma era chamado e loado, e comezaron despois todos os cristiáns con gozo e alegría a chamar: Deus, axuda! (...). Despois comezou a soar e ser oída a voz de gozo (...) dos bispos con toda a clerecía cantando e dicindo: «Te Deum laudeamus» (...). E atopou aí as campás da igrexa de Santiago apóstolo, de Galicia, que trouxera Almanzor (...) para deshonra dos cristiáns poñendoas na mesquita de Córdoba (...). O rei don Fernando fixo entón tornar aquelas campás e levalas á igrexa de Santiago de Galicia.

AFONSO X, rei da Coroa de Castela. **Historia de España**. Século XIII [castelán]

Guerreiros cristiáns
(Cantigas de Afonso X; s. XIII).

En moitos casos, estas rápidas conquistas foron seguidas da expulsión da poboación musulmá. Noutros, esta foi autorizada a permanecer nas súas terras pero sometida aos novos amos cristiáns; esta poboación musulmá en terras de domino cristiá recibiu o nome de **mudéxares**.

A finais do século XIII só quedaba en poder dos musulmáns o territorio do reino de Granada, pero o impulso reconquistador quedou paralizado (esgotamento da repoboación, dificultades internas e loitas entre os reinos cristiáns). A partir de 1275, os **benimeríns** ou marinís, dinastía bérber que gobernaba no norte de África, realizaron numerosos desembarcos e expedicións de saqueo por todo o val do Guadalquivir. Estas expedicións continuaron ata que unha nova coalición de tropas casteláns e portuguesas os derrotaron definitivamente en 1340 na batalla do río Salado, preto de Tarifa.

6. Cartas de poboamento, doazóns e repartimentos

A partir do século X cambiou o sistema de repoboamento, pasando a ter maior protagonismo a concesión real das terras a poboar, así como o interese dos propios monarcas en atraer poboación ás vilas de nova fundación que dependían directamente da Coroa. Por outra parte, o avance da Reconquista puxo en mans dos monarcas extensos territorios que, nunha elevada proporción, foron concedidos a particulares como pago e premio aos servizos prestados na súa reconquista.

Entre as diferentes **modalidades de repoboación** destacan as seguintes:

- **As cartas de poboamento e as cartas forais** para a creación ou ocupación de vilas e cidades en zonas despoboadas ou conquistadas aos musulmáns. Para atraer poboadores, estas cartas concedían determinados **privilexios forais** a quen se establecese neses lugares; a cambio, eses poboadores prometían ser fieis e pagar os tributos establecidos. Estas cartas outorgaban terras, liberaban de taxas e obrigacións feudais, regulamentaban as actividades económicas (feiras e mercados), establecían os órganos de goberno (o concello), así como as penas que se debían impor polos delitos cometidos.

PRIVILEXIOS FORAIS. Privilexios outorgados polos reis e os señores feudais a determinadas vilas e cidades para facilitar o seu repoboamento. Tamén reciben este nome os privilexios políticos e xurídicos outorgados polos reis a certos reinos.

18. Concesións forais

Eu, o rei Afonso (...) confirmo a Sepúlveda o foro que tivo na época do meu avó e en tempos dos condes Fernán González e García Fernández (...):

Que non paguen portádego en ningún mercado. (...) Se algunha persoa de Sepúlveda dese morte a outra dalgún lugar de Castela, pague a oitava parte. (...) Se algunha persoa de Sepúlveda dese morte a algún de Castela e foxe ata o río Douro, que ningún a persiga. (...) Se alguén trouxese doutra terra muller ou filla allea ou calquera cousa obtida delitivamente e chegase a introducila en Sepúlveda, que ningún lla toque. (...) Quen atope diñeiro baixo a terra, non dea nada do mesmo nin ao rei nin ao señor. (...) Cando veña o rei á cidade, non sexan forzados a dar pousada nas súas casas.

AFONSO VI, rei de Castela. **Confirmación da carta foral de Sepúlveda.** 1076 [castelán]

- **As doazóns ás Ordes Militares.** No século XII, ante os ataques de almorábides e almohades, os reis concederon grandes dominios ás Ordes Militares para que os ocupasen e defendesen, especialmente nas zonas comprendidas entre o Teixo e Serra Morena, nos cursos alto e medio do Turia e Guadiana e nas serras de Cuenca e Teruel.
- **Os repartimentos** eran as concesións de lotes de terras para os repoboadores de acordo coa súa categoría social e militar; os de maior tamaño eran para os nobres, as institucións eclesiásticas e as Ordes Militares e reciben o nome de *herdamentos* e *donadíos*. Foi a modalidade empregada, a partir de finais do século XII, na repoboación da zona estremeña e do sur peninsular. Debido á escaseza de poboación repoboadora, este sistema permitiu a creación de grandes latifundios.

► 18. Que vantaxes tiña para os habitantes que o rei lles concedese unha carta foral? ■

► 19. Que consecuencias tiveron os repartimentos? Onde se produciron maioritariamente? ■

En canto á poboación musulmá que vivía nos lugares reconquistados, na meirande parte das terras occidentais e centrais da Península foi expulsada ou abandonou a zona; no entanto, permaneceu (máis ou menos tempo, segundo as zonas) no val do Ebro, levante e Andalucía, quedando reguladas as súas condicións de estancia nas respectivas capitulacións.

7. A expansión catalanoaragonesa

Ademais da conquista dos reinos musulmáns, os condes de Barcelona primeiro e despois os reis da Coroa de Aragón, trataron de incorporar aos seus dominios outras terras situadas fóra do territorio peninsular. Esta expansión tivo dúas **fases**:

► 20. Que territorios foron dominados pola Coroa de Aragón fóra da Península entre os séculos XIII e XV?

- A **expansión occitana** dos séculos XI e XII afectou os condados situados ao norte dos Pirineos (Languedoc e Provenza). Esta expansión e dominio rematou en 1213, cando os catalanoaragoneses foron derrotados na batalla de Muret (preto de Tolosa, Francia) polas tropas do rei de Francia, perdendo case todas estas posesións.
- A **expansión mediterránea** dos séculos XIII, XIV e XV iniciouse coa ocupación de Mallorca e continuou coa conquista de Sicilia, Malta, Menorca, Sardeña e Nápoles. Esta expansión apoiouse na formación e contratación das compañías mercenarias de **almogávares** que servían por unha soldada ou por unha parte do botín; a comezos do século XIV actuaron en oriente pelexando contra turcos e gregos, saquearon Bizancio e conquistaron os ducados de Atenas e Neopatria, que pasaron a depender (ata 1390) da Coroa de Aragón.

19. A expansión catalanoaragonesa polo Mediterráneo

8. O reino nazarí de Granada

O reino taifa de Granada logrou manter a súa independencia fronte aos intentos de anexións dos cristiáns grazas a factores como: a defensa natural do seu territorio montañoso; a cohesión da poboación, toda ela musulmá; as dificultades e crises internas da Coroa de Castela; a hábil diplomacia dos seus gobernantes, que se declararon vasallos da Coroa de Castela e asinaron diversos tratados de paz e axuda coa Coroa de Aragón; o forte desenvolvemento agrícola, artesanal e comercial; unha administración centralizada e ben organizada.

No século XV, as loitas dinásticas polo poder e as revoltas internas debilitaron a taifa de Granada. A partir de 1482, os Reis Católicos iniciaron a súa conquista, que rematou en 1492, dando así fin a al-Andalus.

Patio dos leóns da Alhambra de Granada.

20. Granada, derradeira taifa musulmá

Os andalusís non empregan turbante. Poñen gran coidado en amañarse o cabelo, que levan sempre limpo e acostuman tinxir con xena (...). Levan vestidos finos de diversas cores, de la, de liño e doutras teas. Xeralmente os seus traxes son de tea grosa no inverno e de tea branca no verán (...). O Sultán reside en belísimos alcázares. Os luns e venres pola mañá celebra audiencia para a xente na Sala de Xustiza, que se atopa situada nun lugar denominado a Sabika, na alcazaba da Alhambra (...). Na zona costeira dispoñen dunha frota de barcos lixeiros armados en corso (...), tripulados por valentes arqueiros e capitáns esforzados que combaten o inimigo no mar (...). Tamén fan incursións polo litoral dos países cristiáns (...), apresando os seus habitantes, homes e mulleres. Logo volven con estes cativos (...), son conducidos a Granada e o Sultán queda cos que quere e regala ou vende os outros.

AL-QALQASANDI. **Libro de narracións**. Século XV [árabe]

3. Sociedade e monarquía feudal

Nas terras conquistadas, os cristiáns impuxeron o seu modelo político e socioeconómico: o feudalismo.

1. A sociedade feudal

A sociedade cristiá medieval foi unha sociedade **feudal e estamental** en que os individuos estaban ordenados en grupos, estados ou estamentos, de acordo coa función que desenvolvían. Nesta sociedade predominaban os lazos de dependencia persoal fronte aos vínculos de carácter público e os seus membros eran legalmente desiguais: uns grupos posuían privilexios e vantaxes xurídicas, e outros non.

■ Os grupos privilexiados

Estaban formados polos **nobres** e os **eclesiásticos**. Posuían honores e títulos, non pagaban tributos, tiñan leis e tribunais especiais e exercían o

► 21. Cales foron as causas que permitiron a supervivencia do reino musulmán de Granada ata 1492? ■

poder e a xustiza sobre os demais. Eran os **señores**, con vínculos de dependencia persoais que os ligaban entre si mediante a prestación de favores mutuos. Fundamentaban a súa posición de dominio e privilexio na dedicación ao exercicio das armas ou á oración (consideradas como actividades e tipo de vida superior). Entre eles existían grandes diferenzas, tanto na nobreza como no clero (condes, cabaleiros e fidalgos; bispos, abades, curas e monxes). Eran frecuentes os enfrontamentos entre eles polo incremento dos seus patrimonios ou por controlar o poder, pero sempre fixeron unha fronte común ante os demais membros da sociedade.

21. A sociedade feudal

Os defensores son un dos tres estados nos que Deus quixo que se mantivese o mundo. Pois ben, así como os que rogan a Deus polo pobo son chamados oradores e os que labran a terra (...) son chamados labradores, os que teñen que defender a todos son chamados defensores.

AFONSO X, rei de Castela. **As sete partidas**. Século XIII [castelán]

Moitos son os oficios que Deus deu aos homes neste mundo para que lle sirvan. Pero os dous máis nobres, máis honrados e máis próximos son o de clérigo e o de cabaleiro (...). Oficio de cabaleiro é manter e defender o seu señor terreal, pois nin rei, príncipe, nin alto barón sen axuda pode manter a xustiza nos seus vasallos (...). Oficio de cabalería é gardar a terra, pois, por temor deles non se atreven as xentes a destruíla (...). Oficio de cabaleiro é ter castelo e cabalo, para gardar os camiños e defender os labradores. Oficio de cabaleiro é ter vilas e cidades, para facer xustiza ás xentes e congregar e xuntar nun lugar a carpinteiros, ferreiros, zapateiros, mercadores e demais oficios (...) que son necesarios para a conservación da sociedade.

Ramón LLULL. **Libro da Orde de Cabalería**. 1275 [catalán]

■ O grupo dos non privilexiados

Estaba formado polo resto da poboación: campesiños, artesáns, comerciantes, burgueses...; formaban o estamento dos *pecheiros*, porque pagaban os pechos ou impostos. A súa situación e composición variou co paso do tempo:

Traballo no campo (Cantigas de Afonso X; s. XIII).

- Antes do século X estivo composto fundamentalmente polos **labradores**, diferenciándose entre os **campesiños libres**, propietarios de pequenas parcelas, e os **colonos ou servos**, que estaban adscritos á terra que traballaban (non a podía abandonar sen permiso) e debían realizar diversas prestacións e servizos aos seus señores.
- Despois do século X, o desenvolvemento da repoboación, o renacemento urbano e das actividades comerciais produciron modificacións sociais coa aparición de novos grupos nas cidades e vilas: **menestrais, artesáns e comerciantes**; todos eles formaron o grupo dos **burgueses** (habitantes dos burgos).

Ao longo da época medieval foi moi frecuente que moitos campesiños libres buscasen a protección dun nobre, dunha igrexa ou dun mosteiro. Estes vínculos de dependencia coñécense co nome de **relacións de encomenda**. A cambio de protección e defensa, os pequenos propieta-

rios rurais encomendaban a súa persoa, a súa familia e os seus bens a un señor, entregándolle todas ou parte da súas terras ou pagándolle unha taxa anual.

22. Relacións de encomenda e dependencia persoal

No nome de Deus. Eu, Ordoño e a miña muller Xémula, a vós, dona Paterna. Prácenos e convén, sen que ninguén nos obrigue senón por propia vontade, facervos escritura de encomenda e facémola do noso vilar que herdamos (...) na vila de Codesoso (...). E damos e concedemos a metade de todas as cousas dese vilar, das terras cultivadas e sen cultivar, augas correntes e non correntes, prados, pastos, augas estancadas, montes, para que de hoxe en adiante queden separadas na nosa herdanza e postas baixo o voso dominio, para que as teñades para sempre.

Escritura de encomenda. 18-7-945 [latín]

Saiban todos que eu, Guillén das Fonts (...) xunto cos meus irmáns (...) sen estar obrigados pola forza nin polo engano, senón con vontade libre, confesamos e recoñecemos, con toda a nosa descendencia, que somos homes propios e sólidos de vós, señor de Galcerán do Catllar, e de todos os vosos sucesores perpetuamente; cada un de nós prometemos gardarvos fidelidade a vós e aos vosos en toda circunstancia (...) e, como recoñecemento deste dominio, haberemos de darvos na festa de santo André unha libra de cera e cada un de nós un par de galiñas como sinal de recoñecemento.

Escritura de encomenda. 29-11-1249 [catalán]

Cerimonia de encomendación a un señor feudal (Libro dos feudos; s. XI).

■ Grupos marxinais

A marxinalidade estaba determinada por cuestións étnicas e relixiosas. O grupo máis destacado era o dos **xudeus**, dedicados ás actividades artesanais e mercantís. A súa consideración social pasou da tolerancia e protección real a un crecente odio popular, sobre todo a partir do século XIV, que provocou diferentes persecucións e matanzas. Nalgunhas zonas tamén existían minorías de **mudéxares**. Ambos vivían nas cidades en barrios separados (xuderías, mourerías).

►22. Elabora un cadro cos grupos sociais e as súas características e funcións. ■

2. A monarquía feudal

O avance reconquistador cristián e os matrimonios entre as distintas dinastías permitiron que nos séculos XII e XIII se producise a concentración de reinos e señoríos en mans dun reducido número de reis: as Coroa de Aragón e de Castela e os reinos de Portugal e Navarra. A estes reinos e coroas os historiadores cualifícanos de **monarquías feudais**. Caracterízanse por:

- **Carácter patrimonial e hereditario do reino.** O reino considerábase propiedade do rei que o recibía e o transmitía por herdanza e que podía dividilo entre os seus herdeiros; pero a partir do século XIII, o reino considerouse patrimonio inalienable que debía ser transmitido íntegro. Na Coroa de Castela as mulleres podían reinar, pero na Coroa

- **Relacións de vasalaxe como base do poder.** O rei era o señor supremo dun territorio, a quen todos lle debían obediencia e fidelidade, pero a cambio tiña que outorgar aos seus **vasalos** un **beneficio** ou **feudo**: terras ou/e dereitos xurisdicionais. O sistema era moito máis complicado xa que, á súa vez, os grandes nobres empregaban este tipo de relacións con outros de inferior categoría, formándose así unha pirámide de dependencia (pirámide feudal). De acordo con estas obrigacións feudais, cada nobre importante dispuña dun exército particular de vasalos ao seu servizo e o exército do rei estaba formado pola unión desas mesnadas particulares dos nobres e eclesiásticos.

25. Concesión dun feudo

Feudo é o beneficio que dá o señor a algún home ao converterse no seu vasalo e facerlle homenaxe de serlle fiel. E toma este nome da fe que debe sempre gardar o vasalo ao señor. E hai dous tipos de feudo: un cando se outorga sobre unha vila, castelo ou calquera cousa que sexa raíz (...); outro (...) cando o rei dá marabedís ao seu vasalo (...). O señor debe amar, honrar e gardar aos seus vasalos e facerlles ben e mercé (...). O vasalo, por razón do feudo que ten do seu señor, debe axudarlle en todas as guerras que houbese.

AFONSO X o Sabio, rei de Castela. **As sete partidas.** Século XIII [castelán]

Sexa por todos coñecido como eu, Afonso, pola graza de Deus rei de Aragón, conde de Barcelona, marqués de Provenza, dou e concedo a ti, Guillén de Anglesola, o meu castelo de Mur, por min e os meus sucesores, e teralo con servizo e fidelidade. Douche e concédoche este castelo con todos os seus termos e pertenzas e as melloras que fagas nel; ademais recibirás 60 medidas de trigo que anualmente me daban os habitantes do termo deste castelo. Doucho e concédocho en feudo, farasme servizo e terasme fidelidade perpetua tanto a min como aos meus sucesores (...). Eu, Guillén de Anglesola, renuncio a perpetuidade a todo dano e queixa que teña ata hoxe contra vós.

Libro maior dos feudos. Séculos XII-XIII [latín]

Cerimonia de vasalaxe dun nobre ao monarca.

- **Fragmentación da autoridade e réxime señorial.** Aínda que o rei tiña a autoridade suprema, compartía con nobres e eclesiásticos a capacidade de mandar e vulgar os habitantes do reino. Estes grupos lograron, ben pola súa forza militar ou polos favores prestados ao rei, transformar moitas das súas terras, incluídos os lugares e cidades, en **señoríos**, é dicir, en territorios onde eles exercían a xustiza, nomeaban alcaldes e xuíces, establecían e cobraban taxas e impostos, autorizaban todo tipo de actividades, posuían en exclusiva o dereito de establecer muíños e fornos e de aproveitar o monte.

Dependendo da categoría do posuidor do señorío diferenciábanse: señoríos de reguengo (cando dependían directamente do rei), señorío da nobreza e señorío eclesiástico (de bispos e abades).

► 24. Que é un feudo? Que consecuencias se derivan da súa concesión? ■

Homenaxe feudal do bispo san Ermengol ao conde Guifré II de Cerdaña (Libro dos feudos; s. XI).

26. Doazón de bens e do dereito de inmunidade

Nós, Ordoño II rei [de León] (...) doamos e concedemos a ti, abade Guntardo, e aos teus sucesores (...) no mosteiro de san Salvador [de Lérez, Pontevedra] o couto e a liberdade e o poder tanto da nosa parte rexia como da (...) episcopal (...) e absolvemos o mosteiro (...) de toda obriga e contribución ao fisco real e episcopal para sempre (...). Primeiramente dámoslle couto [precísanse os límites] e todo o que contén con todas as súas herdades e predios e posesións (...) e cos nosos homes e os serventes que damos para o servizo de Deus e do mosteiro e con toda a xente que alí veña habitar.

ORDOÑO II, rei de León. **Carta de doazón.** 916 [latín]

Xaime I preside as Cortes (Libro das Constitucións de Cataluña; s. XV).

► 25. Que institucións limitaban o poder do rei? ■

BENS DE MANS MORTAS. Denominábase así os bens inmo-
bles que pertencían á Igrexa a
perpetuidade por cesión que
os fieis facían dos seus bens
nos seus testamentos a cam-
bio de beneficios para a súa
alma. Non podían ser vendi-
dos nin alleados.

- **Existencia de Cortes do reino.** O crecemento das cidades e o aumen-
to de poder dos seus habitantes deu lugar á aparición das Cortes ou
assembleas representativas do reino, aínda que na práctica só forma-
ban parte delas a minoría privilexiada. As Cortes eran convocadas
polo rei (as primeiras foron as Cortes de León de 1188), quen solicita-
ba a súa aprobación para impoñer unha lei e recadar novos impostos;
como a nobreza e a Igrexa estaban exentos de pagar impostos, nas
Cortes ordinarias só se reunían os representantes das cidades que, a
cambio de autorizar os impostos, esixían ao rei certas concesións. Nos
reinos da Coroa de Aragón, para vixiar o cumprimento do acordado,
xurdiron a **Generalitat** en Cataluña e Valencia e a **Deputación Xeral**
en Aragón.

3. Da ruralización ao desenvolvemento urbano e comercial

Ao longo da época medieval, o desenvolvemento económico dos reinos cristiáns evolucionou desde o forte predominio das actividades rurais ao progresivo desenvolvemento das actividades comerciais e artesanais.

■ Ata o século XI

O desenvolvemento económico dos reinos cristiáns caracterizouse polo predominio das actividades agrícolas e gandeiras e pola ruralización e o escaso desenvolvemento urbano; esta situación contrastaba fortemente co esplendor económico e comercial de al-Andalus.

- A **terra** foi a base principal sobre a que se sustentaba tanto a riqueza como o poder. A meirande parte da terra estaba en mans do rei ou dos señores feudais que foron creando grandes dominios (por apropiación ou doazón). Os mosteiros actuaron como centros de explotación do territorio, igual que os bispados e as parroquias, e foron incrementando as súas posesións mediante concesións reais ou doazóns dos fieis (terras de mans mortas).
- A **producción artesanal** era moi reducida; predominaba a autosuficiencia e a existencia de pequenos mercados locais de intercambio de produtos agrarios. A venda de produtos de luxo (tecidos, xoias, armas...), traídos desde al-Andalus ou Europa por comerciantes, moitos deles xudeus, estaba destinada aos grupos dos privilexiados.

■ Entre os séculos XI e XIII

Foi unha época en que nos reinos cristiáns se produciu un importante crecemento de todas as actividades económicas caracterizado por:

- **Aumento do espazo cultivado e da produtividade agraria.** A introdución de diferentes progresos técnicos –arado de vertedoiro con rodas, muíño de auga, novos sistemas de enganche dos animais de tiro, maior presenza do ferro nas ferramentas agrícolas– permitiu un aumento considerable da produción agraria que foi seguido dun aumento de poboación e do cultivo de novas terras. Tiveron especial importancia os cultivos destinados ao comercio (trigo, vide, oliveira) nos latifundios extremeños e andaluces, así como os cultivos do regadío, herdados dos musulmáns, nos vales do Ebro, Guadalquivir, Turia, Xúcar e Segura.

Labores agrícolas (Igrexa de Campisábalos. Guadalaxara; s. XIII).

- **Forte desenvolvemento da gandería.** A principal actividade agraria en Castela foi a gandería ovina transhumante (era moi apreciada a la das ovellas da raza meiriña) que abastecía os talleres propios e se exportaba aos reinos do norte de Europa, principalmente Flandres e Inglaterra, a través dos portos cantábricos. A actividade gandeira estaba regulamentada polas mestas (asociacións de gandeiros) que foron reunidas en 1273 por Afonso X nunha única institución, o **Consello da Mesta**, unha poderosa organización ao servizo dos intereses dos grandes gandeiros e da propia Coroa (que se beneficiaba das taxas pagadas pola exportación da la).
- **Crecemento urbano e comercial.** O aumento da produción agraria e da poboación, así como a protección exercida por reis e señores feudais, estimularon a revitalización das vellas cidades romanas e a fundación de novos núcleos urbanos (burgos). Na **Coroa de Castela**, o desenvolvemento das cidades do interior estivo vinculado coa actividade téxtil e a exportación da la favoreceu os portos do Cantábrico; nas costas, a salgadura do peixe, a construción naval, a venda de aceite (Sevilla) e viños ou minerais (Bilbao) foron a base do crecemento de moitos núcleos de poboación. Na **Coroa de Aragón** destacaron as capitais dos distintos reinos (Barcelona, Valencia, Mallorca) que se converteron en importantes centros produtores artesanais (especialmente téxtiles), ademais de centros redistribuidores de produtos procedentes do Mediterráneo e Oriente.
- **Establecemento de sistemas monetarios e potenciación das feiras.** O incremento das relacións comerciais favoreceu a cuñaxe e fixación dos sistemas monetarios por parte dos monarcas aragoneses e casteláns (gros, croat e florín aragonés; marabedí e real casteláns). Así mesmo, aparecen os cambiadores e as operacións de crédito (préstamos, sociedades mercantís, letras de cambio...); as feiras e mercados aumentaron, contando co apoio e protección dos reis e señores.

► 26. Que era o gremio e que función tiña? ■

- **Creación de gremios e confrarías.** Os artesáns formaron agrupacións por oficios denominadas **gremios** coa finalidade de regular a produción, os prezos e a calidade dos produtos, así como as relacións entre os propios artesáns, establecendo rixidas condicións para o acceso á práctica dos oficios (mestres, oficiais, aprendices). Vinculadas aos gremios estaban as **confrarías**, asociacións de carácter relixioso vinculadas aos distintos oficios e aos seus santos protectores.

27. Regulamentación gremial

I. Ordenamos (...) que ningunha persoa (...) se atreva a traer, labrar nin vender pedra nin labor de acibeche nesta cidade nin en todo o arcebispado, salvo que sexa boa pedra fina que non quebre nin a sol nin a vento e sexa autorizada polos inspectores desa confraría. (...)

IV. Ordenamos e damos prazo de tres días a toda persoa que trouxese tal pedra ou labor para que a mostre aos inspectores; e se non a mostra nese terceiro día, que pague 600 marabedís de multa, a metade para a cámara do noso señor arcebispo de Santiago e a outra metade para a confraría do oficio. (...)

XI. Ordenamos que ningún home nin muller, tanto desta cidade de Santiago como do seu arcebispado ou de fóra del, poida mercar nin ter tenda, nin vender ao retalista se non é confrade desta confraría.

GREMIO DE ACIBECHeiros DE SANTIAGO.
Ordenanzas. Século XV.

Zapateiros (F. e A. Bassa).

Representación da morte
nun Libro de Horas de 1444.

4. A crise dos séculos XIV-XV

Os séculos XIV e XV estiveron marcados en toda Europa por unha fonda crise que afectou todos os sectores da sociedade.

1. A crise demográfica e a Peste Negra

A partir de finais do século XIII produciuse en todos os reinos europeos un forte descenso da poboación debido ao incremento da mortalidade catastrófica provocada polas fames e as epidemias de peste. A finais do século XIII, a poboación incrementárase por enriba dos recursos dispoñibles e as malas condicións climáticas provocaron a subalimentación; moitos morreron de fame e outros quedaron moi debilitados, favorecendo a propagación das enfermidades e epidemias. Nesta situación estendeuse por Europa en 1348 a **Peste Negra** procedente de Oriente, provocando unha gran catástrofe demográfica.

28. Peste e mortandade

No ano de 1357, logo da guerra do rei don Pedro de Castela, todos os veciños e habitantes das cidades, vilas e lugares, e os do brazo eclesiástico e militar, foron contados na vila de Castellón da Plana e contabilizáronse 1.110 fogares (...) E como despois ao Noso Señor Deus pareceulle ben visitar con frecuentes enfermidades e mortaldades os habitantes da vila, morreron, entre outras mortaldades, no ano 1394 máis de 1.600 persoas; no ano 1420 morreron de febre pestilente máis de 900 persoas; e no ano 1435 máis de 800 persoas.

Memorial. Século XIV.

2. Crise e recuperación económica

O descenso de poboación paralizou o crecemento económico; os cultivos retrocederon, as rendas e fortunas nobiliarias e eclesiásticas diminuíron, os negocios e as vendas caeron progresivamente. Pero a recuperación demográfica posterior permitiu a reactivación económica, o que propiciou, aínda que con notables diferenzas, pasar da crise á recuperación económica.

- Na **Coroa de Castela**, a recuperación económica estivo asociada á extensión da gandería ovina e ao incremento da produción de la, actividade que permitiu a recuperación doutras actividades, tanto artesanais como comerciais. Burgos foi o maior centro receptor e as feiras de Medina do Campo os maiores centros de contratación da la. En Andalucía, a recuperación estivo relacionada coa potenciación da produción de aceite e viño, destacando Sevilla como principal foco comercial.
- Na **Coroa de Aragón**, tanto a crise como a súa recuperación foi diferente nos distintos reinos. En Cataluña, o auxo comercial e artesanal prolongouse ata comezos do século XV, pero a segunda metade foi de forte caída e crise. Os reinos de Aragón e Valencia lograron recuperarse no século XV centrados na actividade agraria co emprego de numerosa man de obra mudéxar; Valencia transformouse nun importante centro exportador de manufacturas e produtos agrarios propios (cerámica, panos, sedas, arroz, froitas, liño) e casteláns (la, gando, coiro) e importador de mercadorías mediterráneas e asiáticas (especias, tinturas, metais, trigo, ouro).

► 27. Cales foron as causas da crise demográfica e económica do século XIV? ■

3. Crise política e revoltas nobiliarias

A crise demográfica e económica tivo un forte impacto sobre os grupos nobiliarios, que viron reducidos os seus ingresos. Para manter o seu nivel de renda, nuns casos endureceron as cargas feudais (os *malos usos*); noutros, trataron de obter rendas dos mosteiros e das igrexas cobrándolles por protexelos, ou pelexaron cos outros nobres para arrebatarlles patrimonios e riquezas.

As esixencias dos nobres tamén afectaron as monarquías, sobre as que fixeron presión para conseguir dos reis novas mercés, rendas e terras. O **enfrentamento entre a nobreza e a monarquía** orixinou nalgúns momentos graves conflitos internos entre os que destacan:

Henrique II mata a Pedro I en Montiel (Libro da xenealoxía dos reis de España).

- **A guerra civil castelá entre Pedro I e Henrique II de Trastámara** (1366-69). O autoritarismo e centralismo de Pedro I o Cruel provocou a reacción da alta nobreza, que tomou partido a favor do seu irmán bastardo, Henrique. A loita adquiriu un carácter internacional (Pedro co apoio inglés e Henrique co francés) enmarcada na Guerra dos Ceu Anos. O triunfo de Henrique II, tras o asasinato de Pedro I en Montiel, supuxo a entronización dunha nova dinastía en Castela e o fortalecemento da nobreza grazas ás mercés concedidas polo novo monarca (*mercés henriqueñas*).
- **A guerra civil en Navarra** (1450-61). O conflito iniciouse tras a morte da raíña Branca, enfrontándose o fillo Carlos príncipe de Viana, co seu pai Xoán II de Aragón, rei consorte viúvo que se negaba a renunciar ao título de rei de Navarra. A morte de Carlos favoreceu os propósitos de Xoán de entronizar en Navarra a Leonor (filla do seu segundo matrimonio), abrindo así a posibilidade de intervención de Aragón nos asuntos navarros.
- **A guerra civil catalá** (1462-72). O conflito orixinouse pola detención de Carlos príncipe de Viana, por orde de seu pai, Xoán II de Aragón. Ante esta situación, a oligarquía catalá aproveitou a situación para iniciar unha guerra contra o monarca, que pretendía establecer unha monarquía autoritaria que recortaba as prerrogativas da poderosa oligarquía. Xoán II contou co apoio da nobreza, parte do campesiñado e artesanado catalán, e o do rei de Francia (ao que tivo que ceder Rosellón e Cerdeña). A guerra rematou co triunfo de Xoán, aínda que tivo que conceder unha ampla amnistía e respectar as institucións tradicionais (capitulación de Pedralbes).
- **O enfrontamento da nobreza con Henrique IV de Castela** (1465-68). O intento de Henrique IV de fortalecer o seu poder co apoio das cidades provocou a oposición da nobreza, que nomeou rei a Afonso, o irmán do rei (farsa de Ávila). Tras a morte de Afonso, a nobreza obrigou a Henrique a recoñecer como herdeira á súa irmá Sabela (tratado de Toros de Guisando) en lugar da súa filla Xoana (alcumada a Beltranexa por considerala filla de Beltrán Cueva).

4. Crise e revoltas sociais

Nos séculos XIV e XV, o empeoramento xeral das condicións de vida e a explotación señorial crearon un forte malestar entre os grupos non privilexiados, grupos que protagonizaron diferentes revoltas, tanto no rural como nas cidades. Ademais do conflito irmandiño en Galicia, destacaron:

- **A revolta foránea de Mallorca** (1450-52). Desde o século XIV, os concellos rurais de illa mantiñan unha forte rivalidade coa oligarquía da cidade de Palma que controlaba o sistema político, administrativo e fiscal. Á protesta dos campesiños sumáronse os artesáns, de modo que o conflito adquiriu un forte carácter social e estendeuse por toda a illa, alcanzando incluso á de Menorca. Pero a falta de unión entre os sublevados e a violencia con que actuou o exército de Afonso V de Aragón acabou coa protesta.

- **O enfrontamento da Busca e a Biga en Barcelona** (1450-62). Foi un longo conflito que enfrontou o sindicato da Busca (en catalán racha ou lasca, algo de escaso valor), formado por artesáns e pequenos comerciantes, coa oligarquía da Biga (trabe, peza clave do edificio) que controlaba o goberno da cidade de Barcelona. En 1453, grazas ao apoio real, os da Busca lograron facerse co poder municipal, pero en 1462 a Biga recuperou o control das institucións e reprimiu con dureza os dirixentes da Busca. Esta situación agravou a crise entre a oligarquía e a monarquía, enlazándose coa guerra civil e o conflito remensa.
- **O conflito remensa en Cataluña** (1462-86). Aínda que ten a súa orixe a finais do século XIV, alcanzou o punto culminante en 1462, coincidindo coa guerra civil catalá. Os remensas esixían a súa liberación, pero non a conseguiran ata 1486 (por unha sentenza do rei Fernando o Católico).

REMENSA. Nome que recibían os campesiños cataláns que estaban suxeitos ao pago de numerosos impostos e servizos e non podían abandonar a terra en que vivían sen pagar previamente aos señores a súa redención (remensa).

29. A guerra remensa

Señora: os deputados e o Consello, representantes do principado de Cataluña e da cidade de Barcelona, comunicamos moitas veces (...) que os homes, que vulgarmente son coñecidos como remensas, se reuniron en moitos lugares do bispado de Xirona, manifestando que non pagarían as taxas, censos e outros dereitos aos seus señores, organizando motíns e dicindo que pagarán aos seus señores a lanzadas, e facendo balbordos con trompetas e tambores e outros moitos actos detestables e de mal exemplo (...). Parece que entre 500 e 1.000 remensas (...) tomaron a vila de Castellfullit (...) e, pedindo a autoridade que abrisen no nome do rei, contestaron os remensas que estaban dentro: «Aquí non hai rei, non coñecemos rei». (...) Suplicamos esta vez que a vosa mercé interveña nestas cousas coa maior eficacia posible, de modo que estes remensas e os seus cómplices e seguidores sexan debidamente castigados e que paguen aos seus señores as taxas, os censos e os restantes dereitos a que están obrigados, e que cese toda desobediencia, motíns, balbordos e outros actos ilícitos.

CONSELLO DE DEPUTADOS DE CATALUÑA. **Carta a dona Xoana Henríquez** [segunda esposa de Xoán II e rexente de Aragón]. 1462 [castelán]

- **Ruptura da tolerancia relixiosa cos xudeus.** Ata o século XIV, nos reinos cristiáns peninsulares existía unha relativa tolerancia relixiosa cos musulmáns e os xudeus; pero a crise xeral e o incremento da violencia acentuou a intolerancia e os xudeus foron acusados de ser os culpables de todos os males. Producíronse diversos *progroms* (persecucións e matanzas) de xudeus, especialmente a partir de 1391; para salvar a súa vida, moitos deles se converteron ao cristianismo (cristiáns novos) pero, na maioría dos casos, seguiron practicando o xudaísmo (xudaizantes).

Grupo de xudeus do século XV.

►28. Elabora un cadro-síntese cos máis destacados problemas políticos e sociais dos séculos XIV e XV. ■

5. A Galicia medieval

Amosou características específicas e outras semellantes aos demais reinos peninsulares.

1. Un reino sen rei

A conquista musulmá da Península trouxo consigo a desarticulación da vella Gallaecia romana e suevo-visigoda. A escasa presenza musulmá permitiu que os reis ástures fosen incorporando as terras galaicas ao seu dominio. Entre o 750 e o 910 realizouse a **integración no reino ástur**:

- A Galicia oriental (750-790), por Afonso I e Fruela I. Esta inicial integración contou coa oposición dos nobres locais, que se enfrontaron os monarcas ástures e foron derrotados.
- A Galicia occidental (790-842), por Afonso II, foi realizada de forma pacífica e contado co apoio dos señores locais tanto nobres como eclesiásticos. Durante o seu reinado descubriuse a tumba que supostamente contiña os restos do apóstolo Santiago (813).
- A Galicia meridional e as terras alén do Miño (850-910), por Ordoño I e Afonso III quen, cos seus condes, conquistaron e repoboaron as terras comprendidas entre o val inferior do Miño e os vales do Douro e do Mondego.

Este proceso reconquistador e integrador dentro da nova monarquía asturiana trouxo consigo a redefinición do concepto territorial do que se denominou Galicia. Desde o século IX, o termo de Galicia quedou restrinxido para designar as terras situadas desde o Mondego e o Douro ata o Cantábrico, diferenciadas das terras de Asturias e León.

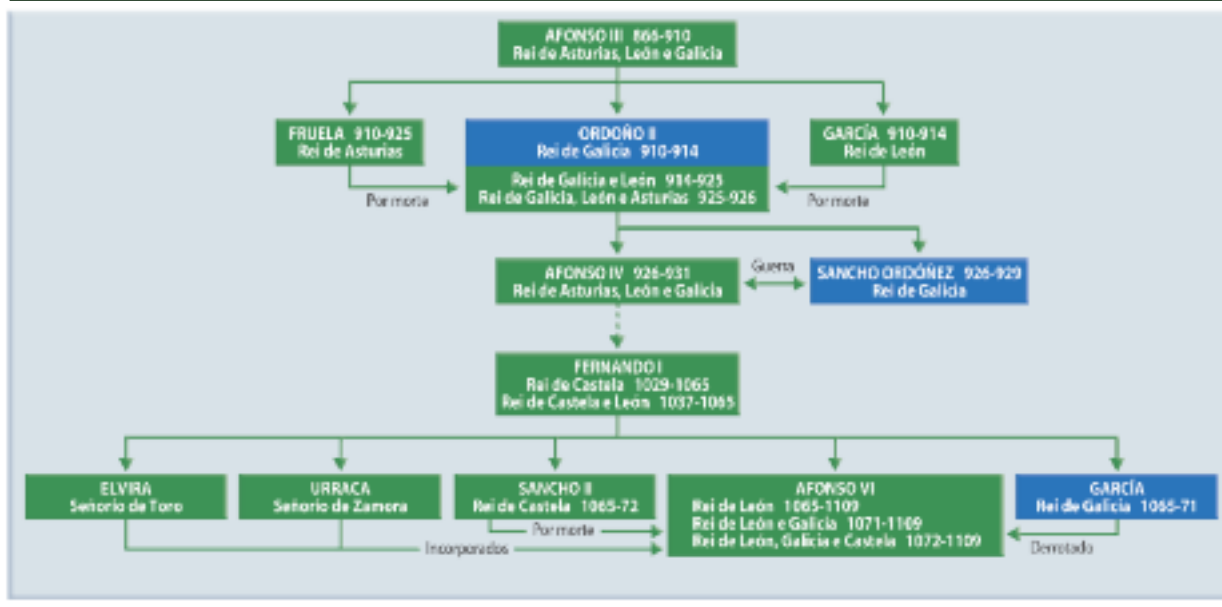
Esta individualización territorial propiciou que, tras a morte de Afonso III en 910, fose creado o **reino de Galicia** e outorgado en herdanza a un dos seus fillos. Como reino independente, mantívose en varios momentos, pero sempre dun modo efémero e como consecuencia das particións

►
Afonso II o Casto, rei de Asturias e Galicia
(Libro dos Testamentos da catedral de Santiago).

hereditarias realizadas polos monarcas ástur-leoneses: 910-914, con Ordoño II; 926-929 con Sancho Ordóñez; 1065-71 con García. Galicia nunca volveu ser reino independente, pero os posteriores monarcas mantiveron a titulación de reis de Galicia entre os títulos cos que encabezan a documentación oficial.

30. Titulares do reino independente de Galicia

As terras situadas entre o Mondego e o Miño foron progresivamente denominadas co termo de Portugal e foron gobernadas, en moitas ocasións, por condes nomeados polo reis. No século XII, estas terras estaban gobernadas por Afonso Henriques, vasalo de Afonso VII de Castela e León. En 1143, Afonso Henriques conseguiu ser proclamado rei de Portugal; a separación portuguesa reduciu Galicia aos límites actuais.

► 29. Entre que datas foi Galicia reino independente? ■

■ Os viquingos en Galicia ■

Os viquingos foron guerreiros navegantes escandinavos que realizaron numerosas expedicións de saqueo nas costas europeas entre o 800 e 1050. Aínda que os datos son escasos e unicamente procedentes de fontes literarias, sábese que os viquingos atacaron as costas de Galicia en varias ocasións. En 844 saquearon a zona coruñesa próxima á Torre de Hércules; en 858 penetraron pola ría de Arousa e chegaron a Santiago, sementando o terror entre a poboación; en 951 alcanzaron a cidade de Lugo (a lenda relata o milagre de san Gonzalo, bispo de Mondoñedo, grazas ao que os barcos viquingos vararon nos baixos da costa de Foz); a cuarta vaga foi a máis dramática e intensa e debeu ter lugar arredor dos anos 968/970, percorrendo toda Galicia, internándose ata o Cebreiro e destruíndo gran parte de Santiago, onde morreu o seu bispo Sisnando. A partir de entón realizaron incursións puntuais, caso da que destruíu Tui en 1014/15 e da que dirixiu o famoso Ulf, alcumado o Galego, atacando as defensas de Torres do Oeste en Catoira, lugar onde se realiza desde 1961 a romaría viquinga, en lembranza daqueles ataques.

Torres do Oeste en Catoira (Pontevedra).

2. Os señores de Galicia

De modo similar ao sucedido noutras áreas peninsulares, en Galicia, a partir da súa integración na monarquía ástur, foise establecendo e asentado o réxime feudal e señorial.

■ Os señores laicos

Entre os séculos VIII e X, en paralelo co avance reconquistador, en Galicia foi xurdindo unha elite de señores, moitos deles coa dignidade de condes, que exerceron funcións xudiciais e de goberno, dirixiron a repoboación do territorio e defenderon as terras fronte ás ameazas dos musulmáns e normandos. Acumularon grandes patrimonios territoriais grazas ás doazóns reais como pagamento dos servizos prestados e á entrega de terras dos campesiños a cambio de protección. Esta **nobreza condal** tivo un forte protagonismo político, en especial a familia dos condes de Présaras e a dos condes de Traba, sendo constantes os seus enfrontamentos cos reis e a súa participación nas disputas dinásticas. A partir de mediados do século XIII a súa influencia decaeu, debido ao distanciamento da corte real de Galicia provocado polo avance reconquistador.

A crise social e política do século XIV variou a composición e o protagonismo dos membros da nobreza galega. A vella nobreza condal foi desprazada pola aparición de novas liñaxes, a chamada **nobreza dos cabaleiros**, que se beneficiaron da loita dinástica que enfrontou a Pedro I con Henrique de Trastámara. O novo rei agradeceu o seu apoio coa concesión de mercés e patrimonios, base do poder e o auxe destas novas familias nobiliarias (Osorio, Sarmiento, Andrade, Lemos, Soutomaior...).

31. Os Andrade, unha poderosa familia de cabaleiros

Falemos do estado [século XIV] da casa de Fernán Pérez [de Andrade, o Bo]. Tiña uns corenta escudeiros, todos da terra, e levaba consigo vinte e cinco ou trinta, corenta ou cincuenta peóns, moitos paxes e mozos de cámara, con todos os oficios que podía traer entón un gran señor. Traía sempre dúas ou tres trompetas. Toda a xente da casa comía sempre pan de trigo da praza. A calquera vila ou cidade que chegaban traían un dito: «Cocede, panadeiras, que na vila está Fernán Pérez». (...) Tiña de renda tres mil cincocentas cargas de pan e viño (...). Tiña touciños, carneiros, cabritos, porcos, galiñas, capóns, perdices e peixes de todas as clases (...). Tiña sogas e coitelo sobre tres mil catrocentos homes (...). Tiña vasalos doutros máis de mil cincocentos homes (...) [repartidos] en Vilalba, (...), Vilares (...), Pruzos (...), Ois (...), Pontedeume (...), Besoucos (...), Ferrol (...), Serantes e Doniños e San Mateo (...), en Narahío (...), couto de Anca (...), Encrobas (...), Perbes (...), Leiro (...) e Vinseira Grande.

Vasco de APONTE. **Reconto das casas antigas o Reino de Galicia**. 1530 [castelán]

Sartego de Fernán Pérez de Andrade en Betanzos.

■ Os señores eclesiásticos

Pola extensión das súas propiedades e a cantidades de rendas que percibían, constituíron o grupo superior da sociedade galega medieval. Os **mosteiros** (entre os que destacaron os de cistercienses e bieitos) acumularon inmensas riquezas, especialmente terras procedentes de doazóns de fieis, compras e concesións dos reis. Realizaban a súa explotación directamente mediante granxas, ou ben indirectamente a través de arrendamento aos campesiños denominados **foros**, que se xeneralizaron a partir do século XIII.

32. Contrato de foro

Domingos Eanes, abade do mosteiro de San Estevo de Ribas de Sil, damos a vós Xoán Pérez e a vosa muller María Martínez o noso casal de San Román de Limia (...) para que o labredes e vivades nel e fagades alí tres casas ou máis (...) e nos deades cada ano (...) un terzo do cultivado, agás da horta e das froitas, porque nos daredes cada ano, polo día de san Martiño, 10 soldos de León e un cuartillo de pan, ademais de prestar servizo ao abade e aos frades do mosteiro cando vaian a ese lugar. E se cumprides isto, teredes isto ata a vosa morte, e logo para o voso fillo, e se non tendes fillos, para un bo amigo que non sexa maior ca vós e que cumpra todos os foros e obrigas anteditas.

Escritura de foro dun casal. 1317.

FORO. Tipo de contrato, esencialmente agrario, de longa duración, polo que unha persoa ou institución propietaria cede a outra o uso e goce dun ben, xeralmente unha terra, a cambio dunha serie de obrigas: coidala, pagar a renda establecida (fixa ou proporcional pero case sempre en especie), comunicar os cambios... Desta forma establécese unha relación mutua entre o que concede o foro (dominio directo) e o concesionario (dominio útil); este último ten garantida a súa estabilidade no cultivo da terra, ao tempo que adquire certos dereitos sobre o ben aforado. A complexidade dos foros é enorme porque os bens aforados podían, á súa vez, ser subaforados.

O outro grupo importante de señores eclesiásticos foron os **bispos**. En Galicia existiron cinco sedes episcopais –Santiago, Tui, Ourense, Lugo, Mondoñedo– que dominaron extensos territorios. Moitos deles levaron un estilo de vida que os diferenciaba pouco da nobreza laica da que procedían. Participaban na guerra, influían sobre os reis, exercían funcións de goberno e xustiza e tamén acumularon inxentes cantidades de rendas.

Entre todos os señores eclesiásticos destacou **Diego Xelmírez**, que foi consagrado bispo de Compostela en 1101, dedicando desde entón toda a súa actividade a potenciar a cidade e o seu señorío. Mantivo boas relacións co Papado de Roma conseguindo, entre outras prerrogativas, a categoría arcebispal para Santiago e o privilexio do Ano Santo. Como señor feudal, Xelmírez potenciou Compostela e as súas actividades: organizou as peregrinacións, redactou ordenanzas municipais e normas para os gremios, mellorou os camiños, concedeu cartas forais, mandou construír unha frota para protexer os portos do seu señorío, deu un importante empuxe construtivo á catedral, e incluso acuñou moeda, un privilexio que rara vez concedían os monarcas. Tamén tivo un importante protagonismo nas loitas políticas que se desenvolveron durante o reinado de Urraca de Castela e na proclamación como rei de Galicia en 1109 do seu fillo Afonso Raimúndez, que posteriormente será rei de Castela. Así mesmo, tivo que facer fronte á rebelión dos santiagueses que en dúas ocasións, en 1116 e 1136, protestaron polas actuacións abusivas do seu prelado.

► 30. De onde procedían os patrimonios dos señores laicos galegos? E os dos eclesiásticos?

► 31. Que eran os foros? ■

► 32. Que tipo de poder exercía o bispo Xelmírez na terra de Santiago? ■

33. Os santiagueses contra Xelmírez

Guillermo Segúin, principal promotor desta traizón (...), con gran parte de cidadáns, atravesou [10-8-1136] con man armada por medio da cidade, acompañado de todos os demais provistos de frechas, paus, espadas e innumerables dardos, e entra na igrexa ameazando e infundindo terror con palabras e ademáns. (...) Certo individuo entrou no aposento do arcebispo, espertouno do sono e díxolle que, se non fuxía ás présas, o seu corpo ía ser acoitelado e esnaquizado (...). Ao oír o estrondo dos que andaban polo andar superior, deulle crédito ao cóengo e aos outros que lle dicían o mesmo; erguéndose do leito, así como estaba, e cuberto soamente coa capa dun cóengo, comezou a camiñar contra a súa vontade sostido por outros dous cóengos (...). Ao ver desde os andares superiores que o arcebispo ía fuxindo pola praza, comezaron todos xuntos a apedralo e foron perseguindo ao venerable ancián ata a entrada do altar de Santiago (...). Aquí, cercado e asediado, temía moito, pero confiaba na misericordia de Deus (...). Despois unha chuvia de pedras caeu sobre o arcebispo e o altar (...). Entre tanto unha gran parte dos cidadáns e dos cóengos (...) entraron na igrexa (...) e opuxéronse (...) á multitude de pedras que caían desde arriba (...). Entón (...) regresaron ás súas casas (...) deixando medio morto ao arcebispo.

Diego Xelmírez (Tombo de Toxosoutos; s. XIII).

Historia Compostelá. Século XII [latín]

Historia Compostelá. Século XII [latín]

Interior da catedral de Santiago.

3. As peregrinacións a Compostela

A pouco de ser descuberto o suposto sepulcro do apóstolo Santiago, comezou a organizarse un camiño de peregrinación que acabaría sendo a principal vía cultural que comunicaba a Península coas terras europeas. A vía terrestre principal era o camiño seguido polos peregrinos que, procedentes de toda Europa, confluían en Navarra para seguir logo por unha ruta que atravesaba a Meseta norte ata chegar a Compostela. A afluencia de franceses fixo que fose coñecido como Camiño francés, ou simplemente **Camiño de Santiago**. A vía marítima foi a seguida polos peregrinos nórdicos e ingleses que desembarcaban na costa galega (camiño inglés). A concesión do privilexio do Ano Santo polo Papa Calisto II en 1122 (xubileu plenario para os que visiten a basílica o día de Santiago, o 25 de xullo, os anos que a festa coincida en domingo) contribuíu poderosamente á extensión do culto a Santiago e ao fomento das peregrinacións, que alcanzaron o seu apoxeo coa chegada de milleiros de persoas nos séculos XIII e XIV.

34. O sepulcro do apóstolo e as peregrinacións a Santiago

É tradición que nesta venerable basílica descansa, con todos os seus honores, o corpo venerado de Santiago, debaixo do altar maior que se levantou no seu honor, gardado nunha arca de mármore, nun magnífico sepulcro de bóveda, admirablemente executado e de dignas proporcións. Este corpo é dos inamovibles, segundo o testemuño de san Teodomiro, bispo da cidade, que foi quen o descubriu e non foi capaz de move-lo. Ruborícense, pois, os transpirenaicos, que afirman ter unha parte ou reliquias súas, porque o corpo do Apóstolo está íntegro alí (...).

Sobre o sepulcro hai un pequeno altar que, din, foi levantado polos seus discípulos e que por amor ao Apóstolo e aos seus discípulos ninguén se atreveu a desmontar despois. Sobre este levántase un altar grande e marabilloso (...).

A este lugar veñen os pobos bárbaros e os que habitan en todos os climas do orbe (...). Causa alegría e admiración contemplar os coros de peregrinos ao pé do altar venerable de Santiago en perpetua vixilancia; os teutóns a un lado, os francos a outro, os italianos a outro; están en grupos, teñen cirios ardendo nas súas mans; por iso toda a igrexa está iluminada como co sol dun día claro. (...) Uns tocan cítaras, outros liras, outros tímpanos, outros frautas, caramelas, trompetas, arpas, violíns, rodas británicas ou galas; outros cantan con cítaras e outros pasan a noite en vela acompañados con diversos instrumentos. Outros choran os seus pecados, outros len os salmos, outros dan esmola aos cegos. Alí poden oírse diversidade de linguas, diversas voces en idiomas bárbaros; conversas e charlas en teutón, inglés, grego (...), non existen palabras nin linguaxes nas que non resoen as súas voces. (...) Uns veñen, outros retíranse e ofrecen diversidade de dons.

Códice Calixtino. Século XII [latín]

O apóstolo Santiago recibe aos peregrinos
(Parteluz do Pórtico da Gloria
da catedral de Santiago).

►33. Por que Santiago de Compostela foi o principal centro de peregrinación do occidente europeo? ■

35. O Camiño de Santiago

4. Reactivación da vida urbana

Como no resto dos reinos europeos e peninsulares, a reactivación das actividades económicas fixeron que, a partir do século XII, Galicia experimentase un importante crecemento da súa vida urbana. Fernando II e Afonso IX foron os monarcas que máis potenciaron a fundación ou repoboación destes núcleos urbanos concedendo numerosos privilexios forais aos seus habitantes.

36. Concesión de privilexios ás vilas galegas

FERNANDO II

1164 Padróñ
1164 Ribadavia
1168 Noia
1169 Pontevedra
1170 Tui
1172 Castro Caldelas

AFONSO IX

1182 Ribadeo
1199 Monforte
1201 Baiona
1208 A Coruña
1219 Betanzos
1228 Salvaterra

37. Concesión de termo e foro

Deixo claramente establecido por esta carta que eu, Afonso, pola graza de Deus rei de León, dou por termo ao concello da Crunia [A Coruña] un territorio de dúas leguas de contorno por todas partes. Concedo ao mesmo concello pastos, auga, leña e madeira en todo o meu reino. Concedo ao mesmo concello o foro de Benavente. E mando que non reciba na súa vila por veciños homes de armas nin monxes, agás os monxes de Sobrado (...): E todo aquel que fixese algún prexuízo ou dano a ese concello, xa fose home de armas ou non, incorrerá na miña ira e terá que pagar o dobre do que extorsionase e me pagará mil marabedís. E mando a todos os homes de armas e a todas as demais persoas que visen esta carta que amparen e defendan os homes do devandito concello.

AFONSO IX, rei de León. **Carta foral da Coruña**. 1208 [latín]

Este crecemento resulta especialmente apreciable en **tres ámbitos**:

- **As sés episcopais:** Mondoñedo, Tui, Ourense, Lugo e Santiago. A maioría dos bispos procuraron desenvolver a cidade en que residían, destacando o crecemento de Santiago.
- **O Camiño de Santiago.** A intensificación das peregrinacións favoreceu a aparición ou o crecemento de vilas situadas ao longo do seu percorrido (Triacastela, Portomarín, Melide, Arzúa...).
- **A costa.** A diminución dos saqueos dos normandos e das razzias musulmás, xunto co aumento do comercio e do número de barcos con peregrinos a Santiago que tamén traían mercadorías para vender, así como o interese dos monarcas por participar nos beneficios que lles podían proporcionar as actividades marítimas e pesqueiras, favoreceron a repoboación da costa galega durante a segunda metade do século XII e comezos do XIII (Padrón, Noia, Pontevedra, Ribadeo, Baiona, A Coruña, Betanzos...) Moitas destas novas vilas foron doadas polos reis ao arcebispo de Santiago, quedando só como cidades de reguengo en toda a costa galega: Baiona, A Coruña e Ribadeo.

► 34. Que zonas foron as máis beneficiadas polo desenvolvemento urbano? Que monarcas destacaron na concesión de cartas forais? ■

5. As dificultades do século XIV

Como no resto de Europa, tamén Galicia se viu fortemente afectada polas pestes, as fames e as guerras.

- **Fame e peste.** A climatoloxía adversa e a escaseza de terras cultivables coas que alimentar unha poboación en aumento acabaron por provocar fames xeneralizadas. Sobre esta poboación mal alimentada incidíu a Peste Negra que penetrou en Galicia polo porto de Baiona en 1348. As vítimas cóntanse por miles e numerosos lugares quedaron despoboados; os campesiños non podían pagar as rendas e os señores viron reducidos os seus ingresos.

38. Efectos da Peste Negra

Durán Domínguez e María Bernáldez dixeron ao abade que el sabía ben que (...) o mosteiro de Santa María de Oia arrendara a metade dun forno que está na vila de Baiona e unha casa (...) e que como renda debían entregarse todos os anos na festa de Santiago de xullo cento quince libras pequenas en moeda portuguesa do momento. Dician que esa renda sempre a pagaran a este mosteiro ata o pasado día de Santiago de xullo. Pero que despois disto entrou no

mundo tal pestilencia e morte nas xentes que a maior parte delas estaban mortas, de tal modo que eles non podían manter ese foro nin entregar a renda ese día cada ano, e que pedían e rogaban a este abade que (...) lles perdoase a renda (...). Entón o abade (...) sen renunciar ao dereito da renda (...) suprimelles durante cinco anos trinta e cinco maravedís cada ano (...). Pasados os cinco anos deberán volver entregar as cento quince libras pequenas segundo contén a carta de foro ou moeda equivalente.

Solicitud dos foreiros do Mosteiro de Oia. 18-1-1349.

- **Guerras dinásticas.** Entre 1369 e 1389, o territorio galego foi escenario dos conflitos dinásticos casteláns. En 1370 **Fernando I de Portugal** reclamou o trono de Castela, contando cos que foran leais a Pedro I, entre os que estaban os nobres galegos Nuño Freire de Andrade e a familia dos Castro; ocupou varias vilas galegas e chegou ata A Coruña, pero as tropas de Henrique II obrigaron a Fernando I a volver a Portugal, aínda que permaneceron na Coruña ata 1371, ano en que se asinou a paz.

Henrique II, para asegurar a obediencia dos galegos, deixou aquí guarnicións francesas. En 1386 estalou de novo a guerra cando o **duque de Lancaster**, xenro do defunto Pedro I, intentou conseguir o trono pelexando contra Xoán I. Desembarcou na Coruña con intención de tomala, pero non puido facelo pola defensa organizada por Fernán Pérez de Andrade. Desde aquí marchou cara a Castela, atravesando Galicia; a peste que afectou o seu exército forzou a súa retirada definitiva en 1387.

- **Revoltas sociais.** A finais do século XIV e comezos do XV producíronse revoltas protagonizadas polos homes das vilas e cidades contra os abusos cometidos polos seus señores. En Lugo levantáronse contra o seu bispo dirixidos por Martiño Cego e a súa muller María Castaña (1380); en Santiago, contra o bispo Lope de Mendoza (1418), e en Ourense asediando a catedral e dando morte ao seu bispo (1419).

► 35. Cales foron as principais causas das dificultades do século XIV en Galicia? ■

6. A revolta dos irmandiños

As dificultades vividas durante o século XIV provocaron unha diminución das rendas dos nobres galegos. Para compensar esta perda de ingresos, actuaron con violencia usurpando bens, impoñendo proteccións aos mosteiros e igrexas e esixindo novas taxas e tributos á poboación. Ao mesmo tempo, enfrontáronse entre eles e realizaron numerosas expedicións de saqueo, refuxiándose logo nas súas fortalezas.

Os reis permitiron a formación de irmandades (asociacións de persoas, grupos ou concellos ligadas por un xuramento de fraternidade e de axuda mutua) para defender os dereitos e liberdades e opoñerse aos abusos, violencias e arbitrariedades dos poderosos nobres e bispos. As dúas guerras ou revoltas irmandiñas foron os movementos ou conflitos nos que os campesiños e os habitantes das cidades formaron unha irmandade coa que pretendían eliminar a violencia dos señores e os abusos que estes estaban impoñendo.

Castelo de Monterrei (Ourense).

- A **Irmandade fusquenlla**, chamada así porque os seus inimigos dicían dos seus compoñentes que estaban tolos, ofuscados (*fusquenllos*). Orixinouse en 1431 nas terras de Pontedeume e Betanzos ante a dureza que amosaba Nuño Freire de Andrade o Mao, cos campesiños que vivían nos seus señoríos. Os campesiños, capitaneados polo fidalgo coruñés Roi Xordo, formaron irmandade e asaltaron e destruíron diversas fortalezas e castelos. As forzas de Andrade, axudadas polas do arcebispo de Santiago, derrotaron os irmandiños da *fusquenlla* e restableceron a situación anterior.

39. A fusquenlla de 1431

Entre os negocios que o rei tiña que solucionar (...) era un pendente entre Nuño Freire de Andrade e os vasallos de Pontedeume, Ferrol e Vilalba, que eran súas e se levantaran contra el dicindo que era señor moi forte e duro, e que non podían soportalo. Facíanlle a guerra tres mil homes, e xa lle derrubaran varias fortalezas e arrincaran algunhas viñas e hortas; e con isto xuntáranse outros moitos dos bispados de Lugo e Mondoñedo, que serían ben dez mil homes ou máis. Tomaran por capitán a un fidalgo que se chamaba Roi Xordo e traían un pendón de Santiago e fixeron todos unha irmandade, e por todas partes lles chamaban irmáns e andaban así poderosamente facendo grandes males e danos na terra, pero non ían contra as rendas do rei nin contra a súa xustiza. (...) Estes irmáns víronse tan poderosos e estaban tan tolos (...) que intentaron tomar a cidade de Santiago.

Fernán PÉREZ DE GUZMÁN. **Crónica de Xoán II**. Século XV [castelán]

- A **Gran Guerra Irmandiña** (1467-69). Cansos dos abusos nobiliarios e dos seus enfrontamentos bélicos, gran parte da poboación galega uniuse nunha grande irmandade contra a nobreza dos cabaleiros (Andrade, Moscoso, Lemos, Ulloa, Soutomaior...) e o arcebispo de Santiago. Calcúlase que participaron na irmandade uns 80.000 e formaban parte dela, tanto campesiños, o grupo principal, como habitantes das cidades e algúns clérigos e fidalgos. Os seus principais dirixentes eran membros da baixa nobreza, entre os que destacaron: Pedro Osorio, que actuou na zona central de Galicia; Alonso de Lanzós, na área norte, e Diego de Lemos, no norte de Ourense e sur de Lugo. Os irmandiños levantáronse contra os símbolos visibles do poder e dos abusos nobiliarios, as fortalezas, destruindo rapidamente moitas delas (calcúlase que máis de 130).

40. Formación da irmandade e inicio da revolta

O que sabe [da Guerra Irmandiña] é que pode que faga sesenta anos que viu chegar á cidade da Coruña (...) un enviado do rei don Henrique (...) e que fixeron xuntar á xente da cidade e dos seus coutos, que eran seiscentos homes, e viu que cada cen homes poñía un alcalde de irmandade que traía vara [de xustiza] e que tiña cargo de mandar e gobernar á xente e ás cousas referentes a esa irmandade (...). Di que viu como polo mesmo tempo se levantara da mesma maneira a cidade de Betanzos e a súa terra e tiñan por capitán a Xoán Branco (...), e así mesmo viu levantada a xente da cidade de Santiago, e oíu dicir que tamén se levantaran todas as cidades e terras deste reino de Galicia, e despois de levantarse di (...) que eles se puxeron contra os cabaleiros das comarcas destas cidades da Coruña e Betanzos, especialmente contra Gómez Pérez das Mariñas e derrubaron a fortaleza de Broco.

Testemuñas no preito Tabera-Fonseca. 1527 [castelán]

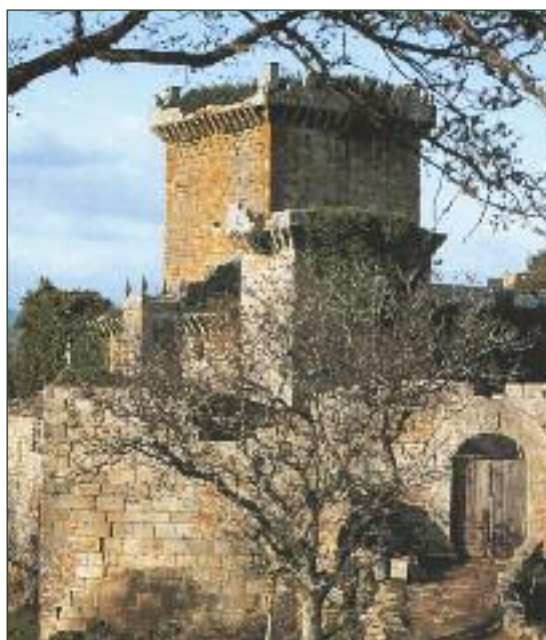
Inicialmente, os irmandiños dominaron a situación e impuxeron as súas demandas: eliminación dos abusos nobiliarios, defensa das liberdades urbanas, revisión das taxas e impostos, devolución das terras usurpadas e reforzamento da xustiza do rei. Pero os nobres reorganizáronse e, dirixidos por Pedro Álvarez de Soutomaior (alcumado Pedro Madruga porque lle gustaba iniciar de madrugada as cabalgadas), iniciaron desde Portugal unha rápida campaña militar que lles permitiu recuperar os seus territorios e someter os campesiños en 1469.

Á derrota dos irmandiños contribuíu a superioridade dos exércitos nobiliarios, os diferentes intereses dos grupos que se xuntaron na irmandade, a violencia dos campesiños e os seus intentos de transformación da sociedade. Clérigos e fidalgos, que inicialmente apoiaron a revolta, temerosos de perder a súa posición na sociedade, chegaron a un acordo cos cabaleiros, abandonando a irmandade a cambio de que lles respectasen a vida e os bens.

A vitoria nobiliaria foi seguida dunha dura represión. Recuperado o seu poder, os cabaleiros axustizaron moitos líderes dos irmandiños e obrigaron os campesiños a reconstruír as súas fortalezas. As testemuñas amosan o espírito vingativo dos triunfadores; así, de Pedro Álvarez Osorio, conde de Lemos, sabemos que *ía nunha mula cunha vara na man dándolles na cabeza dicíndolles: «carretade, viláns, que ben recios andabades en derrubar as miñas casas»; e que tamén dicía: «Hi de puta, vilán, que vos facían a vós as miñas fortalezas que estaban feitas? Se vós e outros dos meus vasalos non mas derrubásedes, non tiña que mandárvolas facer!»*; ou que, conversando sobre o que se debía facer cos vasalos, *Pedro Pardo, mariscal, dixera a ese conde que enchese os carballos de vasalos, ao que o conde contestara que non se había de manter de carballos.*

O movemento irmandiño foi valorado de forma diferente polos historiadores; para uns, os irmandiños pretendían levar a cabo unha revolución que acabase co poder feudal, mentres que, para outros, só foi un movemento de protesta para conseguir maior xustiza eliminando os abusos dos señores sen pretender acabar co sistema establecido.

41. Principais fortalezas derrubadas polos irmandiños (R. Villares)

Castelo de Pambre.

► 36. Elabora un breve informe sobre o conflito irmandiño: orixe, obxectivos e balance final. ■

Tema 3

Os Reis Católicos e a Monarquía hispánica

1. Os Reis Católicos / 2. A monarquía dos Austrias / 3. Conquista e explotación da América española
4. A Galicia dos Austrias

O reinado dos Reis Católicos marcou o tránsito entre a Idade Media e o Antigo Réxime. Baixo o seu mandato uníronse as Coroas de Castela e Aragón, rematouse a Reconquista, anexionouse Navarra, reforzouse o dominio en Italia e descubriuse América, ademais de transformar os órganos de goberno e reforzar a autoridade dos monarcas.

Tras o descubrimento de América en 1492, iniciouse un período de exploración e conquista das novas terras que quedaron incorporadas á Coroa de Castela.

Os Austrias reinaron en España durante os séculos XVI e XVII. O modelo político deste período coñécese como Monarquía hispánica, un conxunto disperso de inmensos territorios que conservaban estruturas propias de poder pero obedecendo todos ao rei de España.

Ademais de participar en numerosas guerras para conservar o imperio e manter a hexemonía, os Austrias españois distinguíronse pola loita en defensa do catolicismo.

A Monarquía hispánica exerceu a hexemonía en Europa no século XVI, pero as continuas guerras e as dificultades internas reduciron o seu poder no século XVII.

Galicia estivo integrada na Monarquía hispánica, conservando institucións propias; as costas galegas resultaron especialmente afectadas pola política internacional dos Austrias.

CONTEXTO EUROPEO	REINADOS	CRONOLOGÍA	CONFLICTOS BELICOS	RÉXIME POLÍTICO	FEITOS SIGNIFICATIVOS
		1474		MONARQUÍA AUTORITARIA	1469 ► Matrimonio de Sabela e Fernando
		1479	G. civil Castela		1478 ► Tribunal da Inquisición
Chegada dos portugueses ao Cabo de Boa Esperanza ◀ 1498 ►	SABELA I DE CASTELA				
Descubrimento de América ◀ 1492 ►	FERNANDO II DE ARAGON	1504			1492 ► Conquista de Granada 1494 ► Tratado de Tordesillas
		1516	Comunidades e xermanias		1512 ► Anzón de Navarra
Lutero: Teses Wittenberg ◀ 1517 ► Dietas de Worms ◀ 1521 ►	XOANA I	1520	G. contra Francia		1525 ► Batalla de Pavía 1527 ► Saqueo de Roma
Henrique VIII rompe coa Igrexa de Roma ◀ 1534 ►	CARLOS V DE HABSBURGO EMPERADOR	1536	G. contra Francia		1535 ► Toma de Tunixia
Concilio de Trento ◀ 1545 ►		1542	G. contra Francia		1541 ► Derrota en Alcor
		1552	G. contra Francia		1555 ► Paz de Augsburgo
		1555	G. contra Francia		1556 ► Carlos I abdica
		1556			1559 ► Paz de Chateau-Cambresis
	FILIPPE II, REI	1565	Sublevación dos Países Baixos		1571 ► Batalla de Lepanto
		1598	Guerra de Flandres		1661 ► Unión con Portugal 1668 ► Armada Invencible
	FILIPPE III • Duque de Lerma • Duque de Uceda				1598 ► Cesión dos Países Baixos
Guerra dos Trinta Anos ◀ 1618 ►		1620 1621	Intervención na guerra dos trinta anos		1609 ► Expulsión dos moriscos. Trégua dos Doce Anos
	FILIPPE IV • Conde-duque de Olivares • Luís de Haro • Cod. de Castiello • Duq. Medina de Torres	1640	Sublevación de Portugal		1640 ► Sublevación de Cataluña e Portugal 1648 ► Paz de Westfalia
Guerra da Fronda en Francia ◀ 1648 ►					1659 ► Paz dos Pirineos
	CARLOS II • Mariana de Austria • E. Nitbard • F. Valenzuela • Xoán Xosé de Austria • Duq. Medinaceli • Cod. Oropesa	1665	Guerras contra Francia		1666 ► Paz de Aquisgrán
		1700			1678 ► Paz de Minega 1697 ► Paz de Ryswick

Tapiz que conmemora a voda de Sabela (1451-1504) e Fernando (1452-1516), os Reis Católicos (Museo catedralicio, Lleida).

1. Os Reis Católicos

Tradicionalmente considérase, aínda que non de forma unánime, que no reinado de Sabela e Fernando –coñecidos como Reis Católicos polo título honorífico concedido polo Papa (1496)– se logrou a unidade territorial de España e que se sentaron as bases da construción dun Estado moderno con gran proxección internacional.

1. Unión dinástica

En 1469 tivo lugar o matrimonio de dous príncipes: Sabela de Castela e Fernando de Aragón. Sabela accedeu ao trono de Castela en 1474 e Fernando herdou a Coroa de Aragón en 1479, pero a unión das dúas Coroas era unicamente un vínculo persoal e dinástico, non se fusionaron os territorios. Cada unha das Coroas mantivo a súa personalidade, con leis e institucións propias e diferenciadas.

Os reis acordaron repartirse competencias e administrar conxuntamente os territorios (correxentes, co lema: *tanto monta o rei como a raíña*), así como establecer un único escudo (cos símbolos de Castela e Aragón, as frechas de Sabela e o xugo de Fernando). Pero na súa titulación, os Reis Católicos decidiron manter os seus títulos tradicionais coa enumeración de todas as súas posesións, aínda que na Corte real e no exterior se foi impoñendo paulatinamente o título de reis de España.

1. Como deben titularse os Reis Católicos?

Comentouse no Consello do rei e da raíña [en 1479] como debían titularse (...). Algúns membros deste Consello votaban que se titulasen reis e señores de España, pois (...) eran señores da meirande parte dela, pero determinaron non facelo e tituláronse en todas as súas cartas desta maneira: don Fernando e dona Sabela, pola graza de Deus rei e raíña de Castela, de León, de Aragón, de Sicilia, de Toledo, de Valencia, de Galicia, de Mallorca, de Sevilla, de Sardeña, de Córdoba, de Córsega, de Murcia, de Xaén, do Algarve, de Alxeciras, de Xibraltar, conde e condesa de Barcelona,, señores de Molina e Biscaia, duques de Atenas e de Neopatria, condes de Rosellón e de Cerdaña, marqueses de Oristán e de Gociano.

Hernando do PULGAR. **Crónica dos Reis Católicos**. 1481-1490 [castelán]

►1. En que consistía a unión dinástica dos Reis Católicos? ■

2. Pacificación dos reinos e sometemento dos señores feudais

Desde o inicio dos seus reinados, nunha época de frecuentes loitas nobiliarias e de enfrontamentos entre campesiños e señores, tanto Sabela como Fernando tiveron que impoñerse aos **nobres** rebeldes:

- En **Castela** tiveron que derrotar os partidarios da sobriña de Sabela, Xoana a Beltranexa, filla do rei Henrique IV, quen reclamaba o trono co apoio de Portugal (guerra civil de 1475-79). Para pacificar o territorio e controlar os nobres indisciplinados e o bandoleirismo crearon a **Santa Irmandade** (1476), milicia armada financiada polas cidades, que rapidamente impuxo a autoridade real en todo o territorio.

- En **Cataluña**, Fernando resolveu o problema que enfrontaba os nobres cos **campesíños remensas** en 1486 (sentenza arbitral de Guadalupe) mediante a abolición dos *malos usos* que reclamaban os campesíños, previa indemnización aos señores, pacificando así o territorio.

A **nobreza** perdeu gran parte do seu poder feudal, pero seguiu mantendo o seu poder económico e xurisdiccional, consolidando os seus morgados e títulos. Moitos nobres abandonaron os seus castelos e convertéronse en cortesáns ou en funcionarios do rei, ocupando cargos no exército ou na administración. Así mesmo, os Reis Católicos controlaron os **eclesiásticos** intervindo no nomeamento de bispos e abades, reformando a vida dos mosteiros (tarefa en que destacou a colaboración do cardeal Cisneros) e apropiándose de parte das súas rendas.

MORGADO. Institución destinada a perpetuar o poder territorial dos señores, pola que só herdaba as propiedades o primoxénito, que as tiña que transmitir de forma íntegra ao seu herdeiro. Deste modo vinculábase o título nobiliario coa propiedade territorial.

3. Dominación de Galicia

En Galicia, tanto nobres como eclesiásticos actuaban frecuentemente á marxe da autoridade dos reis. Unha parte da nobreza galega (especialmente Pedro Madruga, conde de Camiña, e o mariscal Pardo de Cela) mostrouse reticente coa chegada ao trono de Sabela. Para dominar o reino de Galicia, os Reis Católicos impuxeron medidas como:

- Creación do cargo de **Gobernador** (1475), con amplos poderes similares aos dun vicerrei, e a **Real Audiencia de Galicia** (1480) como tribunal superior de xustiza e con facultades administrativas e de goberno (defensa do reino, orde pública, levas, aloxamento de tropas, abastos...). Ambas institucións fixaron a súa sede na Coruña en 1578 e foron as que pacificaron o reino e someteron todos os estamentos ao poder real.
- **Someteron a nobreza** e ordenaron o **derrubo das fortalezas e castelos** que servían de refuxio aos señores feudais nos seus enfrontamentos de bandos. Moitas destas fortalezas foran reconstruídas despois da súa destrución polos irmandiños.

Os reis conseguiron facerse obedecer en todo o territorio galego de forma rápida. A única resistencia foi a ofrecida por Pedro Madruga (ao que non lograron deter as tropas reais porque fuxiu a Portugal) e Pedro Pardo de Cela, detido e executado en Mondoñedo en 1483; a súa figura foi mitificada pola literatura romántica e galeguista do século XIX, que o presentou como símbolo de resistencia fronte á autoridade e ao centralismo real.

- Impuxeron a **renovación dos mosteiros galegos** (sobre todo dos bieitos e cistercienses), eliminando a súa autonomía, someténdoo a un férreo dominio e sendo substituídos os seus cadros directivos por outros de orixe castelá.

Castelo de Castro de Ouro (Alfoz, Lugo), propiedade de Pardo de Cela.

A lenda do mariscal

Escena 8ª. Mudarra [xefe das tropas reais]:

*¡Cuál presume la arrogancia
que en el aire se sustenta!
A tí, vasallo rebelde
que ha tres años que conservas
el fuego de la discordia
en las provincias gallegas;
a tí, que por tus hazañas
tres años ha que te acercas
más a jefe de bandidos
que a noble de raza excelsa;
a tí, que ha tres años tienes
pregonada la cabeza
aún vengo a brindarte ahora
olvido, perdón, clemencia.*

*Derriba estos torreones
teatro de tus proezas;
desarma tus ballesteros,
rinde homenaje a la reina,
y en su corte honor y gloria
y prez y nombre te esperan.
Si rehúas, cuando brille
mañana la aurora nueva,
no ha de quedar del castillo
piedra que esté sobre piedra;
y se alzarán en Mondoñedo
un cadalso en que tu mueras
ante el pueblo y el cabildo
con escarnio y con afrenta.
En esta mano la muerte;
vida y honores en ésta:
elige.*

Emilia PARDO BAZÁN. **El mariscal Pardo de Cela**. Século XIX.

2. Os Reis Católicos en Galicia

O rei e a raíña entraron [en 1486] no reino de Galicia (...) e foron á cidade da Coruña e a algunhas outras cidades e vilas daquelas comarcas (...). E souberon que moitos cabaleiros tomaban as rendas das igrexas e dos mosteiros e dos clérigos (...) incorporándoas nas súas rendas patrimoniais, sen ter para iso máis título que a forza que facían. (...) Escoitaron tamén moitos crimes e delitos cometidos polos moradores daquela terra, tanto clérigos como laicos. E como foron informados de todas estas cousas, mandaron derrubar ata vinte fortalezas das que foron informados que nelas se fixeran algúns roubos e actos de forza. (...) E mandaron facer xustiza con algúns malfeitores (...) E mandaron saír daquel reino algúns cabaleiros naturais del (...) e mandaron a outros vir á guerra contra os mouros.

Hernando do PULGAR. **Crónica dos Reis Católicos**. 1481-1490 [castelán]

- 2. Que medidas empregaron os Reis Católicos para recuperar o poder real? Que medidas concretas aplicaron en Galicia? ■

Auto de fe presidido por san Domingos de Guzmán (P. Berruguete).

4. Establecemento da Inquisición e expulsión dos xudeus

Tras a relativa tolerancia da Idade Media entre cristiáns, xudeus e musulmáns, foise desenvolvendo un forte antisemitismo popular que deu orixe (a partir de 1348) a numerosas persecucións e matanzas (*progroms*). O aumento do número de **conversos** (xudeus convertidos ao cristianismo) agravou o odio popular contra estes novos cristiáns, acusados de manter en segredo a súa fe xudía (xudaizantes) e de enriquecerse a costa do resto da poboación polas súas actividades artesanais e financeiras.

Os Reis Católicos crearon en 1478 o **Tribunal da Inquisición**, un tribunal especial e independente da xurisdición ordinaria, encargado de vixiar e defender a pureza do dogma e da moral que perseguía especialmente a falsos conversos e herexes. O procedemento era secreto; as súas sentenzas eran inapelables e facíanse públicas en solemnes *autos de fe*. Segundo Hernando do Pulgar, ata 1490 foron xulgados 15.000 xudaizantes e queimados 2.000.

Os Reis Católicos obrigaron os xudeus a levar marcas distintivas (un sinal colorado no ombro dereito) e tiñan que vivir en barrios específicos (*aljamas*). En 1492, os monarcas ordenaron a **expulsión dos xudeus** de Castela e Aragón, buscando con esta medida a unidade relixiosa nos seus reinos.

3. Expulsión dos xudeus

Nas Cortes que fixemos na cidade de Toledo no ano 1480 mandamos apartar os xudeus en todas as cidades, vilas e lugares dos nosos reinos e señoríos, dándolles xuderías e lugares apartados nos que vivisen (...), ademais de ordenar que se fixese Inquisición (...), e grazas a ela atopáronse moitos culpables (...). Pero os xudeus presumen de que procuran sempre, por cantas vías e maneiras poden, apartar da nosa santa fe católica os fieis (...). Por iso (...) mandamos a todos os xudeus e xudías, de calquera idade, que viven nestes reinos e señoríos (...), que antes de fin do mes de xullo deste ano saian cos seus fillos e fillas, criados e criadas e familiares xudeus, de calquera idade, e que non ousen volver a eles, nin de paso nin de ningunha outra maneira, so pena (...) de morte e confiscación de todos os seus bens.

FERNANDO V e SABELA I. **Decreto de expulsión dos xudeus**. 31-3-1492 [castelán]

A súa marcha (150.000 en Castela? 30.000 en Aragón?) repercutiu negativamente na vida dos reinos por ser eles os que exercían, en moitas zonas, os oficios de mercadores, financeiros, médicos e artesáns. Os seus herdeiros son os actuais *sefardís*, que aínda hoxe seguen conservando as tradicións que mantiñan en Sefarad, nome con que eles designaban a España.

Os que optaron pola conversión (cristiáns novos ou conversos) foron discriminados socialmente polos cristiáns vellos, aqueles que non tiñan antepasados xudeus nin mouros (limpeza de sangue).

►3. Que tipo de delitos xulgaba a Inquisición?

►4. Que razóns levaron aos Reis Católicos a decretar a expulsión dos xudeus? ■

5. Reorganización políticoadministrativa

Para reforzar a súa autoridade e conseguir un mellor goberno dos seus reinos, os Reis Católicos introduciron modificacións políticas e administrativas entre as que destacan:

- **Reforzamento dos consellos.** O Consello Real (posteriormente denominado Consello de Castela) converteuse no principal órgano asesor e de goberno dos reis. Estaba formado por nobres e letrados organizados en comités específicos: política exterior, xustiza, facenda... Ademais, crearon o Consello da Inquisición (1483), o Consello das Ordes Militares (1489) e o Consello de Aragón (1494).
- **Extensión dos vicerreis** naqueles territorios que, como a Coroa de Aragón e Navarra, tiñan organismos e leis específicas.
- **Reforma da xustiza** en Castela coa creación de Chancelerías (Valladolid e Granada) e Audiencias (Galicia e Sevilla), tribunais permanentes que exercían a súa xurisdición sobre un territorio delimitado.
- **Imposición dos corrixidores** nas cidades de reguengo de Castela; actuaban como representantes dos reis e estaban encargados da orde pública, de impartir xustiza e de supervisar a vida municipal.
- Incremento da **burocracia** e formación dun **exército permanente** baseado nos terzos ao servizo da Monarquía.
- As **Cortes** (diferenciadas para Castela, Aragón, Cataluña, Valencia e Navarra) mantiveron as súas funcións básicas: aprobación de leis, a proposta dos reis, e recadación de impostos.

Os Reis Católicos administran xustiza
(V. Manzano).

6. Ampliación territorial

Os Reis Católicos ampliaron os territorios das Coroas de Castela e Aragón por medio de conquistas e anexións entre as que destacan:

- **Conquista do reino de Granada.** Tras dez anos de guerra e aproveitando as disputas da familia real nazarí (enfrentamento polo trono entre Muley Hacén e o seu fillo Boabdil), os Reis Católicos entraron no reino musulmán de Granada en 1492, dando así remate ao proceso reconquistador.

►5. Que medidas estableceron os Reis Católicos para reorganizar a administración dos seus reinos? Valora a existencia dun exército permanente ao servizo dos monarcas. ■

4. Entrada dos Reis Católicos en Granada

No mes de decembro, cando xa case non lles quedaban alimentos, pediron negociar co rei e a raíña, acordando que o día 30 de decembro os mouros e o rei Boabdil lles entregarían todas as fortalezas e a Alhambra e o rei don Fernando había de deixalos na súa lei (...), e que se fosen os que quixesen, a onde e cando quixesen (...). Pero moitos creron a un mouro que se levantou na cidade dicindo que habían de vencer eles, loando a Mahoma e rexeitando o acordo; e levantáronse con el máis de vinte mil mouros. (...) E o rei Boabdil, vendo aquel levantamento, escribiu a don Fernando (...) suplicando que fose recibir a Alhambra (...) e o rei e a raíña decidiron ir tomar Granada o luns 2 de xaneiro [de 1492]. E chegando preto da Alhambra, saíu o rei Boabdil, acompañado de moitos cabaleiros, coas chaves nas mans (...) e dixo: «Toma, señor, as chaves da túa cidade, que eu e os que estamos dentro somos teus». E o rei tomou as chaves e deullas á raíña (...) e con outros cabaleiros e con tres mil da cabalo e dous mil espingardeiros entraron na Alhambra e tomárona (...), e colocaron na torre máis alta o estandarte de Xesucristo, que foi a santa cruz (...), e todos deron grazas a Deus e os arcebispos e clerecía dixeron: «Te Deum laudamus».

Andrés BERNÁLDEZ. **Historia dos Reis Católicos.**
Século XVI [castelán]

A rendición de Granada (F. Pradilla).

Gonzalo Fernández de Córdoba, o Gran Capitán.
1453-1515.

As contas do Gran Capitán

Molesto pola requisitoria real de render contas xustificativas dos gastos da campaña de Italia, o Gran Capitán envía unha esquiva relación que deu lugar ao dito popular: *estas son as contas do Gran Capitán*.

- 200.736 ducados e 9 reais en frades, monxas e pobres para que rogasen a Deus pola prosperidade das armas españolas.
- 100 millóns en picos, pas e sachos.
- 100.000 ducados en pólvora e balas.
- 10.000 ducados en guantes perfumados para preservar ás tropas do mal olor dos cadáveres dos inimigos tendidos no campo de batalla.
- 170.000 ducados en poñer e renovar campás destruídas no uso continuo de repicar todos os días por novas vitorias conseguidas sobre os inimigos.
- 50.000 ducados en augardente para as tropas nun día de combate.
- 1 millón e medio de ducados para manter prisioneiros e feridos.
- 1 millón en misas de grazas e Te Deum ao Todopoderoso.
- 3 millóns en sufraxios polos mortos.
- 700.494 ducados en espías.
- E 100 millóns pola miña paciencia en escoitar onte que o rei pedía contas a quen lle regalou un reino.

Inicialmente, permitiuse aos musulmáns conservar a súa relixión e os seus bens, aínda que con moitas restricións, pero a partir de 1500, os musulmáns de Granada (150.000?) foron obrigados a bautizarse. Esta conversión forzosa significou a fin oficial da poboación musulmá e a súa transformación en **mouriscos**.

- **Reintegración do Rosellón e a Cerdeña**, territorios cataláns situados ao norte dos Pirineos que foran ocupados por Francia e que esta devolveu en 1493.
- **Conquista de Canarias**. Desde comezos do século XV estaban dominadas as illas de Lanzarote, Fuerteventura, Hierro e Gomera, pero nas restantes os nativos (guanches) seguían mantendo unha forte resistencia. Contra eles foron enviadas expedicións de conquista que concluíron co seu sometemento en 1496, quedando incorporadas á Coroa de Castela.
- **Expansión polo Mediterráneo**, que permitiu a incorporación definitiva do **reino de Nápoles** á Coroa de Aragón en 1505 (campañas nas que destacou Gonzalo Fernández de Córdoba, o Gran Capitán),

así como varias prazas fortes no norte de África, entre as que destacan a de **Melilla** (1497) e **Orán** (1509).

- **Anexión de Navarra.** O enfrontamento con Francia foi aproveitado por Fernando para conquistar Navarra, gobernada polos reis Catarina de Foix e Xoán de Albret, emparentados coa familia real francesa. En 1512, os exércitos casteláns, dirixidos polo duque de Alba, conquistaron Pamplona e Navarra quedou incorporada á Coroa de Castela en 1515, aínda que mantivo os seus privilexios forais e institucións de goberno propias.

MOURISCO. Musulmán convertido en cristián pola forza. Esta conversión produciuse en 1500-2 en Castela, en 1518 en Aragón e en 1526 en Valencia, pero seguiron mantendo a súa lingua, costumes e vestidos. O odio dos cristiáns e o temor do reis (que os consideraban posibles espías dos turcos e berberiscos) fixeron que fosen expulsados de Granada (despois da súa rebelión) en 1570 e de Aragón e Valencia en 1609.

5. Unións, anexións e conquistas dos Reis Católicos

7. Descubrimento de América e reparto do mundo

Desde mediados do século XV, turcos e venecianos controlaban o comercio das especias e produtos de luxo procedentes de Asia. A idea de buscar unha ruta alternativa para chegar ás Indias foi o obxectivo das expedicións portuguesas que, navegando cara ao leste, foran explorando a costa de África coa esperanza de atopar un paso que lles permitise chegar ás terras das especias.

- 6. Valora os éxitos conseguidos polos Reis Católicos na ampliación dos seus reinos ■

Cristovo Colón, mariño de orixe xenovesa, estaba convencido de que se podía chegar ás Indias navegando con rumbo ao oeste, pois cría que a Terra era redonda, aínda que de menor tamaño (10.000 quilómetros menos de diámetro). Este proxecto presentouse ao rei portugués, pero foi rexeitado por unha comisión de expertos por falta de base científica, igual que sucedeu en Castela (Salamanca 1486, Córdoba 1487), pero Colón conseguiu que os frades do mosteiro onubense da Rábida falasen no seu favor diante da raíña Sabela, logrando así o seu propósito en 1492: o financiamento dunha expedición polo Atlántico, ademais da concesión de diversos privilexios (Capitulacións de Santa Fe).

6. Concesións a Colón

Cristovo Colón. 1451?-1506.

1. *Primeiramente, que as Vosas Altezas, como señores que son dos mares océanos, fan desde agora a este Cristovo Colón o seu almirante en todas as illas e terras firmes que pola súa man ou industria se descubran (...) para toda a súa vida (...) e os seus herdeiros e sucesores dun en un perpetuamente (...).*
2. *Ademais, que as Vosas Altezas fan a este Cristovo Colón o seu vicerrei e gobernador xeral en todas estas terras firmes e illas que, como queda dito, descubrise e gañase neses mares (...).*
3. *Outrosí, que de todas as mercadorías (...) dentro dos límites deste almirantado, as Vosas Altezas fan mercé a don Cristovo Colón (...) da décima parte de todas elas.*

Capitulacións de Santa Fe. 17-4-1492 [castelán]

O día 3 de agosto de 1492 partiron do porto de Palos unha nao e dúas carabelas que, tras facer unha escala nas illas Canarias, iniciaron a travesía do Atlántico aproveitando os ventos alisios. O 12 de outubro os navegantes desembarcaron nunha illa do arquipélago das Bahamas á que puxeron por nome San Salvador (hoxe Watling?). A expedición estivo durante tres meses percorrendo a área antillana durante os que foron bautizando as illas nas que fondeaban: Fernandina (Long), Sabela (Crooked), Xoana (Cuba) e Española (Haití).

7. Os nativos vistos por Colón

Eu, para facer amigos, (...) dinlles unhas doas de vidro que se poñían ao pescozo e moitas outras cousas de pouco valor que lles gustaron moito (...), e eles traíannos papagaios e fíos de algodón e azagaías e moitas outras cousas e trocábanmolos por cousas como doas e axóuxeres (...). Pareceume xente moi pobre. Andaban espidos como a súa nai os pariu; (...) eran ben formados, de corpos fermosos (...). Os cabelos grosos, case como sedas de colas de cabalos, e curtos, cortados por riba das cellas (...). Uns levan pintada a cara, outros todo o corpo, outros só os ollos e outros só o nariz. Non levan armas nin as coñecen, porque lles mostrei espadas e as collían polo fío, cortándose pola ignorancia. Non teñen ferro. (...) Cando regrese hei de levar seis para que aprendan a falar.

Cristovo COLÓN. **Diario de abordo.** 12-10-1492 [castelán]

Un temporal desfixo a nao *Santa María* e, na viaxe de retorno, o vento desviou as carabelas de modo que, mentres Martín Alonso Yáñez Pinzón chegaba coa *Pinta* ás costas galegas de Baiona, Colón o facía en Lisboa coa *Niña*, desde onde se trasladou a Barcelona para ser recibido polos reis.

Colón realizou tres viaxes máis que permitiron descubrir novas terras no Caribe pero ata a súa morte (1506) defendeu que as terras que descubri- ra pertencían ás Indias asiáticas. Sucesivas viaxes feitas polos irmáns Pinzón e Américo Vespuccio demostraban que se trataba dun novo con- tinente. Os mapas destas novas terras, realizados por Américo Vespuccio, foron utilizados por cartógrafos europeos, que denominaron **América** a este novo con- tinente en 1507.

Os novos descubrimentos enfrontaron a Castela con Portugal. Para delimitar a soberanía das súas zonas asi- naron en 1494 o **Tratado de Tordesillas**, polo que se establecía como liña divisoria o meridiano que pasaba a 370 leguas ao oeste das illas de Cabo Verde, de modo que os territorios situados ao oeste serían para Castela (América e o Pacífico), e os situados ao leste para Portugal (África, Asia e a costa de Brasil).

As naves de Colón.

8. Reparto de zonas de dominio entre España e Portugal

- 7. En que consistía o proxecto de Colón?
- 8. Que consecuencias tivo o Trata- do de Tordesillas? ■

8. A política matrimonial e o problema sucesorio

Os Reis Católicos empregaron os seus fillos como baza diplomática para conseguir alianzas con outros reinos mediante matrimonios. A súa estratexia baseouse en manter relacións cordiais e familiares con Portugal e illar a Francia asinando alianzas cos Habsburgo e Borgoña.

Unha serie sucesiva de mortes prematuras –a de Xoán en 1497, o único fillo varón, sen descendencia e a da filla maior Sabela, tamén sen descendencia– conver- teu a Xoana, casada con Filipe de Habsburgo, en herdei- ra da Coroa de Castela á morte da raíña Sabela en 1504. O viúvo, Fernando, casou de novo con Xermana de Foix,

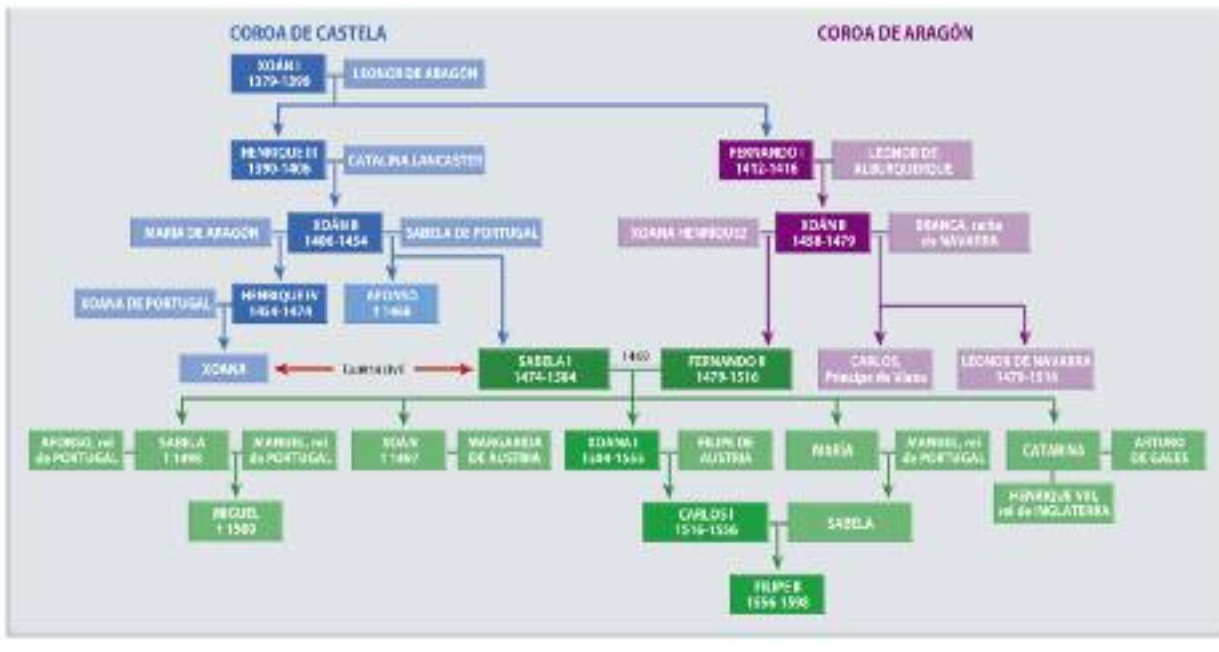

Xoana a Tola diante do cadaleito do seu esposo (F. Pradilla).

►9. Que obxectivos buscaban os Reis Católicos cos matrimonios dos seus fillos? ■

irmá do rei de Francia, coa que tivo un fillo que faleceu a pouco de nacer. Deste modo, a Coroa de Aragón foi tamén herdada por Xoana tras a morte do seu pai en 1516. Pero a incapacidade de Xoana para gobernar debido a súa demencia –agravada pola morte do seu marido en 1506–, fixo que exercese o poder o seu fillo Carlos, aínda que este mantivo asociada ao trono á súa nai ata a súa morte (1555). Carlos iniciaba en España a nova dinastía dos Habsburgo, castelanizada como Austrias.

9. Os Reis Católicos: ascendencia e política matrimonial

2. A Monarquía dos Austrias

Entre 1516 e 1700, monarcas da dinastía dos Habsburgo, gobernaron as Coroas de Castela e Aragón, así como extensos territorios espallados por Europa, América e o Pacífico. Este inmenso conglomerado de reinos e pobos foi denominado de diferentes formas polos historiadores: Monarquía católica, pola defensa que fixeron desta relixión; Monarquía hispánica, porque nela estiveron integrados todos os reinos peninsulares, incluído Portugal; Coroa de España ou Imperio español, por constituír esta a principal base e centro do poder; Monarquía dos Austrias españois, en referencia á ramaa dos Habsburgo reinante.

1. A Monarquía hispánica. Trazos xerais

Aínda que con algunhas modificacións ao longo da súa existencia, a Monarquía hispánica mantivo un modelo político, económico e social que se caracterizou polos seguintes trazos:

■ Unión de Coroas e dispersión territorial

A Monarquía hispánica foi un complexo conglomerado de reinos, principados, ducados, condados e señoríos, unha **unión de Coroas** que o azar e a política matrimonial dos Reis Católicos fixo que estivesen gobernados por un mesmo rei. A súa orixe está nas herdanzas que recibiu Carlos de Habsburgo entre 1515 e 1519.

Carlos I. 1500-1558 (C. Amberger).

10. Herdanzas de Carlos I de Habsburgo

15. Titulacións reais de Carlos I de Habsburgo

Don Carlos, pola graza de Deus rei de Romanos, futuro emperador e rei de Castela, de León, de Aragón, das Dúas Sicilias, de Xerusalén, de Navarra, de Granada, de Toledo, de Valencia, de Galicia, de Mallorca, de Sevilla, de Sardenia, de Córdoba, de Córsega, de Murcia, dos Algarves, de Alxeciras, de Xibraltar, das illas Canarias e das Indias, illas e terra firme da mar Océano, arquiduque de Austria, duque de Borgoña e de Bravante, conde de Barcelona, Flandres e Tirol, señor de Biscaia e de Molina, duque de Atenas e Neopatria, conde de Rosellón e Cerdaña, marqués de Oristán e de Gociano, en unión da moi alta e moi poderosa católica raíña dona Xoana, a miña señora nai.

Encabezamento da documentación oficial.1519 [castelán]

A Monarquía hispánica presentaba unha gran **dispersión territorial**, de modo que os seus dominios estaban espallados polo mundo sen unha fronteira común que os englobase. Esta situación dificultaba a

►10. Compara a titulación dos Reis Católicos coa de Carlos I. Que deduces?

■ Coroas, reinos e señoríos da Monarquía hispánica. 1556-1700 ■

NÚCLEOS CONSTITUTIVOS	ANEXIÓNS	PERDAS
- Coroa de Castela e posesións americanas - Coroa de Aragón e posesións italianas - Ducado de Borgoña - Provincias dos Países Baixos - Ducado de Milán	1580: Coroa de Portugal	1609: Provincias Unidas do norte dos Países Baixos 1640: Coroa de Portugal 1659: Rosellón, Cerdaña e o Artois 1668: Lille 1678: Flandres marítimo, Cambrai, Henao e o Franco Condado 1684: Charolais

►11. Tiña continuidade territorial a Monarquía hispánica? ■

cohesión e multiplicaba os problemas e os inimigos, de aí a importancia estratéxica que tiveron os portos e as rutas que, partindo da península ibérica, ían cara a América, o canal da Mancha e Italia, así como a ruta terrestre que desde Milán ía cara aos Países Baixos atravesando Suíza e o Rin.

■ Monarquía autoritaria

O principal lazo de unión entre os territorios que compoñían a Monarquía hispánica foi a obediencia a un único monarca, obediencia que constituíu o vínculo de unión dinástica entre os homes e as terras da Monarquía. O rei reinaba e gobernaba de forma autoritaria, pero debía respectar as limitacións establecidas nos distintos privilexios forais e leis dos reinos sobre os que exercía a súa autoridade, normas que nalgúns casos impoñían fortes limitacións á acción do goberno real.

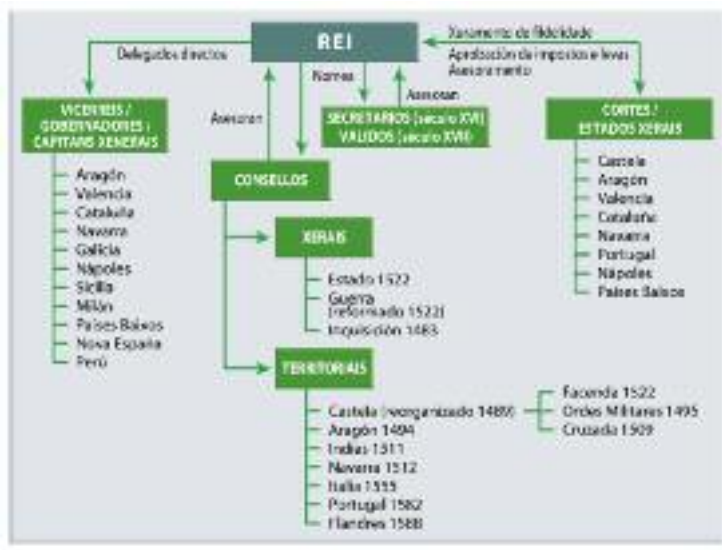
12. O respecto aos privilexios forais vascos

Baixo a árbore de Guernica, onde sempre se fixeron e farán as Xuntas xerais deste moi nobre e moi leal señorío de Biscaia, (...) estando en Xunta xeral este señorío (...), mostrouse e entregouse unha carta real de confirmación asinada polo rei don Filipe o noso señor (...) na que, en efecto, confirma o foro, privilexios, liberdades, franquías e exencións, con todos os bos usos e costumes deste señorío e das súas vilas e cidade (...).

Esta carta real de confirmación (...) era recibida e obedecida con toda a reverencia e acatamento debido, tomándoa, como en efecto a tomaron (...) os señores corrixidor e deputados xerais, e quitando os seus bonetes, puxérona enriba das súas cabezas como carta real do seu rei natural, recibindo coa ledicia e humildade que deben e son obrigados a mercé que a SM lles fixo con esta confirmación, segundo estaba obrigado e fixeron os seus predecesores de gloriosa memoria (...) e como o merecen tantos e leais servizos (...) con que este referido señorío e vasalos e súbitos serviron sempre á Coroa de España (...) e farano sempre.

Confirmación dos privilexios forais de Biscaia. 1575 [castelán]

13. Organización polisinodial dos Austrias

En liñas xerais, os monarcas mantiveron as leis, privilexios e institucións de cada reino, fracasando nos intentos de aumentar a súa autoridade e poder limitando os particularismos pola resistencia dos reinos e as **revoltas internas** (revolución dos Países Baixos de 1566, sublevación de Cataluña, Portugal e Sicilia de 1640), que trouxeron consigo a independencia de Holanda e Portugal.

Para poder gobernar, os reis crearon un ampla estrutura administrativa e burocrática baseada na multiplicación de dous tipos de institucións: os **representantes do poder real**, diferentes segundo os territorios (vicerreis en Aragón, Cataluña, Valencia, Navarra, Portugal, Nápoles, Nova España e Perú; goberna-

dores nos Países Baixos e Milán; capitáns xenerais en Galicia) e os **Consellos**, asesores do rei sobre asuntos xerais de goberno ou sobre os particulares de cada reino.

Dentro da Monarquía existiu unha clara **preponderancia de Castela**, por ser esta a Coroa en que menos limitacións existían para o goberno real, así como por dispoñer das enormes riquezas procedentes de América. En Castela estaba a capital, establecida en Madrid por Filipe II (1560), en que residía o rei e os principais órganos de goberno, e no seu idioma redactábase a documentación oficial. Foron os casteláns os que máis contribuíron con homes, e tributos ao seu sostemento, e tamén foron eles os que máis se beneficiaron (con postos e honores) e os que máis se identificaron coa política dos reis Habsburgo.

► 12. Por que se considera autoritaria e non absoluta a Monarquía hispánica? ■

■ Hexemonía e guerra

A unión de reinos e territorios converteu a Monarquía hispánica en hexemónica en Europa, pero incrementou o número de inimigos e rivais. Para manter os seus principios básicos de goberno –mantemento da reputación e honra da dinastía, a integridade dos seus reinos e a defensa da fe católica– recorreron tanto á diplomacia como á guerra. Ao longo dos séculos XVI e XVII, os Austrias españois participaron en **numerosas e frecuentes guerras** que tiveron como inimigos aos reinos europeos, aos do norte de África e o imperio turco (polo dominio do Mediterráneo e o control da piratería).

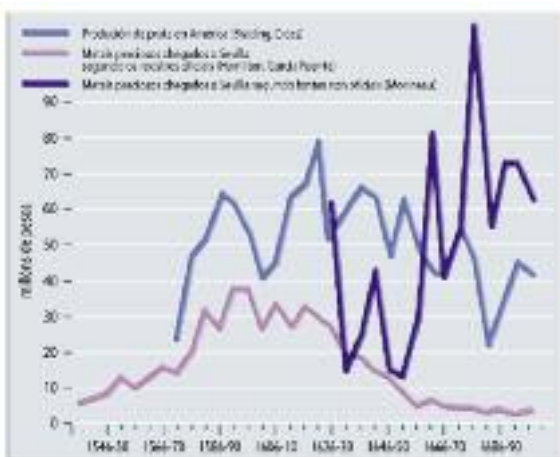
Reconquista de Túnez en 1535 por Carlos I (Hogenberg).

■ Guerras dos Austrias españois. 1516-1700 ■

GUERRA CONTRA	CRONOLOXÍA	TOTAL ANOS DE GUERRA
– Francia	1521-26, 1527-29, 1536-38, 1542-44, 1552-56, 1556-59, 1590-98, 1635-59, 1667-68, 1672-78, 1681-84, 1688-97	81
– Holanda	1566-1609, 1621-48	72
– Inglaterra	1585-1604, 1625-1629, 1655-59	29
– Protestantes alemáns	1545-47, 1552-55, 1620-48	36
– Imperio turco e aliados do norte de África	1516-77, 1610-19, 1689	73

As guerras obrigaron a manter un poderoso exército –os **terzos españois**– formado por tropas de mercenarios (españois, italianos, alemáns, borgoñóns, flamengos) que combinaban as picas coas armas de fogo. En 1587, Filipe II tivo a soldo a máis de 100.000 homes e, en 1625, Filipe IV máis de 300.000. Foron frecuentes os motíns e saqueos por falta de pagas (destacando os saqueos de Roma en 1527 e o de Anveres en 1576). Ademais estaba a armada de galeras no Mediterráneo e de galeóns no Atlántico, a **Armada da Mar Océano** (en 1588, na expedición contra Inglaterra, estaba composta por 130 barcos e 25.000 homes, e en 1639 a armada dirixida por Oquendo tiña 100 naves e 20.000 homes).

14. Metais preciosos procedentes de América

[No século XVII os rexistros oficiais non son fiables porque a maioría das partidas pasaban directamente aos comerciantes e banqueiros estranxeiros]

ARBITRISTA. O termo vén de *arbitrio* no sentido de expediente ou medida financeira; o arbitrista é aquel que elabora ou aplica medidas ou arbitrios para poñer remedio aos problemas económicos da facenda real.

Comerciantes no porto de Lisboa.

As guerras resultaron favorables aos monarcas españois ata 1640; a partir desta data, as crises internas, o incremento dos rivais e o esgotamento dos recursos fixeron que a Monarquía hispánica perdesse o seu papel preponderante e hexemónico en Europa, agravado polo **endebedamento da Coroa** (bancarrotas da Facenda real en 1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647, 1652, 1662) e o progresivo **empobrecemento de Castela**, principal soporte do esforzo impositivo.

■ Dependencia económica de América

Antes do descubrimento de América, Castela e os seus reis eran relativamente pobres pero o descubrimento e conquista de América proporcionoulle un gran mercado que había que abastecer e enormes cantidades de **metais preciosos** procedentes das minas de Nova España (Zacatecas, Guanajuato) e Perú (Potosí).

O mercado americano era un monopolio da Coroa controlado a través da Casa de Contratación de Sevilla e unicamente os comerciantes casteláns podían participar nel; pero a produción propia, escasa e de mala calidade, foi incapaz de abastecer o mercado americano, de modo que houbo que mercar produtos europeos que se reenviaban a América. Así, as grandes riquezas americanas beneficiaron fundamentalmente ao resto dos reinos, moitos deles inimigos dos Austrias españois. Esta situación foi denunciada polos economistas españois da época –os **arbitristas**– e tamén por moitos viaxeiros e embaixadores estranxeiros.

15. Os europeos e o comercio americano. 1685-1686

CARGADORES	VALOR DOS PRODUTOS (% do total)
Franceses	38,4
Ingleses	18,5
Xenoveses	16,5
Holandeses	9,9
Hamburgueses	6,0
Flamengos	6,0
Españóis	4,7

[Segundo o informe do intendente francés PATOULET. 1686]

16. Os estranxeiros e os recursos de Castela

Dunha arroba de la que aos estranxeiros lles custa 15 reais fan tapicerías e outros panos, e cousas labradas fóra de España, que volven despois a ela por valor de máis de 15 ducados. E outro tanto sucede coa seda crúa en madeixa, que cos 2 ducados que lles custa a libra fan lazos en Florencia, teas en Milán, veludos en Xénova (...) e sacan máis de 20

ducados. E co ferro e o aceiro que lles custa 1 ducado, fan freos, tenaces, martelos (...) e sacan máis de 20 ducados e, ás veces, máis de 100 (...). E a situación é tan desastrosa (...) que todo é prexuízo non só da nosa honra, pois trátanos peor que aos bárbaros, senón tamén das nosas facendas, pois con estas industrias levan o noso diñeiro (...). E o remedio para isto é impedir que non saian do reino mercadorías sen labrar nin entren nel mercadorías labradas.

Luís ORTIZ. **Memorial a Filipe II**. 1558 [castelán]

Hai sitios nas Indias de onde vén toda a riqueza de Europa, a saber: Potosí [ouro] e México [prata]. (...) Pero esta riqueza non fai máis que pasar por España sen deterse nela, porque como en España os mercadores non teñen mercadorías para cambiar contra as nosas teas, panos e outras mercadorías que veñen de Francia e dos restantes reinos, é preciso que os paguen co diñeiro que vén das Indias, sobre o que se hipoteca sempre, de maneira que se este ano último a frota non viñese, estaban arruinados porque estaban terriblemente endebedados.

Francisco BERTANT. **Diario da viaxe de España**. 1669 [francés]

Ademais das **dificultades** tradicionais que impedían o desenvolvemento económico de Castela –arcaísmo do sistema produtivo, gusto polos produtos estranxeiros, predominio da mentalidade rendeira, hipoteca dos recursos da Monarquía para soste as guerras...- actuou negativamente a abundancia de ouro e prata e a constante inflación dos prezos.

- **No século XVI**, a chegada de grandes cantidades de metais preciosos causou unha constante subida dos prezos e inflación, fenómeno coñecido polos historiadores como **revolución dos prezos**, situación que facía máis rendible mercar noutros reinos europeos as mercadorías que se necesitaban; deste xeito, a riqueza de América paralizou a produción propia.
- **No século XVII**, mantívose a inflación dos prezos acentuada polas **alteracións monetarias** feitas polos reis (emisións de moeda de vellón, case sen prata, pero cun alto valor nominal), que acabaron por arruinar a produción manufactureira e favoreceron que a riqueza americana beneficiase a reinos produtores de manufacturas (Francia, Holanda, Inglaterra, norte de Italia).

O tesouro americano tamén tivo fondas **repercusións políticas**: contribuíu a crear lazos e a consolidar as relacións entre os territorios da monarquía e, sobre todo, ofreceu aos reis inxentes recursos (o quinto real de todas as remesas) cos que manter a súa política imperial e hexemónica.

► 13. Que medios tiveron que empregar os monarcas hispanos para manter o seu imperio? De onde procedían a maior parte dos seus recursos? ■

■ Auxe e decadencia

Na historiografía sobre a análise da evolución da Monarquía hispánica detéctanse dúas liñas interpretativas:

Tradicionalmente considérase que na historia da Monarquía hispánica pódense distinguir dous períodos claramente diferenciados:

- Un **período de auxe no século XVI** (Carlos I e Filipe II, os *Austrias maiores*), de hexemonía indiscutible na política europea. Sería o período de expansión e engrandecemento da Monarquía hispánica, acompañado de grandes vitorias militares e da chegada dos inmensos recursos en metais preciosos procedentes de América.

VALIDO. Secretario real ao que o soberano outorga a súa confianza, ata o punto de entregarlle a dirección do reino. En España a prirvanza xeneralizouse no século XVII, cando os monarcas abandonan o exercicio directo do goberno.

- Un **período de decadencia no século XVII** (Filipe III, Filipe IV e Carlos II, os *Austrias menores*) en que os reis abandonaron as tarefas de goberno en mans dos seus validos. Perderon poder en Europa, descendéron as remesas de metais preciosos, diminuíu o comercio americano e incrementouse a miseria. Esta crise foi acompañada da derrota militar, do endebedamento e da perda de diferentes territorios.

Na actualidade, aínda que a distinción entre un período de auxe e decadencia é xeralmente aceptado, este modelo interpretativo considérase que é demasiado simplista e que é froito dunha restritiva identificación

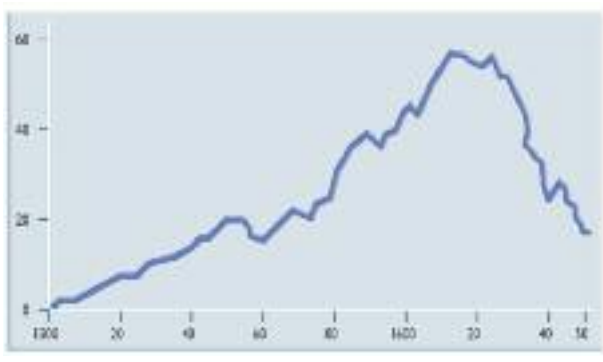
da Monarquía hispánica con Castela e dunha excesiva valoración política dos feitos militares e da figura dos reis. Polos datos demográficos e socioeconómicos pódense distinguir tres períodos:

- Fase de **expansión**, ata 1580: crecemento demográfico, expansión agraria, incremento da produción artesanal, aumento do comercio, chegada crecente da prata... O período coincide cun claro dominio e prestixio internacional da Monarquía que remataría coa anexión da coroa de Portugal.
- Fase de **contracción ou recesión**, 1580-1660/80: perdas demográficas causadas polas malas colleitas e as frecuentes epidemias de peste, caída da produción agraria, ruína dos centros artesanais, descenso dos intercambios con América e das remesas de prata, invasión do mercado interno e americano polos produtos estranxeiros, quebra da facenda real, incremento dos impostos, inflación monetaria... A recesión económica vai acompañada do incremento das derrotas militares e da perda da hexemonía.
- Fase de **estabilidade e recuperación**, a partir de 1660/80: diminución das crises de subsistencia, recuperación demográfica e da produción agrícola, estabilización do mercado interno... Internacionalmente a Monarquía hispánica amósase débil, pero logra resistir, aínda que con perdas, os ataques do rei francés Luís XIV.

17. Evolución da poboación

18. Evolución do comercio con América

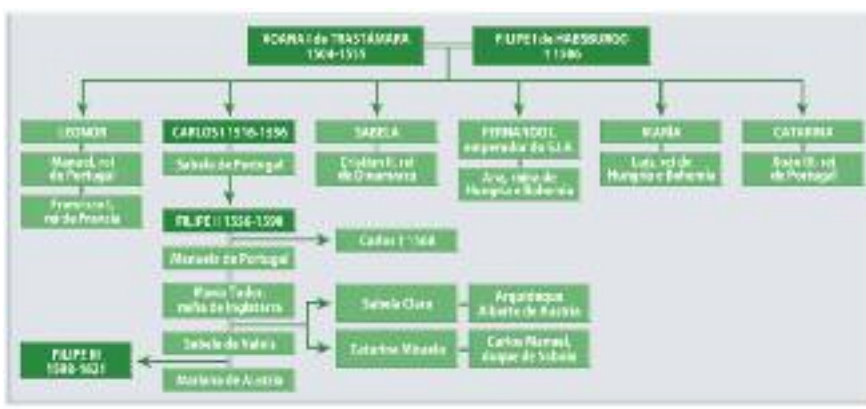

2. Carlos I e o Imperio universal

En 1500 naceu Carlos de Habsburgo en Gante (Países Baixos), fillo de Filipe o Feroso e Xoana a Tola. O azar fixo que entre 1515-19 recibise como herdanza numerosos territorios espallados por Europa e América. Ademais, foi elixido emperador do Sacro Imperio Xermánico (de aí a dobre titulación de Carlos I /Carlos V). Tal acumulación de terras e títulos levou ao emperador a defender unha actuación baseada na súa supremacía sobre o resto dos reis cristiáns, supremacía entendida no sentido

feudal, de obediencia e vasalaxe, e non de dominación territorial. Así, o ideal do emperador Carlos foi actuar como cabeza e o árbitro da **Universitas Christiana** ou imperio universal que englobaría todos os cristiáns de Europa, ideal que non puido conseguir.

19. Os Austrias espanhóis do século XVI

■ Rei e emperador

Carlos de Habsburgo desembarcou en Asturias en 1517 acompañado dun gran séquito de flamengos. En 1518 xurou as liberdades e privilexios de Castela, Aragón e Cataluña. Ao ano seguinte foi elixido **emperador** do Sacro Imperio Xermánico e, para sufragar os gastos da elección e da súa viaxe cara a Alemaña, solicitou ás Cortes de Castela un elevado subsidio extraordinario. Reunidas as Cortes en 1520, primeiro en Santiago e despois na Coruña, Carlos I conseguiu, mediante ameazas e subornos, a aprobación do subsidio e partiu cara a Aquisgrán para recibir a primeira das tres coroas imperiais, a que daba o título de Rei de Romanos (en 1530, recibiu de mans do Papa Clemente VII as outras dúas coroas: a de ferro de Lombardía e a imperial propiamente dita).

► 14. Que circunstancias fixeron posible a chegada de Carlos I ao trono español? Por que se lle denomina Carlos I e/ou Carlos V? Cal foi a idea central do seu reinado? ■

20. Dominios europeos de Carlos I

21. Carlos I en Galicia

O emperador estivo en Santiago ata o xoves seguinte, pasada a Pascua de Resurrección [de 1520] e partiu para a cidade da Coruña (...) acudindo alí os procuradores de Cortes para rematar as sesións. (...) O emperador tiña necesidade de non dilatar a xornada e de acelerala no posible pola présa que lle metían os príncipes electores [alemáns], e porque non tivesen ocasión os seus inimigos de danar a elección imperial. Estando así as cousas, os procuradores de Toledo non viñeron ás Cortes; rematáronas os que estaban na Coruña e concederon o servizo que a SM pedía. (...) O domingo 20 de maio, antes de amencer, confesou, oíu misa, recibiu o Santísimo Sacramento e foise embarcar acompañado (...) de moitos cabaleiros (...) e recolleron as áncoras, e deron ao vento as velas con alegría deixando á triste España cargada de dores e desventuras.

Frei Prudencio de SANDOVAL. **Historia da vida e feitos do emperador Carlos V.** 1604-1606 [castelán]

Saída de Carlos I da Coruña en 1520.

■ Comunidades e xermanías

As actuacións de Carlos I causaron un forte malestar popular en Castela. Moitas cidades se rebelaron contra a autoridade do gobernador real, Adriano de Utrecht, e formaron **comunidades**, é dicir, asembleas ou xuntas municipais nas que participaba o común dos veciños (os representantes dos distintos estamentos e os deputados elixidos directamente pola poboación). Na orixe do movemento non só está o descontento coa actuación real, senón tamén o desexo de moitas cidades de librarse do dominio señorial dos grandes nobres. Para coordinar a súa actuación formaron en Ávila a Xunta Santa que redactou o programa das súas reivindicacións: mantemento das liberdades do reino e do poder das Cortes; defensa e acrecentamento do patrimonio real fronte aos nobres; rexeitamento do nomeamento de altos cargos a estranxeiros; rexeitamento do imperio.

22. O programa dos comuneiros

Que o rei non poida sacar nin dar licenza para que se saque ningunha moeda do reino, nin pasta de ouro nin de prata, e que en Castela non poida circular nin valer ningunha moeda de vellón que non fose fundida e marcada no reino.

Que o rei non poida dar licenza para que se saque pan nin carne fóra do reino sen que sexa autorizado polas Cortes con informe de que non o precisa o reino (...).

Que o rei revoque e quite todos os oficios, beneficios, dignidades, encomendas e fortalezas que foron dados a persoas non nadas neste reino, e que as dea aos naturais (...).

Que cando o rei queira facer a guerra, chame a Cortes aos procuradores e a eles e aos do Consello do Reino diga a causa da guerra para que eles vexan se é xusta ou voluntaria (...).

Que cando alguén teña que suceder no reino (...) xure gardar todas as cidades e vilas da Coroa todos os seus privilexios e que os xure antes de ser recibido por rei.

XUNTA SANTA. **Peticións.** 1520 [castelán]

As milicias comuneiras obtiveron algúns éxitos nos primeiros momentos, pero a alianza dos grandes nobres co rei logrou a súa derrota en Villalar. A represión foi moi dura, sendo executados inmediatamente os seus dirixentes Xoán Padilla (de Toledo), Pedro Maldonado (de Salamanca) e Xoán Bravo (de Segovia). A derrota dos comuneiros trouxo

consigo o completo sometemento de Castela ao autoritarismo real. A única petición aceptada por Carlos foi a de substituír os políticos flamengos por casteláns.

Execución dos líderes comuneiros
(A. Gisbert).

Paralelamente, en Valencia e Mallorca produciuse en 1520 o movemento das **xermanías**, irmandades ou milicias creadas con anterioridade para poder defenderse fronte aos piratas berberiscos e formadas principalmente polos artesáns. A opresión señorial e a peste radicalizaron os axermanados, que realizaron numerosas protestas e levantamentos antinobiliarios. Os representantes dos gremios organizaron en Valencia a *Xunta dos Trece*, que se fixo co goberno da cidade, pero as tropas reais tomaron a cidade en 1522 e dominaron Mallorca en 1523.

■ Rivalidade con Francia

Carlos I mantivo cinco guerras contra Francisco I e o seu fillo Henrique II de Francia polo dominio de Navarra, Milán, Nápoles e Borgoña, pero non houbo un vencedor claro. Entre as vitorias das tropas imperiais destacou a de **Pavía** en 1525, onde fixeron prisioneiro a Francisco I (liberado ao ano seguinte pola Paz de Madrid). Tamén protagonizaron invasións e devastacións dos territorios franceses ou dos seus aliados, como o **saqueo de Roma** en 1527 (o Papa Clemente VII era aliado de Francia), acción desencadeada polo malestar dos soldados polo atraso das pagas.

Batalla de Pavía.

■ Guerras contra Francia ■

DATAS	PRINCIPAIS ACONTECEMENTOS BÉLICOS	TRATADOS DE PAZ
1ª guerra: 1521-25	1525: batalla de Pavía	1526: Paz de Madrid
2ª guerra: 1527-29	1527: saqueo de Roma	1529: Paz de Cambrai
3ª guerra: 1536-38		1538: Tregua de Niza
4ª guerra: 1542-44		1544: Paz de Crespy
5ª guerra: 1552-56		1556: Tregua de Vaucelles

23. Saqueo de Roma polas tropas imperiais

Moi ilustre señor: (...) O sábado catro de maio o exército cesáreo comezou a aparecer sobre Roma (...). O luns seguinte pola mañá (...) entraron os españois e (...) no espazo dunha hora mataron tal número de xente que non deixaron con vida un só inimigo, agás os que lograron refuxiarse no castelo [do Santo Anxo]. Din que os homes do Papa mortos pasan de seis mil, e algúns din que oito mil, e do exército cesáreo din que morreron ata cen homes (...).

Non quedou, Señor, igrexa, nin mosteiro de frades nin de monxas, que non fose saqueado, e moitos clérigos, frades e monxas atormentados para que descubrisen o diñeiro e roupa que tiñan nas súas casas, e levaban presas e maltratadas ás monxas polas rúas, que bastaba para quebrar corazóns de ferro. A Igrexa de san Pedro, toda saqueada, e a prata onde estaban as reliquias santas, tomadas, (...) e moitos homes mortos, e dentro da mesma capela, xunto ao altar de san Pedro, corría o sangue e había tamén moitos cabaleiros mortos dentro dela.

Alonso de VALDÉS. **Informe sobre o saqueo de Roma.** 1527 [castelán]

►15. Que razóns explican a permanente rivalidade que mantivo Carlos I cos reis franceses? Que circunstancias explican o saqueo de Roma? ■

Os enfrontamentos remataron en numerosas paces e treguas que non alteraron o *status quo* vixente: Francia renunciou aos seus dereitos sobre Italia e Carlos I renunciou aos que tiña sobre o antigo ducado de Borgoña, pero logrou anexionarse definitivamente o ducado de Milán (1536), vital para as comunicacións entre os seus reinos.

■ A loita pola unidade relixiosa en Europa

A defensa da relixión católica foi obxectivo prioritario do emperador Carlos e na súa defensa interviñeron os exércitos imperiais en dúas fronteiras:

- **Lutero e a reforma protestante.** A expansión das doutrinas de Lutero puxeron en perigo a unidade relixiosa do imperio. A cuestión relixiosa mesturábase coa política, xa que algúns príncipes alemáns favorecían o luteranismo como unha forma de opoñerse ao emperador. Carlos levou a cabo xuntanzas cos protestantes para tentar de buscar a conciliación e a unidade dos cristiáns (dietas de Worms, Spira, Augsburgo, Ratisbona), pero todas fracasaron.

24. A proscripción de Lutero

Sabedes que eu descendo dos emperadores cristianísimos da nobre nación alemá, e dos reis católicos de España, e dos arquiduques de Austria e duques de Borgoña, e que todos eles foron ata a morte fillos fieis da Santa Igrexa Romana, e foron todos eles defensores da fe católica (...). Eu estou decidido a defendelas (...) porque son certas, e resulta unha grande afronta que un só frade [Lutero], contra Deus, errado na súa opinión contra toda a cristiandade (...) pretenda pervertela (...). Eu estou decidido a empregar os meus reinos e señoríos, os meus amigos, o meu corpo, o meu sangue, a miña vida e a miña alma (...). Xa escoitastes a resposta pertinaz que Lutero deu onte en presenza de todos nós. Eu dígo-vos que me arrepiño de ter dilatado tanto de proceder contra este Lutero e a súa falsa doutrina. Estou decidido a non escoitalo máis (...) e a comportarme con el como contra un declarado herexe.

CARLOS V. **Discurso na Dieta de Worms.** 17-4-1521 [francés]

Carlos I en Mühlberg (Tiziano).

O fracaso da vía negociadora levou ao enfrontamento militar. Os príncipes protestantes, unidos na Liga de Smalkalda foron derrotados na batalla de **Mühlberg** (1547), pero os protestantes negáronse a renunciar ás súas ideas e reiniciaron a guerra. Ante o fracaso da súa política, Carlos decretou a **Paz perpetua de Augsburgo** (1555) pola que se recoñecía o dereito dos príncipes alemáns a establecer a súa relixión nos seus dominios.

- **Ameaza turca.** Os turcos, dirixidos por Solimán o Magnífico, continuaron a súa expansión polo val do Danubio e o norte de África, ameazando as costas do Mediterráneo co seu apoio á piratería. Para deter este avance, Carlos I organizou varias operacións entre as que destacan: o éxito na defensa de Viena (1532), a toma de Túnez (1535) e o fracaso ante Alxer (1541).

■ Desvinculación do Imperio e abdicación

A dificultade de manter baixo o mesmo cetro tantos territorios, xunto co seu propio esgotamento, levou ao emperador a abdicar e dividir a súas posesións. Entre 1555 e 1556 cedeu ao seu irmán Fernando os ducados austríacos e a dignidade imperial, e ao seu fillo Filipe os estados italianos, os Países Baixos e as Coroas de Castela e Aragón. O emperador, cansado e enfermo, retirouse ao mosteiro estremeño de luste, onde se fixo construír un pequeno palacio e onde faleceu en 1558.

► 16. Por que Carlos I se enfrontou cos seguidores de Lutero? Conseguiu os seus obxectivos?

► 17. Carlos I foi un dos poucos monarcas que abdicou antes de morrer. Comenta as circunstancias do seu retiro. ■

25. O emperador Carlos no final da súa vida

É de estatura mediana e de aspecto grave. Ten a fronte espazosa, os ollos azuis, nariz aquilino e un pouco torcido; a mandíbula inferior longa e ancha, o que lle impide xuntar os dentes e fai que non se entenda ben o final das palabras. Os dentes de diante son escasos e con caries; a pel é fermosa e a barba curta e apuntada. (...). Padece case continuamente de hemorroides e, a miúdo, ten gota no pescozo e nos pés, polo que ten contraídas as mans. Escolleu retirarse a luste porque o aire deste lugar é o máis propicio de España para o restablecemento da súa saúde. (...) Tiña por costume tomar, pola mañá, ao espertarse, unha cunca de zume de capón con leite, azucre e especias, e despois disto volvía repousar. A mediodía comía gran variedade de pratos; merendaba pouco despois de vésperas e ceaba á unha da madrugada, tomando nesas diversas comidas toda clase de cousas apropiadas para xerar humores espesos e malignos.

BADOARO [embaixador italiano]. **Relación sobre Carlos I.** 1557 [italiano]

Carlos I no final do seu reinado (Tiziano).

3. A Monarquía católica de Filipe II

Entre 1555-56, Filipe II herdou as coroas de Borgoña e de España, ademais das posesións italianas e americanas. Tiña xa unha grande experiencia de goberno, pois Carlos I encomendáralle a rexencia de diferentes territorios e foi durante un tempo, polo matrimonio coa súa tía María Tudor, rei de Inglaterra (1554-58). Era reticente a tomar decisións apresuradas, de aí o alcume de *rei prudente*, e fanático e intolerante na cuestión relixiosa. Considerou a defensa do catolicismo e o mantemento da reputación da dinastía e as súas posesións como os obxectivos prioritarios da súa política. A súa vida familiar estivo marcada pola necesidade de lograr un sucesor varón, herdeiro que logrou, despois da morte de varios dos seus fillos, no seu cuarto matrimonio.

26. Relixiosidade de Filipe II

Ardente foi o seu afán de defensa da relixión fronte aos inimigos da Igrexa. Nisto velaba e desvelaba e gastaba as súas rendas. Que foron senón os problemas e gastos con Flandres? Se os deixase vivir ao seu modo e gobernase polos consellos de Maquiavelo, Bodino e outros políticos (...) alcanzaría con eles un acordo por causa superior e o recoñecerían como rei. E houbo un día en que se tratou se isto conviña, e dixo un prelado que importaba máis a saúde dunha soa

Filipe II. 1527-1598 (A. Sánchez Coello).

►18. Comenta os trazos máis destacados da personalidade de Filipe II. Por que cres que foi un dos monarcas que máis críticas suscitou? ■

alma que todo o interese do mundo, que para isto mandaba Deus a prata das Indias, para que se gastase reducindo herexes. E o monarca quedou tan convencido disto que na súa procura consumiu a facenda. (...) E este amor á relixión levouno a emprender guerras sangrentas contra os herexes de Francia e Inglaterra, e non quixo vasalos que non fosen primeiro de Deus, e isto tamén foi o motivo das guerras de Flandres.

Baltasar PORREÑO. **Ditos e feitos do señor rei don Filipe II o Prudente.**1626 [castelán]

A súa personalidade, así como a súa intolerancia nas accións de goberno, foron obxecto de duras críticas por parte dos seus inimigos, que acabaron por configurar unha **lenda negra**, divulgada por libros e panfletos, tanto da súa época como posteriores, na que se presentaba ao rei como un ser monstruoso no que coincidían os peores vicios e defectos.

■ Defensa do catolicismo e intolerancia relixiosa

A defensa do catolicismo foi o obxectivo prioritario da política de Filipe II e a ela subordinou todos os recursos con que contaba: económicos, diplomáticos e militares. Esta defensa do catolicismo significaba non só loitar contra os inimigos externos da Igrexa (protestantes e infieis), senón tamén contra calquera desviación interna da ortodoxia (herexes, falsos conversos), ámbito no que actuaron os **tribunais da Inquisición**. Paralelamente, confeccionáronse listaxes de libros prohibidos que limitaban e censuraban o pensamento e moitas persoas estiveron baixo sospeita, incluídos algúns dos máis destacados místicos e humanistas españois. Durante o seu reinado celebráronse masivos autos de fe, algúns deles presididos polo rei ou membros da súa familia. A tortura e a dureza das penas mantiveron á poboación sometida.

27. O tormento inquisitorial

Levada á cámara do tormento onde estaban os inquisidores (...) díxoselle a Elvira Campo que, por amor de Deus, díxese a verdade (...). Ela dixo que non tiña nada que dicir. Logo mandaron espila e de novo pediron que díxese a verdade. Non dixo nada (...). Logo atáronlle os brazos e deron unha volta de corda e foi requirida para que díxese a verdade. Dixo: señores, non teño nada que dicir. Logo dixo: ai, ai, ai! Señor, señor, (...) dígame que queren, porque eu non sei que teño que dicir. Mandaron apertar a corda outra volta. Logo dixo: afrouxen un pouco, que xa me lembro do que teño que dicir (...); non comía touciño porque me facía mal, por iso non o comía. Mandaron dar máis voltas de corda e mentres llas daban dicía: ai, ai, ai! Afróuxenme, que non sei que teño que dicir. Ai, os meus brazos, que non sei que dicir, que se o soubese o diría! (...) Logo foille posta a toca, e ao vela, dixo: Quitádema, que me vai afogar e teño malo o estómago. Despois mandaron botar un xerro de auga (...) e dixo: Confesión, que morro, que morro! Díxéronlle que tiñan que seguir co tormento ata que diga a verdade, e aínda que foi preguntada moitas veces, non quixo dicir nada. Logo, os señores inquisidores, véndoa fatigada, mandaron suspender o tormento da auga.

Proceso a Elvira Campo [por non comer carne de porco e poñerse roupa limpa os sábados]. 1568 [castelán]

Castigo público a un reo inquisitorial.

■ Continuidade das guerras con Francia

Filipe II continuou o enfrontamento con Francia. Na guerra iniciada en 1556 os franceses foron derrotados (batallas de San Quintín e Gravelinas), asinándose a paz (1559, tratado de Chateau-Cambresis) que establecía o equilibrio entre ambas as coroas, ratificada pola voda de Filipe con Sabela de Valois, filla do rei francés.

A posibilidade de que en Francia reinase un rei protestante aterrozou a Filipe II, que interveu apoiando o partido católico, pero a conversión ao catolicismo de Henrique de Borbón (*París ben vale unha misa*) e a multiplicidade de fronteiras de loita que tiña abertos, obrigaron a Filipe II a renunciar aos seus propósitos e recoñecer a dinastía Borbón no trono de Francia (paz de Vervins, 1598).

■ A rebelión dos Países Baixos

Os Países Baixos eran un conglomerado de estados unidos unicamente pola obediencia ao mesmo rei e nos que arraigou fortemente a doutrina protestante. A intolerancia de Filipe II en materia relixiosa provocou revoltas e motíns anticatólicos e en 1567 foi enviado o duque de Alba cun potente exército para reprimir as desordes. A pesar da dura represión (cun elevado número de vítimas entre as que estaban os condes de Egmont e Horn) a rebelión non cedeu, sobre todo nas provincias do norte (Holanda), que non recoñecían a soberanía do rei español, defendían o protestantismo e formaron as Provincias Unidas baixo o liderado de Guillherme de Orange (Unión de Utrecht); a necesidade de Filipe II de ter que atender outros escenarios bélicos permitiu aos rebeldes, que contaban co apoio inglés, consolidar a súa posición. Fronte ao norte protestante, o sur dos Países Baixos mantívose na obediencia a Filipe II e no catolicismo (Unión de Arras).

Execución en Bruxelas dos duques de Egmont e Horn (Hogenberg).

TOCA OU TORTURA DA AUGA. Foi un procedemento inquisitorial consistente en inmovilizar o acusado, colocalo coa cabeza máis baixa que os pés e introducirle pola boca unha toca ou venda de liño sobre a que se vertía auga dunha xerra dun litro. A vítima sufría a sensación de afogarse, e de vez en cando se lle retiraba a toca para que confesase. A severidade do castigo medíase polo número de xerras consumidas, que podían chegar a oito.

28. Os Países Baixos

►19. Que ocasionou o inicio da sublevación dos Países Baixos? Conseguiu Filipe II o seu obxectivo?

Batalla naval de Lepanto.

■ A sublevación dos mouriscos e a ameaza turca

A intransixente política relixiosa de Filipe II provocou a **sublevación dos mouriscos de Granada** como protesta pola prohibición do uso da lingua árabe e os vestidos tradicionais (1567). A sublevación foi encabezada por Abén Humeia, que se proclamou rei dos mouriscos na zona das Alpuxarras, onde resistiron ata a súa derrota en 1570. Como castigo, o rei ordenou a súa deportación e dispersión por terras castelás.

Para facer fronte á crecente ameaza de ataques de piratas berberiscos e **turcos** ás costas mediterráneas, o Papado, Venecia e Filipe II formaron unha alianza e reuniron unha poderosa armada (case 300 naves e 80.000 homes) dirixida por Xoán de Austria (irmá bastardo do rei Filipe), Álvaro de Bazán e Andrea Doria. Á entrada do golfo de **Lepanto** atopouse coa armada turca dirixida por Alí Baxá, organizándose unha batalla en que saíu derrotada a armada turca (1571). A vitoria supuxo o freo do expansionismo turco e o reparto tácito do dominio do Mediterráneo: occidente para o imperio español e oriente para o imperio turco.

►20. Que potencias se enfrontaron en Lepanto e que consecuencias tivo a batalla?

►21. Comenta a frase: «*Nos dominios de Filipe II non se poñía o sol*».

■ Unión con Portugal

En 1580 morreu sen descendentes directos o rei de Portugal e Filipe II reclamou o trono por ser fillo dunha princesa portuguesa. Para asegurar os seus dereitos empregou a diplomacia para gañarse os nobres e o clero, e invadiu Portugal cun exército mandado polo duque de Alba. En 1581, as Cortes portuguesas recoñeceron a Filipe como rei, xurando este manter as súas liberdades e institucións propias. A integración de Portugal significou, ademais da unidade peninsular –a partir deste momento Filipe chamouse *rei de España*–, a incorporación do seu enorme imperio con posesións en África, Asia e América; naqueles momentos podíase dicir que *nos dominios de Filipe II non se poñía o sol*.

29. Os dominios de Filipe II

■ O problema inglés

Motivos relixiosos (cisma anglicano), políticos (apoio aos rebeldes protestantes dos Países Baixos), e económicos (ataques dos piratas ingleses), agravaron as diferenzas entre Sabela I de Inglaterra e o rei español. Os ataques de Francis Drake ás colonias americanas na súa volta ao mundo (entre 1577-80) e a execución da raíña de Escocia, a católica María Estuardo (1587), decidiron a Filipe II a organizar a **invasión e conquista de Inglaterra**. Para logralo formou unha armada que debía ir ata os Países Baixos para embarcar alí os terzos españois e asaltar Inglaterra.

As frotas española e inglesa no canal da Mancha.

A Grande Armada (formada por máis de 130 navíos e 25.000 homes) reuniuse en 1588 en Lisboa, recalou na Coruña e, despois de reabastecerse, partiu cara a Flandres para reunirse alí co exército de Alexandre Farnesio. Á altura de Plymouth comezaron os primeiros combates coa armada inglesa dirixida por Howard, aos que seguiron outros sucesivos que dispersaron a frota. Os ventos contrarios, a falta dun porto seguro e os ataques ingleses impediron o embarque das tropas. A maior axilidade e potencia artilleira das naves inglesas obrigaron á Grande Armada a entrar no mar do Norte e a dar a volta ás illas Británicas para regresar. Os temporais esnaquizaron a meirande parte da frota, que se afundiou fronte ás costas escocesas e irlandesas (só regresaron 66 barcos e 10.000 homes). Ironicamente os seus inimigos descualificárona como a *armada invencible*. Como represalia, os ingleses enviaron unha frota capitaneada por Drake en 1589 que atacou A Coruña, Lisboa e as Azores. Posteriormente, o enfrontamento continuou co envío de diferentes armadas coa misión de atacar respectivamente os portos e as frotas inimigas.

► 22. Que obxectivo tiña a Grande Armada enviada contra Inglaterra? Cales foron as razóns do seu fracaso?

30. A derrota da Grande Armada

21 de agosto. Escribín á VM despois de entrar no canal, que foi o pasado día 30. Despois non puiden facelo, por non ter posibilidade, porque logo que se descubriu a armada da raíña de Inglaterra, foinos perseguindo (...) e a nosa armada quedou tan desbaratada que pensei que o mellor servizo que podía facer á VM era salvala, aínda que fose aventurándoa tanto como se fai nesta viaxe, por ser tan longa e de tanta altura; pois, faltando a munición e os mellores barcos, e vendo o pouco que se podía fiar dos que quedaban, e ser tan superior a armada da raíña no modo de pelexar –por ser a súa forza de artillería e os barcos tan grandes navíos de vela– e a da SM só tiña vantaxe en arcabucería e mosquetería. Pero se non se chegaba ás mans [combate corpo a corpo], isto valía para moi pouco, como vén de demostrar a experiencia.

Duque de MEDINASIDONIA. **Carta a Filipe II.**
21-8-1588 [castelán]

■ Problemas interiores e dificultades exteriores

Filipe II contou con diferentes secretarios entre os que destacou Antonio Pérez. As súas intrigas e a súa participación no asasinato do secretario de Xoán de Austria provocaron a súa destitución e prisión, pero logrou fuxir a Aragón (1590), onde solicitou a protección do dereito foral por ser fillo de aragonés. O rei empregou a Inquisición para detelo en Zaragoza, acción que orixinou fortes disturbios populares que foron aproveitados por Antonio Pérez para fuxir a Francia. Estas **alteracións de Aragón** estaban alimentadas pola oligarquía local e o Xustiza Maior de Aragón, que vían con temor a crecente castellanización da administración e a perda de privilexios forais. Para restaurar a autoridade real, Filipe II enviou un exército que ocupou rapidamente Zaragoza en 1591; o Xustiza Maior foi executado e os privilexios forais aragoneses restrinxidos.

►23. Por que o problema persoal de Antonio Pérez acabou por desencadear un conflito en Aragón? ■

Filipe III. 1578-1621 (D. Velázquez).

Na década de 1590 os problemas económicos e as dificultades exteriores agraváronse. O **esgotamento militar e financeiro** obrigou a Filipe II a recoñecer a quebra da facenda, a buscar a paz con Francia e a ceder en 1598 a soberanía dos Países Baixos a súa filla Sabela Clara Uxía (como dote pola súa voda co arquiduque Alberte de Austria, coa condición de que se non tivese descendencia retornasen á Monarquía hispánica). Nese mesmo ano falecía Filipe II no Escorial.

4. A hexemonía dinástica de Filipe III

En 1598 comezou o reinado de Filipe III e, a diferenza dos seus antecesoros, confiou as tarefas directas de goberno a un privado ou valido: o duque de Lerma. Esta medida foi moi semellante á que tomaron os distintos reis europeos ante a complexidade e o incremento das tarefas burocráticas: a cesión de funcións en persoas da súa completa confianza (Richelieu e Mazarino en Francia, o duque de Buckingham en Inglaterra...).

31. Diferenzas entre Filipe II e Filipe III

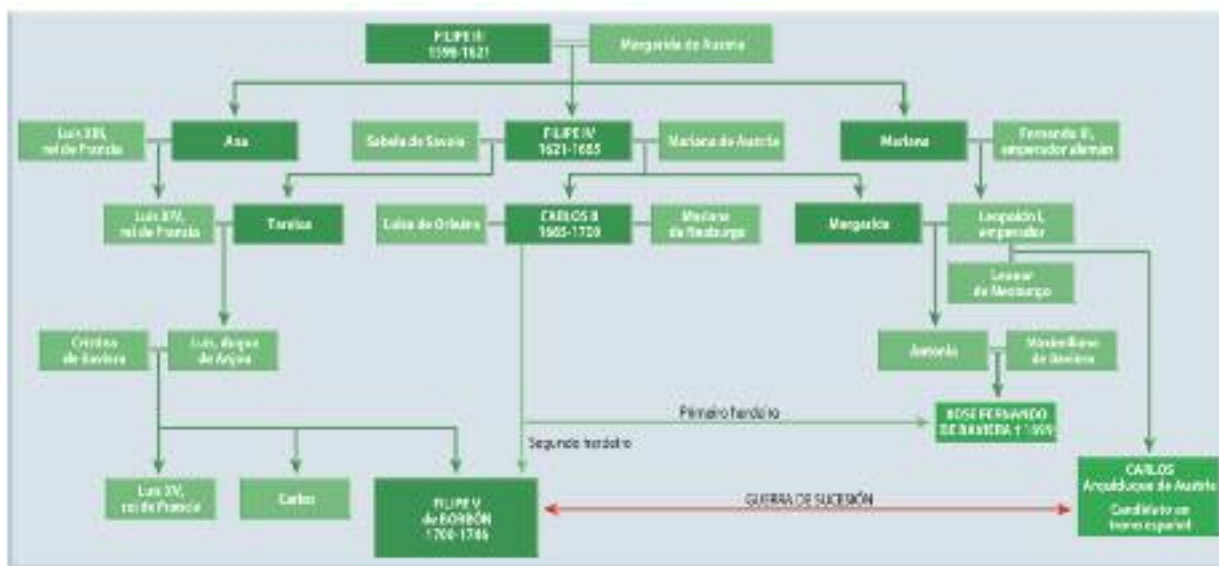
Pódese establecer un paralelo entre estes dous reis (...). Co anterior (...) as cuestións de Estado (...) e a elaboración dos tratados máis importantes eran discutidos, ventilados e resoltos polo seu único consello. O rei actual, polo contrario, non confiando en si mesmo para dirixir unha máquina tan grande, desde que tomou o mando, puxo o goberno en mans de conselleiros (...).

O rei anterior tivo como obxectivo principal conter os Grandes [nobres] (...) e confiaba pouco neles (...). O rei de agora favorece os Grandes e sèrvese deles, trata con eles de todas as cuestións, concédelles honores e confírelles a confianza dos cargos máis importantes. (...) O rei anterior era restrinxido para dar e premiar, pero o de agora móstrase cortés e liberal e goza outorgando mercés. O anterior era moi lento en resolver cousas importantes (...). O presente mostra unha mente resolta, pero esa prontitude entretense polas consultas de tantos conselleiros.

Francisco SORANZO. **Relación dos Estados europeos**. 1596 [italiano]

►24. Analiza as diferenzas entre Filipe II e Filipe III. Explican a aparición dos validos? ■

32. Os Austrias españois do século XVII

■ Paz e diplomacia

Filipe III continuou as guerras contra Inglaterra e Holanda, pero os resultados incertos e as dificultades económicas fixeron que asinase a paz con Inglaterra en 1604 e unha tregua de doce anos con Holanda en 1609. A Monarquía hispánica tratou de manter a súa primacía mediante a diplomacia e os acordos cos seus aliados e familiares en Austria (hexemonía dinástica). As principais tensións trasladáronse ás colonias, onde os holandeses ocuparon diferentes territorios dos portugueses, tanto no Brasil como no Índico; e no norte de Italia, onde o control do paso do val suízo da Valtelina era vital para as tropas españolas que, desde Milán, ían cara aos Países Baixos. Pero esta política diplomática beneficiaba máis os inimigos que a Monarquía hispánica.

Francisco de Sandoval, duque de Lerma. 1553-1623 (P.P. Rubens).

■ Validos dos Austrias españois no século XVII ■

■ Filipe III:

Duque de Lerma	1598-1618
Duque de Uceda	1618-1621

■ Filipe IV:

Conde-duque de Olivares	1621-1643
Luís de Haro	1643-1661

■ Carlos II:

Everardo Nithard	1665-1669
Fernando Valenzuela	1669-1677
Xoán Xosé de Austria	1677-1679
Duque de Medinaceli	1680-1685
Conde de Oropesa	1685-1691

►25. Continuou Filipe III a política bélica do seu pai? ■

■ Expulsión dos mouriscos

A comezos do século XVII os mouriscos (que aceptaban os valores cristiáns pero que mantiñan os seus costumes, lingua e relixión islámica) eran moi numerosos en Aragón e Valencia, dedicados fundamentalmente a tarefas agrícolas. As peticións da Igrexa, as presións

Campeño mourisco arando un campo.

► 26. Comenta as razóns que levaron a Filipe III a decretar a expulsión dos mouriscos e como afectou a súa marcha á economía. ■

populares e as propias conviccións dos gobernantes, levaron a tomar a decisión de decretar a súa expulsión. En 1609 foron obrigados a saír do reino de Valencia e, pouco despois, dos restantes territorios peninsulares. A súa marcha (entre 300.000 e 500.000) tivo consecuencias negativas (especialmente en Aragón e Valencia): despoboamento de moitas zonas, perda de man de obra hábil nos cultivos de horta e na elaboración da seda, diminución de recursos...

33. Expulsión dos mouriscos

1. Que todos os mouriscos deste reino [Valencia] (...) nos tres días seguintes á publicación deste bando, saian dos lugares onde cada un vive e vaian embarcarse onde lles ordene o comisario, obedecendo as súas ordes, levando consigo as facendas e mobles que poidan nas súas persoas para embarcarse nas galeras e navíos que están preparados para levalos a Berbería, onde desembarcarán (...).
2. Calquera mourisco que, publicado este bando e cumpridos os tres días, estea desmandado e fóra do seu lugar, calquera pode, sen incorrer en ningunha pena, prendelo e desvalixalo (...) e se se defende, pode matalo. (...)
5. Para que se conserven as casas enxeños de azucre, colleitas de arroz e os regadíos, e poidan dar noticia aos novos poboadores que veñan, a SM dispón que en cada lugar de cen casas queden seis cos fillos e muller que teñan.

Familia mourisca.

Bando de expulsión dos mouriscos de Valencia.
22-9-1609 [castelán]

Filipe IV. 1605-1665 (D. Velázquez).

5. Filipe IV e a loita polo mantemento da hexemonía

En 1621 comezou o reinado de Filipe IV, que nomeou como valido a Gaspar de Guzmán, conde-duque de Olivares; ambos trataron de manter a hexemonía da Monarquía hispánica no mundo, ameazada especialmente por Holanda e Francia.

■ A Guerra dos Trinta Anos

A partir da década de 1620, sucesivas guerras enfrontaron a meirande parte dos reinos europeos por diferentes motivos: o odio relixioso entre católicos e protestantes, o enfrontamento polo poder e a hexemonía entre a Monarquía hispánica e o Imperio alemán e o dominio das rutas comerciais, especialmente coas colonias americanas. O bando dos Habsburgo de Madrid e Viena enfrontouse contra os reinos protestantes e Francia. O conflito tivo varias fronte diferenciadas:

- A **guerra no Sacro Imperio alemán**. En 1618 os protestantes, ante a destrución das súas igrexas, defenestraron en Praga as autoridades católicas e rebeláronse contra a autoridade dos Habsburgo de Viena,

iniciándose un grave conflito bélico en que interveu gran parte dos reinos de Europa occidental. En 1620 as tropas dos Habsburgo obtiveron a vitoria de Montaña Branca e lograron novas vitorias contra os protestantes (derrota danesa en 1625 e sueca en 1631). Pero en 1635 Francia decidiu abandonar a súa neutralidade e intervir en todas as fronteiras, cambiando o signo da guerra. A derrota dos terzos españois en **Rocroi** en 1643 marcou a fin da supremacía militar da Monarquía hispánica.

- A **guerra contra Holanda**. En 1622 rematou a tregua dos doce anos e Filipe IV proseguíu a guerra contra Holanda ante a ameaza que significaba para a Monarquía o poderío económico e naval holandés, que xa se apoderara dalgúns territorios en América e no Índico. O enfrontamento foi total, tanto en terra como na mar e nas colonias. Tras os éxitos iniciais de Filipe IV (rendición de **Breda** e recuperación de **Baía**), en 1639 os holandeses conseguiron derrotar a frota española (batalla naval nas **Dunas**), impoñendo o seu dominio naval.
- A **guerra no norte de Italia**. A zona era fundamental para garantir as comunicacións entre Madrid, Viena e os Países Baixos. O conflito de Mantua (1631) e da Valtelina (1637) causaron moitos gastos e poucos beneficios a Filipe IV.

►27. O reinado de Filipe IV estivo marcado pola actividade bélica. Destaca os principais escenarios e fai unha valoración xeral dos acontecementos. ■

■ A Unión de Armas e a crise xeral da Monarquía hispánica

O conde-duque de Olivares, valido de Filipe IV, quería modificar a estrutura política da Monarquía hispánica eliminando os privilexios forais dos seus reinos e impoñendo en todos eles as leis de Castela, as máis favorables para o poder real. Na década de 1640 produciuse a crise xeral da Monarquía hispánica debido á suma de problemas políticos, derrotas militares e crise demográfica.

Gaspar de Guzmán, conde-duque de Olivares. 1587-1645 (D. Velázquez).

34. España e as leis de Castela

Considere a VM o negocio máis importante da súa Monarquía o facerse rei de España; quero dicir, señor, que non se contente con ser rei de Portugal, de Aragón, de Valencia, conde de Barcelona, senón que traballe e pense (...) como reducir estes reinos de que se compón España ao estilo e leis de Castela sen ningunha diferenza, que se a VM o alcanza, será o príncipe máis poderoso do mundo. (...)

Tres son, señor, os camiños que á VM lle pode ofrecer a ocasión (...). O primeiro (...) sería que a VM favorecese os daquel reino [Aragón] introducindoos en Castela, casándoos nela, e os de acá aló (...). O segundo sería, que se a VM estivese con algunha armada e xente desocupada, introducíse tratar estas materias por vía negociadora (...) dispoñendo como se sucedese por casualidade, o tocante ás armas e ao poder. O terceiro camiño (...), o máis eficaz, sería (...) ir en persoa como de visita a aquel reino onde tivese que facer o efecto e provocar algún tumulto popular grande, e con este pretexto introducir xente armada e, (...) como por nova conquista, asentarse e dispoñer as leis conformes coas de Castela e ir facendo o mesmo cos outros reinos.

Gaspar de GUZMÁN, conde-duque de Olivares. **Instrucións a Filipe IV sobre o goberno de España**. 25-12-1624 [castelán]

A Unión de Armas foi un proxecto elaborado por Olivares en 1625 en que, ademais, de asegurar a supremacía da Monarquía hispánica, establecía un reparto da carga militar e fiscal entre todos os reinos (ata entón só recaían sobre Castela). O proxecto establecía a creación dun exército permanente de 140.000 homes, repartidos entre os distintos reinos de acordo coa súa poboación e riqueza (Castela e as Indias 44.000, Cataluña 16.000, Portugal 16.000, Nápoles 16.000, Países Baixos 12.000, Aragón 10.000, Milán 8.000, Valencia 6.000, Sicilia 6.000, illas Baleares e Canarias 6.000). Pero o proxecto non se puido levar á práctica pola oposición das Cortes da Coroa de Aragón.

A partir de 1635 aumentaron as necesidades de homes e cartos para facer fronte á entrada de Francia na Guerra dos Trinta Anos e Olivares tratou de aumentar a contribución dos reinos, pero a súa política incrementou o malestar e orixinou **fortes protestas**:

- **A sublevación de Cataluña.** En 1639 entraron en Cataluña as tropas reais para combater as tropas francesas que invadiran o Rosellón. O aloxamento das tropas castelás ocasionou tumultos que culminaron coa sublevación dos segadores e a morte do vicerrei, o conde de santa Coloma, en Barcelona (*Corpus de sangue*, 7-6-1640). Tumultos similares producíronse por toda Cataluña. Olivares enviou o exército para reprimilos e quixo aproveitar a situación para modificar os privilexios forais. Ante a gravidade da situación, a Generalitat catalá, liderada polo deputado Pau Claris, convocou Cortes e asumiu o goberno de Cataluña.

O *Corpus de sangue* de 1640 en Barcelona (A. Estruch).

As tropas reais ocuparon varias cidades pero fracasaron ante Barcelona. En 1641, a Generalitat solicitou axuda a Francia e proclamou a Luís XIII conde de Barcelona. O conflito alongouse, pero o temor ao dominio francés e as promesas de Filipe IV de respectar os privilexios minaron a resistencia dos cataláns. En 1652 as tropas reais entraron en Barcelona e Filipe IV ratificou os privilexios forais de Cataluña.

35. A sublevación de Cataluña

Desde o ano 1626 (...) os soldados que están aloxados no Principado e Condados fixeron grandes hostilidades aos provinciais (...); as queixas foron presentadas á SM e aos seus lugartenentes para que mandase castigar ou remediar (...) pero, en cambio, sempre foron auxiliados os soldados e castigados os provinciais.

Cansados moitos de tantas opresións e de que non se daba ningún remedio, alporizáronse o día de Corpus, que era o día en que con ocasión das segas había alí moitos segadores, e deste alboroto viñeron algúns incendios e a morte do Excmo. Conde de Santa Coloma (...). Os deputados e conselleiros deron razón do suceso á SM (...) proponendo medidas para tranquilizar a provincia. Pero non tiveron resposta e, con motivo de restaurar a xustiza e pechar as Cortes, a SM escribiu dicindo que quere entrar en Cataluña co exército, e son publicamente coñecidos (...) os preparativos de guerra que manda facer nos seus reinos para invadir Cataluña (...).

A provincia representa á SM que quere a xustiza, e que se restaure, pero non polos ministros que violando as Constitucións do Principado deron ocasión das queixas públicas. (...) Nin tampouco entrando a SM co exército, porque, ademais de ser contrario á Constitución, sería a total ruína do Principado, porque os provinciais (...) están coas armas na man, decididos a morrer antes que pasar por semellantes hostilidades.

DEPUTADOS DA GENERALITAT. **Xustificación** [dos sucesos enviada ao rei]. Xuño 1640 [castelán]

- A **independencia de Portugal**. O descontento portugués foi en aumento ante a política de castelanización de Olivares, a obrigada participación de soldados portugueses en Cataluña e a perda de parte do seu imperio colonial ante os ataques dos holandeses. Aproveitando a escaseza de tropas pola multiplicidade de fronteiras que combatía Filipe IV, unha conspiración nobiliaria conseguiu facerse co poder e proclamar ao duque de Braganza rei de Portugal en 1640. Os varios intentos de reconquistar Portugal fracasaron e España recoñeceu definitivamente a independencia de Portugal en 1668.

Batalla durante a guerra de independencia de Portugal.

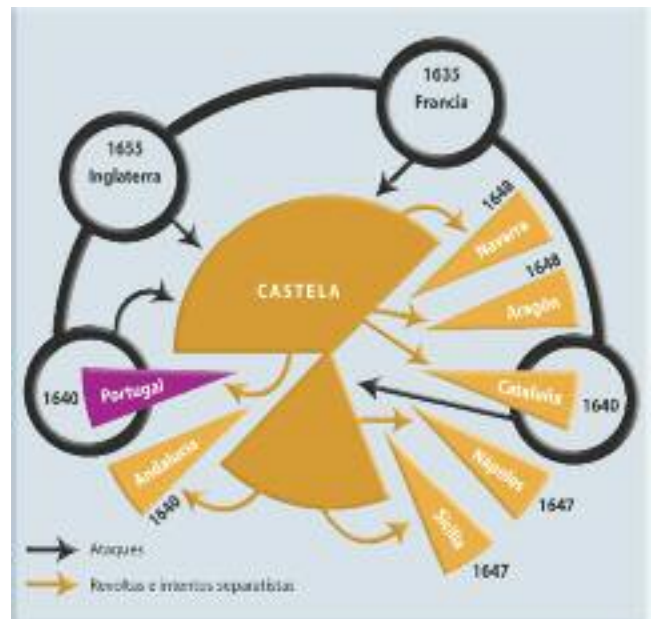

- **Alteracións noutros reinos**. Ademais de Cataluña e Portugal, en todos os reinos incrementouse o malestar ante o custo e as esixencias da guerra. En Andalucía, Aragón e Navarra houbo intentos de crear reinos independentes por parte de nobres locais. Tamén se produciron sublevacións en Nápoles e Sicilia provocadas polas malas colleitas, a fame e a recadación de novos impostos, pero todas fracasaron e restableceuse o dominio español.

■ A perda da hexemonía e o sistema Westfalia-Pirineos

O curso da Guerra dos Trinta Anos cambiou de signo coa entrada de Francia e comezou a ser negativo para os Habsburgo, que perderon a posición hexemónica en Europa, sendo substituída por unha serie de equilibrios políticos e relixiosos entre os principais reinos: Francia, Inglaterra, Holanda, Austria e a Coroa de España.

■ A crise da Monarquía hispánica ■

- Nos **tratados de Westfalia** de 1648 (asinados nas cidades alemás de Münster e Osnabrück), Filipe IV tivo que recoñecer a independencia de Holanda e os Habsburgo de Viena tiveron que recoñecer a liberdade relixiosa no imperio e diversas anexións territoriais favorables a Francia e a varios príncipes alemáns.
- A **Paz dos Pirineos** de 1659 puxo fin á guerra entre España e Francia, que saíu beneficiada coa entrega de Rosellón e diversas prazas en Artois, Luxemburgo e Países Baixos; acordouse tamén o matrimonio entre a infanta española María Tareixa (que renunciaba aos seus dereitos sucesorios á Coroa) e o rei francés Luís XIV.

36. Fin da hexemonía española en Europa

Luís XIV (...), rei cristianísimo de Francia (...) e Filipe IV (...), rei católico das Españas (...) para terminar as súas diferenzas (...) establecen (...):

Art.33. Para que esta paz e unión (...) sexa máis firme, duradeira e indisoluble (...), acordan (...) o matrimonio do rei cristianísimo coa serenísima infanta dona María Tareixa, filla primoxénita do rei católico (...).

Art.41. As prazas de Arras, Hesdin, Bapaume, Béthune, e as cidade de Lillers, Lens (...), xuntamente coas prazas de Gravelines (...), Bourg e San Venant en Flandres; as prazas de Landrecies e o Quesnoy en Henao; así como as de Avesnes, Mariembourg e Philippeville (...) e Marville en Luxemburgo (...) quedarán polo presente tratado de paz para este señor rei cristianísimo (...).

Art.42. (...) Os montes Pirineos, que dividiran antigamente as Galias das Españas, serán tamén en adiante a división destes dous reinos; polo tanto (...), o rei cristianísimo quedará en posesión (...) do condado e veguería de Rosellón (...); quedarán para o rei católico o condado de Cerdeña e todo o principado de Cataluña.

Tratado dos Pirineos. 7-11-1659 [castelán]

► 28. Que significaron para a Monarquía hispánica os tratados de Westfalia e Pirineos? ■

6. Carlos II e o problema sucesorio

Carlos II foi proclamado rei en 1665 pero, por ser menor de idade, o goberno recaeu na súa nai Mariana de Austria ata 1675. De constitución débil e cronicamente enfermo, careceu tamén de dotes persoais.

Carlos II. 1661-1700 (C. Coello).

37. Retrato de Carlos II

O rei é máis ben baixo que alto, fraco, mal formado, feo de rostro; ten o pescozo longo, a cara longa, o queixo longo e como encurvado cara a arriba; o labio inferior típico dos Austrias; ollos non moi grandes, de cor azul turquesa e cute fina e delicada. Mira con expresión melancólica e un pouco asombrada. O cabelo é rubio e longo, peiteado cara a atrás, de modo que as orellas quedan ao descuberto. Non pode endereitar o seu corpo máis que cando camiña, a non ser que se arrime a unha parede, unha mesa ou outra cousa. O seu corpo é tan feble como a súa mente. De vez en cando dá sinais dalgunha intelixencia, de memoria e de certa vivacidade; polo común ten un aspecto lento e indiferente, parecendo estupefacto. Pode facerse con el o que se desexe, pois carece de vontade propia.

MILLINI [nuncio de Roma en España]. **Carta.** c.1680 [italiano]

A debilidade do monarca propiciou as intrigas políticas que se traduciron en cambios constantes de validos e que as directrices políticas fosen confusas e contraditorias. As dificultades e crises económicas continuaron pero a partir de 1680 eran apreciables síntomas de recuperación, tanto na demografía como na produción interna que permitiron estabilizar a moeda, garantir uns orzamentos mínimos e reducir a débeda.

■ As derrotas fronte a Francia

Aproveitando a debilidade e falta de recursos e forzas militares da Monarquía hispánica, Luís XIV desenvolveu catro guerras contra Carlos II.

As derrotas sucedéronse e o rei francés conseguiu anexionar diferentes territorios, tanto en Flandres como no Franco Condado. Para facer fronte ás ameazas francesas, os gobernos de Carlos II buscaron novos aliados; os mutuos intereses fixeron que tanto Holanda como Inglaterra pasaran de ser inimigos a aliados e, co seu apoio, logrou Carlos II manter gran parte dos seus territorios.

■ Guerras contra Francia ■

DATAS DAS GUERRAS	TRATADOS DE PAZ	PERDAS
1667-68:	Paz de Aquisgrán	Lille e outras prazas de Flandres
1672-78:	Paz de Nimega	Franco Condado e diversas zonas en Flandres
1681-84:	Tregua de Ratisbona	Charolais e prazas en Flandres
1688-97:	Paz de Ryswick	

■ O problema sucesorio

Carlos II casou dúas veces, con María Luísa de Orleáns e Mariana de Neoburgo, pero non tivo fillos. A súa débil saúde e a imposibilidade de conseguir descendencia acabaron por convencer ao rei de que estaba *enfeitizado*, e incluso se someteu a prácticas de exorcismo. A falta de descendencia causou un grave problema; como posibles candidatos estaban: Xosé Fernando de Baviera, o infante Filipe de Borbón (bisnetos de Filipe IV) e o arquiduque Carlos de Austria (bisneto de Filipe III). Ante esta situación, Francia, Inglaterra e Holanda pactaron un reparto dos dominios da Monarquía hispánica en 1698.

Carlos II deixou como herdeiro a Xosé Fernando de Baviera, pero este morreu en 1699; no segundo testamento cedía a Coroa ao infante Filipe de Borbón, duque de Anjou. A Monarquía hispánica pasaba a mans dos seus tradicionais inimigos: os Borbóns. Pero o testamento de Carlos II non foi aceptado por todos os reinos e orixinou unha guerra internacional que rematará coa desmembración e desaparición da Monarquía hispánica en 1714.

► 29. Analiza globalmente o reinado de Carlos II. Pódese considerar de decadencia en todos os ámbitos? ■

38. Unha nova dinastía para a Monarquía hispánica

Recoñecendo (...) que a razón en que se funda a renuncia das señoras dona Ana e dona María Tareixa, raíñas de Francia, miña tía e irmá, á sucesión destes reinos, foi evitar o prexuízo de unirse á Coroa de Francia; e recoñecendo que, cesando este motivo fundamental, subsiste o dereito da sucesión no parente máis inmediato, de acordo coas leis destes reinos (...) declaro como sucesor, no caso de que Deus me leve sen deixar fillos, ao duque de Anjou, segundo fillo do Delfín e como tal o chamo á sucesión de todos os meus reinos e dominios, sen excepción de ningunha parte deles. E mando e ordeno a todos os meus súbditos (...) que o recoñezan como o seu rei e señor natural e que se lle dea logo a posesión (...) precedendo o xuramento que debe facer de observar as leis, foros e costumes destes os meus reinos e señoríos. (...). E mando a (...) todos os nosos reinos e estados da coroa de Castela, Aragón, Navarra, Nápoles, Sicilia, Milán, Países Baixos e en calquera outra parte a nós pertencente e a todos os nosos vasalos (...) que teñan e reciban a este duque de Anjou (...) polo seu rei.

CARLOS II. **Testamento**. 3-1-1700 [castelán]

3. Conquista e explotación da América española

Tras o descubrimento de América, iniciouse unha intensa etapa de exploración e conquista que deu paso á explotación comercial dos novos territorios incorporados á Monarquía hispánica. Para gobernar as novas posesións creáronse novos organismos de poder e de control, tanto en América como en España.

1. A conquista da América española

As expedicións de conquista dos territorios americanos foron organizadas por particulares que lograban un permiso do monarca a cambio de que, unha vez dominados, puxesen eses territorios baixo autoridade

real. Os monarcas recompensaban os conquistadores con cargos e riquezas que se estipulaban nun documento (capitulación) e reservaban para si o quinto das riquezas atopadas (quinto real). A conquista foi rápida debido á superioridade das armas e das tácticas militares dos conquistadores, á debilidade interna dos imperios indíxenas (enfrentamentos dos aztecas cos pobos fronteirizos, guerra civil entre os incas), e á actitude dos indios que, en moitas ocasións, recibiron desconcertados pero de modo pacífico aos españois. Na conquista pódense establecer varias **fases**, sendo a máis significativa a de 1519-1540.

Partida da expedición de Colón do porto onubense de Palos.

39. Exploración e conquista de América e o Pacífico

FASE	TERRITORIO DESCUBERTO E/OU CONQUISTADO E CONQUISTADORES DESTACADOS
1492-1518	Expedicións e conquista das Antillas e costa venezolana: Américo Vespuccio, Alonso de Ojeda Expedición a Florida: Ponce de León, 1512 Descubrimento do Pacífico: Núñez de Balboa, 1513 Chegada a Río da Prata: Díaz de Solís, 1516
1519-1540	Primeira volta ao mundo: Magalhães-Elcano, 1519-22 Conquista de México (imperio azteca): Hernán Cortés, 1519-21 Conquista de Perú (imperio inca): Francisco Pizarro, 1527-32 Conquista de Chile: Pedro Valdivia, 1539-41 Conquista de Río da Prata: Pedro Mendoza, 1535-36 Expedicións desde Florida a California: Cabeza de Vaca, 1528-36
1541-1560	Expedicións no val do Mississippi: Hernando de Soto, 1539-42 Expedicións a Novo México: Vázquez Coronado, 1541-41 Navegación polo Amazonas: Orellana, 1541-42
1570-1600	Descubrimento de illas de Polinesia: Álvaro de Mendaña, Fernández Quirós Conquista de Filipinas: Miguel López de Legazpi, 1571

40. Expedicións de conquista en América

41. Os españois descubren as culturas precolombianas

Das Indias chegan moitas novidades. Os españois, partindo da illa de Cuba cara ao occidente, descubriron cidades [dos aztecas] nas que se vive baixo leis, hai tráfico comercial e levan vestidos; teñen libros, e nas súas páxinas intercalan entre as liñas de escritura figuras de reis e de ídolos, tal como vemos que fan os nosos historiadores con gravados ou nos códices coas representacións fabulosas, a fin de atraer a atención dos compradores. Teñen así mesmo rúas urbanizadas, casas construídas de pedra e cal, magníficos palacios e espléndidos templos, onde ofrecen vítimas humanas aos Cemes, divindades semellantes ás pantasmas nocturnas. Anualmente sacrifican un número incontable de nenos, doncelas e incluso escravos adquiridos no mercado.

Pedro Mártir de ANGLERÍA. **Carta**. 21-7-1518 [latín]

Os edificios que os incas fixeron en fortalezas, templos e casas foron moitos e de moito traballo, tal como o demostran hoxe as ruínas e restos que quedan, como se ve en Cuzco, Tiaguanaco e Tambo e noutras partes, onde hai enormes pedras que non se pode pensar como as cortaron, trouxeron e asentaron onde están. (...) E non usaban masa, nin tiñan ferro para cortar e labrar as pedras e, no entanto, están tan finamente labradas que, en moitas partes, nin se nota a unión dunhas con outras. (...) Había en Cuzco máis de catrocentos oratorios e todos os lugares estaban cheos de misterios. A principal divindade á que adoraban era Viracocha, que é o creador do mundo, e despois del ao sol.

Xosé de ACOSTA. **Historia natural e moral das Indias**. 1590 [castelán]

Ruínas da civilización inca en Machu Pichu.

Masacre de indíxenas por soldados españois (D. Durán).

►30. Cal foi o período de máxima actividade conquistadora en América? Comenta algunha das sorpresas con que se toparon os españois e como foron vistos polos primeiros nativos. ■

A conquista afectou negativamente a poboación nativa e o número de habitantes descendeu brutalmente, afectados polos masacres e a violencia á que foron sometidos os pobos que se resistiron, pero tamén polas enfermidades que, descoñecidas en América, levaron os españois (varíola, sarampelo, gripe...). Ademais, a explotación e os traballos forzados aos que foron sometidos minguaron as súas forzas e a perda da súa sociedade tradicional provocou tamén un forte descenso da fecundidade.

42. A visión dos nativos

Eu requirín de parte do rei de Castela a dous caciques de Cenú [no Darién] que fosen do rei de Castela e facíalles saber que había un só Deus (...) Respondéronme que no que dicía de que non había máis que un Deus que gobernaba o ceo e a terra e que era señor de todo, que lles parecía ben, e que así debía ser. Pero no que dicía que o Papa era o señor de todo o universo, en lugar de Deus, e que el fixera mercé daquela terra ao rei de Castela, dixeron que o Papa debía estar borracho cando tal fixo, pois daba o que non era seu; e que o rei, que pedía e tomaba a mercé, debía estar tolo, pois pedía o que era doutros. E que fose alí a tomala, que eles habían de poñerlle a cabeza nun pau –como tiñan moitas de inimigos–, e que eles eran señores da súa terra e que non precisaban doutro señor.

Martín FERNÁNDEZ DE ENCISO. **Suma de xeografía**. 1519 [castelán]

Ao principio pensaban que os españois eran inmortais, e para saber se era verdade, o cacique Oraioa, de acordo co resto dos caciques, mandou a uns criados seus que afogasen no río Guarabo un cristián que estaba na súa casa; os criados afundírono na auga e como afogou, entenderon que os demais tamén eran mortais. (...) Outros fuxiron a toda preña, pensando que as escopetas eran troncos e os raios as pelotas, espantados de ver tantos mortos en tan pouco tempo.

Francisco LÓPEZ DE GÓMARA. **Historia xeral das Indias. A Española**. 1552 [castelán]

2. O goberno das Indias

Os novos territorios americanos, englobados baixo o nome das Indias (pola confusión sufrida por Colón) pasaron a depender directamente do rei e quedaron incorporados á Coroa de Castela. Para o seu goberno, establecéronse diferentes institucións: a administración central, con sede en España –Consello de Indias e Casa de Contratación de Sevilla–, e a administración territorial en América –Gobernacións, Audiencias e Vicerreinados–. Ademais, para o goberno e administración das cidades funcionaban os cabidos, institucións similares aos concellos de Castela. O conxunto da lexislación americana foi reunida nas Leis de Indias (Leis de Burgos de 1512, Leis Novas de 1542).

43. Organización políticoadministrativa das Indias

INSTITUCIÓN	FUNCIÓN
ESPAÑA	
■ Consello de Indias: 1511, reorganizado en 1524	► Centraliza e entende nos asuntos americanos.
■ Casa de Contratación: Instalada en Sevilla en 1503	► Control do tráfico con América de pasaxeiros e mercadorías.
AMÉRICA	
■ Vicerreinados e vicerreis: Nova España en 1534. Perú en 1542.	► O vicerrei é o representante directo do rei, acumula funcións de gobernador, presidente da Audiencia e capitán xeneral.
■ Audiencias: A primeira foi establecida en 1511. A finais do século XVI hai 4 en Nova España e 6 en Perú.	► Teñen función administrativa e xudicial. ► Están baixo o control dos vicerreis.
■ Gobernacións: A primeira foi establecida en 1502. A finais do s. XVII había 37.	► Territorios ou provincias baixo o mando dun gobernador nomeado polo rei. ► Teñen función administrativa e xudicial. ► Están subordinados ás Audiencias.
■ Cabidos: Establecidos a partir de 1507.	► Funcións administrativas e municipais moi variables.
■ Corrixidores: Establecidos a partir de 1531.	► Axente real encargado de controlar a vida dos cabidos.

3. A explotación das Indias

Un dos principais estímulos da conquista americana foi a busca da riqueza e a explotación dos seus recursos. Tras a rapina inicial, os conquistadores e a Coroa puxeron en marcha diferentes actividades económicas coas que poder vivir e obter ganancias.

■ A explotación dos nativos

Desde os inicios, os españois buscaron obter man de obra barata para levar a cabo as súas empresas económicas: cultivo das terras, coidado do gando, explotación das minas... Esta man de obra obtivérona mediante o emprego do sistema da encomenda e da mita. A **encomenda** consistía na entrega, por parte da Coroa, dunha cantidade de indios aos colonos españois quen, a cambio da súa protección e instrución relixiosa, tiñan dereito a esixir-lles a prestación de traballos gratuítos ou o pago de determinados tributos. A **mita** era un sistema semellante que se aplicaba ao traballo nas minas; consistía na obrigación dos nativos de traballar unha serie de meses ao ano nas explotacións mineiras da súa zona, recibindo a cambio un pequeno salario.

► 31. En que consistía a encomenda de indios? ■

44. O traballo forzado dos nativos

Don Francisco de Montejo, adelantado, gobernador e capitán xeneral das gobernacións de Iucatán, Cozumel, Higueiras e Honduras e as súas terras e provincias (...). Pola presente, no real nome da SM, encomendo e dou en repartimento a vós, Antonio de Vergara, veciño da vila de Santa María do Val de Comaiagua, o lugar de Taxica que está en termos desta vila con todos os seus señores, caciques e principais e barrios e estancias dese lugar para que vos sirvades deles e aproveitedes as facendas e granxas, sempre que os eduquedes nas cousas da nosa santa fe católica e os tratades conforme ás ordenanzas reais que están feitas e que se fagan para o ben e mellora dos devanditos indios.

Concesión de título de encomenda. 1544 [castelán]

■ Novos grupos raciais en América ■

O sistema de encomendas iniciouse en 1499, pero a dureza dos traballos orixinou unha forte mortalidade entre os nativos e unha controversia legal sobre o seu mantemento, xa que os indios eran considerados xuridicamente libres que non podían ser escravizados. Esta situación provocou a protesta de numerosos relixiosos, entre os que destacou frei Bertomeu de las Casas. Para compensar o descenso e escaseza da man de obra indíxena foron levados gran cantidade de escravos negros desde África.

45. Protestas pola explotación dos indios

Nestas ovellas mansas [os indios] entraron os españois como lobos, tigres e leóns famentos de moitos días. E outra cousa non fixeron desde hai corenta anos e seguen hoxe esnaquizando, matando, angustiando, aflixindo, atormentando e destruíndo mediante estrañas, novas e variadas formas de crueldade (...) de modo que se había na illa Española sobre 3.000 almas (...) non chegan hoxe os naturais a 200 persoas. A illa de Cuba (...) está case despoboad. A illa de San Xoán e a de Xamaica, illas moi grandes, felices e graciosas, están asoladas. (...) Máis de trinta illas da zona da illa de San Xoán están tamén despoboadas. (...) A causa destas mortes e destrución é a insaciable ambición e cobiiza dos cristiáns de ter ouro e riquezas en pouco tempo (...) E isto é notoria e auténtica verdade que todos, incluso tiranos e matadores, saben e confesan, que nunca os indios fixeron mal ningún aos cristiáns, antes creron que viñan do ceo, ata que recibiron deles moitos males, roubos, mortes, violencias e vexacións.

Frei Bertomeu de las CASAS. **Brevisima relación da destrución das Indias.** 1552 [castelán]

Colgante de ouro precolombino (Costa Rica).

■ O tráfico colonial e a explotación mineira

Aínda que as Indias tiñan un estatuto semellante ao resto da Coroa de Castela, na práctica estaban sometidas a restricións económicas e comerciais que as convertían en colonias en beneficio da metrópole. Para obter as máximas ganancias, a Coroa impediu que determinadas actividades artesanais se desenvolvesen en América e canalizou todos os intercambios a través dun monopolio con centro en Sevilla e o golfo de México. Este comercio baseouse no envío de produtos manufacturados (armas, tecidos, libros, instrumentos...) e alimenticios (trigo, aceite e viño) e o retorno de produtos coloniais (madeiras, tinturas...) e, sobre todo, metais preciosos. O ouro e a prata constituían o 90 % do valor total das mercadorías (minas de Zacatecas e Guanajuato en

México e de Potosí en Perú); as cantidades obtidas foron crescendo ao longo do século XVI ata alcanzar o seu cume en 1630, para despois seguir unha tendencia en declive. Os intercambios realizábanse polo sistema de frotas e convois (*frotas de Indias*) que partían de Sevilla-Cádiz e chegaban ao golfo de México e logo ao resto dos portos americanos. No retorno, a frota concentrábase no porto da Habana para enfilarse na ruta das Azores e chegar ao golfo de Cádiz.

Vista e corte dunha mina.

4. A evanxelización

Entre os conquistadores e colonizadores existiu unha clara conciencia do deber de realizar unha misión sagrada: a de civilizar e cristianizar os nativos; nos inicios da conquista impúxose pola forza e as armas, pero a medida que foron chegando distintos continxentes de cregos e relixiosos, os procedementos cambiaron. A meirande parte da evanxelización foi realizada por freires, sobre todo franciscanos e xesuítas; estas ordes relixiosas defenderon os indios fronte aos colonizadores e trataron de aprender e coñecer as súas linguas e culturas. En moitas zonas estableceron misións ou reducións, concentrando os indios en aglomeracións estables e organizadas para favorecer a súa evanxelización; entre estas experiencias destacaron as reducións xesuítas do Paraguai e alto Paraná. A Inquisición foi introducida en América coa misión de preservar a pureza da fe católica; non perseguíu os indios, pero si as desviacións do clero, os xudai-zantes e os costumes da poboación contrarios aos mandatos da Igrexa.

Catecismo misionero de frei Pedro de Gante.

■ Europeos e americanos descubren novos produtos ■

AMÉRICA	EUROPA
Pataca	Vaca
Millo	Cabalo
Cacao	Ovella
Tabaco	Porco
Tomate	Galiña
Pemento	Café
Cacahuete	Laranxa
Pavo de Indias	Limón
Vainilla	Pera
Ananás	Melocotón
Aguacate	Coliflor
Xirasol	Leituga
Dalia	Caravel
Petunia	Gladíolo

4. A Galicia dos Austrias

Durante o reinado dos Austrias, Galicia mantivo unha posición periférica pero estratéxicamente importante por ser un punto vital na ruta marítima cara aos Países Baixos. Os Austrias potenciaron a organización política do vello reino: Capitán Xeneral, Real Audiencia, Xuntas do Reino.

1. Organización administrativa do Reino

Durante os reinados dos Austrias, Galicia estaba dividida en **provincias**. Creadas para o reparto de impostos e o recrutamento de soldados, nun principio foron cinco e, desde mediados de século, sete: A Coruña, Betanzos, Santiago, Mondoñedo, Lugo, Ourense e Tui.

►32. Valora o intercambio Europa-América elaborando un menú sen produtos americanos. ■

■ As Xuntas do Reino

No século XVI creáronse as **Xuntas do Reino**, inicialmente portavoz das provincias e, desde 1528, representación do Reino. Estaban formadas polos delegados dos concellos das cidades capitais das sete provincias, cargos desempeñados por membros das oligarquías urbanas, de modo que representaban, basicamente, os seus intereses.

46. As sete provincias do reino de Galicia

As Xuntas eran un organismo intermediario entre o Reino de Galicia e a Coroa, encargado de xestionar e poñer en marcha as decisións da Coroa, e tamén de presentar ao monarca as peticións de Galicia. Non tiñan función de goberno, pero si capacidade para conceder diñeiros ao monarca, ordenar levas militares, distribuír cargas fiscais, aconsellar o rei e elaborar informes sobre as necesidades de Galicia.

As Xuntas eran convocadas polo monarca, normalmente cando necesitaba aumentar ou renovar impostos ou facer levas de soldados; polo xeral, as Xuntas non ofreceron demasiada resistencia ás peticións dos monarcas. En 1692, Galicia obtivo o dereito de manter un Deputado na Corte para defender os seus intereses (Deputado Xeral) que estaba asistido, especialmente nas funcións administrativas, polo Axente Real.

■ O problema do voto en Cortes

Desde finais do século XV o Reino de Galicia perdeu o dereito de ter representación nas Cortes de Castela e, no seu nome, falaban os representantes de Zamora. Non están claros os motivos polos que Galicia perdeu o dereito de ter voz e voto nas Cortes, dereito que trataron de recuperar no século XVI as oligarquías galegas e as Xuntas do Reino.

En 1520, durante a celebración de Cortes en Santiago-A Coruña e na asemblea de nobres e bispos que tivo lugar en Melide, pediuse a Carlos I que devolvese este dereito a Galicia, pero o monarca rexeitou a súplica. En 1557 ofreceuse á Coroa 20.000 ducados pola recuperación do voto en Cortes, pero a oferta non foi aceptada. Foron as necesidades económicas da Monarquía as que permitiron recuperalo en 1622 a cambio da entrega de 100.000 ducados para construír unha escuadra coa que defender as súas costas.

2. Galicia e a explotación das colonias

En 1520, os nobres e magnates de Galicia, reunidos en Melide, solicitaron a Carlos I o establecemento na Coruña dunha **Casa da Contratación da Especiaría** que centralizase o tráfico das especias. En 1522 o emperador autorizou a creación desta Casa de Contratación e a saída desde o porto da Coruña de **frotas cara ás Molucas**. Entre 1525 e 1526 saíron

da Coruña tres expedicións ás Molucas pero con escaso éxito. As dificultades desta ruta, a súa dubidosa rendibilidade e a presión portuguesa fixeron que, en 1529, Carlos I cedese a Portugal os dereitos sobre as Molucas por 350.000 escudos de ouro.

Rematadas as expedicións ás Molucas, Carlos I autorizou en 1529 aos portos da Coruña e Baiona a enviar mercadorías e barcos directamente a América, aínda que debían retornar, necesariamente, por Sevilla. Esta concesión tivo un escaso desenvolvemento debido á falta de capacidade comercial dos portos galegos e en 1573 foi anulada por Filipe II, quen devolveu a Sevilla o control exclusivo dos intercambios con América.

Partida, desde o porto da Coruña, da expedición de Loaisa ás illas Molucas en 1525.

Algúns galegos participaron nas expedicións de descubrimento e conquista e, noutras ocasións, dirixiron arriscadas navegacións que permitiron coñecer novas terras. Polas súas accións merecen destacarse: Álvaro de Mendaña, descubridor das illas Salomón (1567-69), Marquesas e Santa Cruz (1595-96); Pedro Sarmiento de Gamboa, que viaxou desde Perú ata España (1579-80) polo estreito de Magalhães, onde estableceu varios asentamentos; e os irmáns Bertomeu e Gonzalo García de Nodal, que percorreron toda a costa de América do Sur (1618-19).

3. Galicia e as guerras dos Austrias

A costa galega foi obxecto, durante os séculos XVI e XVII, de numerosos ataques por parte dos inimigos da Coroa de España, en ocasións como represalia polas accións bélicas realizadas polos exércitos dos reis españois. A cidade da Coruña converteuse en *clave e garda do reino*, por considerarse que a súa caída poñía en perigo o reino de Galicia.

■ Estancia das armadas reais

Os portos galegos, especialmente os da Coruña e Ferrol, foron, en varias ocasións, portos de inverno e de partida das armadas reais (principalmente da *Armada do Mar Océano*). Desde aquí dirixíanse a puntos onde había intereses españois en xogo: Irlanda (para apoiar a rebelión contra Inglaterra), Bretaña (para intervir nas guerras de relixión francesas), Flandres (levando homes, provisións e diñeiro), Azores (para protexer a chegada da frota de Indias), canal da Mancha (para loitar contra ingleses e holandeses). A Coruña foi tamén a base da *Escuadra de Galicia* que se formou cos diñeiros achegados polo Reino de Galicia a cambio da concesión do voto en Cortes, encargada da defensa dos portos galegos contra os ataques de corsarios e piratas, aínda que pouco fixo nese sentido porque foi empregada para loitar noutras zonas.

Moitas das expedicións remataron en fracaso por efecto das tormentas ou dos ataques dos inimigos. Así pasou coas dúas grandes armadas que partiron da Coruña: a *Invencible*, destruída en 1588 polos ingleses e os temporais, e a de Oquendo, derrotada polos holandeses e ingleses en 1639 nas Dunas e no canal da Mancha.

47. Armadas reais nos portos da Coruña e Ferrol

ANO	ALMIRANTE	DESTINO	NAVÍOS	HOMES
1588	Duque de Medina Sidonia	Inglaterra	130	25.000
1589	Álvaro de Bazán	Lisboa-Azores	51	7.500
1590	Sancho Pardo de Osorio	Bretaña	38	5.478
1591	Álvaro de Bazán	Bretaña	50	3.200
1597	Martín de Padilla	Inglaterra	60	13.000
1600	Diego Brochero	Irlanda	15	2.232
1631	Ribera	Flandres	24	4.000
1636	Marqués de Fuentes	Flandres	38	4.000
1637	Lope de Hoces	Flandres	38	5.200
1639	Antonio de Oquendo	Flandres	100	20.000

■ Ataques das frotas inglesas, francesas e holandesas

As costas galegas, especialmente o porto da Coruña por ser base das armadas, recibiron diversos ataques das frotas rivais. En 1589 unha frota inglesa ao mando de Francis Drake atacou A Coruña como represalia ao intento de invasión protagonizado pola Armada invencible. A cidade quedou moi destruída, pero non puido ser tomada polos ingleses grazas á heroica defensa dos seus habitantes, entre os que destacaron as mulleres e, entre elas, María Pita. A ameaza dos ataques levou aos Austrias españois a fortificar progresivamente os portos e cidades costeiras. Aínda así, a cidade da Coruña tivo que soportar novos ataques protagonizados pola frota holandesa en 1599 e francesa en 1639.

48. Drake ataca a cidade da Coruña

Sir Francis Drake. 1540-1596.

A cidade da Coruña, real patrimonio da VM informa que o catro de maio do presente ano chegou ao porto desta cidade a Armada inglesa da que era xeneral Francis Drake e de Terra Henri Norris (...), unha Armada de cento vinte navíos. (...) E con gran velocidade desembarcou a súa xente (...) ata tomar as portas de terra, e trabouse cos inimigos aquel día un gran combate, e continuou [nos días seguintes], e os veciños defenderon os seus postos (...) e ata as mulleres acudiron de noite e de día a cavar a terra e carretala ata os cubos da muralla (...). Facía catorce días que a cidade estaba cercada (...), e un día antes de que se retirasen percorreron a campiña con seis ou sete mil homes e saquearon todos os lugares levando as facendas, o gando, queimando as casas e o mosteiro de Cambre (...), e ao día seguinte retiráronse prendendo lume ao mosteiro de San Domingos e a tres igrexas parroquiais e a dous hospitais (...) e a todas as casas do barrio da Peixaría arrasando e queimando todo.

CONCELLO DA CORUÑA. **Memorial ao rei.** 1589 [castelán]

Era tanto o dano que recibían dos inimigos que, logo de dúas horas de porfiado combate, comezaban a retroceder. Adiantouse entón un alférez inimigo, animando coa voz e o exemplo aos seus para que avansasen (...). En tan apurado e triste momento, unha muller chamada María Fernández de la Cámara e Pita, que nos días anteriores fixera grandes servizos e prodixios de valor (...), preséntase e adiántase aos defensores armada cunha pica, excítaos e chámaos, e dirixíndose ao alférez inglés adiantado, descargoulle un golpe tan certo que o deixou morto, apoderándose no acto da bandeira, recobrando os defensores, á vista desta heroicidade, os ánimos. E seguindo o exemplo desta intrépida muller, lanzáronse excitados sobre os inimigos que, acovardados por aquel suceso, iniciaron precipitada fuga, deixando o campo sementado de cadáveres, unha bandeira, armas e outros aprestos de guerra que logo recolleron os cercados.

Relación histórica do sitio posto polos ingleses á cidade da Coruña. 1850 [castelán]

►
María Pita. 1562 (?)–1643
(A. Fernández Cersa).

■ Corsarios e piratas

As costas galegas sufriron asaltos e roubos de naves inimigas que actuaban pola súa conta (piratas), ou con permiso do seu rei (corsarios). Un dos casos máis sinalados foi o ataque de naves turcas en 1617 na ría de Vigo; ante as dificultades para atacar a cidade, dirixíronse contra Cangas, onde destacou o valor da defensora María Soliño. Outras mulleres tolearon ante o espectáculo de destrución e morte; foron acusadas de meigas e algunhas delas queimadas por sentenza da Inquisición. En 1620 e 1630 sufriron novos ataques varias localidades das Rías Baixas.

49. Ataque corsario a Cangas

Unha escuadra de once grosas naves de piratas corsarios turcos e mouros (...) saltaron a terra con lanchas (...) e moita artillería (...) e a esta potencia non puido resistir a xente desta vila [Cangas] que estaba na súa defensa por ser porto marítimo sen muralla, forte nin defensa ningunha, e queimaron e roubaron a igrexa e o hospital da vila e fixeron anacos todas as imaxes (...), e levaron a prata, e roubaron en toda a vila queimando e destruíndo tres partes dela. (...) Morreron máis de cen persoas polas moitas feridas e coiteladas que lles deron e fixeron cativos a máis de duascientas persoas, homes, mulleres e nenos (...). E a xente que quedou está tan pobre e necesitada que non teñen un vestido que botar sobre si.

Xerónimo NÚÑEZ [Procurador de Cangas]. **Memorial ao rei.** 1617 [castelán]

■ Problemas na fronteira con Portugal

Tras a independencia de Portugal en 1640 tiveron lugar numerosas accións bélicas nas zonas fronteirizas con Galicia. As defensas tiveron que ser reforzadas e os puntos claves permanentemente vixiados e protexi-

► 33. Como afectaron os problemas xerais da Monarquía hispánica a Galicia? Por que se viron afectadas especialmente as súas costas? ■

Atalaia á entrada da Guarda.

dos pola constante tensión en que se vivía. Unha das localidades que máis sufriu naqueles anos foi Salvaterra do Miño, ocupada entre 1642 e 1659 polo exército portugués.

■ Levas, tributos e mantemento de tropas

Foron moi numerosas as levas de soldados, voluntarias ou forzosas, que se realizaron en Galicia para combater nos diferentes escenarios bélicos que tiñan que atender os Austrias españois. As queixas ante esta situación foron moi frecuentes, pero non foron atendidas ante as necesidades de homes e recursos que precisaban os reis.

50. Queixas ante as levas de soldados

Desde o ano 1628 sacáronse deste Reino máis de vinte e seis mil infantés; que na Armada real que levou a Flandres don Antonio de Oquendo o gobernador de Galicia embarcou pola forza vinte e oito mil labregos; que o mesmo gobernador fixo outra leva de dous mil soldados forzados, que levaron e embarcaron pola forza desde A Coruña, contra o capítulo de Cortes e as Ordenanzas da VM; que, cando sucedeu a sublevación de Portugal, se fixo unha leva de ata quince mil homes que foron levados á fronteira, moitos deles procedentes de lugares moi distantes e que por ser veciños de mar debían ter quedado de reserva por se atacaban as Armadas de Francia e Inglaterra (...). Que na continuación da guerra con Portugal fóronse mantendo as guarnicións da fronteira con moita xente, e que non hai máis xente que os naturais, sen apoio de soldados veteranos, e que foi necesario sacalos dun gran número de lugares, deixando sen beneficio as súas facendas e labranzas, e isto, xunto con que están moi mal pagados, ocasionaron o seu empobrecemento e perdéronse moitas cousas que xa non se volveron restituír. Que nos anos 1641 e 1642 levantáronse deste Reino, a costa dos naturais, dous mil oitocentos cabalos (...) e que dous mil catrocentos montados están aloxados neste Reino a costa dos naturais.

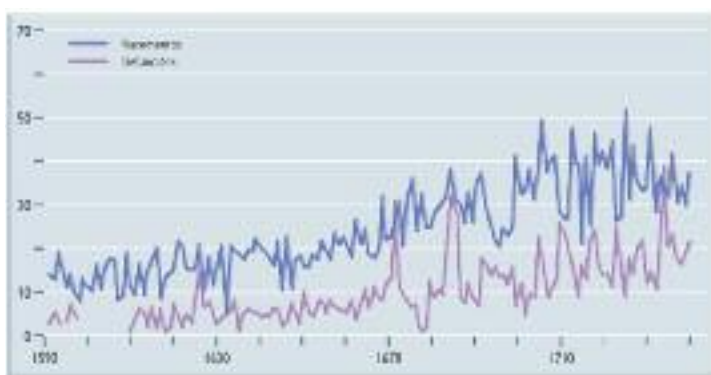
Domingo CALVIÑO e Antonio CARVAJAL [Procuradores do Reino de Galicia]. **Memorial ao rei**. 1643 [castelán]

4. Sociedade agraria e novos cultivos

Ao longo dos séculos XVI e XVII, a sociedade e a economía galega era fundamentalmente agrícola (máis do 80% da poboación vivía no rural e do campo) e estivo fortemente ligada ás posibilidades produtivas da terra.

Ata 1560-80 mantívose o sistema tradicional de produción feudal baseado no cultivos de cereais (trigo e centeo) e no barbeito, que permitiu o crecemento da poboación. A partir desas datas, o desequilibrio entre poboación e recursos favoreceu a aparición das crises de subsistencia, con malas colleitas, fames e pestes, que provocaron a diminución da poboación, sendo especialmente grave o ciclo negativo de 1633-36. Estas dificultades estimularon a transformación do sistema de cultivo. Desde a costa e cara ao interior, foise estendendo o **cultivo do millo**, produto proce-

51. Evolución da poboación de Armenteira (J.M. Pérez García)

dente de América que alterou o sistema de rotacións, diminuindo o barbeito. Estes cambios permitiron un forte crecemento da produción e da poboación; esta situación contrastaba co panorama negativo do século XVII no resto de Europa.

52. Introducción do millo en Galicia (J.M. Pérez García)

ANOS	LITORAL	DEPRESIÓN MERIDIANA	TRANSICIÓN E INTERIOR	INTERIOR
1620-29	4,8	–	–	–
1630-39	32,2	5,6	–	–
1640-49	57,8	32,3	–	–
1650-59	51,5	41,2	4,8	–
1660-69	–	53,0	8,1	–
1670-79	–	–	25,0	0,1
1780-97	–	–	–	9,0

53. Evolución dos principais cereais (J.M. Pérez García)

ANOS	TRIGO	CENTEO	MILLO	ORXO
1600-19	14,1	43,7	–	1,8
1620-29	16,5	44,4	4,8	1,3
1630-39	15,1	18,2	32,2	5,5
1640-49	12,8	13,4	57,8	0,8
1650-59	9,3	22,6	51,7	1,4
1660-69	5,1	11,0	83,9	–

As cidades galegas desta época eran moi pequenas, destacando Santiago de Compostela, polas súas funcións relixiosas, A Coruña, sede das institucións de goberno, e Pontevedra, en declive e relacionada coa pesca e salgadura da sardiña. As actividades artesanais e comerciais foron escasas, predominando a autarquía comarcal; cómpre destacar a produción doméstica de tecidos de liño. Fidalgos e clérigos eran os principais propietarios das terras e controladores das rendas agrícolas a través do cobro dos foros.

Destaca tamén o **absentismo da alta nobreza** galega que estivo, en moitos casos, asociada ás empresas políticas e militares dos Austrias. Os Andrade, Lemos, Sarmiento e Monterrei desempeñaron elevados cargos na Administración (vicerreis, embaixadores) e vinculáronse coas familias nobiliarias castelás. Membros destacados desta nobreza foron Fernando de Andrade, conde de Vilalba (participante na conquista de Nápoles); Fernando de Castro, conde de Lemos (autor de *El búho gallego* en defensa de Galicia); Gaspar de Zuñiga, conde de Monterrei (que foi vicerrei de México e Perú); Pedro Fernández de Castro, conde de Lemos (vicerrei de Nápoles e presidente dos Consellos de Indias e Italia), e Diego Sarmiento, conde de Gondomar (embaixador en varios reinos europeos).

► 34. Elabora un cadro coas características máis destacadas da sociedade e da economía da Galicia dos séculos XVI e XVII. ■

Tema 4

A Monarquía borbónica no Antigo Réxime

1. O Antigo Réxime: trazos fundamentais / 2. Os Borbóns e a Coroa de España no século XVIII
3. A Galicia borbónica

O Antigo Réxime, período que comprende os séculos XVI, XVII e XVIII, caracterízase por ter unha economía de base agraria, unha sociedade estamental baseada nos privilexios dunha minoría, e a monarquía absoluta como modelo político.

No século XVIII iniciou o seu reinado na Coroa de España unha nova dinastía de orixe francesa, os Borbóns, que introduciu un novo modelo de organización política con fortes tendencias centralizadoras e reformistas.

Carlos III foi o prototipo de monarca partidario do reformismo ilustrado que tiña como obxectivos fundamentais a mellora das condicións económicas e administrativas, pero non a transformación das bases sociais e políticas.

A Revolución francesa de 1789 causou un forte impacto na monarquía borbónica e provocou o inicio da crise definitiva do Antigo Réxime en España.

A Galicia borbónica caracterizouse pola fortaleza da sociedade tradicional e os intentos de renovación ilustrada que tiveron o seu centro na cidade da Coruña.

CONTEXTO EUROPEO	REINADOS E MINISTROS	CRONOLOXÍA	CONFLICTOS BÉLICOS	RÉXIME POLÍTICO	FEITOS SIGNIFICATIVOS
Gran Alianza de Haia ◀ 1701 ▶	FILIPE V • Alberoni	◀ 1701 ▶ ◀ 1702 ▶	Guerra de Sucesión	MONARQUÍA ABSOLUTA	◀ 1704 ▶ Sublevación de Cataluña
Carlos VI, emperador ◀ 1711 ▶					◀ 1707 ▶ Decretos de Nova Planta
Triple Alianza ◀ 1717 ▶ Cuádruple Alianza ◀ 1718 ▶					◀ 1713 ▶ Tratado de Utrecht, Lei Sálica ◀ 1714 ▶ Tratado de Rastadt
		◀ 1719 ▶	Guerra Francoespañola		◀ 1720 ▶ Paz de Cambrai
	LUÍS I	◀ 1724 ▶ ◀ 1726 ▶	Guerra Hispanoinglesa		◀ 1729 ▶ Tratado de Sevilla
Guerra de Sucesión polaca ◀ 1733 ▶	FILIPE V • Ripperdá • Patiño • Campillo • M. Ensenada				◀ 1733 ▶ I Pacto de Familia ◀ 1734 ▶ Carlos de Borbón, rei de Nápoles
Guerra de Sucesión austríaca ◀ 1740 ▶		◀ 1743 ▶ ◀ 1746 ▶	Guerra contra Austria e Inglaterra		◀ 1743 ▶ II Pacto de Familia ◀ 1748 ▶ Tratado de Aquisgrán ◀ 1749 ▶ Catastro de Ensenada
Guerra dos Sete Anos ◀ 1756 ▶					◀ 1753 ▶ Concordato coa Santa Sede
		◀ 1759 ▶ ◀ 1762 ▶	Guerra contra Inglaterra		◀ 1761 ▶ III Pacto de Familia ◀ 1763 ▶ Tratado de París
Sublevación das Trece Colonias inglesas en Norteamérica ◀ 1766 ▶	CARLOS III • Grimaldi • Esquilache • C. Aranda • C. Floridablanca • Campomanes	◀ 1776 ▶ ◀ 1779 ▶	Conflicto colonial con Portugal Apoio ás Trece Colonias inglesas		◀ 1766 ▶ Motín de Esquilache ◀ 1767 ▶ Expulsión dos xesuitas ◀ 1777 ▶ Tratado de San Ildefonso con Portugal
Inglaterra rescinde a independencia dos EE UU ◀ 1783 ▶					◀ 1783 ▶ Tratado de Versalles
Revolución Francesa ◀ 1789 ▶		◀ 1788 ▶			
		◀ 1793 ▶ ◀ 1796 ▶	G. contra Francia Guerra contra Inglaterra		◀ 1795 ▶ Paz de Basilea ◀ 1796 ▶ Tratado de San Ildefonso con Francia
Napoleón I, cónsul ◀ 1799 ▶	CARLOS IV • C. Floridablanca • C. Aranda • Godoy	◀ 1804 ▶	Guerra contra Inglaterra		◀ 1801 ▶ Segundo Trat. de S. Ildefonso ◀ 1802 ▶ Paz de Amiens
Napoleón, emperador ◀ 1804 ▶ Bloqueo continental ◀ 1806 ▶		◀ 1808 ▶			◀ 1805 ▶ Batalla de Trafalgar ◀ 1807 ▶ Tratado de Fontainebleau ◀ 1808 ▶ Motín de Aranjuez

1. O Antigo Réxime: trazos característicos

A denominación de Antigo Réxime foi empregada polos revolucionarios franceses para referirse ao sistema político e ao modelo de sociedade existente en Francia antes de 1789; por extensión, os historiadores empregan este nome para cualificar os trazos característicos da sociedade europea que se iniciou no século XVI e acadou a súa plenitude no século XVIII.

Na Coroa de España, o Antigo Réxime presenta, no século XVIII, os seguintes trazos:

1. Sistema económico predominantemente agrario

- As **actividades agrícolas e gandeiras** eran a base económica, a principal fonte de riqueza, e nelas ocupábase a maioría da poboación:
 - Tiñan un carácter predominantemente de subsistencia e de pago de rendas, é dicir, as producións estaban destinadas a cubrir as necesidades dos campesiños (alimentación e semente) e para pagar as numerosas rendas e impostos que recaían sobre eles.
 - A meirande parte dos excedentes agrarios estaban destinados ao pagamento de rendas aos propietarios da terra, rendas que estes gastaban en produtos suntuarios e de luxo, en lugar de facelo en investimentos que permitisen a introdución de innovacións.
 - As técnicas e instrumentos agrícolas eran rudimentarios; os sistemas de cultivo máis frecuentes eran de carácter extensivo (rotación bienal ou trienal con barbeito).
 - Os rendementos eran baixos e, en moitos casos, non cubrían as necesidades alimenticias básicas dunha parte da poboación.
 - As innovacións (do instrumental, das técnicas agrícolas e dos novos cultivos) foron escasas, agás nalgúns zonas debido á introdución do millo (no século XVII) e das patacas (finais do século XVIII) en Galicia e na cornixa cantábrica, e á extensión do regadío, da vide e da moreira branca en Cataluña e Valencia.

- O nivel de vida dos campesiños e xornaleiros, sobre todo en Andalucía, Estremadura, Castela e Galicia, era de permanente miseria e pobreza.

◀
Escena agrícola.

1. A miseria dos labregos galegos

Pero, hai xente máis infeliz que os pobres labradores? Que especie de calamidade hai que aqueles non padezan? (...) Eu, en verdade, só podo falar con perfecto coñecemento do que pasa en Galicia, Asturias e montañas de León. Nestas terras non hai xente máis famenta nin máis desabrigada que os labregos. Catro trapos cobren as súas carnes; ou mellor, direi que as descubren, debido ás moitas roturas que teñen. A habitación está igualmente estragada que o vestido, de modo que o vento e a choiva entran por ela como pola súa casa. O seu alimento é un pouco de pan negro, acompañado dalgún lacticinio ou dalgún legume vil, pero todo en tan escasa cantidade que hai quen tan só unha vez na vida se levantarán fartos da mesa (...). Eles sementan, eles aran, eles segan, eles mallan, e despois de feitos todos os labores, venlles outra fatiga nova, e a máis sensible de todas, que é conducir os froitos, ou o valor deles, ás casas dos poderosos, deixando nas propias á muller e aos fillos cheos de tristeza e bañados de bágoas.

Benito Xerónimo FEIXOO. **Teatro crítico universal**. 1729 [castelán]

- O **réxime de propiedade da terra** seguía modelos medievais. Eran escasos os campesiños que traballaban terras de seu (segundo o censo de 1797 só o 21% dos campesiños eran propietarios, fronte ao 30% de arrendatarios e ao 48% de xornaleiros). A maioría das terras eran propiedade dos nobres, dos eclesiásticos ou dos concellos e estaban suxeitas a algún tipo de vinculación que impedía que se puidesen vender (terras *vinculadas* e de *mans mortas*). Os propietarios das terras arrendábanas aos cultivadores mediante contratos de curta duración (Castela, Andalucía) ou de longa duración (sistema de foros en Galicia).
- As **actividades artesanais e comerciais** tiveron un escaso desenvolvemento e, polo xeral, manifestaron unha clara dependencia do estranxeiro:
 - A produción artesanal mantíñase no nivel do taller e da manufactura rexida por normas gremiais que controlaban os prezos, as calidades, o volume de produción e limitaban, cando non impedían, a liberdade de empresa. En xeral era unha produción para o consumo local centrada na elaboración de produtos básicos e, en menor medida, na preparación de artigos de luxo destinados á Corte ou aos grupos dominantes.
 - O desenvolvemento tecnolóxico foi escaso, igual que as técnicas de produción. As familias campesiñas realizaban unha produción artesanal nos seus tempos libres para obter uns ingresos complementarios; foi o caso da produción de tecidos de liño en Galicia.
 - A excepción foi Cataluña onde se produciu, ao longo do século XVIII, o desenvolvemento dunha industrialización moderna baseada na produción de tecidos de algodón (*indianas*).
 - O comercio interior era escaso debido ao subconsumo, á autosuficiencia dos campesiños, e as dificultades de comunicación existentes. Ademais, existían aduanas interiores (os *portos secos*) e diferentes taxas que gravaban o paso dos produtos.
 - O comercio exterior estaba estreitamente vinculado aos intercambios coas colonias americanas, pero a incapacidade da produción española para abastecer as Indias obrigou a importar produtos estranxeiros que eran pagados cos produtos traídos de América,

Barco catalán do século XVIII.

- 1. Elabora un mapa conceptual coas características básicas da economía co Antigo Réxime. ■

especialmente ouro e prata, de modo que os comerciantes españois actuaban unicamente de intermediarios.

- O Estado desenvolveu un decidido papel interventor mediante o fomento e creación de manufacturas e o control de prezos e mercados.

2. Réxime demográfico antigo

No Antigo Réxime, as altas taxas de natalidade e de mortalidade (en torno ao 40 e ao 35 por mil respectivamente), facían que o crecemento da poboación fose moderado; este crecemento ía acompañado de bruscos descensos provocados pola aparición periódica de crises alimentarias e ondas epidémicas que producían unha elevada mortalidade catastrófica. Ao longo do século XVIII diminuíron as epidemias, pero continuaron as crises periódicas de subalimentación ou crises de subsistencia provocadas polas alteracións climáticas: a prolongados períodos de secas ou excesivas choivas seguían colleitas insuficientes que provocaban a morte por falta de alimentos.

2. Unha crise de subsistencia

Desde o mes de maio do ano pasado do sesenta e oito ata o tempo presente está case sempre chovendo (...). Por iso se perderon case todos os froitos (...) e así orixinouse unha carestía xeral e falta de grans e tamén de legumes e hortalizas (...). Acosados pola fame, os pobres labregos e xornaleiros acudiron a esta cidade [Santiago] a gozar das inmensas esmolas que despachaba (...). Con este motivo andaban en roupas polas rúas os referidos pobres mollados e cheos de fríos e así vestidos durmían (...); de aquí seguíaselles o enfermar e concorrer ao Gran Hospital, onde o Administrador non só ocupou as camas regulares, senón que mandou poñer camas polo medio das enfermería (...), pero nin aínda

así foi bastante para recibir o excedente de número de enfermos; e así, nunha mesma cama, poñíanse a dous e a tres e (...) ás veces a catro e a cinco.

XUNTA DE MÉDICOS DO HOSPITAL DE SANTIAGO. Informe. 17-4-1769 [castelán]

Reparto de sopa a pobres.

- 2. Que caracteriza o réxime demográfico antigo? ■

3. Sociedade estamental

Na sociedade do Antigo Réxime, os criterios fundamentais de clasificación social e de prestixio viñan determinados pola función, o nacemento ou honor que os individuos desempeñaban nela. De acordo con estes criterios, a sociedade era estamental e estaba dividida en tres grupos –**estamentos, estados** ou **ordes**– cada un deles suxeito a normas xurídicas diferentes. Non había igualdade ante a lei. Unha minoría de nobres e eclesiásticos posuían privilexios e prerrogativas legais e políticos (exención de pago de tributos, reserva dos cargos públicos e das distincións honoríficas...). O resto da poboación (pobres, xornaleiros, campesiños, artesáns,

comerciantes...) formaban a ampla maioría dos non privilexiados -*pecheiros, estado llano* ou *terceiro estado*-. Dentro de cada grupo ou estamento existían fortes diferenzas determinadas fundamentalmente polo nivel de riqueza. A vida dos *poderosos* podía chegar a ser escandalosa pola ociosidade e o gasto superfluo en que se desenvolvía.

3. Crítica á vida de luxo e gasto dos poderosos

O poderoso deste século (...) en que gasta as súas rendas? Espértano dous axudas de cámara, peiteados e vestidos; toma café de Moca exquisito nunha cunca traída da China vía Londres; ponse unha camisa finísima de Holanda, logo unha bata de moito gusto tecida en Lión de Francia; le un libro encadernado en París; viste baixo a dirección dun xastre e perruqueiro franceses; sae cun coche, que se pintou onde se encadernou o libro; vai comer en vaixela igualmente labrada en París ou en Londres as viandas quentes, e en pratos de Saxonia ou da China as froitas e doces; paga un mestre de música, e outro de baile, ambos estranxeiros; asiste a unha ópera italiana, ben ou mal representada, ou a unha traxedia francesa, ben ou mal traducida; e ao tempo de deitarse, pode dicir esta oración: "Dou grazas ao ceo de que todas as miñas operacións de hoxe foron dirixidas a botar fóra da miña patria canto ouro e prata estivo no meu poder".

Xosé CADALSO. **Cartas marrocas**. Carta XL. 1774 [castelán]

Os valores aristocráticos constituían o modelo de prestixio social, exemplificado no nobre ocioso que non traballaba e vivía das súas rendas. Ademais, en amplas capas da poboación estaba moi estendida a valoración negativa de determinados oficios artesanais (ferreiros, curtidores...). Outro valor clave da sociedade española do Antigo Réxime foi poder demostrar non ter antepasados xudeus, mouros ou herexes, é dicir, ter **limpeza de sangue**, clara manifestación da intolerancia relixiosa presente na sociedade española daquela época.

Esta sociedade estamental era moi pouco dinámica e resultaba moi difícil poder cambiar de estamento (agás no caso da entrada no estamento clerical ou no servizo real). Porén, nalgúns casos, a nobreza –con título que daba dereito a privilexio pero sen recursos económicos– e a burguesía –con fortuna pero sen título e sen privilexios– estableceron alianzas, normalmente mediante matrimonios, para lograr mellorar a respectiva posición: fortuna a cambio de posición social.

A familia dos duques de Osuna (F. Goya).

4. Analfabetismo e relixiosidade

Agás os grupos sociais de maior riqueza económica, a meirande parte da poboación non sabía ler nin escribir. O número de escolas era moi reducido e estaban destinadas fundamentalmente a proporcionar uns coñecementos básicos (*ler e contar*) aos fillos dos fidalgos, dos campesiños acomodados ou dos comerciantes. Só unha minoría podía chegar a realizar estudos na universidade, onde predominaban as ensinanzas de carácter eclesiástico e xurídico.

A maioría da poboación era practicante da relixión católica e profundamente relixiosa. A defensa do catolicismo polos monarcas españois levou a situacións de intransixencia e **intolerancia relixiosa** que se traduciron na persecución e castigo das desviacións, no control das ideas e crenzas, e na vixilancia e illamento fronte ás novidades (as máis das veces consi-

►3. Durante o Antigo Réxime, cal foi o criterio básico de organización social?

Auto de fe no século XVIII (Rizzi).

deradas sospeitosas e perigosas) procedentes do estranxeiro. A **Inquisición** seguía perseguindo as manifestacións e doutrinas relixiosas heterodoxas (falsos conversos, xudai-zantes, herexes), así como a difusión e lectura de publica-cións consideradas perigosas para a fe (recollidas nos *Índices de libros prohibidos*) e as desviacións na conduta moral (homosexualidade, bigamia, bruxería). No século XVIII seguíronse realizando *autos de fe* onde os condenados, ves-tidos co *sambenito* (caparucha infamante), eran conduci-dos en procesión polas rúas da cidade. Ninguén escapaba ás regras de vixilancia estrita da Inquisición, incluídos os altos cargos da Administración.

5. Persistencia do réxime señorial

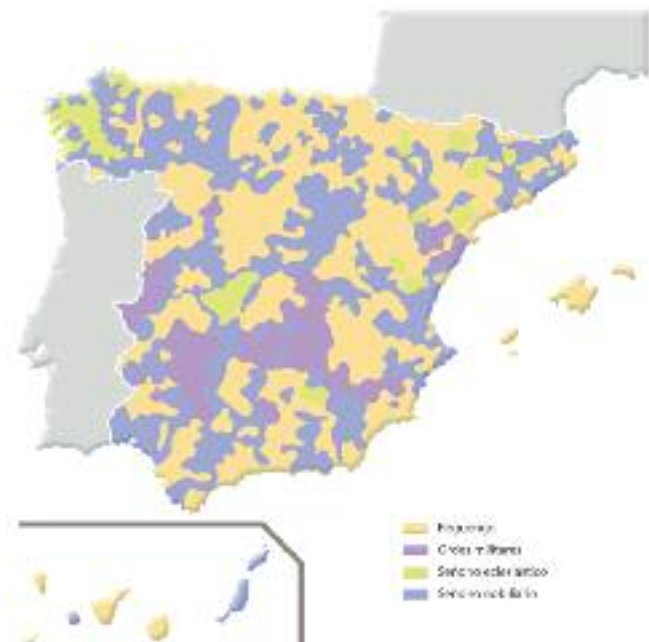
Orixinado en tempos medievais, o réxime señorial continuaba en todo o seu vigor. Todas as terras, lugares e persoas estaban sometidos á autorida-de directa dun señor, o *don* do señorío. Os señores, ademais do rei (seño-río de reguengo), eran os nobres (señorío secular) e os clérigos e os mos-teiros (señorío eclesiástico e señorío de abadengo). No seu señorío, os señores exercían a xustiza, nomeaban as autoridades, imponían penas e castigos, esixían todo tipo de taxas e corveas (traballos gratuítos) e goza-ban de numerosos privilexios e monopolios (caza, pesca, forno, muíños...).

4. O poder señorial

En Vilanova de Lourenzá, abadía dos freires bieitos (...) teñen [os frades] tal abuso que o día de Reis teñen a obriga de xuntarse no seu consistorio o alcalde maior e dous ordinarios, o rexemento e todos os vasalos sen que falte ningún, so pena moi grave; e aquel día han de ter alí un paxaro rei pequerrecho de papo colorado, o cal 15 días antes andan solicitando por non incorrer nas penas; e xuntos parten desde o consistorio, e os dous alcaldes en medio de toda a plebe, cunha gaiola en dúas aldrabas e dentro o paxaro, e con esta orde chegan ao convento onde está o abade con toda a comunidade, debaixo do seu dosel; e despois dunha gran reverencia, cun xeonllo no chan, chega o alcalde maior e saca o paxaro da gaiola e pono nas mans do abade, dicindo que aqueles vasalos, en sinal de recoñecemento, serven á súa reverendísima con aquel paxaro rei, e en sinal de fidelidade piden á súa reverendísima os teña por fieis e leais; toma o abade o paxaro nas mans e saca unha tesoirá da caixa e, aberta, pona ao colo do paxaro e di: "vedes meus vasa-los este paxaro (ensinándollos); vedes como está na miña man cortarlle a cabeza; así está na miña man cortala ao vasalo que fose desobediente; pero para que vexades a misericordia e liberalidade galante deste convento, solto o paxaro e doulle liberdade, como a vós tamén se vos dá e permito que andedes libres".

En Pexerto SAAVEDRA. **A vida cotiá en Galicia de 1500 a 1850**. 1992 [castelán]

5. División xurisdiccional segundo o nomenclátor de Floridablanca. 1787

6. A dependencia señorial en Galicia

	CIDADES	VILAS	FREGUESÍAS	ALDEAS	LUGARES	COUTOS REDONDOS
<i>Reguengo</i>	3	14	611		43	9
<i>Abadengo</i>		25	610		68	38
<i>Señorío eclesiástico</i>	4	20	560		108	14
<i>Señorío secular</i>		46	297	7	152	44
<i>De Ordes Militares</i>		1	27			11
Total	7	106	2.105	7	371	116

Xosé Lucas LABRADA. **Descrición económica do Reino de Galicia**. 1804 [castelán]

6. Monarquía absoluta e soberanía real

O poder supremo e a soberanía residía e pertencía ao rei (soberanía real); este poder debía ser exercido, segundo os defensores dos dereitos reais, de forma absoluta e sen ningunha limitación, xa que, segundo eles, o recibía directamente de Deus (xustificación divina do poder). No século XVIII, a pesar da tendencia absolutista e centralizadora dos Borbóns, subsistiu na Coroa de España un elevado grao de diversidade xurídica e administrativa, dado que se mantiveron, tanto os privilexios particulares de certos territorios (*fueros* das provincias vascas e de Navarra) como os privilexios persoais (poder señorial e xurisdiccional dos nobres e da Igrexa), de modo que os reis unicamente superpuxeron a súa autoridade sobre esta situación herdada.

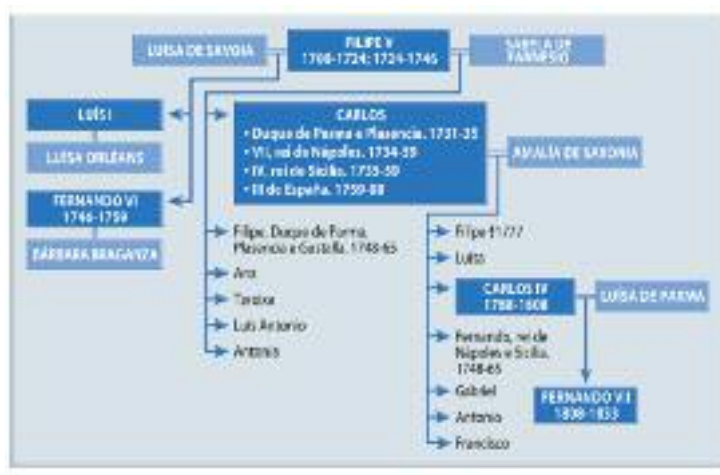
► 4. Que poderes exercían os señores nos seus señoríos? Que tipo de señorío predominaba en Galicia?

► 5. Que tipo de limitacións tiña a monarquía absoluta dos Borbóns españois? ■

2. Os Borbóns e a Coroa de España no século XVIII

Durante o século XVIII ocupou a Coroa española a dinastía Borbón, de orixe francesa. O primeiro monarca foi Filipe V, entre 1701 e 1746, coa peculiaridade que en 1724 cedeu o trono ao seu fillo Luís I, pero a súa morte prematura (só reinou 7 meses) fixo que de novo recuperase o trono. A Filipe V sucedérono os seus fillos Fernando VI (1746-1759), e Carlos III (1759-1788) e a este Carlos IV (1788-1808).

7. Os Borbóns do século XVIII

1. Filipe V e o centralismo borbónico

En 1700, Carlos II de Habsburgo morreu sen descendencia deixando como herdeiro da Coroa de España a Filipe de Borbón, neto de Luís XIV de Francia e emparentado por liña materna coa dinastía dos Habsburgo.

■ Guerra de Sucesión e cambio dinástico. O sistema de Utrecht

O novo rei Filipe V foi aceptado e recoñecido como rei polas Cortes de Castela, Aragón, Cataluña, Sicilia, Nápoles e Milán, xurando respectar en cada territorio os seus privilexios forais.

Pero os Habsburgo de Austria non aceptaron que a Coroa de España pasase aos Borbóns e defendían o seu propio candidato, o arquiduque Carlos de Austria, fillo segundo do emperador Leopoldo I. Ademais, a posibilidade da unión das Coroas de Francia e España e o papel prepotente e de control que desempeñaba Luís XIV, atemorizou os reinos europeos. En setembro de 1701, formouse unha grande alianza antiborbónica entre Austria, Inglaterra e Holanda, á que logo se uniron Prusia, Portugal, Savoia e a maioría dos príncipes alemáns e italianos. Os seus obxectivos eran: para uns, evitar a hexemonía borbónica e defender a candidatura ao trono de España do arquiduque Carlos de Austria; para outros, conseguir a división das posesións españolas e obter vantaxes comerciais no seu comercio colonial.

A familia de Filipe V (Van Loo).

O novo rei de España

Filipe V, como xa é chamado por todos o duque de Anjou, ten dezanove anos. De estatura media e cute moi branca, leva o cabelo longo sen usar perruca. (...) No beizo inferior, a causa da herdanza da súa aboa e bisavoa paternas, ten algo das características dos Austrias. É de temperamento apracible e educado excelentemente.

Fausto NICOLINI. **Europa durante a guerra de sucesión de España.** [italiano]

A guerra, coñecida como **Guerra de Sucesión á Coroa de España**, iniciouse en 1702 e foi tanto un conflito internacional como un conflito interno dentro da monarquía española. Os territorios da Coroa de Castela (incluídas as provincias vascas e o reino de Navarra) apoiaron a Filipe V. En cambio, os territorios da Coroa de Aragón (Cataluña, Aragón, Valencia e Baleares), despois de recoñecer a Filipe V, apostaron polo arquiduque Carlos de Austria, temerosos ante a política centralizadora que representaba a monarquía borbónica e partidarios da antiga monarquía pactista dos Habsburgo.

A batalla de Almansa.

O enfrontamento estendeuse por toda Europa con vitorias e derrotas para ambos os bandos. Os ingleses conquistaron Xibraltar (1704) e o arquiduque Carlos foi recoñecido rei de España en Barcelona (1705); despois, os aliados (España e Francia) ocuparon Flandres, Menorca, Nápoles e Sardeña, pero foron incapaces de controlar Madrid. A partir das batallas de Almansa (1707), Brihuega e Villaviciosa (1710) a sorte da guerra en España inclinouse a favor das tropas francoespañolas. No entanto, o inicio das conversacións para lograr a paz foi o cambio de posición das potencias europeas.

as aliadas cando, pola morte do emperador austríaco en 1711, o arquiduque Carlos se convertía no herdeiro do Imperio. O perigo dunha hexemonía de Austria se Carlos cinguía, ademais, a Coroa española, era tan temido como a unión entre Francia e España.

A paz asinou-se nos **Tratados de Utrecht** (1713) e **de Rastadt** (1714) nos que, co obxectivo de manter o equilibrio europeo, estableceuse:

- Filipe V foi recoñecido como rei de España (agás por Austria, que o recoñecerá posteriormente) con expresa renuncia aos dereitos á Coroa de Francia.
- Gran Bretaña obtiña Xibraltar e Menorca, ademais dun *navío de permiso* para comerciar coa América hispánica e o *asento de negros* (a exclusiva no abastecemento ás colonias españolas de man de obra escrava).
- Carlos de Habsburgo, emperador de Austria, quedaba cos Países Baixos españois, Nápoles, Milán e Sardeña.
- Holanda obtivo varias prazas para a súa defensa e seguridade na fronteira cos Países Baixos españois.
- O duque de Savoia recibía Sicilia (posesión española) e o título de rei de Piemonte e Sicilia.
- Portugal obtiña a colonia de Sacramento (no actual Uruguai).
- O duque de Prusia recibía o Alto Gueldres e o título de rei.

►6. Sinala os dous bandos enfrontados na Guerra de Sucesión española e valora os seus tratados de paz. ■

8. As perdas da monarquía española

- II. *Querendo (...) establecer a paz e tranquilidad co xusto equilibrio das potencias, SM Católica renova e confirma a súa renuncia á Coroa de Francia (...).*
- X. *O Rei Católico, por si e polos seus herdeiros e sucesores, cede á Coroa da Gran Bretaña a plena e enteira propiedade da cidade e castelo de Xibraltar (...).*
- XI. *O Rei Católico cede tamén á Coroa de Gran Bretaña, a illa de Menorca co porto, cidade e fortaleza de Mahón (...).*
- XII. *Concede SM Católica á de Gran Bretaña (...) a facultade de introducir negros nos seus dominios da América polo espazo de trinta anos (...).*

Tratado de Utrecht. 1713 [castelán]

A pesar de asinarse a paz internacional, a guerra continuou. En España, as tropas de Filipe V conquistaron Barcelona o 11 de setembro de 1714 e Mallorca e Eivisa en 1715, concluíndo así o conflito.

■ Reforma da monarquía e centralismo político

Filipe V introduciu numerosas reformas políticas e administrativas inspiradas no modelo político francés que buscaban maior grao de centralización do poder político e a unificación lexislativa e institucional.

O 11 de setembro de 1714 (A. Struch).

- 7. Que establecía o Auto Acordado de Filipe V, coñecido como Lei sálica?

- **O Auto Acordado.** As leis tradicionais dos reinos hispánicos admitían a posibilidade de que as mulleres reinasen (Castela) ou transmitisen a Coroa aos seus fillos (Aragón, Navarra); no entanto, esta posibilidade non existía en Francia. Filipe V modificou esta situación promulgando o Auto Acordado, un decreto coñecido como a *Lei sálica*, que reservaba o trono aos herdeiros varóns, desprazando as mulleres.

9. A Lei sálica dos Borbóns

Que na fin dos meus días suceda nesta Coroa o príncipe de Asturias Luís, meu amado fillo, e pola súa morte o seu fillo varón lexítimo, e os seus fillos e descendentes varóns lexítimos e por liña recta lexítima, nados todos en constante e lexítimo matrimonio pola orde de primoxenitura (...). E a falta do fillo maior do príncipe e todos os seus descendentes varóns de varóns (...) suceda o fillo segundo varón lexítimo do príncipe e os seus descendentes varóns lexítimos.

FILIPPE V. **Auto Acordado.** 10-5-1713 [castelán]

- **A reorganización administrativa.** Filipe V modificou o sistema de goberno dos Habsburgo tratando de incrementar o poder real e centralizalo en poucas mans con medidas como:
 - Reduciu o número de Consellos, aumentando as funcións do Consello de Estado e do de Castela.
 - Potenciou as Secretarías de Despacho (antecedente dos Ministerios) que se encargaban dos diversos asuntos: Estado, Xustiza, Facenda, Guerra, Mariña e Indias. A concentración de poder favoreceu a potenciación do Secretario de Estado (antecedente do primeiro ministro ou xefe de goberno).
 - Incrementou o número e poder dos capitáns xenerais como únicos representantes territoriais do poder real eliminando os vicerreis (agás o de Navarra).
 - Creou os intendentes encargados, nas provincias, do mantemento dos exércitos (abastecementos, recrutamento de soldados) e do fomento económico do seu territorio.
 - Iniciou a transformación dos antigos reinos de orixe medieval en novas provincias e capitanías.
 - Diminuíu o papel das Cortes, que só se reuniron para xurar os herdeiros á Coroa.

- 8. Cal era o obxectivo básico das reformas administrativas de Filipe V e a través de que medios pretendía alcanzalo?

En **América** mantivéronse os vicerreinados de Nova España e Perú e creouse o vicerreinado de Nova Granada (1717). A Casa de Contratación foi trasladada de Sevilla a Cádiz (1717); o sistema de frotas e galeóns dos Habsburgo foi substituído polo sistema de navíos soltos ou navíos de rexistro (1739); créanse compañías comerciais privilexiadas autorizadas a comerciar nunha determinada zona (como a Real Compañía Guipuscoana, creada en 1728 para comerciar con Caracas; ou a Real Compañía de Galicia creada en 1734 para comerciar coa provincia de Campeche no lucatán).

- **A abolición dos privilexios forais dos reinos da Coroa de Aragón.** Considerados rebeldes (por tomar partido por Carlos de Austria na Guerra de Sucesión), os reinos da Coroa de Aragón perderon a súa autonomía política e institucional. Filipe V, apoiado na forza militar das súas tropas e a medida que ía recuperando territorios, aboliu os privilexios de Aragón e Valencia (1707), Mallorca (1715), e Cataluña (1716), impoñendo as leis de Castela.

Así mesmo, as súas institucións políticas particulares (Cortes, Deputacións, Consellos) foron suprimidas e substituídas por unhas novas inspiradas en modelos casteláns. Os seus reinos foron transformados –**decretos de Nova Planta**– en provincias gobernadas en nome do rei por un capitán xeneral. As aduanas interiores foron suprimidas e os seus tribunais xudiciais foron modificados mediante a creación de Audiencias en Zaragoza, Valencia, Mallorca e Barcelona a imitación das de Castela. Ademais, o castelán substituíu ao catalán como lingua na Administración.

10. A imposición das leis de Castela en Aragón e Valencia

Considerando ter perdido os reinos de Aragón e Valencia, e todos os seus habitantes pola rebelión que cometeron, faltando enteiramente ao xuramento de fidelidade que me fixeron como o seu lexítimo rei e señor, todos os privilexios forais, exencións e liberdades que gozaban (...), tocándome o dominio absoluto dos referidos reinos de Aragón e Valencia (...) engádese agora a do xusto dereito da conquista que deles fixeron ultimamente as miñas Armas co motivo da súa rebelión; e considerando tamén que un dos principais atributos da soberanía é a imposición e derogación de leis, (...) teño xulgado por conveniente (...) abolir e derogar enteiramente, como desde logo dou por suprimidos e derogados, todos os referidos privilexios, práctica e costume ata aquí observados nos referidos reinos de Aragón e Valencia; sendo a miña vontade que estes se reduzan ás leis de Castela.

FELIPE V. **Decreto de abolición dos privilexios forais dos reinos de Aragón e Valencia.** 29-6-1707 [castelán]

Todas estas medidas uniformizadoras permiten falar da existencia dun **centralismo borbónico**, aínda que subsistiron numerosos particularismos políticos e xurisdiccionais: Navarra e as provincias vascas mantiveron os seus privilexios forais e os seus réximes especiais (*provincias exentas*); moitas terras e homes seguiron baixo a autoridade e a xurisdición de señores particulares e a complexidade e irracionalidade administrativa seguiu sendo moi forte.

►9. Que foron os decretos de Nova Planta e que obxectivos tiñan? ■

■ Do revisionismo de Utrecht aos Pactos de Familia

A perda de territorios e do papel de potencia hexemónica para España que estableceron os tratados de Utrecht e Rastadt crearon un forte resentimento e o desexo de revanchismo nas elites políticas españolas.

- **O revisionismo de Utrecht.** Filipe V tentou revisar as condicións do Tratado de Utrecht e non recoñeceu nin a renuncia a ocupar o trono de Francia nin a perda dos territorios italianos. Nesta política revisionista tivo unha especial relevancia a segunda esposa do rei, Sabela de Farnesio, tratando de manter os seus dereitos dinásticos sobre o duca-

do de Parma (era sobriña e herdeiro do duque) e de instalar os seus fillos, os infantes Carlos e Filipe, como duques ou reis en territorios italianos.

Palacio de Aranjuez, residencia borbónica.

Entre 1717 e 1732, os gobernos de Filipe V, dirixidos por Alberoni, Ripperdá e Xosé Patiño, intentaron, coas armas e a diplomacia, recuperar territorios en Italia, pero non o conseguiron. No entanto, lograron que o infante Carlos fose aceptado como herdeiro dos ducados de Parma, Plasencia e Toscana, ducados que foron ocupados en 1732 por tropas españolas.

- **Os Pactos de Familia.** A partir de 1732, sen renunciar aos seus intereses en Italia, a política exterior buscou a alianza con Francia para contrarrestar a Austria e as ameazas inglesas. Os Borbóns de ambos os reinos asinaron sucesivos tratados de alianza que se coñecen co nome de Pactos de Familia:
 - O **Primeiro Pacto de Familia** asinouse (1734) con motivo da guerra pola sucesión en Polonia. A guerra permitiu ás tropas españolas conquistar Nápoles e Sicilia, territorios cedidos ao infante Carlos, quen foi recoñecido como rei polas potencias europeas (1735) a cambio de deixar os ducados de Parma, Plasencia e Toscana aos Habsburgo.
 - O **Segundo Pacto de Familia** asinouse (1743) con motivo da guerra de sucesión á Coroa de Austria. Nesta guerra España conseguiu que o infante Filipe fose recoñecido (1748) como duque de Parma, Plasencia e Guastalla.

►10. Que foron os Pactos de Familia e cal foi a razón básica da súa sinatura? ■

Filipe V morreu en 1746 sen conseguir modificar os tratados de Utrecht e Rastadt, aínda que puido manter o Mediterráneo occidental baixo a influencia e dominio da súa familia, colocando os fillos do seu segundo matrimonio como príncipes italianos independentes.

2. Fernando VI e o pacifismo

En 1746 comezou o reinado de Fernando VI, segundo fillo de Filipe V. A súa política caracterizouse pola busca da paz e a neutralidade coas potencias europeas e o desenvolvemento económico interior da monarquía.

- **Neutralidade e pacifismo.** Fernando VI continuou a guerra contra Austria e Inglaterra iniciada polo seu pai, pero a partir de 1748, coa sinatura da paz, os seus gobernos, dirixidos por Xosé de Carvajal e Ricardo Wall, buscaron a neutralidade e os acordos co resto das potencias co obxectivo de manter o equilibrio existente.

- **Revitalización interior** Os gobernos de Fernando VI aproveitaron a paz para fomentar o crecemento e o poder económico da monarquía. Desde as Secretarías de Facenda, Mariña, Guerra e Indias, o marqués da Ensenada incrementou e racionalizou os ingresos fiscais, fomentou a agricultura, o comercio e a industria e mellorou a Armada (construción dos arsenais e estaleiros de Ferrol e Cartaxena). Para facilitar estas tarefas xeneralizouse por todo o reino, a partir de 1749, o sistema de **intendencias, capitanías xerais e provincias**, rompendo definitivamente (agás en Navarra) coa vella organización dos reinos medievais.

Fernando VI. 1713-1759 (Pellegrini).

11. A organización territorial de España a mediados do século XVIII

*Zenón de Somodevilla, marqués de
Ensenada.1702-1781 (J.Mª Galván).*

- **Consolidación do regalismo.** No século XVIII, no marco da potenciación do absolutismo real, os Borbóns tentaron limitar o poder da Igrexa controlando os nomeamentos dos eclesiásticos, o número dos efectivos e a riqueza da Igrexa. Esta política de control e supervisión (regalismo) iniciouse con Filipe V pero consolidouse con Fernando VI. En 1753 asinou-se un novo **Concordato** co Papa en que se concedía á Coroa de España o dereito de presentación das candidaturas dos bispos en todo o seu territorio (dereito de padroado). A medida permitiu controlar, tanto os cargos eclesiásticos, co nomeamento de persoas adictas, como unha parte das rendas que ingresaba a Igrexa por estes cargos.

REGALISMO. Doutrina política e xurídica que afirmaba a superioridade da autoridade dos reis sobre a Igrexa do territorio sobre o que reinaban; busca crear unha Igrexa sometida ao rei, poder influír no nomeamento ou elixir os titulares dos altos cargos eclesiásticos, así como autorizar a publicación e divulgación dos escritos papais no propio reino.

► 11. Cales foron as características do reinado de Fernando VI? ■

A morte da súa muller (1758), a portuguesa Bárbara de Braganza, sumiu a Fernando VI nunha profunda melancolía que lle impediu facerse cargo dos asuntos de Estado; apartado voluntariamente da política, faleceu en 1759 sen herdeiros.

12. A viuvez melancólica de Fernando VI

Desde que faleceu a raíña (...) retirouse ao Palacio de Villaviciosa (...) e comezou a manifestarse a doenza con grandes temores de que ía morrer, ou afogarse, ou que tería un accidente. (...) Comezou a deixar de atender os asuntos de despacho, non ía de caza, non se deixaba cortar o pelo nin a barba e outras cousas que indicaban a súa enfermidade. Durmía ben, pero como espertaba con maiores temores e melancolías, deixou a cama e durmía nun mísero catre. Tamén pensaba que a comida lle facía mal (...) e por iso tomaba soamente a cea (...) e máis tarde só bebía caldo; ademais daba uns paseos de 10 e 12 horas, e pouco a pouco ía debilitándose. (...) Padecía grandes temores crendo que morría a cada momento (...) tendo esta idea fixada na súa mente e non falaba doutra cousa. (...) Ademais colleu animadversión ás xentes e non podía tolerar que ninguén durmisse, comese ou descansase; alterábase cando lembraba as cousas que lle gustaban cando estaba san, porque todo o desgustaba. (...) A desorde da súa mente vai en aumento.

Andrés PIQUER. **Discurso sobre a enfermidade do rei Fernando VI.** 1858 [castelán]

3. Carlos III e o reformismo ilustrado

Carlos III, fillo de Filipe V e da súa segunda muller, iniciou o seu reinado en España en 1759. Ata ese momento fora rei de Nápoles, trono que tivo que deixar e favor do seu fillo, xa que os acordos internacionais (tratado de Aquisgrán) impedían a unión de ambas as coroas. Tiña unha ampla experiencia de goberno e apoiouse nos defensores das prerrogativas reais e das reformas para incrementar o poder da monarquía.

Carlos III. 1716-1788 (F. Goya).

13. Trazos da personalidade de Carlos III

Era o rei Carlos(...) ben feito, moi robusto, seco, curtido, nariz longo e aquilino (...) que ofrecía a primeira vista un rostro moi feo, pero pasada esta impresión sucedía á primeira sorpresa outra maior, que era atopar na mesma faciana que quixo asustarnos unha bondade, un atractivo e unha graza que inspiraba amor e confianza. Era de seu de xenio alegre e gracioso (...). Cando tiña que vestirse de gala poñíase de moi mala gana, e sobre a chupa de campo colocaba un rico vestido con botóns de diamantes (...) e, deste modo, presentábase á Corte (...) e logo que pasaran as dúas ou tres horas de cerimonia, entrando na súa cámara, quitábase a casaca e botando un gran suspiro dicía: "Grazas a Deus!" como quen se libra dun gran peso (...). Cando tiña zapatos, traxe ou sombreiro novo era un martirio para a SM (...). Pero era sumamente limpo no seu interior e exterior, e non toleraba unha mancha nin que, ao sacarlle a camisa, rompesen os encaixes, que sempre usaba.(...) Nunca adiantaba nin atrasaba a hora que daba para cada cousa.

Conde de FERNÁN NÚÑEZ. **Vida de Carlos III.** Segunda metade do século XVIII [castelán]

■ Despotismo ilustrado e regalismo

A mediados do século XVIII, en toda Europa estendéronse novas ideas políticas que defendían o reforzamento do poder absoluto dos reis, pero entendido como un medio para incrementar a riqueza do reino e lograr a felicidade e o benestar dos seus súbditos. O rei debía ser un déspota, pero un **déspota ilustrado** que empregase o seu poder, xunto coas luces da razón e os adiantos da súa época, para impulsar as reformas que transformasen a situación vixente. Para lograr os cambios non se consideraba necesario contar coas masas, xa que se entendía que a miseria e ignorancia en que vivían lles impedía saber cales eran os remedios para a súa situación. Así se recolle no lema desta variante do absolutismo monárquico: *todo para o pobo, pero sen o pobo*.

Carlos III foi un dos mellores monarcas ilustrados. Preocupado polo progreso da súa Coroa, ao longo do seu reinado impulsou numerosas reformas económicas, administrativas e culturais e apoiouse para gobernar nos partidarios das ideas da Ilustración. Ao mesmo tempo, foi un firme partidario do regalismo, impondo a súa autoridade sobre a Igrexa.

ILUSTRACIÓN. Movemento cultural e ideolóxico, característico da Europa do século XVIII, que defendía, tanto a capacidade da razón humana para descubrir a verdade e as leis da natureza, como a necesidade de propoñer e realizar reformas co obxectivo de incrementar o benestar material do país, mellorar a sociedade e alcanzar a felicidade persoal. As novas ideas, aceptadas e desenvolvidas por unha minoría de persoas (oficiais da Administración, clérigos, nobres, comerciantes) tiveron unha enorme influencia política.

14. Carlos III, déspota ilustrado

Oh príncipe! Vós fostes colocados polo Omnipotente en medio das nacións para atraer sobre elas a abundancia e a prosperidade. Aquí tedes a vosa primeira obrigación: gardádevos de atender aos que vos distraen do seu cumprimento (...).

Parece que este precepto da Filosofía resoaba no corazón de Carlos III cando viña de Nápoles a Madrid, traído pola Providencia a ocupar o trono dos seus pais. Un longo ensaio na arte de reinar lle ensinara que a maior gloria dun soberano é a que se apoia sobre o amor dos seus súbditos (...). A enumeración daquelas providencias e establecementos con que este benéfico soberano gañou o noso amor e gratitude foi xa obxecto doutros máis elocuentes discursos.

A elección de novas colonias agrícolas, o repartimento de terras comunais, a redución dos privilexios da gandería, a abolición da taxa e a libre circulación dos grans, co que mellorou a agricultura; a propagación da ensinanza fabril, a reforma da política gremial, a multiplicación dos establecementos industriais, e a xenerosa profusión de grazas e franquías sobre as artes en beneficio da industria; a rotura das antigas cadeas do tráfico nacional, a apertura de novos puntos para o consumo exterior, a paz do Mediterráneo.

Gaspar Melchor de JOVELLANOS. **Eloxio de Carlos III**. 1788 [castelán]

Palacio real de Madrid, mandado construír por Carlos III.

■ Os problemas exteriores

Carlos III tivo que facer fronte a numerosos problemas relacionados cos tradicionais inimigos de España, especialmente con **Inglaterra e Portugal**. As constantes ameazas e agresións dos ingleses ao comercio colonial e dos portugueses nas fronteiras e entre as respectivas zonas en América (especialmente pola posesión da colonia de Sacramento, situa-

► 12. A que se denomina despotismo ilustrado? Por que se considera a Carlos III un déspota ilustrado? ■

da no actual Uruguai), levaron a Carlos III a desenvolver unha activa política exterior baseada no enfrontamento contra Inglaterra e Portugal e no apoio e alianza con Francia.

- En 1756 iniciouse a chamada **Guerra dos Sete Anos** (Francia e Austria contra Inglaterra e Prusia) que se desenvolveu en Europa e nas colonias (América, África, India). As vitorias inglesas e o temor ao seu expansionismo levaron a Carlos III a subscribir con Francia o **Terceiro Pacto de Familia** (1761). En 1762 a guerra xeneralizouse pola declaración de guerra de Inglaterra a España e a intervención de Portugal a favor dos ingleses. Pola paz de París (1763), Inglaterra quedou con case todo o imperio colonial francés (Canadá) e obtivo de España diversos privilexios comerciais en América e o territorio de Florida. Para compensar as perdas, Francia cedía a España a Luisiana. Nos anos seguintes, a política exterior española mantivo a alianza con Francia, pero sempre supeditada a manter a seguridade nas colonias americanas.
- En 1776 produciuse a **sublevación das colonias inglesas de América do Norte**, que proclamaron a independencia e iniciaron unha guerra contra Inglaterra. Na súa axuda interviñeron os Borbóns de Francia e España, que vían no conflito a ocasión para recuperar as derrotas sufridas ante Inglaterra. En 1783, asinou a paz e no Tratado de Versalles recoñeceu a independencia da nova nación –os EE UU de América– ao tempo que España recuperaba Menorca e Florida e outros territorios menores.

► 13. Por que Carlos III asinou un novo Pacto de Familia con Francia? Saíu beneficiada España?

► 14. Que obtivo España no tratado que puxo fin á guerra de independencia dos EE UU? ■

■ O apoxeo do reformismo ilustrado

Os gobernos ilustrados de Carlos III (dirixidos por Wall, o conde de Aranda e o conde de Floridablanca) deseñaron e desenvolveron numerosos proxectos e reformas para incrementar a riqueza e o poder da monarquía e o progreso e benestar dos seus habitantes.

15. O impulso reformista

A porta de Alcalá, obra emblemática do reinado de Carlos III.

Cómpre comezar (...) por aumentar a poboación; logo, establecer fábricas, facilitar o comercio interior e exterior e facer, en fin, que renaza por todas as partes a industria (...). Pero non se farán grandes progresos na práctica se non están sostidas por un goberno iluminado, dotado dun supremo poder que triúne sobre todos os obstáculos que se opoñan á súa execución. Sen este apoio, os proxectos máis vantaxosos e mellor premeditados íranse esvaeendo por un tropel de fantásticos inconvenientes que están sempre dispostos a conxurarse contra toda novidade (...). Unicamente a oportuna concorrencia destes principios –a aplicación constante por parte da nobreza e a protección asegurada por parte do Ministerio– actúa como infalible axente da prosperidade.

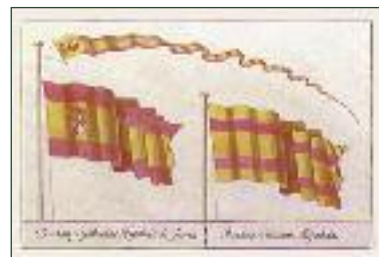
CONDE DE PEÑAFLORIDA. **Ensaio da Sociedade Vascongada de Amigos do País**. 1768 [castelán]

A maioría das reformas (levadas a cabo ou proxectadas) foron económicas e políticoadministrativas e tiveron un carácter moderado e práctico que non alteraba as bases do sistema vixente (monarquía absoluta, sociedade estamental). Os seus resultados foron irregulares pero sentaron as bases para unha maior transformación da sociedade durante os procesos de cambio que afectarán a Coroa española a comezos do século XIX. Entre elas destacan:

- **O fortalecemento do Estado e do poder do rei** mediante o aumento dos efectivos da Administración, a modificación das provincias, intendencias e concellos, a regulamentación e transformación do exército, a creación de novos tribunais e organismos, o establecemento dunha nova bandeira real para a monarquía...
- **A mellora da agricultura e do réxime de propiedade** co obxectivo de aumentar a produción. Fomentaron o cultivo de novas terras (colonización de Serra Morena dirixida por Pablo Olavide), favoreceron a introdución de melloras técnicas (renovación e mellora das sementes, difusión de novos procedementos de cultivo), estenderon o regadío (canle de Aragón e do Xúcar)... En canto ao réxime de propiedade, criticaron o exceso de terras vinculadas (da nobreza) e de *mans mortas* (da Igrexa) e a abundancia de campesiños pobres e xornaleiros sen terras, facendo diversas propostas para mellorar a súa situación: reparto de comunais e baldíos (Floridablanca: *Resposta do fiscal no Expediente da provincia de Estremadura*, 1770), concesión de créditos para mercar aparellos de labranza e alongamento dos contratos de arrendamento (Campomanes: *Memorial axustado de lei agraria*, 1771)... A pesar da boa vontade, estas propostas quedaron en iniciativas illadas e de escasa transcendencia pola oposición dos grupos dominantes tradicionais (nobreza e clero).
- **O fomento da produción artesanal e industrial** para superar o atraso económico e a dependencia fronte ao estranxeiro. Incentivouse o crecemento artesanal e industrial combinando o intervencionismo do Estado co apoio á iniciativa privada. Así, concederon axudas e protección para a ampliación dos vellos talleres ou a montaxe de novas fábricas; aplicaron medidas proteccionistas; introduciron e difundiron novas técnicas e crearon *manufacturas reais* destinadas a satisfacer as demandas da Coroa (tapices, porcelanas, cristais...), da construción naval (arsenais de Ferrol, Cádiz, Cartaxena), do abastecemento de material bélico e equipamento (siderurxias de Liérganes e a Cavada en Santander, enxarcias...) ou do consumo popular (tabacos de Sevilla, panos...).
- **A potenciación da industria popular**, é dicir, daquelas actividades artesanais (têxteis, curtidos...) que podían ser realizadas polos campesiños nos períodos de descanso agrícola. Así entendida, esta industria era defendida (especialmente por Campomanes: *Discurso sobre o fomento da industria popular*, 1774, e *Discursos sobre a educación popular dos artesáns*, 1775), como o mellor modelo de desenvolvemento económico capaz,

REFORMISMO ILUSTRADO.

Conxunto de proxectos, medidas e reformas levadas a cabo por determinados monarcas europeos do século XVIII, que afectaron a todos os campos –política, administración, economía, sociedade e cultura– e que estaban inspiradas polo espírito da Ilustración.

A bandeira de España, unha creación do reinado de Carlos III.

Cádiz no século XVIII.

tanto de complementar os recursos dos campesiños como de manter a paz social. Esta industria rural atopábase dispersa por todos os territorios e era especialmente forte en Galicia (liño, curtidos); no entanto, as súas capacidades de crecemento eran débiles e contrastaban cos modernos métodos de fabricación (a fábrica) que iniciaba o seu desenvolvemento en Cataluña.

- **A defensa do valor do traballo** artesanal como mérito de valía social, recoñecendo oficialmente que o desenvolvemento destas tarefas era compatible coa nobreza e o desempeño das funcións publicas.

16. Recoñecemento do valor do traballo

Oficios populares.

Declaro que non só o oficio de curtidor, senón tamén as demais artes e oficios de ferreiro, xastre, zapateiro, carpinteiro e outros deste tipo son honestos e honrados; que o uso deles non envilece a familia nin a persoa do que o exerce, nin a inhabilita para obter os empregos municipais (...). O meu Consello, cando atopa-se que en tres xeracións, de pai, fillo e neto, exercitaron e seguen a exercitar o comercio ou as fábricas, con adiantamentos notables e de utilidade ao Estado, pode proporme (...) a distinción que puidera concederse (...) sen exceptuar a concesión ou o privilexio de nobreza.

CARLOS III. **Real Cédula**. 18-3-1783 [castelán]

- **O apoio ao desenvolvemento do comercio**, considerado como o incentivo que podía estimular o crecemento de todos os sectores produtivos. Os gobernos de Carlos III trataron de eliminar os estorbos que dificultaban o mercado, favorecendo a liberdade de circulación de produtos, suprimindo as taxas dos grans (1765), mellorando a rede viaria coa construción ou reparación dos camiños reais desde Madrid á periferia, acondicionando os portos con novos peiraos e instalacións e fomentando a construción naval. Especial atención recibiu o **comercio colonial** con América; eliminouse o monopolio exercido ata entón por Sevilla-Cádiz, creouse o servizo de Correos Marítimos da Coruña (1765) e autorizouse a diferentes portos peninsulares e americanos a comerciar directamente entre si (Decretos de Libre Comercio de 1765 e 1778). Así mesmo, fomentouse a creación de compañías comerciais autorizadas a comerciar de forma privilexiada cunha zona concreta ou cun produto determinado. Se ben estas medidas conseguiron incrementar o conxunto das transaccións, non lograron servir de factor dinamizador da produción interna, manténdose a dependencia española con respecto aos produtos estranxeiros.

Cartaxena de Indias no século XVIII, porto base da frota española en América.

17. A rede de camiños reais a finais do século XVIII (S. Madrazo)

- **A renovación da educación**, como medio para a transformación dos hábitos sociais e para incrementar a riqueza do país. Os ilustrados apoiaron o fomento dunha educación de tipo útil e práctico baseada no coñecemento das novidades técnicas e científicas existentes. Entre as iniciativas desenvolvidas destacan a creación de diferentes tipos de escolas populares para a aprendizaxe dun oficio, os intentos de reformar os estudos universitarios e a fundación de novas institucións culturais e científicas (academias da Lingua, da Historia, de Belas Artes, de Ciencias Naturais, academias militares, colexios de Medicina e Cirurxía, observatorio astronómico, xardín botánico, gabinete de Historia Natural...).

►15. Cales foron as principais preocupacións dos ilustrados en relación coa reforma da agricultura e do comercio?

►16. Por que os ilustrados defendían o fomento da industria popular e da educación? ■

■ Dificultades das reformas

Os gobernos ilustrados atopáronse con multitude de obstáculos, que proviñan tanto da ignorancia e da miseria das masas populares como da oposición da meirande parte da nobreza e dos eclesiásticos, grupos que estaban satisfeitos coa tradición e a sociedade vixente. A pesar da moderación das súas propostas e de que nunca pretenderon alterar as bases políticas e sociais, os partidarios das reformas tiveron serias dificultades para levar a cabo os seus planos, provocando conflitos e problemas; entre estes destacan:

- **O motín de Esquilache e a expulsión do xesuítas.** Nos comezos do seu reinado, Carlos III contou entre os seus ministros co siciliano marqués de Esquilache, quen impulsou numerosas reformas. Un decreto

de 1766 prohibindo usar sombreiros de aba ancha e capa longa provocou un tumulto popular en Madrid. Coñecido como o **motín de Esquilache**, estendeuse posteriormente por diferentes cidades e vilas. A orixe do conflito estaba no descontento social pola subida do prezo do pan (provocada polas malas colleitas, o acaparamento e a especulación) e na xenofobia orixinada pola abundancia de ministros italianos. Esta situación foi habilmente aproveitada por determinados grupos nobiliarios e eclesiásticos, contrarios ás reformas de Esquilache, para estimular as protestas das masas populares e lograr que o rei destituíse o ministro.

Motín de Esquilache.

Unha vez sufocados os tumultos, Carlos III continuou coas reformas. Pero en 1767, e movido polas acusacións que contra os xesuítas se formularon de ser os principais instigadores dos motíns, decretou a **expulsión da Compañía de Xesús** de España e das súas colonias. Esta medida foi tomada porque os xesuítas se distinguían das restantes ordes relixiosas por ter un cuarto voto (ademais dos tres comúns de obediencia, pobreza, castidade) de obediencia incondicional ao Papa, polo que se opoñían ás ideas absolutistas e regalistas do rei e dos seus ministros. Pero o medo a futuras protestas das masas ou dos grupos aristocráticos fixo que a partir de entón se acentuase a moderación das reformas.

- **A vixilancia da Inquisición e o proceso de Olavide.** Aínda que sometida á autoridade de Carlos III, a **Inquisición** mantivo unha atenta vixilancia sobre as novas ideas ilustradas (censura de libros e escritos, vixilancia da conduta e o pensamento dos individuos...) de modo que a Inquisición se converteu nun freo das reformas máis avanzadas; pero non logrou impedir que clandestinamente se estendesen as ideas máis radicais.

Foron numerosos os ilustrados que tiveron tropezos cos tribunais inquisitoriais pero o proceso máis rechamante foi a condena de **Pablo Olavide**, intendente en Andalucía. Crítico coas formas señoriais de posesión da terra e preocupado polos problemas do campesiñado andaluz, foi o responsable de levar acabo a creación de novas colonias agrícolas en Serra Morena. Denunciado pola nobreza e a Igrexa, foi condenado polas súas ideas avanzadas.

- **Lentitude das reformas e radicalización ideolóxica.** Os atrancos dos poderosos ás reformas foi abrindo paso, a partir de finais da década de 1780, a novas ideas, de momento minoritarias, que propugnaban a transformación radical do sistema.

► 17. Valora o motín de Esquilache e o proceso de Olavide como feitos indicativos da dificultade de levar a cabo as reformas ilustradas. ■

18. A impotencia das reformas

Os nosos tribunais escasamente serven para o que foron creados (...); a agricultura clama por unha lei agraria (...); a liberdade civil xeme nunha mísera escravitude e os cidadáns non teñen ningunha representación (...); a maior parte das fincas están en mans mortas (...); os folgazáns, os que non traballan en cousa ningunha que poida aumentar a masa da riqueza nacional, son máis de seis millóns, dos nove e medio en que se regula a nosa poboación (...). O Erario está empeñado, e se non se lle alixeiran as cargas, cada día estarao máis; a suprema autoridade está repartida nunha multitude de consellos, xuntas e tribunais, que todos obran sen noticia uns doutros, e así o que un manda outro o

desmanda (...). Eu comparo a nosa monarquía no estado presente a unha casa vella sostida a forza de remendos, que os mesmos materiais con que se pretende compoñer un lado, derriban o outro, e só se pode emendar botándoa a terra e reedificándoa de novo, o cal na nosa é moralmente imposible, pois como un día me dixo o señor conde de Floridablanca: “Para facer cada cousa boa é necesario desfacer catrocentas malas”.

León de ARROYAL. **Cartas políticoeconómicas ao Conde de Lerena**. 1786 [castelán]

Progresivamente, os reformistas radicais defenderon un novo concepto do poder, do goberno e da sociedade: limitación do poder real, rexeitamento da soberanía de orixe divina, separación de poderes, abolición dos privilexios estamentais, defensa dos dereitos individuais, da liberdade e da igualdade legal e de méritos, participación popular no goberno, proclamación dunha Constitución... ideas que conforman os trazos característicos do incipiente liberalismo español. Paralelamente, entre os inimigos das reformas (alta nobreza, xerarquía eclesiástica), foi xurdindo un pensamento conservador e reaccionario contrario a todo tipo de cambio e innovación.

► 18. Que ideas defenderon os reformistas radicais? ■

4. Carlos IV e o impacto da Revolución francesa

En 1788 comezou a reinar Carlos IV. De carácter afable e débil (e de *curtos alcances e moi escaso entendemento*, segundo o seu pai), confiou nas cuestións de goberno no consello e nas opinións da súa muller, María Luísa de Parma, actitude que foi obxecto de burlas, presentándoo como marido terno e compracente. Tocoulle vivir unha época de grandes cambios orixinados pola Revolución francesa. Ao longo do seu reinado produciuse a crise progresiva da monarquía tradicional española.

A familia de Carlos IV (F. Goya).

O novo rei de España

Non se esperan grandes cousas do príncipe de Asturias [Carlos]. É torpe, brusco, obstinado e carece de coñecementos que, pola súa idade, xa nunca alcanzará. As súas paixóns son a caza, a comida e a muller. Pero o temor ao seu pai e ao confesor fano hipócrita ante a última.

D. W. MOLDENHAWER. **Viaxe por España**. 1786 [francés]

Xosé Moñino, conde de Floridablanca.
1728-1808 (R. Mengs).

►19. Cales eran os temores de Carlos IV e o seu goberno ante os acontecementos que se vivían en Francia en 1789? ■

■ O temor á expansión da revolución

Desde 1789 as noticias procedentes de Francia (proclamación da soberanía nacional, declaración de liberdades e dereitos individuais, limitación do poder do rei, abolición dos privilexios da nobreza e da Igrexa...) causaron un forte impacto en España. O temor ao contaxio revolucionario levou ao goberno de Carlos IV, dirixido por Floridablanca, a realizar un severo control da propaganda revolucionaria, fundamentalmente por medio da Inquisición.

Pero as medidas non lograron evitar que as ideas revolucionarias se estendesen por España. Para uns, os ilustrados e reformistas radicais, a Francia revolucionaria debía ser un modelo a imitar; para outros, fundamentalmente o clero e a nobreza, as novas ideas eran rexeitables por atentar contra os valores tradicionais (monarquía e relixión).

19. Defensa e reacción ante a revolución

Chegou o tempo de ofrecer a verdade aos pobos (...). Esta revolución sublime, que proclamou solemnemente os dereitos eternos da humanidade, que derrubou do seu trono de ouro a superstición e a tiranía para colocar sobre el a igualdade e a razón, non limitará as súas benéficas influencias ao estreito recinto da nación francesa (...).

Igualdade, humanidade, fraternidade, tolerancia. Españaís, este é en catro palabras o sistema dos filósofos que algúns perversos vos fan mirar como uns monstros (...).

Un só medio vos queda, españolaís, para destruír o despotismo (...); este é a convocatoria das vosas Cortes. Non perdades un momento; sexa Cortes, Cortes!, o clamor universal (...).

Os franceses fixeron a súa Constitución co fin de ser felices, e co de facer felices aos demais homes (...). Por conseguinte, non queren conquistar a ninguén, o que queren é destruír os tiranos (...). Paz e guerra levarán consigo os franceses; paz aos homes e guerra aos tiranos reis.

Xosé MARCHENA. **Á nación española**.1792 [castelán]

Deus, a súa Igrexa, a súa fe, a súa relixión, as súas leis, os seus ministros, os seus templos, e todo o máis sagrado; o dereito de xentes, o respecto debido aos soberanos, e aínda o dereito sempre inviolable da humanidade, encóntranse inxustamente violados, impiamente desatendidos, e sacrilegamente atropelados neste desgraciado reino por unha multitude de homes cun proceder que lles acredita como fillos de Lucifer.

Frei Diego Xosé de CÁDIZ. **O soldado católico na guerra de relixión**.1794 [castelán]

►20. Compara as ideas e o vocabulario empregado por Marchena e Xosé de Cádiz. Que ideoloxía reflicte cada un deles? ■

A influencia francesa chegou tamén ás colonias americanas, especialmente entre o grupo crioulo que comezaba a tomar conciencia da defensa dos valores propios fronte á dominación española.

20. Toma de conciencia crioula fronte á dominación española

Irmáns e compatriotas: (...) O Novo Mundo é a nosa patria (...) e nela debemos examinar a situación presente para tomar o partido necesario para conservar os nosos dereitos e os dos nosos sucesores. Porque a nosa historia pode reducirse a catro palabras: ingratidade, inxustiza, servidume e desolación. (...) Durante tres séculos o Goberno de España tivo sempre para con nós a mesma conduta (...), un plano premeditado que nos sacrifica completamente aos seus intereses e conveniencias. (...). Isto quere dicir, nos termos, que as razóns para tiranizarnos aumentan cada día. Semellante a un titor malévolo que se acostumou a vivir na opulencia a expensas do seu pupilo, España ve chegar con terror o momento en que a natureza, a razón e a xustiza prescriben para emanciparnos dunha tutela tan tiránica.

Xoán Paulo VISCARDO GUZMÁN. **Carta dirixida aos españois americanos por un compatriota.** 1792 [francés]

Un exemplo de mestizaxe na América hispánica.

En 1792, os acontecementos en Francia agraváronse coa abolición da monarquía e a detención de Luís XVI. Sentíndose ameazadas, as distintas monarquías europeas saíron en defensa dos dereitos reais do monarca francés e atacaron os revolucionarios; no entanto, foron incapaces de derrotalos. En España, a actitude a tomar foi vacilante. A finais de 1792, Manuel Godoy foi nomeado Secretario de Estado. Fidalgo de ambición desmedida, alcanzou o poder aos 25 anos grazas á protección e aos favores da raíña María Luísa, pasando nuns poucos meses de cadete da Garda Real a tenente xeneral, grande de España e duque de Alcudia. Inicialmente tratou de negociar e conseguir a liberación de Luís XVI.

► 21. Que temía a familia real española en 1792? ■

21. Os reis e a revolución

O rei Carlos IV e María Luísa recibían cada día (...) unha impresión, un choque moral con cada noticia nova do que ocorría en Francia; era a época das angustias, das desgrazas do rei Luís XVI, de María Antonieta, a raíña, e da súa infortunada familia (...). A veciñanza dos reinos facía temer a cada instante que o incendio se comunicase dun a outro (...).

As alteracións de Francia eran cada día máis graves; o perigo de contaxio, cada vez máis ameazador (...). O trono de Luís XVI acababa de afundirse [en 1792]; a República substituírao e non se falaba senón de revolución os Estados veciños, de levar a cabo a propaganda e a guerra (...). Que facer? Que conduta política adoptar? Como librarse da fatalidade da sorte? A tormenta estallaba, ruxía por todas as partes.

Manuel GODOY. **Memorias.** 1836 [castelán]

Manuel Godoy. 1767-1851 (F. Goya).

► 22. En que bando estivo España na Guerra da Convención francesa?

En 1793, despois da execución do rei francés, España entrou na guerra contra os revolucionarios franceses (Guerra dos Pirineos ou da Convención). Pero a falta de preparación e as continuas derrotas obrigaron a Godoy a asinar a paz en 1795 (paz de Basilea), conseguindo este o título de Príncipe da Paz. A partir de entón, a política exterior de España orientouse a buscar e consolidar a alianza coa Francia revolucionaria para facer fronte ás ameazas de Gran Bretaña sobre o comercio americano; esta alianza asinou en 1796 (Tratado de San Ildefonso), o que provocou que os enfrontamentos cos ingleses fosen constantes.

Gaspar Melchor de Jovellanos. 1744-1811
(F. Goya).

► 23. Que reformas propoñía Jovellanos?

■ A fin do reformismo

O desenvolvemento da revolución francesa fixo que as posibilidades reformistas en España quedasen moi limitadas. Os gobernos de Carlos IV apoiaron aquelas iniciativas que se adecuaban aos seus intereses (fortalecemento do poder e incremento dos recursos fiscais) pero procuraron anular aquelas persoas ou programas que podían significar un perigo ou unha crítica ao sistema oficial. Deste xeito, os ilustrados e reformistas contaron co seu favor ou coa súa hostilidade, de acordo coas circunstancias ou as propostas realizadas. Algúns dos principais ilustrados como Cabarrús, Jovellanos ou Malaspina coñeceron épocas de apoio oficial e outras nas que sufriron persecución e cárcere.

O caso máis significativo foi o de **Jovellanos**. En 1795, por encargo da Sociedade Económica de Madrid, elaborou un *Informe sobre a lei agraria* en que criticaba os prexuízos que causaban a excesiva cantidade de terras amortizadas e vinculadas que existían en España, ao tempo que defendía: a desvinculación dos morgados, a transformación das terras de mans mortas e comunais en propiedade particular, o cerramento das fincas, a extensión dos contratos de longa duración e a liberdade comercial, baseada no xogo da oferta e demanda do mercado, como medios para favorecer a introdución de melloras e o aumento da produción. Estas propostas significaban un cambio radical na estrutura da propiedade e eran un ataque directo aos intereses da Igrexa e da nobreza. Polas súas ideas avanzadas foi condenado pola Inquisición a desterro e prisión en Mallorca.

22. A necesidade de transformar a propiedade

Debe cesar a facultade de vincular (...), de maneira que todos os cidadáns poidan dispor de todos os seus bens en vida e morte (...).

O mal que causaron os morgados é tan grande que non bastará evitar o seu progreso, se non se trata de aplicarlle outros remedios. O máis notable, se non o maior de todos os danos, é o que senten as mesmas familias para quen foi instituído. Nada é máis repugnante que ver sen establecemento nin carreira, e condenados á pobreza, ao celibato e á ociosidade, os individuos das familias nobres cuns primoxénitos que gozan pingües morgados. (...) Sería, pois, máis xusto (...) conceder facultades para vender fincas vinculadas. É verdade que por este medio se extenuarán algúns morgados e se acabarán outros; pero oxalá que así sexa! Tan perniciosos son ao Estado os morgados inmensos (...) como os moi curtos (...).

Dígnese, pois, V.A. de derrogar dun golpe as bárbaras leis que condenan a perpetua esterilidade tantas terras comunais (...); as que estancando a propiedade privada nas eternas mans de poucos corpos e familias poderosas, encarecen a propiedade libre e os seus produtos (...); as que obran o mesmo efecto encadeando a libre contratación dos froitos e as que, gravándoos directamente no seu consumo, reúnen todos os graos de funesta influencia.

Gaspar Melchor de JOVELLANOS. **Informe sobre a lei agraria**. 1795 [castelán]

As dificultades recadadoras e os cuantiosos gastos ocasionados polas guerras fixeron que os gobernos de Carlos IV, controlados por Godoy, aplicasen diversas reformas buscando incrementar os ingresos da Coroa: aumentaron os impostos, obrigaron aos grupos privilexiados a contribuír con donativos forzosos e levaron a cabo, en 1798, a primeira expropiación e venda de terras de mans mortas (desamortización de Godoy). Esta medida afectou as terras das institucións benéficas pertencentes á Igrexa (aproximadamente un sexto da propiedade eclesiástica en Castela); aínda que non alterou a composición social da propiedade nin beneficiou os campesiños, sentou un precedente para posteriores expropiacións e vendas.

■ Despotismo de Godoy e alianza con Napoleón

Gozando da confianza dos reis, Godoy foi acumulando títulos, honores e poder (Xeneralísimo dos Exércitos, Almirante de España e das Indias, Alteza Serenísimma...). Emparentado coa familia real polo seu matrimonio con María Teresa de Borbón (prima do rei), converteuse, a partir de 1800, no máximo responsable de toda a política da Coroa, actuando como un *alter ego* do rei e esixindo obediencia persoal a todas as autoridades. Coas súas actuacións, Godoy provocou as críticas e a oposición de numerosos grupos e personalidades: do príncipe de Asturias (Fernando), da Igrexa, da nobreza, dos ilustrados e tamén do pobo, molestos polo seu ascenso, pola súa intimidación cos reis, polo seu estilo de vida, pola acumulación de honores e riquezas e polo seu despotismo á hora de gobernar.

Paralelamente, o contexto internacional foi cada vez máis negativo e prexudicial para a Coroa de España. Os enfrontamentos bélicos contra Inglaterra foron continuos e provocaron a quebra do comercio con América, a ruína do Estado e unha crecente supeditación a Francia (gobernada por Napoleón desde 1799); os enfrontamentos navais hispano-franceses fronte aos ingleses foron desastrosos, acabando estes por conseguir o dominio absoluto dos mares tras a batalla de Trafalgar (1805).

Batalla de Trafalgar (W. E. Stuart).

Co obxectivo de causar graves prexuízos económicos a Gran Bretaña, en 1806 Napoleón decretou o **bloqueo continental** contra os seus barcos e mercadorías, así como a invasión daqueles países que non o respectasen. O non cumprimento deste boicot económico por parte de Portugal, tradicional aliado dos ingleses, levou a Napoleón a planificar a súa conquista contando co apoio de España. A cambio da autorización do paso por territorio español de tropas francesas, acordouse o reparto de Portugal e a creación do reino dos Algarves para Godoy (Tratado de Fontainebleau, 1807).

En 1808, os movementos das tropas francesas cara a Portugal e a ambición de Godoy provocaron un crecente malestar na Corte e no pobo. Os enfrontamentos dentro da propia familia real, cos intentos de Fernando de facerse co poder, levaron a Napoleón a considerar a posibilidade de facerse co control da monarquía española.

*Duque por usurpación
príncipe de iniquidad,
general de la maldad,
almirante de traición,
lascivo cual garañón,
de ramerías rodeado,
con dos mujeres casado,
en la ambición sin igual,
en la soberbia sin par,
la ruina del Estado.*

Décimas a Godoy. 1808

► 24. En que consistiu o bloqueo continental decretado por Napoleón e que repercusións tivo para España? ■

3. A Galicia borbónica

Na Galicia do século XVIII conviviron trazos do pasado con importantes novidades na economía e na sociedade.

1. As realizacións dos Borbóns en Galicia

No século XVIII, o Reino de Galicia mantivo a súa importancia estratéxica como baluarte marítimo avanzado na defensa do imperio colonial americano, fronte ao paso das armadas inimigas, fundamentalmente inglesas. Ante esta situación, os Borbóns e os seus gobernos interviñeron en Galicia creando novas institucións e servizos. Entre a súas principais realizacións destacan:

- **A Intendencia do Reino de Galicia.** Creada en 1712, foi definitivamente restablecida en 1718. O intendente tiña amplas funcións en temas relacionados co exército (recrutamento de soldados, aloxamento e abastecemento das tropas, fortificación das cidades), facenda (administración e control das rendas e contribucións reais), xustiza e policía (ordenanzas e proxectos de mellora de vilas e cidades). A súa sede foi establecida na Coruña e converteuse na principal institución potenciadora do desenvolvemento económico de Galicia. Deixou de funcionar a partir dos anos sesenta, aínda que o cargo non desapareceu ata a morte do marqués de Piedrabuena, o derradeiro intendente de Galicia, en 1775.
- **O arsenal de Ferrol e as fortificacións costeiras.** Galicia, pola súa situación xeoestratéxica, converteuse para os Borbóns no lugar onde recibir ou rexeitar os ataques das frots estranxeiras –especialmente as inglesas– que se dirixían a saquear as cidades costeiras españolas ou a capturar os barcos cargados de mercadorías procedentes de América. Ante esta situación, a meirande parte da costa galega foi reforzada con numerosas baterías e castelos. En 1726 Xosé Patiño, ministro de Filipe V, decidiu establecer en Ferrol a sede do Departamento Marítimo do Norte e unha das bases das Armadas reais. A partir de 1746, co marqués da Ensenada, ministro de Fernando VI, iniciouse a construción dos estaleiros e do arsenal que converteron a Ferrol na principal cidade de Galicia e en obxecto de admiración polos estranxeiros; é famosa a frase pronunciada polo ministro inglés W. Pitt, cando visitou a vila en 1776: *se Inglaterra tivese nas súas costas un porto como este, o seu Goberno protexeríao cunha robusta muralla de prata.*

Arsenal de Ferrol.

Para a formación dos mandos militares da Armada creouse, en 1776, a Academia de Garda Mariñas. A chegada masiva de poboación obrigou a engadir ao núcleo orixinario, o Ferrol vello, os novos barrios de Esteiro, para acoller aos traballadores, e o da Magdalena, ocupado principalmente polos oficiais da Armada; no seu deseño seguíronse trazados urbanísticos a base de cuadrículas (plano hipodámico) moi do gusto dos arquitectos ilustrados.

23. Ferrol, unha creación borbónica

Esta praza é agora o primeiro arsenal da Mariña de España. Foi o marqués da Ensenada quen fixo este establecemento, baixo o reinado de Fernando VI. (...) Este porto é magnífico pola súa posición, porque aproximarse a el por mar é como entrar nun río que non ten máis de 500 varas de ancho, defendido por diferentes fortes e que, en caso necesario, poden pechar cunha cadea; polo lado de terra pode ser socorrido con facilidade porque, antes de comezar o seu ataque, o inimigo ten que facer un desembarco e realizar unha marcha bastante longa. O dique que contén os barcos terá unhas 1.500 varas de longo e 500 ou 600 de ancho. Polo que se pode xulgar é unha fermosa obra, aínda que non está rematada (...). A nación móstrase aquí máis activa que en ningún outro lugar do reino; polo menos hai 6.000 obreiros empregados, sen contar 600 forzados, que chaman presidiarios. No porto había 30 barcos de liña, 7 fragatas e 6 urcas, especie de barco que se emprega para a guerra e o comercio. (...) Os cuarteis de Mariña son edificios fermosos e cómodos e forman un establecemento para 5.712 homes. (...) Antes do ano 1752 Ferrol non tiña aparencia de cidade, era unha pequena e sucia aldea de pescadores. A cidade, que construíron sobre un plano regular, foi aumentando constantemente desde esa época (...) e escoitei que agora ten uns 30.000 habitantes.

W. DALRYMPLE. **Viaxe por España e Portugal en 1774.** 1783 [francés]

- **Os Correos Marítimos e o comercio con América.** En 1764, o goberno de Carlos III estableceu na Coruña o Servizo de Correos Marítimos, unha compañía estatal de buques encargada de levar a correspondencia ao porto da Habana e (desde 1767) a Bos Aires, e que tamén podía transportar persoas e mercadorías, agás nos períodos bélicos nos que se transformaban en navíos de guerra. En 1765 o porto da Coruña foi autorizado para comerciar directamente con América. Ambas as concesións contribuíron a favorecer o crecemento comercial da Coruña e a renovación urbanística e portuaria da cidade.

►25. Valora as principais realizacións borbónicas en Galicia. ■

2. Galicia e as guerras dos Borbóns

As costas galegas, especialmente as rías de Vigo e Ferrol, sufriron, en varias ocasións, ataques dos ingleses durante as guerras nas que participaron os Borbóns.

- **Ataque a Vigo en 1702.** No contexto da Guerra de Sucesión, unha escuadra angloholandesa entrou na ría de Vigo perseguindo á frota española, escoltada por navíos franceses, coa intención de apoderarse das mercadorías e metais preciosos que transportaba desde América. As defensas terrestres foron reforzadas e tendidos cabos e cadeas no estreito de Rande para impedir o paso do inimigo. A prata do rei foi descargada e transportada en carros de bois para levala a Castela, pero o resto das mercadorías quedou nos buques agardando as decisións dos comerciantes de Sevilla. Na mañá do 23 de outubro de 1702, as tropas angloholandeses desembarcaron e tomaron Vigo, ao tempo que os seus buques lograban romper a barreira defensiva que protexía a frota española. Algúns destes buques foron capturados, pero a meirande parte deles foron incendiados e afundidos polas súas propias tripulacións. Desde entón 23 buques –os **galeóns de Rande**– xacen no fondo da ría, dando así pé á literatura e fantasía sobre os tesouros agachados no mar.

Ataque a Vigo en 1702.

- **Invasión inglesa de 1719.** Constituíu un episodio máis das guerras con Inglaterra durante o reinado de Filipe V, que desexaba recuperar pola forza das armas os territorios perdidos nos tratados de Utrecht-Rastadt. Coa intención de invadir Escocia, unha frota española partiu do porto de Cádiz e recalou na Coruña, onde os temporais fixeron fracasar a operación. Os ingleses responderon rapidamente enviando unha frota ao mando de Michells, quen atacou numerosos portos (Ribadeo, Chanteiro, Caión, Barizo, Fisterra) e decidiu conquistar Vigo, cidade pouco protexida e que tivo que capitular ante a imposibilidade de resistir. As tropas inglesas penetraron no interior ocupando Redondela, Marín e Pontevedra; pero a imposibilidade de manter esas conquistas e a resistencia popular fixeron que pouco despois os ingleses reembarcasen.
- **Ataque inglés a Ferrol en 1800.** Por ser base naval e arsenal da Armada, os ingleses bloquearon varias veces a entrada da ría, pero as súas defensas (castelos de San Filipe e A Palma) facían imposible calquera ataque por mar. En agosto de 1800, unha poderosa frota inglesa de máis de 13.000 homes realizou un desembarco en Doniños co obxecto de tomar o arsenal por terra. A pesar da súa inferioridade numérica, as tropas españolas lograron rexeitar os ingleses, que tiveron que reembarcarse precipitadamente aos poucos días.

► 26. Por que os portos galegos sufrían constantes ataques por parte dos ingleses? ■

3. Fidalgos e comerciantes

A sociedade galega do século XVIII caracterizouse polo mantemento dos seus grupos tradicionais e polo predominio da agricultura como base do desenvolvemento económico. No entanto, nese século, fidalgos e comerciantes consolidaron a súa relevancia social.

- Os **fidalgos**. Ante o absentismo da alta nobreza, os fidalgos convertéronse no grupo dominante na Galicia do século XVIII; controlaban o poder municipal (rexedores) e xudicial (xuíces, avogados, escribáns...) e tiñan unha importante participación nas institucións de goberno (Audiencia), eclesiásticas e militares existentes en Galicia. Contaban ademais, especialmente os asentados no mundo rural, con pequenos patrimonios en terras, aínda que a principal fonte de riqueza estaba no cobro das rendas dos foros que os fidalgos tomaron de terras pertencentes á igrexa e á nobreza e que despois subaforaban aos campesiños aumentándolles a renda.

24. Un patrimonio fidalgo

Primeiramente a casa, torre e capela coa súa horta cercada por alta muralla, con dous muiños coa auga necesaria para eles e a sobranza para os prados da horta de sementeira de 70 ferrados (...). Os campos de labradío que están baixo as fiestras da devandita casa cercados de muralla e que son máis de 200 ferrados de sementeira que producen cada quinquenio mil ferrados de todo froito (...). Ademais a viña que se inclúe dentro das citadas murallas que produce 40 moios de viño (...). Así mesmo, o bosque contiguo á casa formado por carballos, aciñeiras, piñeiral e toxal que teñen 150 ferrados, e o seu pombal (...). Ademais, os montes que chaman de Castiñeiras de máis de dúas leguas de contorno (...), e a granxa que chaman de Serra Seca (...). Os bens e efectos que pertencen ao referido morgado e as súas rendas importan 13.100 reais.

Reconto do patrimonio de Antonio Xacinto de Romay Armada e Sotomayor. 9-7-1743 [castelán]

A forza da fidalguía conseguiu anular a pretensión dos propietarios das terras de aumentar as súas rendas (que diminuíría a marxe de beneficios dos fidalgos) e conseguiu que os contratos forais se convertesen, na práctica, en perpetuos. Esta medida consolidou o papel dominante da fidalguía, pero permitiu aos campesiños que cultivaban terras aforradas (entre o 75% e o 90% do total) ter certos dereitos sobre elas.

A manifestación da súa riqueza era a construción dunha gran residencia, o pazo, rodeado das instalacións necesarias para a explotación agraria –adeegas, cabazos, fornos– e os elementos que simbolizaban a súa distinción: o escudo señorial e os que sinala o dito popular: *capela, pombal e ciprés, pazo é*.

O pazo, residencia fidalga.

25. A fidalguía intermediaria e a apropiación da renda da terra

Xoán de San Martín Pascual, rexedor de Santiago, foreiro do deán e cabido, acolle no lugar de Cibrán, freguesía de Marrozos, a Domingos de Cibrán, Alonso de Cibrán e outros, por vida de catro reis e renda e pensión de 51 ferrados de trigo e 30 ferrados de centeo, as mesmas que estipula o foro principal (...), e ademais diso deberán pagar a este rexedor, polo tempo que dure o foro, 32 ferrados de trigo de renda cada ano.

Contrato de subforo. Século XVIII [castelán]

- Os **comerciantes**. A existencia dos Correos Marítimos, o privilexio de poder comerciar con América, o funcionamento do Arsenal da Mariña, xunto coa existencia de importantes materias primas (como o liño e a sardiña) permitiron, ao longo do século XVIII, o incremento das actividades mercantís en Galicia, principalmente nos seus portos e, en especial, na Coruña. Cabe destacar a actuación de:
 - Xerónimo de Hijosa, comerciante castelán que se converteu no principal home de negocios de Galicia grazas aos negocios de reexportación de produtos europeos cara a América.
 - Antonio Raimundo Ibáñez, asturiano que puxo en marcha as Reais Fábricas de **Sargadelos**. Inicialmente (1791) foron un complexo siderometalúrxico para a fundición de ferro e a fabricación de potes e armamento para o exército; despois (a partir de 1803) as fábricas dedicáronse á fabricación de louza.
 - Os irmáns Lees, artesáns ingleses que montaron en Pontevedra en 1793 unha fábrica de tecidos de algodón e la onde se introduciron modernas máquinas e novos modelos de fabricación.
 - Os **fomentadores cataláns**, comerciantes que se asentaron, a partir de 1760, nas rías galegas coa finalidade de participar no negocio da venda da sardiña cara ao Mediterráneo. Introduciron novas técnicas na pesca (bous e xávega, barcos e rede de arrastre) e na salgadura (o prensado das sardiñas para extraer o aceite). Estas técni-

► 27. Cal era a actividade máis característica da fidalguía galega? ■

Antonio Raimundo Ibáñez. 1749-1809.

cas incrementaban os beneficios e os fomentadores cataláns fixéronse co control desta actividade, provocando tanto as críticas dos ilustrados galegos como diversas revoltas dos mariñeiros.

26. Os fomentadores cataláns e os seus métodos

Vivía esta [Galicia] no seo da paz e da abundancia (...) ata que chegaron os industriais cataláns (...), eses homes especuladores que só se moven polo interese. Organizándose en varias colonias de pescadores e traficantes pola costa, ocupan ata a máis pequena enseada, emprenden a ruína da súa pesca, estragan o comercio dos seus naturais (...), abusan da sinxeleza dos inxenuos pescadores, empéñanos con contratos que causan a súa ruína, e anticipándolles en viños e augardentes o valor do seu futuro traballo, vician os costumes e fomentan a súa ociosidade (...).

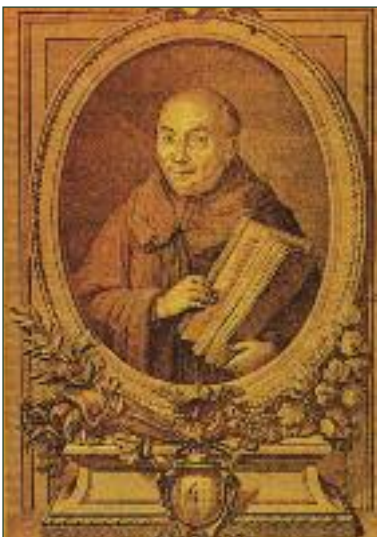
Preparan a sardiña os cataláns colocándoa en montóns, logo de que chegue ao almacén; e botando sobre cada catro millares como unha fanega e cuarto de sal, revólvena violentamente para que se mesture e incorpore. Poñéndoa sen orde nas barricas (onde se mantén durante quince días), destila boa cantidade de salmora que adoitan vender aos galegos. Logo ensartan as sardiñas polas cabezas nunhas delgadas variñas, lávanas en auga de mar e pasan ás barricas nas que se transportan, estirándoa coidadosamente. Feito isto, póñenas nunha prensa (chamada morto) composta dunha serie de pancas (...) que fan con cada barrica o mesmo oficio que unha viga nun lagar, prensándoas e esmagándoas de tal forma que as deixan secas e sen substancia, como se non tivesen outra finalidade que a de extraerlle a graxa.

Xosé CORNIDE SAAVEDRA. **Memoria sobre a pesca da sardiña nas costas de Galicia.** 1774 [castelán]

Xosé Cornide Saavedra. 1734-1803.

► 28. Por que criticaba Cornide o método dos cataláns da salgadura do peixe? ■

4. A Ilustración en Galicia

Ao longo do século XVIII xurdiron en Galicia iniciativas e manifestacións vinculadas ás preocupacións económicas e ideolóxicas da Ilustración. Entre os trazos específicos dos ilustrados galegos destacan:

- **Moderación das súas propostas.** A meirande parte dos ilustrados galegos foron eclesiásticos (Feixoo, Sarmiento, Sobreira...) ou fidalgos (Cornide, Monsoriú, Vicente do Seixo, Pedro Antonio Sánchez...) e foron partidarios de compaxinar a renovación e as reformas co mantemento da fe cristiá e da orde social, política e económica establecida. Todos eles acudiron ao poder real como factor dinamizador das transformacións e nunca puxeron en dúbida o sistema vixente.

◀ Frei Martiño Sarmiento. 1695-1771.

27. Ilustrados galegos máis destacados

- Benito Xerónimo FEIXOO E MONTENEGRO. 1676-1764
- Frei Martiño SARMIENTO [Pedro Xosé García Balboa]. 1695-1771
- Xoán Francisco CASTRO FERNÁNDEZ. 1721-1790
- Xosé CORNIDE SAAVEDRA. 1734-1803
- Bernardo HERBELLÁ DE PUGA. 1735-1807
- Xoán SOBREIRA SALGADO. 1746-1805
- Vicente do SEIXO. 1747-1802
- Pedro Antonio SÁNCHEZ VAAMONDE. 1749-1806
- Francisco Xabier SOMOZA DE MONSORIÚ. ?-1809
- Xoán Xosé CAAMAÑO E PARDO. 1761-1819
- Xosé Lucas LABRADA ROMERO. 1762-1842
- Antonio Raimundo IBÁÑEZ LLANO, marqués de Sargadelos. 1749-1809
- Luís Marcelino PEREIRA. ?-1811
- Xosé RODRÍGUEZ GONZÁLEZ. 1770-1824

Benito Feixoo. 1676-1764.

- **Crítica dos abusos sociais e dos atrancos legais e económicos.**

Aínda que partidarios do sistema, os ilustrados galegos criticaron os abusos dos privilexios sociais e económicos dos nobres e dos eclesiásticos, así como os obstáculos e atrancos técnicos e legais que impedían o desenvolvemento económico e o benestar da sociedade. Especialmente criticaron: a miseria en que vivía o campesiñado galego; o predominio da propiedade inmovilizada en mans da nobreza (os morgados) e dos eclesiásticos (mans mortas); o escaso rendemento que se obtiña das propiedades colectivas (montes comunais); o atraso técnico en todos os sectores produtivos; o excesivo número de impostos e taxas (especialmente a *loitosa* que debían pagar os campesiños ao señor pola morte dun familiar e que consistía na entrega do mellor animal); a dificultade das comunicacións; a ignorancia, a superstición e o atraso científico.

28. Denuncia das condicións de vida dos labregos

Sempre me aflixiu profundamente a infeliz constitución en que se atopan os labregos daquel reino [Galicia]. Unha gran multitude de homes (...) aínda que dedicando toda a súa vida ás maiores fatigas do traballo, viven na indixencia, escasamente alimentados, envoltos non rudo saial, e ás veces case espidos, oprimidos polos abusos dos señores, tiranizados polas inxustizas, arrastrados aos cárceres polos acredores, abatidos, en fin, e desprezados por todas as outras clases; estes homes son o espectáculo máis triste aos ollos de calquera que non renunciase por completo aos sentimentos de humanidade.

Pedro Antonio SÁNCHEZ. **Memoria (...) sobre o modo de fomentar nos labregos de Galicia as fábricas de curtidos.** 1782 [castelán]

Dá pena ver unha pobre muller aflixida pola morte do seu marido e fiel compañeiro dos seus traballos, rodeada regularmente dun fecundo número de nenos, como é normal nas galegas, espidos ou mal vestidos, penalidades que aínda se aumentan, por estar sen pai, ao que en canto sacan da casa para darlle sepultura, tamén se levan o mellor boi de labranza ou a mellor vaca de leite [loitosa].

Xoán Francisco CASTRO FERNÁNDEZ. **Discursos críticos.** 1770 [castelán]

- **Predominio das preocupacións e reformas económicas**, entre as que destacan:

- A **mellora das actividades agropecuarias** mediante a renovación técnica e o incremento da superficie cultivable, con actuacións como: selección e reparto de sementes, divulgación de novas técnicas agrarias (esterco, ferramentas...); así mesmo, propuxeron limitar os morgados e as terras de mans mortas e repartir os montes veciñais entre os campesiños

- A **defensa dos intereses pesqueiros galegos** fronte á explotación dos fomentadores cataláns, defendendo os procedementos tradicionais dos mariñeiros galegos. Pero as súas propostas fracasaron ante a maior rendibilidade dos procedementos dos cataláns.

Tear manual.

- A **potenciación da produción artesanal e industrial** mediante a introdución de novas técnicas, compra de maquinaria no estranxeiro, fomento da educación de artesáns e aprendices en escolas específicas e o apoio á creación de novos talleres e fábricas, especialmente as vinculados cos téxtiles e os curtidos.

- A **ampliación das actividades comerciais**, apoiando a mellora das estradas e dos portos e traballando para conseguir a liberdade de comerciar con América.

- O **fomento da educación e da renovación científica** como medio para superar o atraso existente e rexenerar a sociedade. Editaron numerosas memorias e cartillas prácticas para difundir as vantaxes dos novos avances científicos e técnicos, estableceron escolas de primeiras letras, crearon bibliotecas (como a Biblioteca do Consulado da Coruña fundada por Pedro Antonio Sánchez), fundaron escolas técnicas e profesionais (como a Escola de Náutica e a Escola de Comercio na Coruña ou a Escola de Debuxo de Santiago) e tentaron renovar os estudos da Universidade de Santiago (creación do Colexio de Cirurxía).

- O **descubrimento e defensa de Galicia**. A análise e o diagnóstico dos problemas e atrancos, así como a busca de solucións, levou a algúns ilustrados galegos a descubrir as especificidades da terra en que vivían e a defender o Reino de Galicia como unha entidade diferente, con personalidade propia. Neles produciuse a *primeira toma de conciencia da realidade diferencial galega* que se manifestou en: o estudo e descrición das súas terras, a defensa das súas riquezas fronte aos demais e no estudo e defensa da lingua galega.

29. A defensa do galego

Cómpre non aterrar a Alonsiño con castigos nin espiritalo coa Compañía e outros espantallos. Cariño, premio e emulación deben ser os seus atractivos e sobre todo ciencia, claridade e arte en ensinalle, pois teño a evidencia que hai moita falta diso en España (...). E quero que se lle ensine a lingua galega con especial coidado, ademais do que deba parolar cos outros nenos. Non penses en que se castelanice ata que saiba ben e con extensión o galego (...). É unha desalmada necidade impoñer os nenos galegos a xerga da gramática antes de saber con moita extensión a lingua galega e todas as voces da Historia Natural, polo menos das visibles do seu país. Faite cargo que ao portugués se lle

ensina o latín en portugués, ao francés en francés, ao italiano en italiano, ao inglés en inglés, ao sueco en sueco, ao castelán só en castelán. Pois, que tiranía é que ao galego non se lle ensine en galego o latín? (...). Había de queimar todo libro de gramática que pasase a Galicia e que non estivese explicado en lingua galega.

Frei Martín SARMIENTO. **Carta ao seu irmán**. 28-6-1758 [castelán]

- **Creación de institucións ilustradas** para levar á práctica os seus proxectos, destacando as seguintes:

- **Academia de Agricultura de Galicia**, fundada en 1765 na Coruña para analizar e poñer remedio á decadencia da agricultura galega, así como para difundir as novas técnicas agrícolas. Estaba formada principalmente por propietarios e cobradores de rendas e, aínda que elaboraron numerosos informes e memorias, as realizacións prácticas foron moi escasas. En 1774 foi disolta por falta de apoios e recursos.
- **Real Consulado da Coruña**, establecido en 1785 por Carlos III para o fomento do desenvolvemento económico. Realizou unha intensa actividade (apoio ás manufacturas, creación de escolas técnicas, edición de memorias e informes, divulgación de novas técnicas...). Entre as súas realizacións destaca a restauración e reparación do vello faro romano da Coruña, a Torre de Hércules (obra dirixida polo enxeñeiro militar Eustaquio Giannini co asesoramento do ilustrado coruñés Xosé Cornide).
- **Sociedades Económicas de Amigos do País de Santiago e de Lugo**, fundadas en 1784 e 1785, respectivamente. Tiñan tamén como obxectivo fomentar o desenvolvemento económico do seu territorio e lograr a participación da nobreza e do clero nesta rexeñeración.

A Sociedade de Santiago fomentou as industrias téxtiles a partir do desenvolvemento das plantas ben adaptadas ao país, como o liño e o cânabo, e estableceu escolas de fiado e unha industria de manteleira; tamén fundou unha escola de debuxo, outorgou premios a campesiños e artesáns como recoñecemento ao seu labor en favor da renovación e o progreso, e difundiu as novidades a través da *Revista Económica*.

A Sociedade de Lugo tivo unha actividade menos intensa que a de Santiago, pero tamén tentou contribuír ao fomento da industria téxtil e á creación de escolas de primeiras letras.

►29. En que centraron as súas críticas os ilustrados? Cales foron as principais preocupacións económicas?

►30. Cales foron as institucións ilustradas galegas máis destacadas? ■

Tema 5

Inicios e consolidación do réxime liberal

1. Crise do Antigo Réxime e revolución liberal / 2. A construción do Estado liberal
3. O Sexenio Democrático / 4. O modelo de Estado na España liberal

▶ En 1808 tivo lugar o inicio da revolución liberal e da guerra contra Napoleón coa aparición das xuntas, institucións que asumen a soberanía que ata entón posuía o monarca; era a fin do Antigo Réxime.

▶ O labor lexislativo realizado polas Cortes entre 1810 e 1812 foi a base do Estado liberal español.

▶ O acontecementos que tiveron lugar en España desde 1808 provocaron a reacción no imperio colonial español e, tras un período de guerras entre 1808 e 1824, declaráronse independentes case todas as colonias americanas.

▶ O liberalismo tardou en asentarse en España debido aos atrancos que os inimigos do cambio, os absolutistas, lograron impor durante o reinado de Fernando VII. O triunfo liberal e a súa consolidación tivo lugar durante o reinado de Sabela II.

▶ A tendencia liberal que dominou o panorama político foi a moderada.

▶ A revolución de 1868 expulsou á Sabela II de España. Pero as novas fórmulas políticas do Sexenio Democrático –monarquía democrática e república federal– fracasaron, retornándose á monarquía constitucional no fillo de Sabela, Afonso XII, en 1875.

CONTEXTO EUROPEO	REINADOS E ETAPAS	CRONOLOGÍA	CONFLICTOS BELICOS	RÉXIME POLÍTICO	FEITOS SIGNIFICATIVOS
	FERNANDO VII	1808	Guerra de Independencia	Carta outorgada	1808 > Constitución de Bayona
	Xosé I			Monarquía constitucional	1812 > Constitución de Cádiz
Congreso de Viena < 1815 > Santa Alianza	Sexenio Absolutista	1814		Monarquía absoluta	
Revolución liberal < 1820 >	Trienio Liberal	1820		Monarquía constitucional	1820 > Pronunciamiento de Riego
Congreso de Verona < 1823 >	Década Ominosa	1823		Monarquía absoluta	1823 > Cen Mil Filles de San Luis
Revoluciones liberales < 1830 >					
	SABELA II	1833	Primeira Guerra Carlista	Carta outorgada	1834 > Estatuto Real 1836 > Pronunciamiento da Granxa 1837 > Constitución 1839 > Convenio de Vergara
	Rexencia de María Cristina				
	Rexencia de Espartero	1840			
	Década Moderada	1843	Segunda Guerra Carlista	Monarquía constitucional	1845 > Constitución 1846 > Levantamento de Solís
Revolución en Europa, Manifiesto comunista < 1848 >	Bienio Progresista	1854			
	Década Moderada Unionista	1856			
AIT < 1864 >	Bienio Ultramoderado	1866			
	Gob. provisional Rexencia Serrano Amadeo I de Savoia	1868	Guerra de Cuba	Monarquía democrática	1868 > Revolución 1869 > Constitución
Unificación alemá e italiana < 1870 >	Primeira República Ditad. de Serrano	1871	Terceira Guerra Carlista	Rep. Federal Ditadura	1873 > Sublevación cantonal 1874 > Promanc. Martínez Campos 1875 > Restauración borbónica 1876 > Fín da Terceira Guerra carlista
	SEXENIO DEMOCRÁTICO	1873 1874 1875			

1. Crise do Antigo Réxime e revolución liberal

Entre 1808 e 1833 España viviu un longo proceso histórico caracterizado polo enfrontamento entre dous modelos políticos e ideolóxicos ben diferenciados: o absolutismo e o liberalismo. A influencia da revolución francesa de 1789 e a invasión napoleónica de 1808, marcan o inicio da revolución liberal española que tivo a súa máxima expresión no labor das Cortes de Cádiz e na Constitución de 1812. En 1814, o retorno ao poder de Fernando VII propiciou a restauración do absolutismo e do Antigo Réxime que, a pesar da paréntese liberal de 1820-23, se mantivo ata a morte do rei en 1833.

1. Liberalismo: principios e institucións

O liberalismo é unha corrente de pensamento que defende un novo concepto do poder e da sociedade baseado na liberdade (de aí o seu nome), igualdade xurídica, limitación da autoridade e participación política dos cidadáns fronte ao absolutismo e aos privilexios do Antigo Réxime.

■ Principios políticos e institucións

- Dereitos e liberdades individuais e inalienables que o Estado debe protexer.
- Igualdade de todos os individuos ante a lei.
- Limitación do poder político.
- Soberanía da nación como forma de lexitimización do poder.
- División tripartita do poder: executivo, lexislativo, xudicial, e o seu exercicio por institucións diferentes: Goberno, Cortes, Tribunais.
- Participación dos cidadáns no sistema político.
- Unha Constitución, ou lei suprema e fundamental, na que se recollan os principios políticos sobre os que se sustenta o exercicio do poder.
- Leis escritas e organizadas en códigos como medio de garantir o imperio do Dereito.
- Institucións representativas da vontade dos cidadáns (Parlamentos ou Cortes) compostas por membros escollidos mediante procesos electorais.

■ Principios económicos

- Respecto á propiedade privada individual considerada como un valor absoluto e a base de toda sociedade.
- Liberdade económica e de empresa baseada na libre iniciativa individual sen intervención do Estado nos asuntos económicos.
- Libre xogo da oferta e da demanda (a lei do mercado) como mecanismo xerador da riqueza e regulador de todas as actividades económicas (producións, prezos, salarios...).

O liberalismo é a expresión ideolóxica dos intereses da burguesía, convertida, no século XIX, no grupo hexemónico da sociedade, debido tanto ao desenvolvemento e expansión do comercio e da revolución industrial como ao triunfo das revolucións políticas liberais.

► 1. Que principios defende o liberalismo? ■

1. O liberalismo español

Non creades que os reis veñen enviados por Deus aos pobos, como vos predicán os que queren ser reis (...). A vontade dos pobos é a que fai os reis; e ela mesma desfainos cando estes abusan dos poderes que o pobo lles confiou. Un rei é un xeneral, un administrador nomeado pola nación para que vele sobre a súa defensa exterior, manteña a tranquilidade interior e promova a riqueza e prosperidade da nación e de todos os seus habitantes.

Antonio PEÑA. **O voto dun español**. 1808 [cast.]

Todos e cada un dos cidadáns que compoñen a sociedade, teñen dereito para intervir no establecemento das leis, porque neles reside a soberanía. Pero como de verificalo, indistinta e colectivamente, as discusións se eternizarían e o desconcerto sería o resultado, de aquí a necesidade de constituír o poder lexislativo da Nación (...).

O corpo lexislador deberá constar de individuos elixidos libre e espontaneamente polo pobo, en número proporcional á poboación do Estado, que teñan a calidade de cidadáns, e cunha conduta que non desmereza tan alta confianza. Estes serán os representantes da Nación, depositarios da súa confianza, órganos da súa vontade e aos seus desvelos confiaranse á elaboración das leis (...).

As Cortes, ou sexa o corpo lexislativo, corresponde elaborar a Constitución (...); redactar os códigos civil, criminal, económico e de rendas; determinar as relacións entre a Igrexa e o Goberno; deseñar os planos de ensinanza; confirmar ou derrogar os tribunais actuais (...); e, por último, establecer o sistema militar.

Xosé CANGA ARGÜELLES. **Reflexións sociais ou ideas para a Constitución española que un patriota ofrece aos representantes de Cortes**. 1811 [castelán]

2. A crise da monarquía e a invasión napoleónica

A negativa de Portugal a aceptar o bloqueio decretado por Napoleón contra Inglaterra, levou ao dirixente francés a planificar a súa conquista contando co apoio de España. Coaccionado por Napoleón, o goberno español dirixido por Godoy, secretario de Estado de Carlos IV, autorizou o paso por España de tropas francesas, acordando tamén o mutuo reparto de Portugal e as súas colonias e a creación dun reino dos Algarves para Godoy (Tratado de Fontainebleau, 1807).

■ A crise da monarquía española

A acumulación crecente de poderes e títulos por Godoy, e a súa influencia absoluta sobre os reis, xerou un forte resentimento en Fernando, fillo do rei e príncipe de Asturias. Temeroso de ver limitadas as súas posibilidades de gobernar, foi creando un grupo opositor dentro da Corte formado, fundamentalmente, por aristócratas. Este *partido fernandino* recorreu ás sátiras para desprestixiar o valido e os reis, así como ás conspiracións para desprazar a Godoy do goberno e facer abdicar a Carlos IV. A posibilidade de que Godoy fose rei dos Algarves acelerou os planos subversivos de Fernando, pero estes foron descubertos e abortados en outubro de 1807.

► Celebración da abdicación de Carlos IV tras o Motín de Aranjuez (Z. González. M. Alegre).

A comezos de 1808, a entrada e presenza das tropas francesas en España causou un forte malestar popular. Así mesmo, Godoy –que sospeitaba da xogada de Napoleón de facerse co dominio de España, ademais de Portugal– propuxo a Carlos IV a retirada cara a América (como xa fixeran os reis de Portugal). O traslado dos reis a Aranjuez incrementou os temores populares, temores que foron aproveitados polos partidarios do príncipe Fernando para continuar conspirando.

En marzo de 1808 produciuse o **Motín de Aranjuez**. Grupos de alborotadores, contando co apoio dos gardas e dos nobres partidarios de Fernando, asaltaron o pazo real e, mediante un golpe de Estado, obrigaron a Carlos IV a abdicar no seu fillo Fernando, que foi recoñecido como rei de España. Temeroso da evolución dos acontecementos, Carlos IV pediu axuda a Napoleón.

2. Carlos IV pide axuda a Napoleón

Señor meu irmán: VM saberá sen dúbida con pena os sucesos de Aranjuez e as súas resultas (...). Eu non renunciei en favor do meu fillo senón pola forza das circunstancias, cando o estrondo das armas e os clamores dunha garda sublevada me facían coñecer a necesidade de escoller entre a vida ou a morte, e a esta última seguiría a da raíña. Eu fun forzado a renunciar (...).

Dirixo a VM. unha protesta contra os sucesos de Aranjuez e contra a miña abdicación. Entrégome e enteiramente confío no corazón e amizade da VM.*

CARLOS IV. **Carta a Napoleón**. 23-3-1808 [castelán]

[* A protesta consta nun documento asinado polo monarca o 21 de marzo no que dicía: *Protesto e declaro que o meu decreto de 19 de marzo, no que abdiquei a Coroa en favor do meu fillo, foi un acto ao que me vin obrigado contra a miña vontade, para evitar males maiores e a efusión de sangue dos meus amados vasallos. En consecuencia, debe ser considerado nulo e sen ningún valor*].

► 2. Cales foron as causas do Motín de Aranjuez?

■ As abdicacións de Baiona e o reinado de Xosé I Bonaparte

Os sucesos de Aranjuez foron para Napoleón un claro testemuño da crise política e da decadencia da monarquía española. Coa escusa de mediar nas súas disputas, reuniu en Baiona (Francia) os membros da familia real española. Alí, Fernando foi obrigado a devolver a coroa a seu pai Carlos quen, a súa vez, cedeu os seus dereitos a Napoleón; a cambio, ambos foron recompensados con cuantiosas posesións, rendas e privilexios en Francia. Despois, Napoleón nomeou o seu irmán Xosé, daquela rei de Nápoles, como rei de España.

3. Cesión da Coroa española a Napoleón

Art.1. SM o rei Carlos, que non tivo en toda a súa vida outra mira que a felicidade dos seus vasallos (...) resolveu ceder, como cede pola presente, todos os seus dereitos ao trono das Españas e das Indias á SM o emperador Napoleón, como o único que, no estado a que chegaron as cousas, pode establecer a orde; entendéndose que esta cesión só ha de ter efecto para facer gozar aos seus vasallos das condicións seguintes:

1. A integridade do reino será mantida (...).
2. A relixión católica, apostólica e romana será a única de España (...).
3. S.M. o Emperador obrígase a dar asilo nos seus Estados ao rei Carlos, á súa familia, ao Príncipe da Paz, (...), os cales gozarán en Francia dun rango equiparable ao que tiñan en España.

Convenio entre Carlos IV e Napoleón. 5-5-1808 [castelán]

O príncipe de Asturias adhiñese á cesión feita polo rei Carlos dos seus dereitos ao trono de España e das Indias a favor da SM o Emperador dos franceses, rei de Italia e Protector da Confederación do Rin e renuncia a todos os dereitos que posúe como príncipe de Asturias á Coroa de España.

Convenio entre Fernando, príncipe de Asturias, e Napoleón. 10-5-1808 [castelán]

Napoleón, pola graza de Deus Emperador dos franceses (...) a todos os que o presente viren, saúde. Facéndonos saber a Xunta de Estado, o Consello de Castela, a vila de Madrid etc., por representacións, que o ben de España esixía que se puxese un pronto termo ao interregno, resolvemos proclamar rei das Españas e das Indias ao noso moi amado irmán Xosé Napoleón, actual rei de Nápoles e Sicilia.

NAPOLÉON. Decreto de cesión da Coroa española. 6-6-1808 [castelán]

Coa finalidade de conseguir partidarios, Napoleón convocou en Baiona unha Asemblea ou xunta de deputados españois representantes dos tres estamentos tradicionais. Despois de xurar fidelidade ao novo rei, Xosé I Bonaparte, a Asemblea de Baiona aprobou unha lei na que se regulamentaban as relacións entre o novo rei e os seus súbditos.

4. Principios políticos do réxime de Xosé I

No nome de Deus Todopoderoso, don Xosé Napoleón, pola graza de Deus, rei das Españas e das Indias: Oída a Xunta Nacional, congregada en Baiona por orde do noso moi querido e moi venerado irmán Napoleón, emperador dos franceses (...), decretamos a presente Constitución (...).

Art.1. A relixión católica, apostólica e romana, en España e en todas as posesións españolas, será a relixión do rei e da nación, e non se permitirá ningunha outra. (...)

Art.61. Haberá Cortes ou Xuntas da nación compostas de 172 individuos, divididos en tres estamentos, a saber: o estamento do clero, o da nobreza e o do pobo. (...)

Art.72. Para ser deputado polas provincias ou polas cidades necesítase ser propietario de bens raíces. (...)

Art.96. As Españas e as Indias gobernaranse por un só código de leis civís e criminais.

Art.97. A orde xudicial será independente nas súas funcións. (...)

Art.117. O sistema de contribucións será igual en todo o reino. (...)

Art.140. Os servizos e talentos serán os únicos que proporcionen ascensos.

Constitución de Baiona. 6-7-1808 [castelán]

Xosé I Bonaparte. 1768-1844 (F. Gérard).

CARTA OUTORGADA. Constitución promulgada polo xefe de Estado sen participación da representación popular. É unha concesión que outorga o soberano, autolimitando así a soberanía real absoluta.

Aínda que se trataba dunha lei fundamental do reino, non era propiamente unha Constitución, xa que non foi obra da Asemblea de Baiona, senón do propio rei; tiña, pois, o carácter dunha **Carta Outorgada** na que Xosé I se autolimitaba no exercicio dos seus poderes. Esencialmente conservadora, establecía unha monarquía na que o rei seguía sendo o centro e de todo o sistema:

- Recollía unha certa separación e limitación de poderes coa creación dun Senado, encargado de vixiar as liberdades básicas; dun Consello de Estado, con voto consultivo sobre os proxectos de lei; e dunhas Cortes, divididas nos tres estamentos tradicionais, con competencias nos asuntos fiscais e orzamentarios.
- Quedaban garantidos a oficialidade da relixión católica, a responsabilidade dos ministros, a unidade lexislativa para todo o reino, a igualdade contributiva, a supresión de certos privilexios e a defensa de certas liberdades individuais.

Sátira de Xosé I.

En resumo, era unha mestura de trazos tradicionais e novos que, aínda que non tiveron unha aplicación práctica na súa totalidade debido ás circunstancias bélicas polas que atravesaba o país, supuxeron unha ruptura coa tradición política do Antigo Réxime.

Xosé I intentou gobernar en España animado de boas intencións de cambio e renovación. Pero o país libraba unha guerra contra os intentos de Napoleón de conquistar España, de modo que tivo que sufrir o desprezo das masas populares que o satirizaron con numerosos alcumes (*Pepe Botella, Rei Pepino, Rei de naipes...*).

Entre as súas **reformas** destacan:

- A supresión dos dereitos señoriais, a redución das ordes relixiosas masculinas e a eliminación das aduanas interiores, ao tempo que potenciou a liberdade económica, a creación de escolas e a transformación urbanística de Madrid.
- O intento de centralización e racionalización da administración mediante a división do país, a imitación do modelo francés, en 38 distritos; era un modelo que rachaba coas unidades administrativas e territoriais ata entón vixentes.

En xeral, estas medidas tiveron unha escasa eficacia práctica debido ás dificultades da guerra. Nas súas tarefas de goberno Xosé I Bonaparte estivo apoiado por un reducido grupo de españois, os **afrancesados**, convencidos de que o reformismo autoritario era o único medio para lograr a renovación e o cambio en España.

A derrota dos franceses provocou a saída de España de Xosé I e o exilio dos afrancesados. A finais de 1813 Napoleón devolveu a coroa española a Fernando VII (Tratado de Valençay).

■ A guerra contra Napoleón

O traslado da familia real a Francia provocou un gran malestar en Madrid. O **Dous de Maio de 1808**, os madrileños amotináronse contra os france-

►3. Comenta a actuación política de Xosé I mentres foi rei de España. ■

ses; as noticias da rebelión e da súa sanguenta represión provocaron a sublevación xeral en toda España. Esta insurrección popular marcou o inicio dunha longa e cruenta guerra. Ante a escaseza de tropas españolas, a loita e defensa do territorio foi asumida polas masas populares. En xeral, predominou un patriotismo fanático defensor da tradición, da relixión e dos dereitos do rei Fernando VII.

5. A defensa da patria, da relixión e do rei

Pregunta.– Dime fillo: que es ti?

Resposta.– Son español, pola graza de Deus.

P.– Que quere dicir ser español?

R.– Home de ben.

P.– Cantas obrigacións ten un español?

R.– Tres: ser cristián e defender a patria e o rei.

P.– Quen é o noso rei?

R.– Fernando VII. (...)

P.– Quen é o inimigo da nosa felicidade?

R.– O emperador dos franceses. (...)

P.– É pecado asasinar un francés?

R.– Non, padre; faise unha obra meritoria librando á patria deses violentos opresores. (...)

P.– Cal debe ser a política dos españois?

R.– As máximas de Xesús Cristo. (...)

P.– Que felicidade debemos esperar? (...)

R.– A seguridade nos nosos dereitos, o libre uso do noso santo culto, o restablecemento monárquico de acordo coas Constitucións españolas (...)

P.– Quen debe restablecelas e aseguralas?

R.– A España reunida en Cortes, a quen só compete este dereito, logo de que sacuda o xugo estranxeiro.

P.– Quen nos autoriza a esta grande empresa?

R.– Fernando VII, a quen desexamos de todo corazón ver entre nós polos séculos dos séculos. Amén.

Catecismo civil e breve compendio das obrigacións do español. 1808 [castelán]

O Dous de Maio de 1808 en Madrid (F. Goya).

A superioridade militar dos franceses obrigou aos españois a adoptar a guerra de guerrillas para defendérense. A **guerrilla** baséase na formación de pequenas partidas ou cuadrillas de homes que, apoiándose no coñecemento do terreo e contando coa axuda da poboación, atacaba as tropas francesas en accións limitadas sen presentar nunca unha batalla frontal. Algúns xefes das partidas de guerrilleiros, como Espoz Mina, Xoán Martín Díaz, o *Empecinado*, o cura Merino, pasaron a se converter en heroes populares e as súas fazañas foron recollidas pola literatura e a tradición oral. Os españois contaron coa axuda inglesa para expulsar os franceses.

Xoán Martín Díaz, o Empecinado.
1775-1825.

Monumento aos herois da batalla de Ponte Sampaio (Pontevedra).

Na guerra contra os franceses, tamén coñecida como de Independencia, diferéncianse tres **fases**:

- A **primeira fase** (maio-novembro de 1808) estivo caracterizada polo **intento de ocupación francesa** e o **levantamento popular** dos españois, que fixo fracasar os planos de Napoleón de ocupar rapidamente o país. Destaca a vitoria de Bailén, onde foi derrotado o exército francés de Andalucía e obrigou a Xosé I e ás súas tropas a retirarse cara a Vitoria.
- A **segunda fase** (novembro de 1808-xaneiro de 1812) foi de claro **dominio francés** grazas ao grande exército (máis de 250.000) dirixido polo propio Napoleón. As principais cidades tiveron que capitular tras sufrir heroicas resistencias (como a de Zaragoza, onde destacaron o xeneral Palafox e Agostiña de Aragón), e prolongados sitios (caso de Xirona defendida por Álvarez de Castro).

Ao mesmo tempo, as tropas inglesas enviadas en axuda dos españois, eran perseguidas ata A Coruña, onde reembarcaron despois de perder o seu xefe, sir John Moore, na batalla de Elviña (16-1-1809). Unicamente Cádiz e Lisboa resistiron á ocupación francesa amparadas nas súas defensas e nas axudas británicas.

En **Galicia**, tras unha inicial ocupación (xaneiro de 1809) polas tropas de Soult e Ney, a liberalización do territorio foi realizada fundamentalmente polo pobo. Numerosas partidas de guerrilleiros, moitas delas

financiadas polos mosteiros, atacaron constantemente os franceses. Cidades, vilas e aldeas sufriron asedios e saqueos. A resistencia popular foi clave en accións como a reconquista de Vigo (28-3-1809), realizada pola acción conxunta de Mauricio Troncoso (abade do Couto, quen mobilizou os campesiños da comarca do Condado e do Rosal) e as partidas de Morillo e Bernardo González, *Cachamuña*, ou a batalla de Ponte Sampaio, preto de Pontevedra (xuño de 1809). A oposición popular e o illamento con respecto ao resto dos exércitos fixeron que os franceses abandonasen rapidamente Galicia (finais de xuño de 1809), converténdose así no primeiro territorio liberado do dominio francés. A guerra deixou unha forte pegada en Galicia; aínda hoxe algúns topónimos lembran os lugares onde estivo ou se combateu ao francés e numerosas festas e tradicións orais relatan episodios daquela loita.

6. A guerra contra os franceses

7. O canón de pau

Os que subscriben, maiores de cincuenta anos, naturais e veciños da parroquia de Augasantas no concello de Cotobade, afirman e declaran que repetidas veces escoitaron aos seus pais, avós e outros habitantes en Cotobade, moitos deles testemuñas de vista, os seguintes sucesos públicos e notorios en toda a comarca:

Que cando se coñeceu en Cotobade, a comezos do ano 1809, a noticia de que as tropas francesas se apoderaran de Pontevedra (...) [os veciños] levantáronse como un só home dispostos a defender a forza das súas vidas a honra dos seus fogares e a independencia da patria.

Axudados por paisanos de Montes e Tabeirós, colleron e pasaron polas armas, unha mañá de febreiro do citado ano, os tres destacamentos franceses, logrando escapar con vida unicamente un soldado, quen puido levar a Pontevedra a noticia da desfeita. Ao día seguinte defendéronse con brío os cotobadenses en Porto Bora e rexeitaron en Tenorio numerosas tropas invasoras. Formaron cordón e atrincheiráronse na Costa da Salada; a falta de mellores armas, fabricaron chuzos de ferro, a modo de baionetas con dous fíos e mango de madeira e construíron canóns con troncos de árbores baleirados e protexidos con abrazadeiras de ferro. Outro medio de defensa constituíano as pedras que botaban a rodar desde os cumes dos rochedos para esmagar franceses, e cando estes se achegaban para observar, os cotobadenses para simular que eran moitos, acudían ao estrataxema de colocarse algúns en liña de defensa mentres outros facían combinadas e repetidas evolucións arredor dalgún outeiro (...).

Todo isto o escoitamos repetidas veces e témolo por certo e indubidable. En confirmación disto asinamos este relato en Augasantas a once de agosto de mil novecentos nove.

Relato de dez veciños de Cotobade. 11-8-1909 [castelán]

Os xenerais da comarca do Ulla manteñen as tradicións orais relacionadas coa presenza das tropas francesas en Galicia e recitan coplas que lembran aqueles feitos.

- Alto! Quen vive?
Son un correo francés
que no nome do embaixador
nos enviaron a España
a amañar a vosa nación.
- España ten quen a amañe
e sen máis explicacións
xa vos podeades volver
sen expor máis razóns.

- A **terceira fase** (xaneiro de 1812-abril de 1814) estivo marcada polo **repregamento francés e a ofensiva hispanoinglesa**. A campaña de Rusia obrigou a Napoleón a empregar parte das tropas que estaban en España, situación que foi aproveitada polas tropas anglohispanas comandadas por Wellington, que conseguiron a vitoria de Arapiles (preto de Salamanca) en 1812, vitoria que obrigou aos franceses a abandonar o sur da Península. A continua diminución dos efectivos franceses, para facer fronte ás guerras que Napoleón mantiña en Europa, permitiu aos exércitos de Wellington gañar as batallas de Vitoria e San Marcial en 1813. A guerra rematou en 1814 co triunfo de españois e ingleses.

►4. Fai un cadro esquemático coas fases da guerra contra os franceses e as súas características. ■

3. As Cortes de Cádiz e a Constitución de 1812

A pasividade das autoridades establecidas ante as abdicacións de Baiona e a invasión das tropas francesas provocou que as elites dominantes, co apoio do pobo, creasen novas institucións de goberno –as Xuntas– que se encargaron non só da loita contra o francés, senón de propugnar medidas para reformar o sistema político vixente.

■ A formación das Xuntas de Goberno

En maio e xuño de 1808, numerosas vilas e cidades formaron Xuntas de Goberno. De composición moi variada e, en moitos casos, controladas polos grupos dominantes tradicionais, estas xuntas representaron unha ruptura coa orde política ata entón vixente e unha nova concepción do poder que podemos considerar revolucionaria. Fundamentando a súa lexitimidade na vontade popular e colectiva de defensa do país, as xuntas asumiron o poder supremo e a soberanía na súa xurisdición, substituíron ou incorporaron ás institucións e ás autoridades tradicionais e declararon a guerra a Francia. En cada poboación xurdiu unha Xunta local e todas elas estiveron baixo a autoridade dun número reducido de Xuntas supremas provinciais.

En **Galicia**, a sublevación contra os franceses iniciouse na cidade da Coruña. Os sublevados, formaron rapidamente unha Xunta Suprema do Reino, da que formaba parte o Capitán Xeneral e representantes das sete cidades cabeza das tradicionais provincias galegas. Esta Xunta Suprema asumiu a soberanía, organizou a defensa e coordinou o labor das Xuntas locais.

8. As Xuntas de Goberno asumen a soberanía e organizan a resistencia

Galegos: chorastes a sorte do voso amable Fernando; arde nos vosos corazóns o horror á perfidia coa que foi seducido, temedes pola vosa sagrada relixión, (...) mirades xa na vosa imaxinación profanados os altares (...). Chegou o caso: o voso reino (...) resumiu a autoridade soberana, que en tales circunstancias lle compete por dereito, e fai dela o primeiro exercicio, condescendendo aos vosos desexos tan ruidosamente declarados. Tedes xa caudillo; tómanse as decisións máis vigorosas; correde pois ás armas, vamos defender a causa de Deus, o honor da nosa Patria, as nosas vidas e facendas (...).

Galegos: alistádevos de dez a corenta anos, pois mellor é morrer pola vosa relixión e os vosos fogares e a vosa Patria, que ir cegos ao matadoiro por satisfacer unha ambición desmesurada.

XUNTA SUPREMA DO REINO DE GALICIA. **Proclama.** 5-6-1808 [castelán]

►5. Por que a actuación das xuntas tivo carácter revolucionario? ■

Para maior coordinación, as Xuntas provinciais formaron a **Xunta Suprema Central Governativa de España e Indias** que exerceu o goberno de España desde setembro de 1808. A partir de xaneiro de 1810 foi substituída polo **Supremo Consello de Rexencia**.

■ As Cortes de Cádiz e a abolición do Antigo Réxime

Durante a guerra, entre as elites dirixentes foise estendendo a idea da necesidade de convocar unhas Cortes xerais e extraordinarias para coñecer a vontade do país e impoñer as reformas que fosen necesarias, aínda que existían fortes discrepancias sobre as medidas a tomar. Para uns, a maioría dos nobres e eclesiásticos, tratábase de restablecer o sistema político tradicional (poder absoluto do rei auxiliado polas Cortes estamentais). Para outros, os partidarios do liberalismo, era necesario realizar grandes cambios e transformacións, restrinxir o poder real e establecer unha Constitución baseada na soberanía do pobo e na separación de poderes.

Tras realizar unha *consulta ao país* para coñecer os problemas e as medidas sobre as que debían deliberar, e dun proceso electoral moi complexo, as Cortes reuníronse en Cádiz o 24 de setembro de 1810. En liñas xerais, predominaron os deputados das clases medias urbanas e instruídas; o grupo maioritario estivo constituído polos eclesiásticos, seguido dos avogados, xente da administración e dos militares; foron escasos os comerciantes, así como as altas xerarquías eclesiásticas e a nobreza, e non asistiu ningún artesán nin campesiño. En canto ás tendencias ideolóxicas, pódense agrupar en dúas predominantes e antagónicas: os partidarios da liberdade e das reformas radicais –**liberais**– e os que se opoñían a eles, partidarios do mantemento da soberanía real –**realistas, absolutistas**– (ou servís, de *ser vil* como, de forma pexorativa, foron denominados polos seus contrarios).

Xuramento dos deputados das Cortes de Cádiz (J. Casado del Alisal).

As Cortes de Cádiz realizaron un intenso labor lexislativo. Ademais da Constitución, promulgada en 1812, elaboraron numerosos decretos polos que se eliminaban as estruturas e os fundamentos xurídicos do Antigo Réxime e se establecía un novo modelo político, administrativo, social e económico inspirado nos principios ideolóxicos do liberalismo. Entre estes **decretos** destacan:

- **A proclamación da soberanía nacional e a separación de poderes** (1810). Foi a primeira medida que tomaron os deputados de Cádiz, establecendo unha nova lexitimidade política: fronte á soberanía real de orixe divina, proclamaron a soberanía nacional, soberanía que residía nas Cortes; fronte ao poder absoluto defenderon a separación de poderes.

► 6. Que tendencias ideolóxicas estaban presentes nas Cortes de Cádiz? ■

9. Soberanía nacional e separación de poderes

Os deputados que compoñen este Congreso, e que representan á nación española, decláranse lexitimamente constituídos en Cortes xerais e extraordinarias e que reside nelas a soberanía nacional.

As Cortes (...) recoñecen, proclaman e xuran de novo polo seu único e lexítimo rei ao señor don Fernando VII de Borbón; e declaran nula, de ningún valor nin efecto a cesión da Coroa que se di feita a favor de Napoleón, non só pola violencia que interveu naqueles actos inxustos e ilegais, senón principalmente por faltarlle o consentimento da nación.

Non convindo queden reunidos o poder lexislativo, o executivo e o xudicial, declaran as Cortes xerais e extraordinarias que se reservan o exercicio do poder lexislativo en toda a súa extensión.

As Cortes (...) habilitan os individuos que compoñían o Consello de Rexencia para que (...) exerzan o poder executivo.

CORTES DE CÁDIZ. **Decreto I.** 24-9-1810 [castelán]

- **A abolición dos señoríos xurisdiccionais e dos privilexios de orixe feudal** (1811). A xustiza, que ata entón estaba en mans da nobreza e da Igrexa, pasou ao Estado. No entanto, o decreto distinguía entre os señoríos xurisdiccionais, que quedaban anulados, e os territoriais, que eran recoñecidos como propiedade privada. En xeral, a abolición dos señoríos xurisdiccionais non afectou os dereitos dos nobres sobre a propiedade da terra, senón que incluso, naqueles casos nos que os dereitos eran confusos, lograron ampliar a propiedade territorial.

► 7. No primeiro decreto das Cortes de Cádiz establecéronse as bases dun novo modelo político de Estado, compárao co modelo político do Antigo Réxime. ■

10. Supresión dos señoríos xurisdiccionais

Art.1. Desde agora quedan incorporados á nación todos os señoríos xurisdiccionais (...).

Art.4. Quedan abolidos os ditados de vasalos e vasalaxe e as prestacións, tanto reais como persoais, que teñan a súa orixe en título xurisdiccional, a excepción dos que procedan de contrato libre en uso do sagrado dereito da propiedade. (...)

Art.5. Os señoríos territoriais quedan desde agora como os demais dereitos de propiedade particular, se non son daqueles que, pola súa natureza, deben incorporarse á nación (...).

Art.7. Quedan abolidos os privilexios chamados exclusivos, privativos e prohibitivos que teñan a mesma orixe de señorío, como son os de pesca, caza, forno, muíños, aproveitamento de augas, montes, e demais, quedando ao libre uso dos pobos, segundo o dereito común e as regras municipais establecidas en cada lugar (...).

Art.14. En adelante, ningún poderá chamarse señor de vasalos, exercer xurisdicción, nomear xuíces nin usar de privilexios e dereitos comprendidos neste Decreto.

CORTES DE CÁDIZ. **Decreto LXXXII sobre incorporación dos señoríos xurisdiccionais á nación.** 6-8-1811 [castelán]

Así mesmo, as Cortes de Cádiz decretaron:

- A liberdade de imprenta sen censura previa (1810).
- A regulamentación do poder executivo, incluíndo a responsabilidade dos ministros (1811).
- A formación dos Concellos populares e das Deputacións provinciais (1812).
- A creación do Tribunal Supremo de Xustiza, a dos partidos xudiciais (1812) e a reforma das Audiencias.
- A supresión do Tribunal da Inquisición (1813).

►8. Que decretos das Cortes de Cádiz tiñan maior efecto revolucionario? ■

O conxunto dos decretos e reformas das Cortes de Cádiz aboliron legalmente o Antigo Réxime, polo que son consideradas como revolucionarias. Pero as masas populares, que constituían a maioría da poboación, viron esas reformas como estrañas e deron crédito ás prédicas dos eclesiásticos, que as presentaban como atentatorias contra a relixión e os costumes tradicionais.

Inquisidor enfermo polo efecto da Constitución.

■ A Constitución de 1812

Coñecida popularmente como *a Pepa* porque foi aprobada o 19 de marzo de 1812 (aniversario do acceso ao trono de Fernando VII), a Constitución recollía o espírito e as ideas liberais e establecían un novo modelo político baseado na:

- **Soberanía da nación**, entendida como soberanía popular. O pobo é o posuidor do poder, poder que exerce por delegación nos seus representantes elixidos mediante sufraxio. Deste xeito, recoñécese o sufraxio universal masculino indirecto tanto para a elección dos deputados a Cortes como dos alcaldes e rexedores dos concellos.

- **Monarquía** como forma de goberno, pero unha monarquía na que o poder do rei estaba limitado e restrinxido a unhas determinadas funcións.
- Ríxida **separación de poderes**: poder executivo exercido polo rei que é, ao mesmo tempo, xefe de Estado e de goberno; poder lexislativo exercido polas Cortes e o xudicial polos tribunais de xustiza.
- Defensa dos **dereitos e liberdades** dos cidadáns. Espallados ao longo de toda a Constitución aparecen recollidos: o recoñecemento da liberdade, especialmente a de opinión e imprenta; a igualdade de todos ante a lei e ante as cargas do Estado, sexan estas fiscais (pago proporcional á riqueza) ou militares (servizo militar obrigatorio); recoñecemento da propiedade privada individual como un dereito básico garantido polo Estado. Para asegurar a orde pública e a defensa das liberdades e da Constitución creouse a Milicia Nacional.
- **Unitarismo e centralismo político**. Fronte á diversidade lexislativa e administrativa do Antigo Réxime, imponse unha única lexislación que eliminaba os particularismos dos antigos reinos e privilexios forais.
- **Catolicismo de Estado**, declarando a relixión católica como oficial e única autorizada.

MILICIA NACIONAL. Forza cívico-militar creada polas Cortes de Cádiz para manter a orde pública. Foi empregada polos gobernos liberais progresistas e suprimida polos absolutistas e liberais moderados.

► 9. Sintetiza os principios fundamentais que recolle a Constitución de 1812 en relación á soberanía, aos dereitos individuais e liberdades e á relixión. ■

11. A monarquía liberal

No nome de Deus todopoderoso, Pai, Fillo e Espírito Santo, autor e supremo lexislador da sociedade. As Cortes xerais e extraordinarias da nación española (...) decretan a seguinte Constitución (...):

Art.1. A nación española é a reunión de todos os españois de ambos hemisferios. (...)

Art.3. A soberanía reside esencialmente na nación e polo mesmo pertence a esta exclusivamente o dereito de establecer as súas leis fundamentais. (...)

Art.4. A nación está obrigada a conservar e protexer (...) a liberdade civil, a propiedade e os demais dereitos lexítimos de todos os individuos que a compoñen. (...)

Art.8. Tamén está obrigado todo español, sen distinción ningunha, a contribuír en proporción dos seus haberes para os gastos do Estado. (...)

Art.12. A relixión da nación española é e será perpetuamente a católica, apostólica, romana, única verdadeira (...) e prohíbe o exercicio de calquera outra.

Art.14. O goberno da nación española é a monarquía moderada hereditaria.

Art.15. A potestade de facer leis reside nas Cortes co rei.

Art.16. A potestade de facer executar as leis reside no rei.

Art.17. A potestade de aplicar as leis en causas civís e criminais reside nos tribunais.

Art.131. As facultades das Cortes son: Propoñer e decretar as leis (...). Fixar os gastos da Administración pública (...) Establecer anualmente as contribucións e impostos (...) Protexer a liberdade política da imprenta (...) Facer efectiva a responsabilidade dos Secretarios de Despacho (...).

Art.172. As restricións da autoridade do rei son as seguintes: (...) Non pode impedir, baixo ningún pretexto, a celebración das Cortes (...), nin suspendelas, nin disolvelas, nin en maneira ningunha embarazar as súas sesións e deliberacións (...). Non pode o rei ausentarse do reino sen o consentimento das Cortes e, se o fixese, entendese que abdicou da Coroa. (...). Non pode impoñer por si contribucións (...).

Art.361. Ningún español poderá escusarse do servizo militar.

Constitución española. 1812 [castelán]

A Constitución de 1812.

Valoracións dun rei

Completamente feo e por todas as partes. Carirredondo, meixelas deformes, nariz grosso e torcido, boca afundida, queixo saínte; unicamente os ollos eran grandes e vivos. Gordecho, ordinario, sen un movemento discreto, sen unha soa actitude nobre. Parecía un arrieiro disfrazado ou frade lego secularizado.

Federico SÁINZ DE ROBLES. **Historia e estampas da vila de Madrid.** 1933 [cast.]

Baixo do coche e vexo o príncipe: pensei que me desmaiaba; no retrato parecía máis ben feo que guapo; pois ben, comparado co orixinal, é un Adonis.

Antonia de BORBÓN [primeira muller de Fernando VII]. **Carta ao seu curmán.** 23-1-1803 [francés]

4. A restauración de Fernando VII. 1814-1833

En 1814 retornou a España Fernando VII, que reinou ata a súa morte en 1833. Durante todo o seu reinado, o *rei desexado* gobernou dunha maneira mesquiña e vingativa, empregando todos os medios para actuar como monarca absoluto. Enfrontouse duramente cos liberais e o sistema político creado en Cádiz. No seu reinado diferéncianse tres períodos: o sexenio absolutista (1814-20), o trienio liberal (1820-23) e a década ominosa (1823-33).

■ O Sexenio Absolutista. 1814-1820

Fernando VII regresou a España en marzo de 1814, recibido con entusiasmo popular. O seu retorno presentaba un grave problema político: os liberais esixían que o rei acatase e aprobase os decretos de Cádiz e a Constitución de 1812, pero os absolutistas defendían que o rei debía recuperar a plenitude da súa soberanía e declarar nulas todas as reformas.

12. O Manifesto dos persas

Fernando VII. 1784-1833 (V. López).

Señor: era costume dos antigos persas pasar cinco días de anarquía despois do falecemento do seu rei, a fin de que a experiencia dos asasinatos, roubos e outras desgrazas lles obrigase a ser máis fieis ao seu sucesor. Para selo España á VM non necesitaba igual ensaio nos seis anos da súa catividade. (...). Máis, como en ausencia da VM se mudou o sistema (...) e nos encontramos á fronte da nación cun congreso que decreta o contrario do que sentimos (...), cremos un deber manifestar que (...) a monarquía absoluta (...) é unha obra da razón e da intelixencia: está subordinada á lei divina, á xustiza e ás regras fundamentais do Estado. Foi establecida por dereito de conquista ou pola submisión voluntaria dos primeiros homes que escolleron os seus reis. (...)

Non podendo deixar de pechar este respectuoso Manifesto (...) coa protesta de que se estime sempre sen valor esa Constitución de Cádiz e por non aprobada pola VM.

Representación e manifesto que algúns deputados (...) asinaron (...) para que (...) Fernando VII (...) se decatase do estado da nación. 12-4-1814 [castelán]

Contando co apoio de gran parte dos eclesiásticos, nobres e xefes militares, Fernando VII declarou nulos os decretos elaborados en Cádiz e a Constitución de 1812 e restableceu as vellas institucións do Antigo Réxime: o poder absoluto, a Inquisición, os señoríos xurisdiccionais, os privilexios fiscais da nobreza e do clero... O retorno ao absolutismo real provocou escasa oposición nas masas populares, que identificaban as reformas liberais como agresións á relixión e aos costumes tradicionais. A derrota de Napoleón en 1814 permitiu a restauración do absolutismo en case toda Europa.

►10. Que sistema político e social establece Fernando VII en 1814? Que grupos sociais o apoian? ■

13. Que viva Fernando VII e morra a Constitución!

Chegou a noite (...). Sae da casa do párroco, nas mans do alcalde ordinario, o retrato de Fernando VII, acompañado do clero e do pobo (...); chegan á praza; pónselle nun sitio eminente (...); adórnaselle con multitude de feixes de cera prendidas (...). Así disposto, pídeselle ao alcalde a Constitución, que é sentenciada a ser arrastrada, disparada con arcabuces e queimada: a sentenza execútase ao punto. (...) Deseguido fíxose o mesmo co impío, co falso e irrelixioso decreto e manifesto de abolición da Santa Inquisición. (...) Mentres durou a función, todo era un continuo vociferar de vivas e morras: viva a Relixión, viva o noso Soberano Fernando VII, viva o Santo Padre Pío VII, viva España, vivan os leais españois; morra Napoleón, morra a Constitución, moran os libertinos e viva a Inquisición.

*Commemoración do regreso de Fernando VII en Algecilla o 19 de maio de 1814, **Atalaya de la Mancha en Madrid** [periódico servil], 16-6-1814 [castelán]*

As forzas liberais (fundamentalmente os mandos militares procedentes das guerrillas e a burguesía) eran minoritarias e non estaban preparadas para enfrontarse o rei; moitos foron arrestados e outros marcharon ao exilio. Para obrigar ao rei a aceptar o sistema liberal recorreron á formación de sociedades secretas (entre as que destacou a masonería), á conspiración e ao **pronunciamiento**, é dicir, ao levantamento de parte do exército que *se pronuncia* a favor da substitución da monarquía absoluta por unha monarquía liberal inspirada nos principios da Constitución de Cádiz. Os sucesivos intentos que realizaron fracasaron, sendo a meirande parte dos seus organizadores detidos e executados.

►11. A que medidas recorreron os liberais para tratar de restablecer a monarquía parlamentaria? ■

14. Obxectivos dun pronunciamiento liberal

Españóis: (...) Obrigados pola necesidade, vendo que a verdade non pode chegar aos oídos do rei, asediado a toda hora polos seus conselleiros (...), tomamos a terrible, pero indispensable resolución de reclamar coas armas na man o que se negou ás nosas solicitudes.

O noso obxectivo é o de toda España: unha monarquía sometida a leis xustas e sabias, e na que se garantan, tanto as prerrogativas do trono como os dereitos da nación. Pedimos a convocatoria de Cortes nomeadas polo pobo, e que estas teñan liberdade de facer, na Constitución proclamada polas Cortes extraordinarias, os cambios que esixe a nosa situación (...).

Firmes na nosa resolución, non deixaremos as armas (se nos vemos obrigados a recorrer a elas) antes de obter o que pedimos.

XUNTA PROVINCIAL DE GALICIA [presidida por Xoán DÍAZ PORLIER]. **Manifesto que dirixe á nación española.** 21-9-1815 [castelán]

Xoán Díaz Porlier. 1788-1815.

15. Principais pronunciamentos e conspiracións liberais. 1814-1819

ANO	DIRIXENTES	LUGAR	ACCIÓN	RESULTADO
1814	Espoz y Mina	Pamplona	Golpe de man	Fracaso. Fuxido
1814	Sinforiano López	A Coruña	Conspiración	Fracaso. Executado
1815	Porlier	A Coruña	Pronunciamento	Fracaso. Executado
1816	Vicente Richart	Madrid	Secuestro do rei	Fracaso. Executado
1817	Luís de Lacy	Barcelona	Pronunciamento	Fracaso. Executado
1817	Xoán van Halen	Murcia	Conspiración	Fracaso. Fuxido
1819	Xaquín Vidal	Valencia	Conspiración	Fracaso. Executado
1819	Antonio Quiroga	Cádiz	Conspiración	Fracaso. Detido

■ O Trienio Liberal. 1820-1823

O 1 de xaneiro de 1820, entre as tropas preparadas en Andalucía para ir combater os independentistas americanos, Rafael Riego proclamou en Cabezas de San Juan (Sevilla) o restablecemento da Constitución de 1812. Inicialmente, só secundou a súa acción unha pequena parte do exército, pero o seu triunfo tivo lugar cando o 21 de febreiro, na cidade da Coruña, a meirande parte dos oficiais militares, dirixidos por Félix Acevedo e contando co apoio da burguesía local, detiveron as autoridades realistas, nomearon unha Xunta de Goberno de Galicia e restableceron a Constitución. Ás accións coruñesas seguiron procesos similares en distintas cidades de Galicia e de España. Ante o éxito dos pronunciamentos liberais e sen apoios, Fernando VII viuse obrigado a xurar a Constitución.

► 12. Quen encabezou as accións que deron paso ao Trienio Liberal? Que papel xogou A Coruña en 1820?

16. Fernando VII acepta a Constitución de Cádiz

Españóis: a vosa gloria é a única que desexa o meu corazón. A miña alma non apetece senón vervos en torno do meu Trono unidos, pacíficos e ditosos. Confiade, pois, no voso rei, que vos fala coa efusión sincera que lle inspiran as circunstancias en que vos encontrades, e o sentimento íntimo dos altos deberes que lle impuxo a Providencia. A vosa ventura desde hoxe en diante dependerá en gran parte de vós mesmos. (...) Marchemos francamente, e Eu o primeiro, pola

senda constitucional; mostrando a Europa un modelo de sabedoría, orde e perfecta moderación nunha crise que noutras nacións foi acompañada de bágoas e desgrazas, fagamos admirar e reverenciar o nome español, ao mesmo tempo que labramos para séculos a nosa felicidade e a nosa gloria.

FERNANDO VII. **Manifiesto á nación española.** 10-3-1820 [castelán]

◀ Fernando VII xura a Constitución de 1812, en 1820.

O triunfo dos revolucionarios españois causou asombro en toda Europa e foi imitado en varios puntos, dando lugar ao que se coñece como a vaga revolucionaria liberal dos anos 20: Portugal (1820-23), Dúas Sicilias (1820-21), Piemonte-Sardegna (1821), Francia (1822), Rusia (1824).

Os gobernos liberais restableceron a lexislación aprobada polas Cortes de Cádiz: Constitución, Cortes, eleccións baseadas no sufraxio universal indirecto, liberdade de imprenta, formación de concellos populares e Deputacións provinciais, Milicia Nacional, abolición da Inquisición...

Pero as diferenzas entre os liberais sobre temas como a necesidade de introducir ou non modificacións na Constitución, o poder do rei, a participación política do pobo ou a soberanía da nación, deron lugar á aparición de dúas correntes ou tendencias diferenciadas: os **moderados** e os **exaltados**, duramente enfrontadas polo control das institucións. Esta división liberal favoreceu os intentos absolutistas de restaurar o Antigo Réxime, contando co apoio de Fernando VII, que nunca acatou sinceramente a imposición da Constitución.

*Soldados, la patria
nos llama a la lid;
juremos por ella
vencer o morir.
Serenos, alegres,
valientes y osados,
cantemos soldados
un himno a la lid.
Ya nuestros acentos
el orbe se admire
y en nosotros mire
los hijos del Cid.
Soldados, la patria
nos llama a la lid;
juremos por ella
vencer o morir.*

Himno de Riego

Rafael Riego. 1785-1823.

■ A Década Ominosa ou absolutista. 1823-1833

O medo á extensión da revolución por Europa levou ás potencias absolutistas, reunidas en Verona en 1822, a decidir a súa intervención en España para restaurar o goberno absolutista de Fernando VII. En 1823, un exército francés, popularmente coñecido como os *Cen Mil fillos de San Luís*, dirixido polo Duque de Angulema, invadiu España acompañado por partidas de Voluntarios Realistas españois. Agás nalgúñas zonas, como Cádiz e A Coruña, case non atoparon resistencia, de modo que Fernando VII recuperou o poder absoluto e decretou a abolición de todas as leis e institucións creadas durante o Trienio Liberal.

Moitos dos líderes e simpatizantes liberais foron executados, ben por seren capturados polos realistas (Riego, o *Empecinado*), ben por participar nalgúns dos intentos ou conspiracións para restablecer o réxime constitucional (como Mariana Pineda, executada en 1831 por posuír unha bandeira co lema *Lei, Liberdade, Igualdade*). Moitos tiveron que marchar ao exilio cara a Xibraltar, Inglaterra ou Francia, desde onde seguiron conspirando para restablecer as liberdades en España.

*De los pellejos de los serviles
hemos de hacernos portafusiles
y al que le pese que roa el hueso
y un cordelito para el pescuezo.
Trágala, trágala, trágala,
trágala, trágala,
tu servilón, trágala,
tu que no quieres Constitución.
Los milicianos y los madrileños
la bienvenida le dan a Riego
y al que le pese que roa el hueso
que el liberal le dirá eso.
Trágala, trágala, trágala,
trágala, perro
tu que no quieres Constitución.*

Trágala [canción popular]

17. A oposición liberal

ANO	DIRIXENTES	LUGAR	ACCIÓN	RESULTADO
1824	Francisco Valdés	Tarifa	Desembarco	Fracaso. Fuxidos
1826	Fernández Bazán	Guardamar (Alacante)	Desembarco	Fracaso. Executado
1830	Espoz Mina e outros	Pirineos	Invasión	Fracaso. Fuxidos, executados
1830	Antonio Rodríguez (Bordas)	A Mezquita (Ourense)	Conspiración	Fracaso
1831	Xosé María Torrijos	Alxeciras	Desembarco	Fracaso. Fuxido
1831	Salvador Manzanares	Getares	Desembarco	Fracaso. Executado
1831	Oficiais do Exército	San Fernando (Cádiz)	Pronunciamento	Fuxida. Rendición
1831	Antonio Miyar	Madrid	Conspiración	Fracaso. Executados
1831	Xosé María Torrijos	Málaga	Desembarco	Fracaso. Executados

Fusilamento de Torrijos e os seus compañeiros (A. Gisbert).

► 13. Cal foi o problema dinástico que se orixinou nos últimos anos do reinado de Fernando VII? ■

A poboación estivo sometida ao control da policía e dos corpos de Voluntarios Realistas formados polos defensores do absolutismo, da relixión e da tradición. Aínda así, os máis fanáticos dos ultrarrealistas ou realistas puros acusaron de pusilánime a Fernando VII e fóronse agrupando arredor do seu irmán Carlos quen, ante a falta de descendencia do monarca, era considerado o futuro herdeiro do trono.

Pero en 1829 Fernando VII casou con María Cristina de Borbón e do seu matrimonio naceron dúas fillas: Sabela e Luísa Fernanda. A Lei Sálica, introducida por Filipe V, impedía a sucesión no trono ás mulleres polo que o rei derogou a devandita lei en 1830 e proclamou a súa filla Sabela como herdeira. Esta decisión orixinou un grave problema dinástico, pois Carlos, o irmán do rei, e os realistas puros opuxéronse a esta medida. En 1833, morreu Fernando VII e Carlos reclamou a Coroa de España, ao mesmo tempo que a raíña viúva María Cristina facía o mesmo para a súa filla Sabela. O choque de intereses propiciou o estoupido da guerra carlista e a oportunidade de que os liberais recuperasen o poder.

5. Independencia da América española

A emancipación das colonias españolas de América, desenvolvida entre 1808 e 1824, foi un longo e complexo proceso coas seguintes **características**:

- Tivo unha forte influencia do proceso de independencia dos EE UU e das revolucións liberais de Francia e de España.
- Estivo liderado por liberais (os *libertadores*) como Bolívar, San Martín e Sucre, que asociaron liberdade e independencia.
- Foi dirixido polas minorías crioulas (descendentes dos españois da conquista) que posuían o poder económico, social e administrativo pero estaban desprazados dos altos cargos públicos e sometidos ao control económico da Península.
- Estivo potenciado polos EE UU e Gran Bretaña, interesados no establecemento dun comercio libre con América fronte ao monopolio español.
- Beneficiouse das loitas entre absolutistas e liberais, loitas que tamén se trasladaron a América e debilitaron a acción de dominio de España sobre os sublevados.

■ Formación de xuntas e intentos de emancipación. 1808-1814

As abdicacións de Baiona e a imposición de Xosé I non foron aceptadas nos territorios españois de América. As elites dirixentes, igual que na Península, formaron xuntas que se declararon soberanas e asumiron o goberno nos diferentes territorios; unhas mantivéronse fieis ás autoridades españolas, pero outras evolucionaron cara a posicións de autogoberno ou emancipadoras. Os principais intentos independentistas déronse en:

- **Nova España** (México) onde as masas campesiñas, dirixidas por Hidalgo e Morelos se rebelaron e proclamaron a independencia, pero foron sometidas pola acción combinada das autoridades e da aristocracia crioula.
- **Nova Granada** (Colombia-Venezuela) onde a poboación se dividiu entre os fieis ao goberno español e os secesionistas dirixidos por Simón Bolívar, enfrontados nunha guerra a morte entre eles que acabou momentaneamente coa derrota dos independentistas.
- **Río da Prata** (Arxentina).

Finalizada a guerra contra Napoleón en España, a acción das autoridades americanas fieis a España e reforzadas co envío de novas tropas (10.000 homes) ao mando do xeneral Morillo, lograron restablecer o dominio español en case toda América.

Simón Bolívar. 1783-1830.

■ Guerras de independencia latinoamericana. 1814-1824

A restauración do absolutismo por Fernando VII e a persecución dos liberais americanos propiciaron un novo auxe dos ideais independentistas, xeneralizándose as guerras de independencia.

- En 1816, no Congreso de Tucumán, aprobouse a Declaración de Independencia das **Provincias Unidas de Río da Prata** (Arxentina). Despois, as tropas de San Martín cruzaron os Andes e, tras vencer en Chacabuco (1817) e Maipú (1818), proclamaron a independencia de Chile, que quedou baixo o goberno de O'Higgins.
- En Nova España o separatismo tivo un claro contido antiliberal; en 1821 (Plano de Iguala) as autoridades e o vicerrei Iturbide proclamaron a independencia de **México** mentres non fose restituído o poder absoluto de Fernando VII.
- As tropas de Bolívar e Sucre lograron a vitoria de Ayacucho en 1824, o que permitiu a creación de **Perú** e **Bolivia**.
- En 1819 Bolívar liberou **Venezuela** (batalla de Boyacá), **Colombia** (Carabobo, 1821), **Ecuador** (Pichincha, 1822) e **Panamá**. Estes territorios permaneceron unidos ata a morte de Bolívar en 1830, separándose posteriormente.
- En Centroamérica, formouse en 1823 a **República das Provincias Unidas de América Central** e da que foron escindíndose diferentes Estados: Guatemala, O Salvador, Nicaragua, Honduras e Costa Rica.

Tras a independencia das colonias continentais, España só mantiña as illas de Cuba e Porto Rico en América, Filipinas e outras illas de menor exten-

18. A independencia das colonias españolas en América

► 14. Que factores influíron na independencia das colonias españolas en América?

► 15. Que territorios se mantiñan no imperio colonial español á fin do reinado de Fernando VII? ■

sión no Pacífico, así como enclaves dispersos no norte de África e no golfo de Guinea. As consecuencias da independencia da súas colonias foron moi graves para España. Desde o punto de vista político, perdeu o seu papel de potencia internacional para ser un pequeno Estado con pouca repercusión no mundo. Desde o punto de vista económico, causou unha fonda crise comercial pola perda dun mercado exclusivo subministrador de produtos baratos e de metais preciosos e comprador dos produtos elaborados. Para o Estado significou a perda de cuantiosos recursos fiscais e a diminución da súa capacidade para desenvolver calquera tipo de acción pública.

2. A construción do Estado liberal

Entre 1833 e 1868, as diferenzas e disputas entre os distintos grupos liberais sobre os principios configuradores do Estado, provocaron en España frecuentes cambios constitucionais e políticos. Neste período dominaron dous réximes políticos liberais: o *progresista*, vixente entre 1836 e 1843, e o *moderado*, entre 1843 e 1868.

1. Liberalismo doutrinario: moderados e progresistas

O triunfo da revolución fronte ao Antigo Réxime converteu o liberalismo na ideoloxía dominante. No entanto, á hora de levar á práctica os seus principios políticos e económicos, existiron fortes diferenzas que causaron a súa división en varias tendencias; esta división non foi só ideolóxica, senón que traduciulle conflitos de intereses entre os diversos grupos burgueses por controlar o poder político e asegurar a súa hexemonía social.

O **liberalismo doutrinario** foi a corrente maioritaria en España e toda Europa durante o século XIX. Xurdiu como reacción ante os excesos revolucionarios e o temor dos grupos poderosos a perder a súa posición hexemónica na sociedade ante as demandas populares. Os seus trazos definitorios son:

- **Monarquía constitucional** como forma de Estado e de goberno na que:
 - Todas as institucións do Estado, incluída a Coroa, exercen os seus poderes de acordo coa Constitución.
 - O poder executivo e a dirección política é exercida polo rei, quen nomea e cesa libremente os ministros do Goberno (na práctica, *o rei reina e goberna a través dos seus ministros*). Os ministros son responsables da súa actuación ante as Cortes e necesitan tamén da súa confianza para poder gobernar (*sistema da dobre confianza*); en caso de conflito entre o Goberno e as Cortes, o rei pode disolvelas ou cambiar os ministros.

- A Coroa comparte o poder lexislativo coas Cortes, de modo que as leis xorden da vontade conxunta de ambas institucións.
- Correspóndelle tamén ao rei o dereito de convocatoria, suspensión e disolución das Cortes, o que lle permite actuar de árbitro (*poder moderador*) nas diferenzas entre o executivo e lexislativo e manter controladas e subordinadas as Cortes (en maior ou menor medida de acordo coas atribucións establecidas).
- **Soberanía compartida.** A fonte de todo o poder é a nación, que se identifica coas institucións políticas tradicionais: a Coroa e as Cortes. O rei, conxuntamente coas Cortes, representan á nación, e exercen e son depositarios da soberanía. O poder do rei lexitímase non só por ser representante da nación, senón tamén por intervención da providencia divina (*rei pola graza de Deus e da Constitución*).
- **Restricción da participación política** (*gobierno oligárquico*). A política debe ser un traballo realizado polos homes máis capaces e intelixentes (*soberanía da intelixencia*). Considerando que a vontade xeral non se pode coñecer pola simple suma dos intereses particulares de todos os habitantes (cualificada como *tiranía do número*), o dereito ao sufraxio debe ser restrinxido, reservado unicamente a aqueles que posúan un determinado nivel económico ou cultural: **sufraxio censatario**.
- **Limitación dos dereitos individuais**, que debían estar regulamentados e figurar por escrito con límites precisos no seu exercicio xa que, do contrario, xeran indisciplina e desorde social.
- **Catolicismo de Estado** e restrición da liberdade de cultos.

A censura da liberdade de prensa.

Estes principios foron asumidos, en maior ou menor medida, polos grupos burgueses pero existiron fortes diferenzas á hora de poñelos en práctica que causaron a división dos liberais. As principais diferenzas estaban en: a concreción e definición da lexitimidade e soberanía do poder; a separación e exercicio dese poder; o réxime de dereitos e liberdades, especialmente o dereito ao sufraxio; a cuestión relixiosa; e a forma e organización territorial do Estado:

- **Os moderados** ou conservadores asumiron plenamente a defensa dos principios do liberalismo doutrinario. Foron os que exerceron máis tempo o poder e contaron coa predilección dos monarcas españois e o apoio dos grupos poderosos da sociedade. Foron férreos defensores da exclusión das masas da participación política, impoñendo un restrictivo sistema electoral; así mesmo, amosáronse partidarios do establecemento dun Estado unitario e centralizado, a través do control da vida municipal polo Goberno central.
- **Os progresistas** seguiron unha liña ambigua. Procedentes dos exaltados das Cortes de Cádiz e do Trienio Liberal, na segunda metade da década de 1830 moderaron as súas reivindicacións. Aceptaron a maioría dos principios do liberalismo doutrinario, pero reclamaban a primacía das Cortes sobre o rei, a descentralización municipal e unha interpretación ampla das liberdades. Sempre tropezaron co desexo

dos monarcas e dos moderados de excluílos do poder, o que lles obrigaba a empregar a conspiración e a violencia como medio para alcanzar os seus obxectivos. Tamén foron defensores das modificacións lexislativas favorables ao desenvolvemento das actividades económicas capitalistas (desamortizacións, ferrocarrís...).

19. Diferenzas no liberalismo doutrinario

	MODERADOS	PROGRESISTAS
– Soberanía compartida	<i>Primacía do rei/raíña sobre as Cortes.</i>	<i>Primacía das Cortes sobre o rei/raíña.</i>
– Dereitos e liberdades	<i>Escasos. Sufraxio moi restrinxido (entre o 0,20% e o 2% con dereito a voto).</i>	<i>Máis amplos. Ampliación do sufraxio (entre o 2% e o 5% con dereito a voto).</i>
– Organización territorial do Estado	<i>Estado unitario e centralizado. Control municipal polo Goberno.</i>	<i>Descentralización administrativa. Autonomía local.</i>
– Cuestión relixiosa	<i>Catolicismo de Estado. Prohibición doutros cultos.</i>	<i>Catolicismo de Estado. Tolerancia relixiosa.</i>

2. O réxime do Estatuto Real e o triunfo liberal. 1833-1836

María Cristina de Borbón. 1806-1878 (V. López).

En 1833, á morte de Fernando VII, a súa muller María Cristina converteuse na rexente do reino no nome da súa filla, a raíña Sabela II, menor de idade. Para asegurar o trono, a rexente tivo que buscar apoios entre os sectores máis moderados, tanto dos realistas como dos liberais.

Entre 1833 e 1836, **primeira fase da rexencia**, María Cristina decretou unha amnistía que permitiu o retorno dos exiliados liberais e realizou diversas reformas, que non alteraban o poder da Coroa. Tivo que enfrontarse tanto aos carlistas, nunha guerra civil que rematou en 1839, como aos liberais radicais, que conseguiron facer triunfar a revolución en 1836.

■ A reforma provincial

Esta reforma foi decretada en 1833 polo goberno de Cea Bermúdez e realizada por Xabier de Burgos, ministro de Fomento. España foi dividida en 49 provincias (as mesmas da actualidade, agás as Illas Canarias que daquela formaban unha soa provincia), modificándose así as vellas divisións administrativas e desaparecendo os antigos reinos medievais. A reforma buscaba, tanto unha maior racionalización administrativa como unha maior centralización e control territorial; á fronte de cada provincia estaba o Xefe Provincial, antecedente do Gobernador Civil.

20. A nova organización provincial e rexional

■ O Estatuto Real

En 1834, a presión dos liberais obrigou a María Cristina a nomear xefe de Goberno a Martínez de la Rosa e a realizar concesións políticas entre as que destaca o Estatuto Real que, en realidade, era unha convocatoria de Cortes na que se precisaban os trazos dun réxime político extremadamente moderado.

► 16. Compara a división provincial de 1833 coa do século XVIII e a actual.

21. Composición e poderes das Cortes

Art.1. (...) A Raíña Gobernadora, no nome da súa excelsa filla, dona Sabela II, resolveu convocar as Cortes xerais do Reino.

Art.2. As Cortes xerais estarán formadas por dous Estamentos: o de Próceres do Reino e o de Procuradores do Reino.

Art.3. O Estamento de Próceres do Reino estará formado por: (...) os arcebispos e bispos, os Grandes de España, os Títulos de Castela, (...) [os] que sexan ou foran Secretarios de Despacho (...), os propietarios territoriais ou donos de fábricas, manufacturas ou establecementos mercantís que sumen ao mérito persoal (...) unha renda anual de sesenta mil reais (...).

Art.13. O Estamento dos Procuradores do Reino estará formado polas persoas que se nomeen de acordo coa lei de eleccións.

Art.14. Para ser Procurador do Reino requírese: (...) ter trinta anos cumpridos, estar en posesión dunha renda propia anual de doce mil reais (...).

Art.24. Corresponde exclusivamente ao rei convocar, suspender e disolver as Cortes.

Estatuto Real para a convocatoria das Cortes. 10-4-1834
[castelán]

Apertura das Cortes pola rexente en 1834.

► 17. Compara os poderes das Cortes no Estatuto Real e na Constitución de 1812. ■

Xosé Álvarez Méndez, máis coñecido por Mendizábal. 1790-1853 (A. Mª Esquivel).

No Estatuto, que se pode considerar como unha Carta Outorgada, a Coroa renunciaba a manter en exclusiva o poder, admitindo unha ampliación da participación política en beneficio das clases posuídoiras (a vella nobreza e a alta burguesía, unha minoría do 0,15% da poboación); os dereitos dos cidadáns non aparecían recollidos; a separación de poderes nin se mencionaba, e a soberanía seguía sendo do rei.

■ As revolucións de 1835 e 1836

Entre xullo e agosto de **1835**, nas principais cidades de España producíronse numerosas revoltas, motíns e pronunciamentos de carácter popular estimulados, principalmente, polos liberais radicais e pola situación orixinada pola guerra carlista. Formáronse xuntas locais que asumiron o goberno e restableceron a Constitución de 1812.

Ante esta situación, María Cristina confiou o Goberno a **Mendizábal**, político liberal cun pasado radical, quen realizou numerosas reformas socioeconómicas en 1835, entre estas destacan:

- O restablecemento das Deputacións provinciais, nas que foron incorporados os membros das Xuntas.
- A supresión de todos os conventos e a exclaustación dos seus membros, coa excepción daquelas ordes que prestasen servizos de auxilio social como coidado de enfermos e educación dos pobres.
- A expropiación e venda dos bens das ordes eclesiásticas suprimidas e do clero secular, a **desamortización eclesiástica**, coa finalidade de solucionar os problemas fiscais, de ampliar os adeptos de Sabela II e dismantelar o poder económico da Igrexa, considerada como un baluarte do Antigo Réxime.
- A reforma do recrutamento militar para derrotar os carlistas. Ante as protestas dun chamamento masivo a filas, Mendizábal recorreu ás exencións de alistamento mediante pagos, **redención de quintas**; estas exencións beneficiaron claramente as clases poderosas (que puideron librarse do servizo militar e da guerra), e foron discriminatorias para a maioría das clases humildes, acentuándose así a súa escasa integración no sistema.

A actuación de Mendizábal orixinou unha forte desconfianza na raíña rexente e nos sectores moderados, sendo substituído en maio de 1836 por Istúriz, liberal moderado. A parálise das reformas acentuou de novo as protestas dos radicais. Nos meses de xullo e agosto de **1836** producíronse novos levantamentos populares nas cidades que crearon novas xuntas; o pronunciamento das tropas encargadas da protección da raíña (*Motín dos sarxentos da Granxa*) obrigou á raíña rexente a xurar e restaurar a Constitución de 1812.

► 18. Que circunstancias facilitaron o nomeamento de Mendizábal como presidente do Goberno? Que reformas realizou? ■

22. Restablecemento da Constitución de 1812

Españois (...): Declaradas a favor da Constitución promulgada en Cádiz as provincias de Andalucía; declaradas tamén as de Aragón, estendéndose este gran movemento coa velocidade do raio a Estremadura e Castela, dominado malamente na capital; manifestándose ao meu arredor a violencia que facían os bravos militares do exército para reprimir pola forza os desexos do pobo, cos que eles tamén simpatizaban, decátome de cal é a vontade nacional; e non querendo nin debendo dar ocasión a novos disturbios e desastres, eu xurei tamén e mandei xurar en todo o reino a Constitución de 1812. (...)

A Constitución política de 1812 é para vos, españois, un instrumento de dignidade nacional e de independencia: vos fixéstela, vos xurástela; baixo os seus auspicios vencestes. (...) A obra que parecía aniquilada e desfeita érguese das súas ruínas e a Constitución revive aos ollos dun mundo marabilloso.

MARÍA CRISTINA [Raíña gobernadora]. **Manifesto**. 22-8-1836 [castelán]

A raíña rexente confiou de novo o poder aos progresistas, nomeando a Calatrava xefe do Goberno. A lexislación promulgada en Cádiz durante o Trienio Liberal foi restablecida e convocáronse Cortes para reformar a Constitución de 1812. En poucas semanas o réxime político experimentou un cambio radical: o Antigo Réxime desaparecía definitivamente; o liberalismo como forma de organización do Estado e da sociedade saíu consolidado. Pero unha profunda división separaba os liberais moderados dos progresistas.

►19. Cal foi a consecuencia máis importante da revolución de 1836? ■

■ O carlismo

En 1833, tras a morte de Fernando VII e a proclamación como raíña de Sabela II, producíronse en distintos lugares de España levantamentos ultrarrealistas nos que se recoñecía como rei a Carlos [V]. Estas proclamacións dividiron os españois en dous bandos irreconciliables: os carlistas, defensores do absolutismo, e os isabelinos, partidarios do liberalismo, e deron lugar á primeira das guerras carlistas.

O **carlismo** é unha ideoloxía e movemento político caracterizado pola defensa do:

- Lexitimismo ou dereitos ao trono de España do infante Carlos de Borbón e dos seus descendentes.
- Tradicionalismo político, relixioso e social.
- Foralismo ou mantemento da organización administrativa tradicional que implicaba o respecto aos privilexios forais das provincias vascas e de Navarra.

Estes principios quedaban recollidos no seu lema: *Deus, rei e foros*, principios que para os carlistas estaban ameazados polas medidas liberais: exclaustación, desamortización, uniformización lexislativa, centralización administrativa...

Ademais do clero e da fidalguía rural, apoiaron o carlismo os campesiños das provincias vascas e de Navarra, prexudicados pola abolición dos privilexios forais (exención de impostos, autonomía administrativa e económica, restricións ao servizo militar...) que defendía o liberalismo.

►20. Que ideas defende o carlismo? ■

Carlos María Isidro Borbón. 1788-1855
(V. López).

■ A Primeira Guerra Carlista. 1833-1839

Enfrontou a carlistas e isabelinos, desenvolveuse de forma máis intensa nas provincias vascas, Navarra, norte de Cataluña e no Maestrazgo (entre as provincias de Cuenca, Teruel, Castellón e Valencia), zonas de predominio carlista, mentres que foi esporádica no resto de España. A superioridade do exército isabelino, en armas e homes, obrigou aos carlistas a practicar a guerra de guerrillas na que destacaron algúns dos seus xefes como Zumalacárregui, Maroto ou Cabrera. A guerra foi longa debido á vontade de resistencia dos carlistas e a debilidade das tropas e mandos isabelinos, afectados polas disensións internas. No seu desenvolvemento pódense establecer **tres fases**:

- **Primeira fase.** Setembro 1833–xullo 1835. A proclamación de Carlos de Borbón como rei de España só triunfou nas provincias vascas e Navarra e determinados lugares do norte de Castela, a Rioxa, o Maestrazgo e Cataluña. O exército carlista organizouse a base de partidas e tivo como xefe a Zumalacárregui, quen conseguiu sucesivas vitorias, pero fracasou e morreu no intento de conquistar Bilbao.
- **Segunda fase.** Xullo 1835–outubro 1837. As expedicións carlistas ampliaron as súas accións cara a Galicia, Andalucía, Estremadura e Madrid, buscando un levantamento xeneralizado da poboación en favor do carlismo; nestas expedicións chegaron en 1837 ata ás portas de Madrid, pero non lograron o apoio popular. Destacan os éxitos da guerrilla dirixida por Cabrera no Maestrazgo.
- **Terceira fase.** Outubro 1837–xullo 1840. O fracaso das súas expedicións, o cansazo da guerra e as vitorias dos isabelinos produciron nos carlistas unha división interna entre os partidarios dun pacto co goberno de María Cristina e os partidarios de seguir loitando. Os primeiros, representados polo xeneral Maroto, asinaron en 1839 con Espartero, xeneral do exército isabelino, o **Convenio de Vergara**, no que se recomendaba ao goberno que propuxese ás Cortes o mantemento ou a modificación dos foros e se recoñecían os empregos e graos dos militares do exército carlista; a cambio, os carlistas aceptaban a Constitución de 1837 e recoñecían a Sabela II. Pero Carlos de Borbón non recoñeceu o acordo e a guerra continuou dirixida polo

Escena da guerra carlista
(J. Alaminos).

xeneral Cabrera, en focos de resistencia cada vez menores, no Maestrazgo e o norte de Cataluña. En xullo de 1840, as derradeiras partidas carlistas abandonaron España camiño do exilio en Francia. Aínda que a guerra rematou, as reivindicacións carlistas mantivéronse vivas e darán lugar posteriormente a novos conflitos bélicos. A cuestión foral quedou pendente de solución.

► 21. Destaca os acordos que estableceron os liberais e os carlistas no Convenio de Vergara. ■

23. O abrazo de Vergara

Art.1. O capitán xeneral don Baldomero Espartero recomendará con interese ao Goberno o cumprimento da súa oferta de comprometerse formalmente a propoñer ás Cortes a concesión ou modificación dos privilexios forais.

Art.2. Serán recoñecidos os empregos, graos e condecoracións dos xefes, oficiais e demais individuos dependentes do exército do tenente xeneral don Rafael Maroto (...) quedando en liberdade de continuar servindo, defendendo a Constitución de 1837, o trono de Sabela II e a rexencia da súa augusta nai ou ben de retirarse ás súas casas os que non quixesen servir coas armas na man.

Art.3. Os que opten polo primeiro caso (...), terán colocación nos corpos do exército (...).

Art.6. Os artigos precedentes comprenden a todos os compoñentes do exército, facéndose extensivos aos empregados civís que se presenten aos doce días de ratificado este convenio.

Abrazo de Vergara entre Espartero e Maroto.

Convenio de Vergara. 31-8-1839 [castelán]

En **Galicia**, o carlismo tivo unha presenza secundaria. Formáronse partidas de guerrilleiros encabezadas polo clero ou a fidalguía que realizaron accións de saqueo e contaron co apoio do campesiñado nalgúns zonas. Entre estas partidas destacaron as de Antonio López e Ramón Ramos en Sobrado-Melide, frei Saturnino Enríquez en Mesía, Gorosti en Cotobade, os irmáns Martínez Villaverde en Burón-A Fonsagrada. Case todos eles foron detidos e moitos xulgados e sometidos a castigos exemplarizantes; ese foi o caso de Antonio López que, tras ser fusilado (9-7-1836), mandaron cortalo en catro anacos que foron expostos en catro puntos de Galicia, mentres que a cabeza estivo varios días exposta nunha pica na praza compostelá do Obradoiro.

■ A desaparición do Reino de Galicia

Foi un proceso iniciado en 1808, cando a Xunta do Reino se mostrou ineficaz para dirixir a guerra contra os franceses, aparecendo as Xuntas de Armamento e Defensa (1809), máis axeitadas ás novas circunstancias. Fernando VII suprimiu a capacidade representativa do reino en 1818, de modo que a Xunta do Reino perdía o dereito de formular peticións ao monarca, e unicamente conservaba o dereito de sortear os comisarios encargados de cobrar o imposto dos millóns en Galicia.

En 1834 tivo lugar a derradeira xuntanza das Xuntas do Reino, ao tempo que era suprimida a Deputación Xeral de Galicia. Deixaba así de existir, legalmente, o Reino de Galicia. No seu lugar, Galicia quedaba organizada nas catro provincias que se manteñen na actualidade.

Sabela II. 1830-1904 (V. López).

3. O réxime progresista de 1837. 1836-1843

En 1836, o triunfo dos motíns populares e o pronunciamento das tropas liberais permitiron o acceso ao Goberno dos progresistas, quen restauraron a vixencia da Constitución de 1812 e das leis do Trienio Liberal e convocaron Cortes constituíntes co obxectivo de establecer as novas bases do sistema político. Nesas Cortes, os progresistas, de acordo cunha parte dos moderados, elaboraron unha nova Constitución que foi promulgada en 1837; con ela gobernaron, tanto os moderados, baixo a rexencia constitucional de María Cristina como os progresistas na rexencia de Espartero.

■ A Constitución de 1837

Elaborada co obxectivo básico de garantir a estabilidade política e a alternancia no poder entre progresistas e moderados, esta Constitución abandonaba os principios democráticos que inspiraron a de Cádiz e adoptaba os principios do liberalismo progresista:

- Soberanía compartida entre o rei e a nación.
- O rei exercía o poder executivo, nomeaba e separaba libremente os seus ministros, compartía coas Cortes o lexislativo, sancionaba ou vetaba as leis e convocaba, suspendía e disolvía as Cortes, aínda que neste caso tiña que convocalas de novo ao pasar tres meses.
- Cortes bicamerais formadas por Congreso e Senado, que posuían iniciativa legal e eran colexisladores; os deputados eran elixidos por sufraxio censatario directo, mentres os senadores eran nomeados polo rei entre unha lista tripla por cada provincia.
- Elección popular dos Concellos e dos seus alcaldes.
- Restablecemento da Milicia Nacional.
- Declaración explícita de dereitos e liberdades individuais, entre os que destacan a igualdade ante a lei e a liberdade de imprenta sen censura previa.
- Certa tolerancia relixiosa: o Estado non se declaraba explicitamente confesional, aínda que se comprometía ao mantemento do culto católico.

► 22. Fai un cadro comparativo entre as Constitucións de 1812 e 1837, tendo en conta os principios liberais máis significativos: a soberanía, a división de poderes, o sufraxio, as liberdades e os dereitos e a cuestión relixiosa. ■

24. Réxime liberal progresista

Dona Sabela II, pola graza de Deus e da Constitución española, raíña das Españas (...) sabede: Que as Cortes xerais decretaron e sancionaron, e Nós, de conformidade aceptado, o seguinte:

Sendo a vontade da nación revisar, en uso da súa soberanía, a Constitución política promulgada en Cádiz o 19 de marzo de 1812, as Cortes xerais congregadas a este fin decretan e sancionan a seguinte Constitución. (...)

Art.2. Todos os españois poden imprimir e publicar libremente as súas ideas sen previa censura, con subxección ás leis. (...)

Art.4. Uns mesmos códigos rexerán en toda a Monarquía (...).

Art.11. A nación obrígase a manter o culto e os ministros da relixión católica que profesan os españois.

Art.12. A potestade de facer as leis reside nas Cortes co rei.

Art.13. As Cortes compóñense de dous corpos colexisladores, iguais en facultades: o Senado e o Congreso dos Deputados. (...)

Art.15. Os senadores son nomeados polo rei, a proposta, en tripla lista, dos electores que en cada provincia nomean os deputados a Cortes. (...)

Art.22. Os deputados elixiranse polo método directo (...).

Art.36. O rei e cada un dos corpos colexisladores teñen a iniciativa das leis. (...)

Art.45. A potestade de facer executar as leis reside no rei (...).

Art.63. Aos tribunais e xulgados pertence exclusivamente a potestade de aplicar as leis (...).

Art.70. Para o goberno interior dos pobos haberá Concellos, nomeados polos veciños. (...)

Art.77. Haberá en cada provincia corpos de Milicia Nacional.

Constitución de 1837 [castelán]

■ Segunda fase da rexencia de María Cristina de Borbón. 1836-1840

Nos inicios da rexencia constitucional gobernaron os progresistas, pero a predilección da raíña rexente polos moderados fixo que fosen desprazados do poder. O intento dos gobernos moderados de modificar a lei dos Concellos e o sistema de nomeamento dos alcaldes, restrinxindo a autonomía municipal para controlar mellor as eleccións, suscitou a oposición e protesta dos progresistas e da Milicia Nacional, que protagonizaron diversos motíns e levantamentos en 1840. Liderados polo xeneral Espartero, os progresistas pretenderon establecer unha correxencia, pero a negativa de María Cristina a aceptar limitacións do seu poder provocaron a súa renuncia á rexencia e o seu exilio a Francia.

Manifestación contra a lei de Concellos en Barcelona en 1840.

■ Rexencia de Espartero. 1840-1843

Baldomero Espartero, o líder dos progresistas, converteuse en rexente, pero o seu autoritarismo provocou a oposición e o descontento dos moderados, de diversas fraccións dos progresistas e das masas populares, afectadas polas súas decisións de goberno.

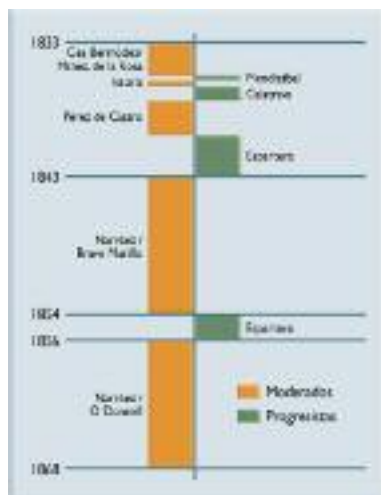
Entre as medidas adoptadas por Espartero destaca o intento de resolución do **problema foral vasco e navarro**. O Convenio de Vergara, asinado por Espartero cos carlistas vascos, recollía o acordo ambiguo de respectar os foros en todo aquilo que non fose contra a unidade de España. En 1841, a *Lei paccionada* recoñeceu a Navarra o dereito a conservar parte das súas institucións e particularidades forais a cambio da aceptación do réxime común administrativo e electoral nese territorio e o pago dun *cupo* económico. No caso vasco, a negativa das súas autoridades a realizar calquera concesión provocou a supresión dos seus privilexios forais (recuperados en 1844 tras a caída de Espartero). As concesións dadas a Navarra significaron a renuncia ao principio revolucionario liberal da unidade institucional do Estado, por canto se admitía a existencia de réximes específicos e diferentes do común.

*Baldomero Espartero. 1793-1879
(J. Casado del Alisal).*

► 23. Como resolveron os gobernos liberais as reivindicacións dos foros vascos e navarros? ■

■ Predominio dos gobernos moderados. 1833-68 ■

Francisco de Asís Borbón. 1822-1902 (R. Madrazo).

Paco Natillas
es de pasta flora
y orina en cucilllas
como una señora
Isabelona,
tan frescachona
y don Paquito
tan mariquito.

Coplas populares.

A oposición dos seus inimigos políticos e o descontento popular (acentuado tras o bombardeo de Barcelona para reprimir a sublevación da cidade) debilitaron a posición de Espartero. O triunfo de diversos pronunciamientos obrigaron a Espartero a renunciar á rexencia e a exiliarse en Londres. O novo goberno, formado por progresistas contrarios a Espartero e por moderados, estivo dominado polo xeneral Narváez, o líder moderado. As súas primeiras medidas foron a disolución da Milicia Nacional, a renovación dos mandos militares e o adiamento da maioría de idade de Sabela quen, aos trece anos, iniciou o seu reinado persoal en novembro de 1843.

4. O réxime moderado de 1845. 1843-1868

Desde finais de 1843, a vida política española estivo marcada pola personalidade e carácter da raíña Sabela II. De escasa formación, cun matrimonio desgraciado co seu curmán Francisco de Asís (*Antes abdicó que casar con Paquiña!*, exclamara ao coñecer a noticia da voda, que se lle impón por razón de Estado), a raíña protagonizou numerosos escándalos e levou unha intensa e desordenada vida amorosa extramatrimonial de fonda repercusión na vida política. Ademais, os seus problemas de conciencia fixeron que na Corte tivesen unha especial influencia o seu confesor, o padre Claret e, sobre todo, sor Patrocinio das Chagas; os seus consellos foron recompensados con accións favorables aos intereses da Igrexa.

25. Valoracións de Sabela II

Sabela II, popular e castiza, herdara de seu pai algúns dos seus máis notorios defectos. Nunha época de grandes paixóns políticas non soubo colocarse por riba delas nunha neutralidade que é a esencia mesma da realeza na mecánica institucional. Era caprichosa e voluble, apaixonada e obstinada, supersensitiva e inculta. Inclínada á intriga palatina, algunha das crises do reinado producen auténtico bochorno. Nun instante esquecía lealdades e servizos para seguir o camiño que calquera extraño lle sinalaba. (...) O seu desgraciado matrimonio (...) foi outro motivo de continuo descrédito. Os desencontros e rupturas conxugais constituíron a rexouba dos cortesáns, os políticos e o pobo baixo. Por outro lado (...) a protección que a raíña dispensou a militares, nobres e palatinos (o xeneral Serrano, o marqués de Bedmar, o capitán Ruiz de Arana, o intendente Marfori) puxeron en dúbida o seu prestixio persoal. Non acaban aí as lacras. Polo Palacio real entra e sae unha relixiosa milagreira, sor Patrocinio, a monxa das chagas, que fai e desfai ao seu capricho e a quen se lle imputan as preferencias rexias pola política ultramoderada.

Antonio RUMEU DE ARMAS.
Historia de España Contemporánea. 1968 [castelán]

Sabela II en 1865 (J. Casado del Alisal).

Sabela II, gobernou apoiándose, agás moi breves períodos de tempo, en políticos moderados ou ultramoderados entre os que se destacaron os espadóns Narváez e O'Donnell. A Constitución de 1845 e a lei de Concellos incrementaron o poder da Coroa, implantaron unha forte centralización e o sufraxio fortemente censatario. A frecuente suspensión das garantías constitucionais, a forte represión das diverxencias e o recurso á corrupción electoral como medio para gañar as eleccións e dominar as Cortes, fixo que a oposición política non tivese máis saída que recorrer á violencia e ao pronunciamento, pero só logrou o triunfo en 1854. Estas alteracións políticas permiten diferenciar tres períodos: a Década Moderada 1843-54, o Bienio Progresista 1854-56, e o período de goberno moderado-unionista 1856-68. En 1868 a acción da oposición expulsou a Sabela II do trono de España.

ESPADÓN. Militar de alta graduación que exerce a xefatura do goberno e o liderado de partidos políticos liberais, e participa con frecuencia nos pronunciamentos do século XIX.

► 24. Por que se considera a Constitución de 1845 como o modelo de liberalismo doutrinario moderado? ■

■ A Constitución de 1845

A finais de 1843 o apoio real deu o goberno aos moderados, dirixidos por Narváez. As novas Cortes elaboraron a Constitución moderada que foi aprobada en 1845, que estableceu:

- Soberanía compartida entre o rei e as Cortes.
- Supremacía política da Coroa, que tiña o poder executivo, compartía a soberanía e o poder lexislativo coas Cortes, nomeaba libremente o goberno, designaba os senadores e tiña o poder de suspender, disolver e convocar as Cortes case sen limitación.
- Participación política dos cidadáns moi limitada (0,8% da poboación); os deputados eran elixidos mediante un sufraxio fortemente censatario.
- Restricción das liberdades individuais, imponéndose a censura previa da prensa.
- Confesionalidade católica do Estado.

Ramón María Narváez Campos.
1799-1868 (A. Mª Esquivel).

26. Réxime liberal moderado

Dona Sabela II, pola graza de Deus e da Constitución da monarquía española, raíña das Españas, (...) sabede: Que (...) decidimos, en unión e de acordo coas Cortes (...) decretar e sancionar a seguinte Constitución. (...)

Art. 11. A relixión da nación é a católica, apostólica e romana. O Estado obrígase a manter o culto e os seus ministros.

Art. 12. A potestade de facer as leis reside nas Cortes co rei.

Art. 13. As Cortes compóñense de dous corpos colexisladores, iguais en facultades: o Senado e o Congreso dos Deputados. (...)

Art. 14. O número de senadores é ilimitado. O seu nomeamento pertence ao Rei (...).

Art. 15. Unicamente poderán ser nomeados senadores os españois que, ademais de ter trinta anos cumpridos, pertencen ás seguintes clases: presidentes dalgún dos corpos colexisladores (...); ministros da Coroa; conselleiros de Estado; arcebispos; bispos; Grandes de España; capitáns xenerais do exército, (...) ademais de percibir 30.000 reais de renda procedentes de bens propios ou de salarios (...).

Art. 19. O cargo de senador é vitalicio.

Art. 21. O Congreso dos Deputados comporase dos que nomeen as xuntas electorais na forma que determine a lei (...).

Art. 23. Para ser deputado requírese ser español, do estado secular, ter cumprido vinte e cinco anos, percibir unha renda procedente de bens raíces ou pagar por contribucións directas na cantidade que a lei electoral esixa.

Constitución de 1845 [castelán]

A Garda Civil con uniforme de gala.

CONSUMOS. Nome co que popularmente se coñecía o imposto que gravaba produtos de consumo básicos, polo que a súa suba repercutía especialmente nas clases traballadoras con baixos salarios. Normalmente os concellos urbanos arrendaban a empresas privadas a súa recaución.

► 25. Que accións de goberno levaron a cabo os moderados para poñer en práctica os seus principios ideolóxicos? ■

■ A Década Moderada. 1843-1854

Desde o comezo do reinado de Sabela II, os moderados actuaron de acordo cos seus intereses (alta burguesía e aristocracia) tratando de reservarse en exclusiva os beneficios derivados do control político do Estado con medidas derivadas da posta en práctica da Constitución de 1845 e outras como:

- Creación da **Garda Civil** (1844), unha nova institución militar baixo as ordes directas do Goberno e formada por profesionais contratados que substituíu a suprimida Milicia Nacional dos progresistas. O seu obxectivo era controlar as masas populares, manter a orde pública, reprimir as alteracións sociais e asegurar a defensa da propiedade.
- Elaboraron unha nova **Lei dos Concellos** (1845), que impoñía o nomeamento dos alcaldes polo Goberno, en todas as capitais de provincia e nas capitais de partidos xudiciais con máis de 2000 veciños, ou polo gobernador civil nas poboacións máis pequenas. Tamén limitaron as competencias municipais e das Deputacións, reforzando o centralismo administrativo.
- Restrinxiron a participación política, cunha **Lei electoral** (1846) que limitaba a 100.000 as persoas con dereito a voto (0,8% da poboación).
- Realizaron a **reforma tributaria** de 1845, obra dos ministros Mon e Santillán, baseada nos principios liberais de obrigatoriedade e proporcionalidade; reduciu os múltiples impostos existentes a dous tipos: directos (fundamentalmente a contribución territorial e o subsidio industrial e comercial) e indirectos (dereitos de hipotecas, aduanas, especiais como o do tabaco e sobre os consumos). Foi mal recibida polos comerciantes e industriais, que nunca pagaran polo desenvolvemento da súa actividade, pero as máis prexudicadas foron as clases populares que viron incrementada a presión fiscal por medio dos impostos indirectos, situación que foi a causa de numerosas protestas e **motíns contra os consumos**.
- En 1851 asinou o **Concordato** con Roma no que a Igrexa aceptaba as vendas do seu patrimonio realizadas pola desamortización a cambio de: o mantemento da relixión católica como oficial e única do Estado; que a educación estivese conforme coa doutrina católica; recoñecer a capacidade das autoridades relixiosas para velar e intervir na defensa da pureza dos costumes, e dunha dotación para o culto e o clero.

Os sectores máis radicais dos progresistas, ante a imposibilidade legal de acceder ao poder, organizaron varios pronunciamentos, todos eles fracasados.

27. Principais pronunciamentos progresistas. 1844-1854

ANO	DIRIXENTES	LUGAR	RESULTADO
1844	Pantaleón Bonet	Alacante-Cartaxena	Fracaso. Fusilado
1844	Martíño Zurbano	Navarra	Fracaso. Fusilados
1846	Miguel Solís	Galicia	Fracaso. Fusilados. Mártires de Carral
1848	Xosé Fulgosio	Madrid	Fracaso. Fusilados
1854	Hore	Zaragoza	Fracaso. Morte no combate
1854	O'Donnell e Dulce	Vicálvaro (Madrid)	Éxito. Revolución de 1854

En **Galicia**, os progresistas realizaron en 1846 un pronunciamento que, iniciado en Lugo, foi encabezado por Miguel Solís. Rapidamente sumáronse diversas cidades galegas (agás A Coruña e Ourense, controladas polo Goberno) e os revolucionarios estableceron en Santiago unha Xunta Superior de Galicia da que foi secretario Antolín Faraldo.

28. Obxectivos dos revolucionarios galegos

Os foros municipais (...), a Milicia Nacional, a independencia dos tribunais, o xurado, a imprenta, o parlamento, todo morrera a mans da camarilla (...).

En tan críticos momentos para a liberdade (...) os cidadáns que subscriben (...) ao constituírense en Xunta Superior Provisional de Goberno das catro provincias de Galicia (...) [proclaman] a Sabela II libre e constitucional. Abaixo o sistema tributario. Liberdade. Independencia nacional. Cortes constituíntes (...).

Esta Xunta, amiga sincera do país, consagrarase constantemente a engrandecer o antigo reino de Galicia (...). Para conseguilo esforzarase constantemente en fomentar intereses materiais, crear costumes públicas, abrir as fontes naturais da súa riqueza, a agricultura e o comercio, e poñer en harmonía coa época os hábitos e as ideas que deixou una sociedade decrépita fundada sobre a ignorancia. Espertando o poderoso sentimento de provincialismo (...) chegará a conquistar Galicia a influencia de que é merecedora (...).

Galegos (...): Patria e liberdade.

XUNTA SUPERIOR PROVISIONAL DE GALICIA. **Proclama.** 15-4-1846 [castelán]

As tropas sublevadas foron derrotadas e Solís e once oficiais foron fusilados en Carral, no adro e na carballeira da igrexa de San Estevo de Paleo e alí mesmo, no seu camposanto, foron enterrados. Son os **Mártires de Carral**. O levantamento de 1846 ten unha especial significación para a historia de Galicia pois nel, xunto ás peticións progresistas, aparecen os esbozos do provincialismo e das reivindicacións especificamente galegas.

En **Cataluña** subleváronse os carlistas. Entre 1846 e 1849 desenvolveuse a **Segunda Guerra Carlista** (guerra dos madrugadores ou *matiners*). Protagonizada por campesiños que protestaban pola crise agraria, os impostos e o recrutamento do exército, a revolta tamén pretendía a defensa dos dereitos ao trono do pretendente Carlos [VI]. Os protagonistas non conseguiron os seus obxectivos e a represión foi moi dura.

Ao carácter cada vez máis ultramoderado dos gobernos foi incrementando os descontentos, incluso dentro das filas moderadas; estes descontentos conspiraron cos progresistas para derrocar o réxime.

Miguel Solís Cuetos. 1816-1846.

■ O Bienio Progresista. 1854-1856

En 1854, os progresistas e os moderados descontentos protagonizaron un pronunciamento militar coñecido como a Vicalvarada (Vicálvaro, Madrid) encabezado polo xeneral O'Donnell e cun programa –o Manifesto de Manzanares–, no que se recollía a aspiración de reformar o sistema vixente.

29. Manifiesto de Manzanares

Españóis: A entusiasta acollida que vai encontrando nos pobos o exército liberal; o esforzo dos soldados que o compoñen, tan heroicamente demostrado nos campos de Vicálvaro; o aplauso con que en todas as partes foi recibida a noticia do noso patriótico alzamento, aseguran desde agora o triunfo da liberdade e das leis que temos que defender. (...)

Alteracións en Madrid en 1854.

Nós queremos a conservación do trono, pero sen a camarilla que o deshonra; queremos a práctica rigorosa das leis fundamentais mellorándoas, sobre todo a electoral e a de imprenta; queremos que se respecten nos empregos militares e civís a antigüidade e o merecemento; queremos arrancar os pobos da centralización que os devora, dándolles a independencia local (...) e como garantía de todo isto queremos e presentaremos baixo sólidas bases a Milicia Nacional (...). A mesma nación, en fin, fixará as bases definitivas da rexeneración liberal á que aspiramos. Nós temos consagradas á vontade nacional as nosas espadas, e non as enviñaremos ata que ela estea cumprida.

Leopoldo O DONNELL. **Manifiesto aos españois.** 7-7-1854 [castelán]

A raíña, atemorizada e sen apoios, nomeou a Espartero xefe de Goberno e a O'Donnell ministro de Guerra. As novas Cortes elaboraron unha nova Constitución, que non chegou a promulgarse (Constitución de 1856, a *non nata*), similar á de 1837.

Na actuación dos gobernos progresistas destacan:

- A **Lei de desamortización xeral** (1855), realizada polo ministro Madoz, e que poñía en venda os bens propios e comúns dos Concellos, das Ordes Militares e das institucións de beneficencia. Esta lei supuxo un duro golpe para a economía dos Concellos, que perderon gran parte dos medios cos que contaban para facer fronte aos seus gastos de persoal e beneficencia, e para os campesiños pobres e os xornaleiros (especialmente en Andalucía), incapaces de comprar as parcelas que saíron á venda e que se viron desposuídos do usufruto das terras comunais. O empeoramento das condicións de vida do campesiñado provocou un considerable aumento da conflitividade social no ámbito rural.
- A **Lei de ferrocarrís** (1855), que sentou as bases para a formación da rede ferroviaria española.

As diferenzas entre Espartero e O'Donnell, as divisións e enfrontamentos entre os progresistas, a oposición dos moderados, a falta de apoio popular e o autoritarismo de Espartero deron lugar a unha grande inestabilidade política e ministerial. Aproveitando a situación, en 1856 O'Donnell deu un novo golpe, derrotou a Milicia Nacional e desprazou do poder a Espartero e aos progresistas.

►26. Cales foron as accións de goberno de maior transcendencia realizadas polos progresistas?

■ A década moderada-unionista e a fin do reinado. 1856-1868

Entre 1856 e 1866 alternáronse no poder os moderados, presididos fundamentalmente por Narváez, e os membros da Unión Liberal, formación política fundada e dirixida por O'Donnell e na que participaban membros procedentes da esquerda moderada e da dereita progresista, así como numerosos militares; as restantes forzas políticas –progresistas radicais, demócratas, republicanos–, quedaron marxinas do sistema. A Constitución de 1845 foi restaurada, lográndose unha estabilidade política soamente alterada polos conatos revolucionarios dos demócratas e polas revoltas no campo andaluz protagonizadas por xornaleiros (como as de 1857 en Sevilla e 1861 en Loja, afectados pola desamortización de Madoz e a falta de traballo).

A política da Unión Liberal propiciou o desenvolvemento dunha serie de **empresas militares** fóra de España co obxectivo de prestixiar, no exterior, a monarquía española e lograr, no interior, a exaltación patriótica e a unión de todas as forzas políticas nunha causa común. O balance xeral non foi positivo, aínda que se lograron algúns éxitos parciais. Estas accións leváronse a cabo principalmente en: Cochinchina (1857-62), Marrocos (1859-60), México (1861-62), Santo Domingo (1861-65) e a Guerra do Pacífico contra Perú e Chile (1862-71, na que destacaron os ataques da escuadra dirixida polo galego Casto Méndez Núñez).

En 1866, as discrepancias entre a raíña e o xefe de Goberno O'Donnell, remataron cunha profunda crise política e a súa expatriación a Francia. Narváez asumiu a presidencia, gobernando de forma case ditatorial tratando de conter a avalancha de forzas opositoras; esta situación permite falar do **Bienio Ultramoderado** (1866-68).

No exilio, progresistas e demócratas, dirixidos por Prim, acordaron unir as súas forzas para derrocar a Sabela (pacto de Ostende, 1866 e pacto de Bruxelas, 1867). Tras a morte de O'Donnell (5-11-1867), os unionistas encabezados por Serrano contactaron coas forzas antiborbónicas; pouco despois faleceu Narváez (23-4-1868). A raíña estaba soa. En setembro de 1868, unionistas, progresistas e demócratas, asociados na revolución e contando co apoio do exército e das masas populares, destronaron a Sabela II.

Leopoldo O'Donnell. 1809-1867.

Accións militares da Unión Liberal

COCHINCHINA. *Aliados cos franceses, o obxectivo era tomar un porto na costa asiática para potenciar o comercio coas Filipinas e garantir o culto cristián na zona, pero non se conseguiu.*

MARROCOS. *Co pretexto de castigar os nativos da zona de Ceuta, declarouse a guerra ao sultán de Marrocos, quen solicitou a paz tras as vitorias españolas de Castillejos e Wad-Ras e concedeu algunhas vantaxes comerciais e territoriais.*

MÉXICO. *España interveu xunto con Francia e Gran Bretaña ante a negativa do Goberno de non pagar a débeda exterior, pero as tropas abandonaron o país ante os intentos de Francia de impoñer un imperio gobernado por Maximiliano de Austria.*

SANTO DOMINGO. *En 1861 este país incorporouse á Coroa española por propia iniciativa, pero pouco despois, ante as dificultades, España decidiu a separación definitiva dos dous países.*

PERÚ E CHILE. *A escuadra española interveu nas disputas que mantiñan as dúas repúblicas americanas; os portos de Valparaíso e O Callao foron bombardeados, pero sen outras posibilidades, a frota regresou a España. Nas accións militares destacou o mariño galego Casto Méndez Núñez.*

A fragata Numancia en augas do Pacífico.

► 27. Sinala os obxectivos que se pretendían lograr coas empresas militares fóra da Península durante a década moderada unionista. ■

30. Principais pronunciamentos progresistas. 1864-1868

ANO	DIRIXENTES	LUGAR	RESULTADO
1864	Varios		Fracaso
1865	Insurrectos de Villarejo	Arredores de Madrid	Fracaso
1866	Hidalgo	Cuartel de san Gil	Fracaso. 66 fusilados
1867	Moriones	Madrid	Fracaso
1868	Serrano, Prim	Puente de Alcolea	Éxito. Cae a Monarquía

3. O Sexenio Democrático. 1868-1874

A revolución de 1868, coñecida como a *Gloriosa* ou *Setembrina* e protagonizada por todas as forzas opositoras a Sabela II, expulsou os Borbóns do trono de España e abriu a posibilidade de configurar un novo sistema político baseado nos principios do liberalismo democrático e nos intereses das clases medias.

1. Liberalismo democrático: demócratas e republicanos

Os demócratas xurdiron como grupo organizado na década de 1840, como unha disidencia dos progresistas ante a súa crecente moderación. Constituiron unha minoría radical, á súa vez dividida entre os partidarios da monarquía e os partidarios da república. En España e en Galicia, o **liberalismo democrático** defendía:

- **A soberanía popular**, o principio básico sobre o que debían asentarse todas as institucións políticas. A fonte do poder é a nación pero identificada co pobo, co conxunto de individuos que vivían nela; de acordo con esta idea, o poder deriva única e exclusivamente da vontade, libremente expresada, da maioría dos seus habitantes.
- **A participación popular** nas institucións ao considerar que todos os homes –sufraxio universal masculino– teñen dereitos políticos iguais e que, polo tanto, poden participar co seu voto nas eleccións dos diferentes representantes públicos. Así mesmo, considerábase que o pobo debía participar na administración da xustiza, mediante a institución do xurado, e na defensa das liberdades e do sistema político, mediante a creación de milicias urbanas e provinciais (a Milicia ou Garda Nacional).
- **A rixida separación de poderes**. O poder lexislativo está reservado en exclusiva para as Cortes; o poder executivo podía ser exercido polo rei ou polo presidente da República.

- **Os dereitos e liberdades son inalienables e inherentes á natureza humana**, por iso debían figurar, da forma máis ampla posible, na Constitución. Especial recoñecemento debían ter a liberdade de expresión e os dereitos de reunión e asociación.
- **A libre alternancia política** no goberno debía ser froito da vontade popular (goberno democrático).
- **A liberdade de cultos** e a separación da Igrexa e o Estado.

2. A Revolución de 1868

Nun contexto de malestar social crecente, provocado polas malas colleitas, as dificultades económicas da industria e das finanzas, e o descontento da maioría da clase política polas actuacións da raíña, uníronse todos os grupos políticos baixo o lema *Abaixo os Borbóns! e España con honra!* (de acordo cos Pactos de Ostende e Bruxelas).

■ A Revolución Gloriosa

Iniciouse en setembro de 1868 en Cádiz cun pronunciamento das tropas da Mariña.

31. España con honra

Españois: A cidade de Cádiz posta en armas, con toda a súa provincia, coa Armada ancorada no seu porto (...), declara solemnemente que nega a súa obediencia ao goberno de Madrid (...) resolta a non depoñer as armas ata que a nación recobre a súa soberanía, manifieste a súa vontade e se cumpra (...).

Aldraxada a lei fundamental (...), corrompido o sufraxio pola ameaza e o suborno (...), morto o municipio, pasto a Administración e a Facenda da inmoralidade (...), tiranizado o ensino, muda a prensa (...). Tal é a España de hoxe (...). Queremos que un goberno provisional que represente todas as forzas vivas do país asegure a orde, en tanto que o sufraxio universal bota os cimentos da nosa rexeneración social e política.

Contamos para realizar o noso inquebrantable propósito co concurso de todos os liberais (...), das clases acomodadas (...), cos ardentes partidarios das liberdades individuais (...), co pobo todo e coa aprobación, en fin, da Europa enteira (...). Acudide ás armas, non co impulso do rancor, sempre funesto; non coa furia da ira, sempre débil, senón coa solemne e poderosa serenidade con que a xustiza empuña a súa espada.

Viva España con honra!

DUQUE DE LA TORRE [Serrano], Xoán PRIM, Domingo DULCE, Francisco SERRANO BEDOYA, Ramón NOUVILAS, Rafael PRIMO DE RIVERA, Antonio CABALLERO DE RODAS, Xoán TOPETE. **Manifiesto**. 19-9-1868 [castelán]

Pouco despois, os sublevados venceron as tropas leais á raíña na batalla de Ponte de Alcolea (Córdoba). Ao mesmo tempo, estimuladas polos progresistas, demócratas e republicanos, xorden numerosas xuntas revolucionarias nas cidades que, xunto ás reclamacións democráticas do sufraxio universal e da liberdade de prensa, ensino e asociación, esixen reivindicacións de tipo social como a abolición dos consumos e a supresión do sistema de quintas.

Batalla de Ponte de Alcolea. 1868.

Sabela II inicia o seu exilio (J. Alaminos).

► 28. Que causas provocaron a Revolución de 1865? Cal foi a consecuencia máis destacada? ■

O triunfo revolucionario obrigou a Sabela II a abandonar España cara ao exilio en París, formándose un **Goberno provisional** presidido por Serrano; estaba formado por unionistas e progresistas e contaba co apoio dos demócratas. Este Goberno asumiu os principios defendidos polas xuntas e puxo en marcha numerosas reformas, tanto políticas (recoñecemento das liberdades democráticas) como económicas (entre elas, a creación da peseta) e convocou Cortes constituíntes elixidas por sufraxio universal. As eleccións deron un amplo triunfo aos partidarios da monarquía; España sería, xa que logo, unha monarquía democrática.

■ A Constitución de 1869

Estaba inspirada nos principios do liberalismo democrático e establecía:

- A soberanía nacional.
- A monarquía como forma de goberno.
- Clara separación de poderes.
- O rei exercía o poder executivo a través dos seus ministros, que eran responsables ante as Cortes; sancionaba e promulgaba as leis sen capacidade de vetalas e tiña a potestade de suspender e disolver as Cortes, pero unha soa vez por lexislatura.
- Cortes bicamerais formadas polo Congreso e o Senado, con iguais atribucións, elixidos polo sufraxio universal masculino (directo no caso do Congreso e indirecto, a través de compromisarios, para o Senado); asumían en exclusiva o poder lexislativo, controlaban as accións do goberno e aprobaban os orzamentos.
- O poder xudicial estaba en mans dos tribunais formados por xuíces, nomeados a través dun sistema de oposicións, e xurados con participación popular.
- Dereitos e liberdades recollidos de forma explícita e ampla. Tamén se recollía por primeira vez o dereito de asociación e de reunión
- Liberdade de cultos, eliminando a confesionalidade do Estado.

32. Réxime liberal democrático

A nación española, e no seu nome as Cortes constituíntes, elixidas por sufraxio universal, desexando afianzar a xustiza, a liberdade e a seguridade e prover o ben de cantos vivan en España, decretan e sancionan a seguinte Constitución. (...)

Art.2. Ningún español nin estranxeiro poderá ser detido nin preso senón por causa de delito.

Art.7. En ningún caso poderá deterse nin abriarse pola autoridade gobernativa a correspondencia confiada ao correo, nin tampouco deterse a telegráfica. (...)

Art.13. Ninguén poderá ser privado temporal ou perpetuamente dos seus bens e dereitos, nin turbado na posesión deles, senón en virtude de sentenza xudicial.

Art.15. Ninguén está obrigado a pagar contribución que non fose votada en Cortes, ou polas corporacións populares legalmente autorizadas para impoñela.

Art.16. Ningún español que se encontre en pleno goce dos seus dereitos civís poderá ser privado do dereito de votar nas eleccións de senadores, deputados a Cortes, deputados provinciais e concelleiros.

Art.17. Tampouco poderá ser privado ningún español: Do dereito de emitir libremente as súas ideas e opinións, xa de palabra, xa por escrito, valéndose da imprenta (...). Do dereito de reunirse pacificamente. Do dereito de asociarse para todos os fins da vida humana que non sexan contrarios á moral pública (...). Do dereito de dirixir peticións ás Cortes, ao rei e ás autoridades.

Art.21. A nación obrígase a manter o culto e aos ministros da relixión católica. O exercicio público ou privado de calquera outro culto queda garantido (...) sen máis limitacións que as regras universais da moral e do dereito.

Art.32. A soberanía reside esencialmente na nación, da cal emanan todos os poderes.

Art.33. A forma de goberno da nación española é a monarquía.

Art.34. A potestade de facer as leis reside nas Cortes. O rei sanciona e promulga as leis.

Art.35. O poder executivo reside no rei, que o exerce por medio dos seus ministros.

Art.36. Os tribunais exercen o poder xudicial.

Art.38. As Cortes están formadas por dous corpos colexisladores: Senado e Congreso. (...)

Art.68. O rei nomea e separa libremente os ministros.

Constitución de 1869. [castelán]

Despois de promulgada a Constitución, Serrano foi nomeado rexente provisional mentres se buscaba un novo rei para España; tiña que ser católico, liberal e contar coa aprobación das potencias europeas. O candidato escollido, co apoio de Prim, foi Amadeo de Savoia, fillo do rei de Italia Víctor Manuel II, aínda que cunha forte oposición (191 votos a favor dos 344 deputados que formaban as Cortes).

Prim, Serrano e Topete poxan a Coroa de España.

3. A Monarquía democrática de Amadeo I. 1871-1873

Amadeo de Savoia aceptou a Coroa e xurou a Constitución o 2 de xaneiro de 1871. De formación esencialmente militar, de escaso carisma persoal e descoñecedor do español (*non capisco niente*), Amadeo tivo escasos apoios en España. Non o querían nin a aristocracia (que o vía como un estranxeiro intruso), nin a Igrexa (por admitir a liberdade de cultos), nin o pobo en xeral, que inventou numerosos alcumes (*Don Macarrone I*, por italiano; *Don Melone I*, polas escasas dotes para aprender o castelán) e contou co rexeitamento sistemático, por motivos diferentes, de carlistas, afonsinos (partidarios do fillo de Sabela II, Afonso) e republicanos.

A morte do xeneral Prim, asasinado nun atentado poucos días antes de chegar a España, deixouno sen o seu principal valedor. A inestabilidade política foi o trazo máis característico do seu reinado no que tivo que facer fronte a numerosos problemas:

- **Dificultades de goberno** pola ruptura da coalición governamental (formada por unionistas, progresistas e demócratas) e as tensións entre os líderes (Serrano, Sagasta e Ruiz Zorrilla). O monarca estivo no medio destas disputas sen querer tomar partido nelas, polo que quedou completamente só e illado, nun continuado bloqueo parlamentario agudizado polas diferenzas entre os distintos grupos políticos.
- O desenvolvemento da **guerra de Cuba**, iniciada en 1868; na que se mesturaban as críticas á dominación española cos desexos de abolir a escravitude e alcanzar a independencia. As tímidas reformas adoptadas non solucionaron o conflito e a guerra agravouse, continuando durante dez anos.

►29. Que principios do liberalismo democrático recolle a Constitución de 1869? ■

Amadeo I de Savoia. 1845-1890.

- A **Terceira Guerra Carlista**, iniciada en abril de 1872, que tivo un amplo apoio popular nas provincias vascas e Navarra e menor en Cataluña. Os carlistas ocuparon a case totalidade do territorio vasco e navarro coa excepción das capitais, e estableceron unha sólida administración que lles permitiu resistir ata a súa derrota definitiva en 1876.
- A **oposición republicana**, que tentou por todos os medios dividir aos partidos monárquicos, facer imposible o reinado de Amadeo e conseguir o apoio popular necesario para proclamar a República.

Ante todas estas dificultades, e sen poder formar un goberno forte para resolvelas, o 2 de febreiro de 1873 Amadeo comunicou a súa decisión de renunciar á Coroa.

33. Renuncia de Amadeo I

Grande foi a honra que merecín da nación española elixíndome para ocupar o seu trono (...). Hai dous anos longos que cingo a Coroa de España, e España vive en constante loita, vendo cada día máis lonxe a era de paz e de ventura que tan ardentemente anhele.

Se fosen estranxeiros os inimigos da súa dita, entón, á fronte destes soldados, tan valentes como sufridos, sería o primeiro en combatelos; pero todos os que coa espada, coa pluma, coa palabra, agravan e perpetúan os males da nación son españois, todos invocan o doce nome da patria, todos pelexan e se axitan polo seu ben; e entre o fragor do combate; entre o confuso, atronador e contraditorio clamor dos partidos; entre tantas e tan opostas manifestacións da opinión pública, é imposible atinar cal é a verdadeira, e máis imposible aínda encontrar o remedio para tamaños males.

Busqueino avidamente dentro da lei e non o puiden encontrar. Fóra da lei non vai buscalo quen prometeu observala. (...)

Estas son, señores deputados, as razóns que me moven a devolver á nación, e no seu nome a vós, a Coroa que me ofreceu o voto nacional, facendo dela renuncia por min, polos meus fillos e sucesores.

AMADEO I. **Discurso de renuncia á Coroa.** 2-2-1873 [castelán]

►30. Cales foron as razóns de que Amadeo de Savoia fose elixido para ocupar o trono de España? Contou con apoios e defensores? ■

Tras a renuncia de Amadeo, o Congreso e o Senado, reunidos conxuntamente, formaron unha Asemblea Nacional que, ante a falta de alternativas e a pesar de ser maioritariamente monárquicas, proclamaron a República. A monarquía en España parecía definitivamente morta, segundo expresaba Emilio Castelar: *Con Fernando VII morreu a monarquía tradicional; coa fuga de Sabela II, a monarquía parlamentaria e coa renuncia de Amadeo a monarquía democrática. Ninguén, ninguén acabou con ela. Morreu por si mesma.*

4. A Primeira República. 1873-1874

O 11 de febreiro de 1873 foi proclamada a República. A Asemblea Nacional Republicana asumiu todos os poderes e nomeou como presidente do poder executivo (que exercía as funcións de xefe do Estado e xefe do Goberno) a **Estanislao Figueras** (11 de febreiro).

Pronto xurdiron fortes **diferenzas** entre os republicanos sobre a organización política da República:

- Os unitarios defendían a creación dunha república unitaria.
- Os federais *gradualistas*, dirixidos por Pi i Margall, defendían a configuración da federación desde arriba, é dicir, que unhas Cortes constituíntes da nación española decidisen e organizasen o reparto de poderes entre o Estado federal e os Estados que formasen a federación.
- Os federais *intransixentes* ou cantonalistas defendían que a federación debía facerse desde abaixo, mediante a proclamación inmediata da soberanía das unidades políticas inferiores, os Estados ou Cantóns, para construír desde eles, e por acordos libres entre iguais, a federación española.

As tensións republicanas causaron unha grande inestabilidade política, e para resolver a forma da República convocáronse novas eleccións para formar unha Asemblea Nacional constituínte. As eleccións, celebradas por sufraxio universal dos maiores de 21 anos, foron gañadas amplamente polos federais, ante o retraemento da maior parte das forzas da oposición e unha abstención de máis do 60% do electorado.

A nova Asemblea Nacional constituínte proclamou a República federal e nomeou presidente do poder executivo a **Francisco Pi i Margall** (11 de xuño). Rapidamente elaborou un proxecto de **Constitución federal** que:

- Organizaba España como unha federación formada por dezasete Estados federados, incluídos Cuba e Porto Rico.
- A xefatura do Estado correspondía ao presidente da República, elixido por sufraxio universal, quen posuía o poder de relación entre os distintos poderes e quen, á súa vez, nomeaba o presidente de Goberno e os seus ministros.
- O poder lexislativo correspondía en exclusiva á Asemblea Nacional Republicana composta por dúas cámaras: o Senado, representativo dos Estados federados, e o Congreso elixido por sufraxio universal directo por todos os españois maiores de 21 anos.
- Recoñecía a autonomía municipal.
- Establecíase a separación da Igrexa e o Estado.

34. O proxecto federal

Art.1. Compoñen a nación española todos os Estados de Andalucía Alta, Andalucía Baixa, Aragón, Asturias, Baleares, Canarias, Castela a Nova, Castela a Vella, Cataluña, Cuba, Estremadura, Galicia, Murcia, Navarra, Porto Rico, Valencia, Rexións Vascongadas. Os Estados poderán conservar as actuais provincias ou modificalas segundo as súas necesidades. (...)

Art.39. A forma de goberno da nación española é a República federal. (...)

Art.42. A soberanía reside en todos os cidadáns, e exercece en representación súa polos organismos políticos da república constituída por medio do sufraxio universal. (...)

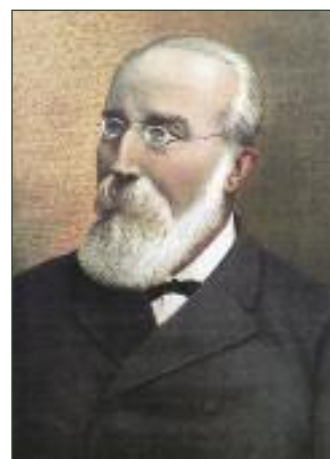
Art.43. Estes organismos son: O municipio. O Estado rexional. O Estado federal ou nación (...).

Art.45. O poder da Federación divídese en poder lexislativo, poder executivo, poder xudicial e poder de relación entre estes poderes.

Constitución federal [proxecto]. 1873 [castelán]

Estanislao Figueras. 1819-1882.

Francisco Pi i Margall. 1824-1901.

Alegoría da I República.

ESTADO FEDERAL. Forma de organización dun Estado no que existen varios núcleos políticos orixinarios, soberanos e constituintes –Estados– unidos por un pacto. Cada un destes Estados ten un poder político soberano e orixinario dotado de autogoberno, leis e institucións propias, pero limitado pola súa pertenza ao Estado federal, no que se delegan unha serie de funcións e competencias recoñecidas na Constitución federal. De acordo co grao de competencias que se deleguen no poder federal, diferénciase entre **Confederación**, cando os Estados federados delegan poderes específicos e limitados mantendo a súa independencia, e **Federación**, cando a unión e integración entre os Estados federados considérase indisoluble e existe unha maior delegación de competencias no poder federal.

Nicolás Salmerón. 1838-1908.

Emilio Castelar. 1832-1899.

A axitación social e política incrementouse en toda España. Nalgunhas zonas os obreiros e campesiños, estimulados pola Federación Rexional Española da Asociación Internacional de Traballadores protagonizaron folgas e protestas, ocuparon terras e esixiron melloras das súas condicións sociais. Entre estas accións destaca a revolta social acontecida en **Alcoi** (8-7-1873) onde as masas populares asasinaron as autoridades e incendiaron diversas fábricas; a noticia causou un forte temor na burguesía.

Ao mesmo tempo, os federais intransixentes comezaron a proclamar a independencia de cantóns, sen agardar a que a Asemblea Nacional promulgase a Constitución federal. En Levante e Andalucía estendeuse o **movemento cantonalista**, destacando a proclamación do Cantón de Cartaxena (que perdurou desde xullo de 1873 a xaneiro de 1874). O cantonalismo foi un movemento esencialmente político que incorporou, nos seus obxectivos, reformas sociais. As revoltas cantonalistas fixeron fracasar o proxecto de implantar a federación desde arriba, produciron unha elevada disgregación do poder e provocaron a dimisión de Pi.

O novo Goberno republicano estivo presidido por **Nicolás Salmerón** (18 de xullo) quen, para sufocar o movemento cantonalista en Andalucía e en Levante e a guerra carlista no norte, tivo que apoiarse nos militares (Pavía e Martínez Campos) e acceder ás súas peticións de restablecer a autoridade e a orde; a necesidade de ter que asinar penas de morte levou a Salmerón, contrario á pena capital, a dimitir.

Sucedelle **Emilio Castelar** (7 de setembro), quen conseguiu poderes extraordinarios da Asemblea para facer fronte ás guerras cantonalista, carlista e cubana; así, puido gobernar durante varios meses por decreto, tomando medidas drásticas e represivas e apoiándose nos militares conservadores. Os federais descontentos pretenderon escoller un novo presidente e, mentres se celebraba a sesión, o xeneral **Pavía** entrou no Congreso e disolveu a Asemblea Nacional (3-1-74).

35. Pavía entra no Congreso

Sr. Calvo: A Garda Civil entra no edificio preguntando aos porteiros o camiño [do hemiciclo] e dicindo que se desaloxe o edificio por orde do capitán xeneral de Madrid. (...)

Sr. Presidente: Rogo aos Sres. Deputados que ocupen os seus asentos. Non temos máis remedio que ceder ante a forza, pero ocupando cada quen o seu posto. Veñen aquí e desalóxannos. Acordan os Sres. Deputados que debemos resistir? Deixámonos matar nos nosos asentos? (Varios Sres. Deputados: Sí, si, todos).

Sr. Castelar: Sr. Presidente, eu estou no meu posto e ninguén me arrincará del: eu declaro que me quedo aquí, e aquí morrerei.

Un Sr. Deputado: Xa entra a forza armada neste salón.

Varios Srs. Deputados: Que escándalo! (...)

Sr. Presidente: Que vergoña!

Varios Srs. Deputados: Soldados, Viva a República federal! Viva a Asamblea soberana! (...)

(Óense algúns disparos, quedando rematada a sesión no acto). Eran as sete e media da mañá.

Diario de Sesións do Congreso dos Deputados. 3-1-1874
[castelán]

Fuxida dos deputados ante a entrada das tropas con Pavía.

Tras esta disolución e ante o baleiro de poder, o xeneral **Serrano** asumiu (3-1-74) o poder executivo da República contando co apoio dalgúns xefes militares e políticos radicais que forman parte do seu goberno. Serrano suspendeu as garantías constitucionais e prometeu convocar Cortes constituíntes cando o país estivese pacificado; mentres, o exército combatía e reducía a cantonalistas e carlistas.

► 31. Cales foron as principais causas do fracaso da Primeira República?

36. O programa de goberno do xeneral Serrano

O poder executivo, que nestas circunstancias anormais resumiu en si toda a autoridade política e revestíuse de facultades extraordinarias, crese no imprescindible deber de dirixirse á nación para explicar a súa orixe, xustificar a actitude e expor leal e sinceramente os seus propósitos.

A orde social, a integridade da patria, a súa honra, a vida mesma, foron salvados por un arranque de enerxía. (...) Reunidos e consultados os homes de importancia que residen en Madrid e representan dignamente todos os partidos liberais, aclamaron e recoñeceron o xeneral Serrano por xefe do poder executivo. Mentres (...) sigan alzados en armas os carlistas nas provincias do norte (...); mentres o pendón antinacional siga en pé en Cartaxena (...) e mentres nas provincias de ultramar arda a tea da discordia (...), é imposible o exercicio de todas as liberdades. Por iso cómpre un poder robusto (...) que estamos dispostos a exercer con espírito firme (...). Unha vez vencida, como esperamos, a anarquía material e moral que hoxe nos devora (...) volverá a Constitución de 1869 dar ao pobo todos os dereitos que nela se consignan.

Francisco SERRANO. **Manifesto á nación.** 8-1-1874 [castelán]

Francisco Serrano. 1810-1885.

As tensións entre os republicanos, a guerra carlista e cubana e o incremento das reivindicacións sociais revolucionarias realizadas polos membros da AIT provocaron unha permanente inestabilidade e un medo crecente nas clases propietarias e no exército á desintegración de España e á revolución social. Estes temores favoreceron os intentos de Cánovas del Castillo de restaurar a monarquía na persoa de Afonso de Borbón, fillo de Sabela II, quen se presentou como un monarca respectuoso co sistema constitucional e liberal (Manifesto de Sandhurst).

37. Afonso de Borbón, monarca constitucional

Por virtude da espontánea e solemne abdicación da miña augusta nai, tan xenerosa como infortunada, son o único representante do dereito monárquico en España. Arranca este dunha lexislación secular, confirmada por todos os precedentes históricos, e está indubidablemente unida ás institucións representativas, que nunca deixaron de funcionar legalmente durante os trinta e cinco anos transcorridos desde que comezou o reinado da miña nai ata que, aínda neno, pisei con todos os meus o chan estranxeiro.

Orfa a nación agora de todo dereito público e indefinidamente privada das súas liberdades, é natural que volva os ollos ao seu acostumado dereito constitucional (...).

Por todo isto, sen dúbida, o único que inspira xa confianza en España é unha monarquía hereditaria e representativa, mirándoa como insubstituíble garantía dos seus dereitos e intereses desde as clases obreiras ata as máis elevadas. (...)

Pola miña parte, debo ao infortunio estar en contacto cos homes e as cousas da Europa moderna, e se nela non alcanza España unha posición digna da súa historia (...) culpa miña non será nin agora nin nunca. Sexa a que sexa a miña propia sorte, nin deixarei de ser bo español, nin, como todos os meus antepasados, bo católico, nin, como home do século, verdadeiramente liberal.

Afonso de BORBÓN. **Manifesto á nación española.** 1-12-1874 [castelán]

► 32. Como rematou, desde o punto de vista político, o Sexenio? ■

O 29 de decembro de 1874 en Sagunto, o xeneral Martínez Campos pronunciouse a favor da monarquía de Afonso XII; as resistencias foron moi escasas. Remataba en España a curta experiencia republicana.

5. O republicanismo en Galicia durante o Sexenio

Foi a partir de 1868 cando os republicanos galegos iniciaron a súa actividade como grupo organizado. A imitación do realizado o 19 de setembro pola Armada en Cádiz, o capitán de navío Xosé María Beranger pronunciouse en Ferrol a favor do cambio de sistema, acción que foi secundada noutras cidades galegas, nas que se constituíron xuntas de goberno formadas por republicanos e progresistas; estas xuntas substituíron as autoridades existentes e crearon, nalgúns delas, milicias civís armadas para a defensa da revolución e da orde pública (*Voluntarios da Liberdade*), dirixidos, na maioría dos casos, por republicanos.

■ Os inicios

Os primeiros pasos organizativos do republicanismo galego déronse en Ferrol o 11 de novembro de 1868, onde se fixou o programa do **Partido Democrático Republicano Federal**: democracia, república federal e creación dun Estado galaico, independente pero formando parte de España. Nas vilas e cidades, os republicanos foron creando Comités para organizar os seus membros e facer fronte ás tarefas de propaganda e loita electoral. Entre os líderes máis destacados estaban: Federico Tapia e Ramón Pérez Costales na Coruña; Xosé Manuel Paz Novoa en Ourense; Francisco Suárez García en Ferrol; Indalecio Armesto en Pontevedra; Salustiano Alvarado en Lugo; Xosé Sánchez Villamarín en Santiago.

Nas eleccións que se celebraron tras a revolución, os republicanos só obtiveron 1 escano dos 40 que correspondían a Galicia (Eduardo Chao por Ourense). Ao longo de 1869 realizaron diversos actos encamiñados,

tanto a ampliar a súa base social como a forzar un cambio no sistema. Como medio de propaganda publicaron folletos, dirixidos ás clases populares, obreiras e campesiñas, nos que se expoñían as vantaxes da república e criticaban o réxime monárquico. Paralelamente, como modelo para a futura organización do Estado federal, os republicanos foron asinando pactos entre as distintas provincias e rexións de España. O 18 de xullo de 1869 asinouse na Coruña o **Pacto galaicoasturiano**, no que se recollía a defensa da soberanía popular, da república federal e da milicia cidadá, ademais de precisarse a organización do Partido. O 30 de xullo asinouse na Coruña o Pacto federal nacional.

■ A oposición republicana

A partir de outubro de 1869, de modo similar ao que sucedeu noutras cidades de España, nas galegas tiveron lugar numerosas insurreccións contra a Monarquía, destacando as que tiveron lugar en Ourense. A represión que seguiu a estes actos limitou durante uns meses a acción dos republicanos galegos. Na Coruña, os republicanos gañaron as eleccións municipais de decembro de 1871, sendo nomeado alcalde o federal Federico Tapia Segade; este ambiente republicano puido apreciarse ben o rei Amadeo I en agosto de 1872 na súa visita á cidade, durante a viaxe realizada por Galicia.

38. Oposición republicana a Amadeo

Señor: Hoxe, que arribades ás nosas costas conducido polos mesmos homes que vos aclamaron maxestade, como deles non escoitaredes a linguaxe sincera da verdade, quero o oíades de min, e por iso me achego a vós con todo o respecto que me merece un home e toda a repugnancia que me inspira un rei.

Posades, rei Amadeo, a vosa estranxeira planta nunha cidade [A Coruña] sempre celosa do seu españolismo, e que sempre rendeu culto á santa idea da súa independencia. Veredes unha rúa que se chama María Pita (...); outras rúas, as principais, chámanse Cantón de Porlier, Cantón de Lacy, rúa Acevedo e de Espoz y Mina. Xa comprenderes, señor, que un pobo que en tanto estima estes recordos, cando esculpe eses nomes sagrados nas esquinas das súas rúas para que sexan repetidos millóns de veces ao día por homes, mulleres e nenos, ha de sentir que sexades estranxeiro. O berro de guerra que deu a heroína María Pita para que os demais imitasen ao seu valor foi: "Atrás o estranxeiro!". Lacy e Porlier, Acevedo e Mina tamén daban ese berro ás hostes que lideraban: "Atrás o estranxeiro!". Por iso non habedes de estrañar que á vosa chegada o pobo non berre, non poida berrar, a voz afogáraselle na gorxa: "Adiante o estranxeiro, viva o rei estranxeiro!"

É, ademais, A Coruña, unha cidade republicana. Desde a Revolución de Setembro, o seu deputado a Cortes foi republicano. O Concello actual tamén é republicano. (...) Estadades, pois, rei Amadeo, nun país inimigo, completamente inimigo; pero inimigo leal. O pobo vevos chegar, déixavos pasar e prepárase. Se a maioría dos pobos de España envía representantes como o da Coruña, as Cortes serán republicanas, seredes destronado e perderedes a vosa coroa, rei Amadeo.

Ramón PÉREZ COSTALES. Carta a don Amadeo de Savoia, elixido rei de España por cento noventa e un deputados das constituíntes. 18-8-1872 [castelán]

Ramón Pérez Costales. 1832-1911
(J. Vaamonde).

A insurrección de Ferrol de 1872 foi un intento de acelerar a chegada da República, pero o levantamento fracasou e foi condenado polos dirixentes federais de Madrid. Descontentos con esta condena e coa tendencia progresivamente centralizadora do Directorio do partido, os federais

galegos celebraron, en xaneiro de 1873 en Santiago, a Asemblea Cantonal de Galicia na que acordaron a creación do **Partido Republicano Federal de Galicia** e a súa independencia con respecto aos organismos centrais do Partido Federal existentes en Madrid.

■ A Primeira República en Galicia

Para as eleccións a Cortes de maio de 1873, o Partido Republicano Federal desenvolveu unha intensa campaña en toda Galicia. A defensa da república federal, da creación do Cantón de Galicia e da necesidade de levar a cabo distintas reformas sociais, deron aos federais un rotundo éxito electoral: 37 dos 45 deputados por Galicia. Os galegos Eduardo Chao e Paz Novoa formaron parte da comisión redactora do proxecto da Constitución federal. As discusións deste proxecto centráronse no problema das divisións territoriais, pois os intransixentes esixían a independencia do Cantón Galaico.

Durante a Primeira República os federais galegos lograron materializar algunhas vellas aspiracións dos galegos tales como o primeiro tramo en funcionamento do ferrocarril galego (Santiago-Carril, 1873 grazas ao líder e alcalde santiagués Sánchez Villamarín) e a lei de redención de foros (20-8-1873, presentada por Paz Novoa); tamén a eles se deben interesantes proxectos, como as propostas de E. Chao para a supresión do minifundio, as reformas tributarias ou a defensa da autonomía cantonal. No entanto, as divisións internas, os crecentes problemas sociais e cantonalistas, así como a oposición de carlistas e monárquicos, debilitaron a República ata a súa desaparición.

4. O modelo de Estado na España liberal

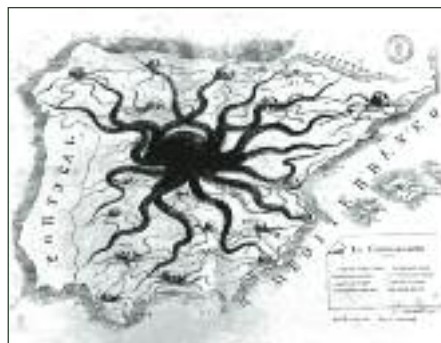
O período comprendido entre 1833 e 1874 caracterizouse pola súa inestabilidade política e constitucional, con frecuentes cambios e alternativas de goberno. A análise dos parámetros políticos dominantes indican que existiu unha falta de consenso entre as familias liberais sobre os principios básicos do sistema, xunto coa imposición e predominio do modelo político moderado que contou co apoio da Coroa. A partir de 1875, coa Restauración borbónica, este modelo conservador seguiu sendo o dominante.

Este Estado liberal presentaba os seguintes trazos:

- Unha **monarquía constitucional doutrinaria** na que o rei mantivo un papel hexemónico: compartía a soberanía e o poder lexislativo coas Cortes, exercía en exclusiva o executivo e nomeaba os principais cargos públicos, incluídos os alcaldes e un elevado número de senadores; estas atribucións sufriron lixeiras modificacións dependendo do predominio dos moderados ou dos progresistas. Unicamente desde as filas do liberalismo radical xurdiron algúns partidarios da instauración dunha monarquía constitucional democrática ou dunha república federal; posibilidades que se fixeron en 1868-73 e 1873-74, respectivamente.

► 33. Sinala os principios máis destacados que defendían os republicanos galegos. ■

- **Estado unitario e centralizado**, a pesar da existencia das diferenzas lingüísticas, culturais e legais, impúxose un Estado unitario identificado coa unidade da nación española. De acordo co maior ou menor grao de dependencia con respecto ao goberno central, houbo dous modelos: un rixidamente centralizado e xerarquizado no que a elección dos alcaldes dependía das autoridades centrais, defendido por moderados e conservadores e o que máis tempo estivo vixente en España (1845-54, 1856-68, 1876-1923). Outro descentralizado baseado na elección dos alcaldes polos veciños e na limitación das funcións do xefe político da provincia, defendido polos liberais progresistas e demócratas que estivo vixente en breves períodos de tempo (1836-43, 1854-56, 1868-74).

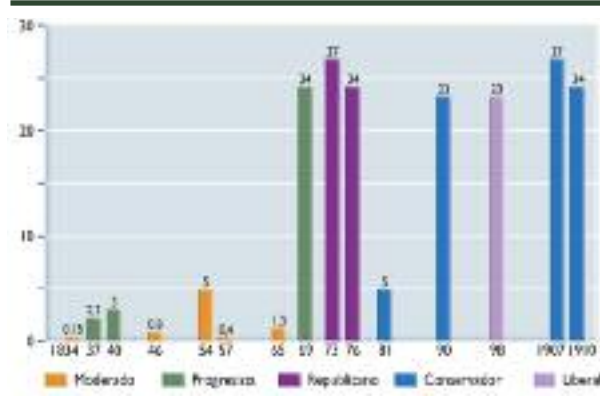
Sátira contra a centralización.

Fronte ao unitarismo e centralismo, desde a década de 1830 xurdiron movementos e doutrinas que defenderon o recoñecemento das particularidades culturais, xurídicas e políticas das provincias que constituían España, identificadas estas, nalgúns casos, cos vellos reinos medievais. Estes movementos reciben o nome de **provincialismo** e podían ter carácter progresista (caso das ideas defendidas por Antolín Faraldo no pronunciamento de 1846 en Galicia) ou tradicionalista (defensa das tradicións locais fronte ao igualitarismo lexislativo liberal; no caso do País Vasco e Navarra estas reivindicacións coincidiron coa defensa do mantemento dos privilexios forais. O provincialismo derivará, durante a Restauración borbónica no rexionalismo e nacionalismo.

- **Estado de propietarios que restrinxía a participación política popular.** Os grupos dominantes só deron participación política aos propietarios (terratenentes agrícolas, donos de fábricas e de negocios, tanto burgueses como aristócratas) e fixeron do Estado un instrumento para manter os seus intereses: restrinxiron o sufraxio; evitaron que o goberno dependese da vontade das urnas; controlaron o nomeamento dos alcaldes; estableceron códigos legais (Civil, Penal, Comercial) que garantían a propiedade privada sen limitacións; crearon un corpo especial dependente do goberno, a Garda Civil, para o mantemento da orde pública; crearon un exército de quintas no que se podía redimir por diñeiro o servizo das armas; coartaron os dereitos e liberdades; someteron a prensa, e limitaron a educación, que quedou maioritariamente en mans da Igrexa católica.

- **Unha peculiar alternancia dos gobernos.** O monarca era quen nomeaba e cesaba os seus ministros, pero estes tiñan que contar coa confianza das Cortes para poder gobernar. Como o nomeamento do goberno era previo á celebración das eleccións, este debía gañalas. Ante esta situación, o goberno, logo de ser nomeado polo rei, convocaba eleccións, que invariablemente gañaba grazas ao control e manipulación do sufraxio e do proceso electoral; así, as eleccións eran unha ficción e unha fraude. Os moderados defenderon a plena liberdade do rei á hora de empregar as súas prerrogativas; en cambio os progresistas esixían que o rei se sometese ás Cortes.

39. Evolución da porcentaxe de electores segundo o réxime político. 1834-1910

Entre 1833 e 1868, como a Coroa prefería os moderados, os progresistas tiveron que empregar a violencia para poder gobernar. O método empregado foi sempre o mesmo: recorrer á **revolución** mediante a realización dun **pronunciamento** e a formación de **xuntas**, contando coa participación dos xefes militares e o apoio popular. Neste período, os xenerais (*os espadóns*) como Espartero, O'Donnell, Narváez, Prim, Serrano... convertéronse en árbitros da política chegando a ocupar a xefatura do Goberno. Tras o éxito dunha acción revolucionaria, a Coroa capitulaba e chamaba a gobernar aos líderes progresistas; pasado o perigo, desilusionado o pobo ante os cambios prometidos e non realizados polas novas autoridades, a Coroa restablecía os moderados.

- **Inestabilidade constitucional.** O número de Constitucións promulgadas en España foi elevado, o que indica a incapacidade da clase política para consensuar uns principios políticos básicos aceptados por todos os liberais. Unha análise dos artigos das diferentes constitucións españolas permítenos distinguir diferentes modelos:

40. Características das Constitucións españolas

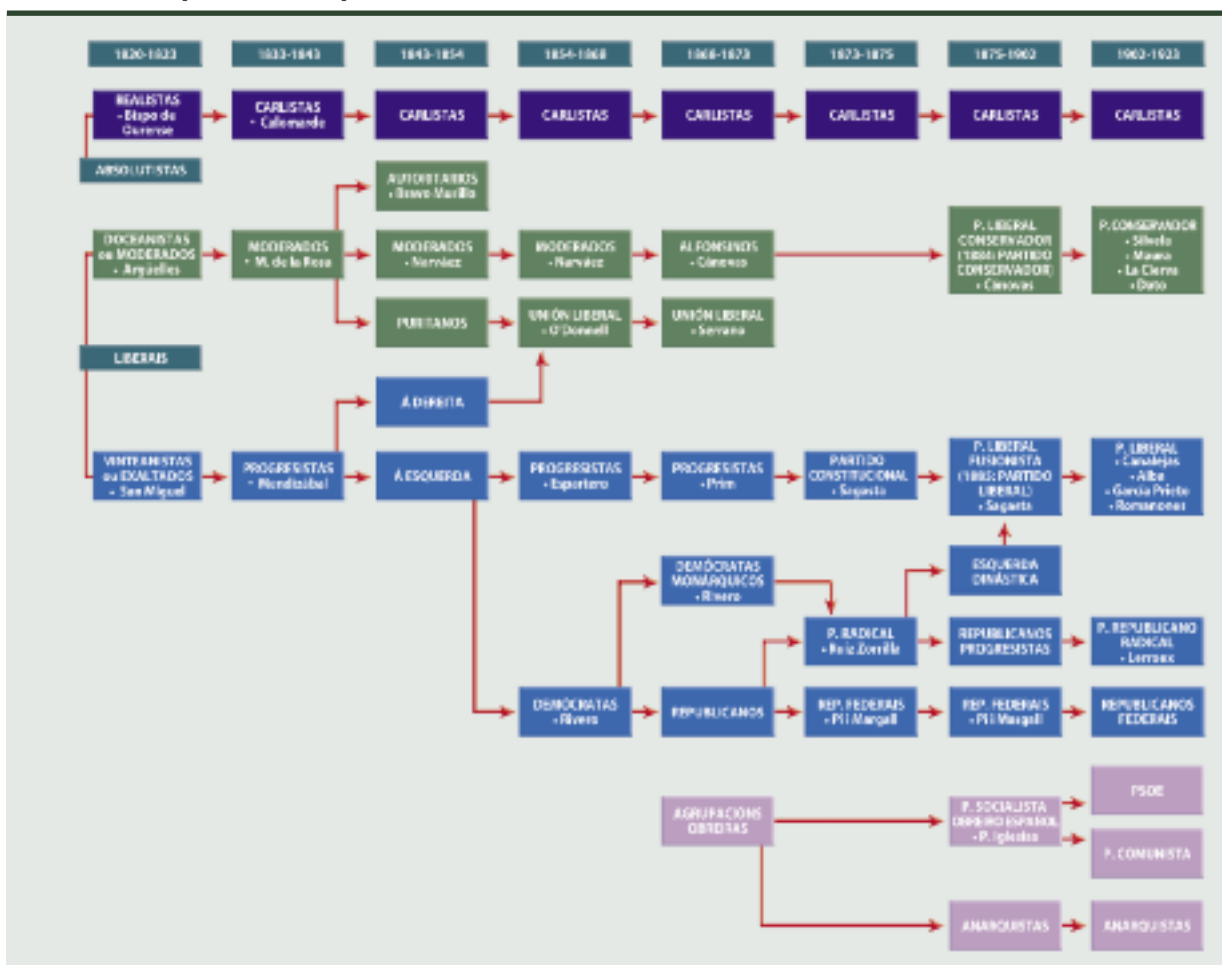
Moderadas ou conservadoras [1845, 1876]	Progresistas [1837, 1856 –non nata–]	Democráticas [1869, 1873 –proxecto–]
– Soberanía compartida polo rei e as Cortes	– Soberanía nacional asumida polas Cortes	– Soberanía popular. – Clara división de poderes
– Poder executivo na Coroa	– Poder executivo na Coroa	– Poder executivo na Coroa
– Poder legislativo nas Cortes co rei	– Poder legislativo nas Cortes co rei	– Poder legislativo nas Cortes
– Preeminencia do rei sobre as Cortes	– Limitación das facultades do rei polas Cortes	– Preeminencia do poder legislativo e fortes limitacións sobre o poder executivo
– Cortes bicamerais cun Senado de designación real	– Cortes bicamerais cun Senado de designación real	– Cortes bicamerais cun Congreso e Senado libremente elixidos
– Poder xudicial nos tribunais	– Poder xudicial nos tribunais e creación de xurados	– Poder xudicial nos tribunais e creación de xurados
– Sufraxio censatario restrinxido	– Sufraxio censatario amplo	– Sufraxio universal masculino
– Catolicismo oficial	– Tolerancia de cultos	– Liberdade de cultos
– Liberdades persoais restrinxidas	– Maior amplitude de liberdades persoais	– Amplo catálogo de liberdades persoais

- A **división do liberalismo** en dúas grandes tendencias: a doutrinaria, maioritaria durante todo o século XIX e a democrática, minoritaria. A súa execución práctica deu orixe a diversos grupos e partidos políticos formados unicamente por notables, personalidades ideoloxicamente próximas que se unían para obter votos nas eleccións; esta estrutura favoreceu a súa fragmentación e os personalismos.

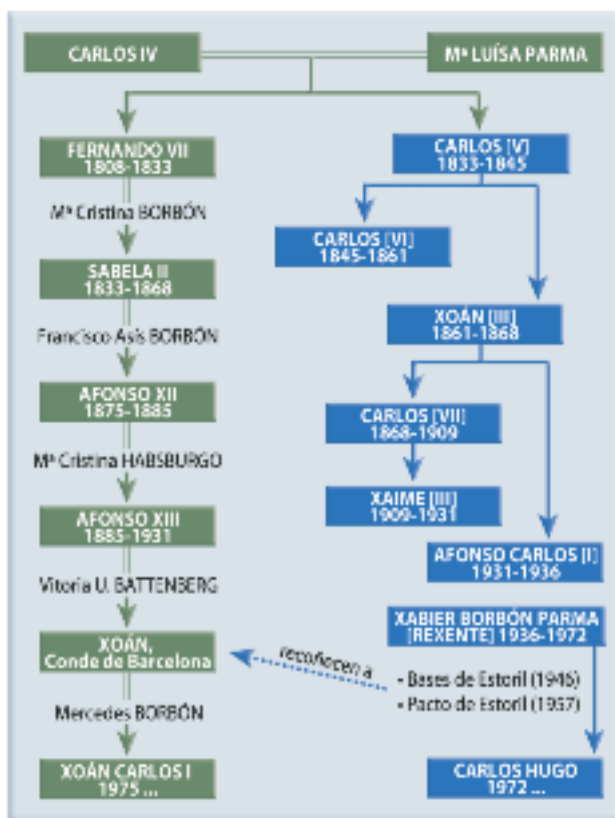
41. Diferenzas no liberalismo

Liberalismo doutrinario	Liberalismo democrático
– Soberanía compartida	– Soberanía popular
– Sufraxio censatario	– Sufraxio universal
– Restrición das liberdades	– Dereitos e liberdades amplos
– Oficialidade do catolicismo	– Liberdade de cultos
– Poderes compartidos	– Ríxida separación de poderes
– Parlamento bicameral: Cortes, Senado	– Parlamento unicameral. Cortes
– Tribunais sen xurado	– Tribunais con xurado
– Goberno oligárquico	– Goberno democrático
– Monarquía constitucional doutrinaria	– Monarquía ou república democrática
– Estado unitario	– Estado unitario ou federal
– Centralización	– Descentralización
– Nomeamento dos alcaldes polo goberno	– Elección popular dos alcaldes
– Garda Civil	– Milicia Nacional
– Propiedade privada sen limitacións	– Propiedade privada
– Insolidariedade coas masas	– Tentativas de débiles reformas sociais
– Proteccionismo	– Librecambismo
– Apoio dos notables e da alta burguesía	– Apoio das clases medias

42. Partidos políticos en España

■ Monarcas isabelinos e carlistas ■

- **O mantemento do tradicionalismo**, corrente ideolóxica reaccionaria, ultraconservadora e antiliberal, na que se inclúen a todos aqueles que defendían a permanencia dos valores políticos, sociais e relixiosos tradicionais (anteriores á revolución liberal). As súas propostas defendían a existencia dunha monarquía patriarcal, o mantemento das leis tradicionais e a vixencia do catolicismo e dos dereitos da Igrexa por riba dos dereitos individuais e políticos; estas propostas van acompañadas de críticas ao egoísmo capitalista e liberal e á defensa dunha maior xustiza social cos pobres baseada na caridade cristiá, pero conservando as diferenzas sociais que, segundo eles, son consentidas por Deus.

As ideas tradicionalistas foron defendidas por diversos grupos separados entre si, fundamentalmente, por cuestións dinásticas. Os **carlistas** eran o grupo principal que, xunto coa defensa dos valores católicos, engadía o recoñecemento dos *fueros* tradicionais de vascos e cataláns e o dereito a reinar en España dos sucesores do infante Carlos de Borbón, irmán do rei Fernando VII. Outro grupo foron os **neocatólicos ou integristas**, formado por aqueles que, recoñecendo a Sabela II e os seus descendentes, defendían a monarquía conservadora e a supremacía dos valores católicos, aos que se debía axustar o sistema político.

43. Tradición e rei carlista

A estas ideas [liberalismo] (...) nós opoñemos os nosos principios monárquicos-relixiosos, contidos sumariamente naquela nosa antiga divisa: relixión, patria e rei (...).

Primeiramente, (...) as verdades, certas e infalibles, da fe católica, son o fundamento solidísimo da nosa vida política, civil e doméstica. O Decálogo, o código divino, é a base de todas as nosas leis (...).

A segunda palabra (...) é patria (...). O verdadeiro patriota español di: Deus e a miña relixión ante todo e sobre todo; e logo, ante todo e sobre todo, a miña patria; prefiro o nacional ao estranxeiro (...).

Rei, digo por último, pero rei pola graza de Deus e non pola graza da soberanía nacional (...). Segundo o liberalismo, da soberanía nacional emana todo o poder e os poderes que existen, por ela e nada máis que por ela existen, negando deste modo todo poder de orixe divina. Agora ben, isto (...) está condenado pola Igrexa católica e con razón; pois a Escritura sagrada di expresamente: todo poder vén de Deus (...). O liberalismo é puro absolutismo, porque se atribúe a si mesmo un poder que non lle vén de Deus, de quen prescinde, non do pobo soberano, porque a este non se lle concede máis que o ridículo dereito de depositar un voto nunha urna electoral; dereito que se fai nulo polas mil intrigas, amaños, promesas, ameazas, golpes e feridas nas eleccións (...).

Pero nós non queremos soamente rei pola graza de Deus, senón tamén rei lexítimo.

MARÍA TERESA DE BRAGANZA BORBÓN [muller do infante don Carlos] **Carta aos españois**. 25-9-1864 [castelán]

44. Parámetros políticos en España. 1808-1923

VIXENCIA	1806-36	1836-74	1875-1923	Nº ANOS (sobre 115)
■ Constitución				
– 1812 (<i>radical</i>)	1812-14, 20-23, 36			6
– 1834 (<i>ultramoderada</i>)	1834-36			2
– 1837 (<i>progresista</i>)		1837-45, 54-56		10
– 1845 (<i>moderada</i>)		1845-54, 56-68		21
– 1856 (<i>progresista</i>)		<i>non nata</i>		–
– 1869 (<i>democrática</i>)		1869-73		4
– 1873 (<i>democrática</i>)		<i>proxecto federal</i>		–
– 1876 (<i>conservadora</i>)			1876-1923	47
■ Monarquía				
– <i>absoluta</i>	1814-20, 24-33			16
– (<i>auto</i>) <i>limitada</i>	1833-36			3
– <i>constitucional</i>				
– <i>democrática</i>	1812-14, 20-23, 36	1868-73		10
– <i>doutrinaria</i>				
– <i>progresista</i>		1837-43, 54-56		10
– <i>conservadora</i>		1845-54, 56-68	1875-1923	69
■ República				
		1873-74		2
■ Soberanía				
– <i>real</i>	1814-20, 24-36			19
– <i>da nación</i>				
– <i>popular</i>	1812-14, 20-23, 36	1873-74		8
– <i>nas Cortes</i>		1837-43, 54-56, 68-73		16
– <i>compartida</i>		1845-54, 56-68	1875-1923	69
■ Sufraxio				
– <i>universal masculino</i>				
– <i>indirecto</i>	1810-14, 20-23, 36			8
– <i>directo</i>		1868-74	1876, 1890-1923	40
– <i>censatario</i>		1834-36, 37-68	1878-90	46
■ Nomeamento alcaldes constitucionais				
– <i>elección polos concelleiros</i>	1812-14, 20-23	1836-43, 54-56, 68-74	1917-22	29
– <i>privilexio do Goberno</i>		1845-54, 56-68	1877-1923	67

En **síntese**, o réxime político dominante en España foi (agás no sexenio 1868-74) a monarquía constitucional doutrinaria favorable aos intereses sociais, políticos e económicos das clases burguesas e aristocráticas, que mantivo fóra do xogo político á maioría do país. Un réxime oligárquico, cunha clase política (incluídos os monarcas) de miras limitadas e intransixentes que pretendía simplemente asegurar o seu monopolio do poder e protexer a súa hexemonía social e económica. Un réxime sen democracia, sen auténticos partidos políticos, no que o caciquismo se converteu na verdadeira estrutura politicoadministrativa do goberno dos pobos.

►34. Cal foi a forma de goberno e o modelo de Estado predominante na España liberal? Cales eran as súas características? ■

Tema 6

Estado e nación na Restauración borbónica

1. O réxime da Restauración borbónica / 2. O reinado de Afonso XIII e a crise da Restauración
3. Nación e nacionalismos en España

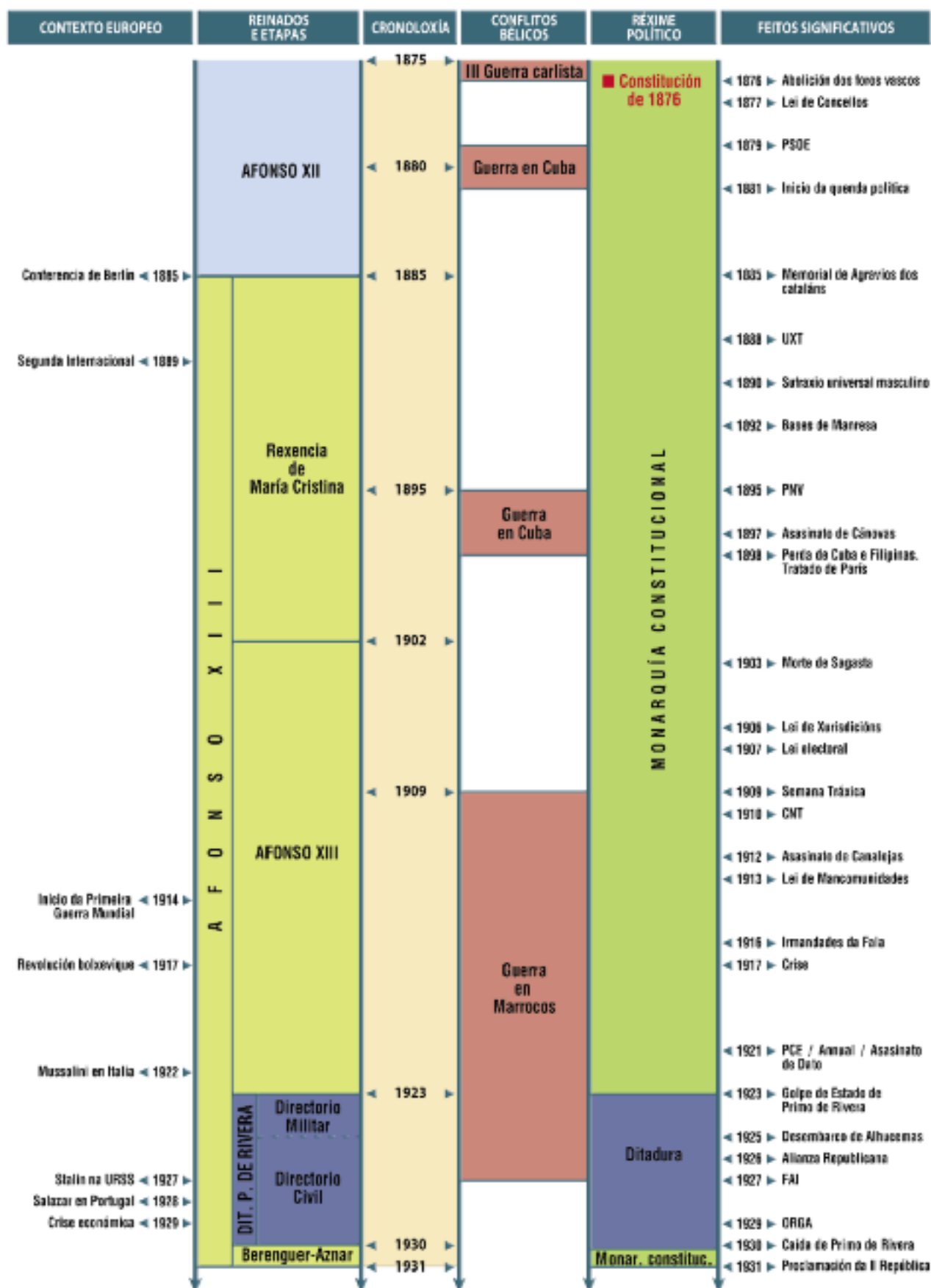
Entre 1875 e 1923 estivo vixente en España o réxime da Restauración, un sistema deseñado basicamente polo político liberal conservador Antonio Cánovas del Castillo, e caracterizado por: monarquía constitucional, quenda pacífica de partidos no poder, fraude electoral, oligarquía e caciquismo.

A incapacidade do sistema para solucionar os múltiples problemas existentes dentro do marco constitucional propiciou que, en 1923, Miguel Primo de Rivera encabezase un golpe de Estado que puxo fin ao réxime liberal, exercendo o poder de forma ditatorial ata 1930.

O apoio do rei ao ditador orixinou un forte descrédito da Coroa, que sobreviviu pouco tempo á caída de Primo de Rivera. En abril de 1931 a Monarquía daba paso á República.

A uniformización establecida polo Estado liberal para o conxunto das terras que formaban a nación española orixinou a reacción de comunidades situadas na periferia peninsular. En Cataluña, País Vasco e Galicia xurdiron movementos reivindicativos das súas peculiaridades; son os nacionalismos periféricos, en oposición ao nacionalismo español.

1. O réxime da Restauración borbónica. 1875-1923

Afonso XII. 1857-1885 (H. Hiráldez).

Afonso XII chegou a España en xaneiro de 1875 e con el os Borbóns recuperaban de novo o trono. Esta recuperación foi obra fundamentalmente de **Antonio Cánovas del Castillo** quen, aproveitándose da crise da Primeira República, foi tecendo unha ampla rede de apoios á causa borbónica entre grupos de militares, aristócratas e burgueses, temerosos do avance das conquistas democráticas que se produciran durante o Sexenio.

Para Cánovas, un liberal conservador pero pragmático e posibilista, existían dous principios indiscutibles que se contraponen e dan equilibrio ao sistema: a **Coroa**, a peza clave do sistema que representaba a tradición e a autoridade, e as **Cortes**, que representaban a liberdade e a vontade do pobo. Ambas debían compartir a soberanía e o poder. Pero unha vez asegurado o principio monárquico hereditario na familia de Afonso XII e as súas prerrogativas políticas, todo o demais podía ser obxecto de discusión e elaboración nas Cortes.

Para asegurar estes principios, Cánovas defendeu un sistema baseado en:

- Unha **Constitución** que establecese a **monarquía constitucional doutrinaria** como forma de Estado e de goberno.
- Un Goberno que gozase dunha **dobre confianza**: a do monarca e a das Cortes. Para poder desempeñar a súa tarefa con comodidade, o Goberno debía contar coa maioría parlamentaria saída das eleccións, resultado que, se era necesario, se *fabricaba* mediante a manipulación deses resultados a través da **fraude** e da actuación dos **caciques**.
- A **quenda** pacífica e de mutuo acordo entre as forzas monárquicas agrupadas arredor de dous partidos liberais: o Partido Conservador, liderado por Cánovas, e o Partido Liberal, dirixido por Sagasta.
- O **transaccionismo** en materia de dereitos e deberes.

En **síntese**, o réxime político dominante na Restauración borbónica foi unha monarquía constitucional doutrinaria favorable aos intereses sociais, políticos e económicos das clases burguesas e aristocráticas, que mantivo fóra do xogo político á maioría do país. Un réxime oligárquico, clerical en moitos aspectos, sen democracia, pseudoparlamentario, cunha clase política formada por camarillas de notables unidos para poder ocupar os cargos públicos nun Estado (invertebrado e débil) en que o caciquismo constituía a verdadeira estrutura políticoadministrativa do goberno dos pobos. Un réxime que manifestaba un profundo egoísmo social dos grupos dominantes, que pretendían asegurar o monopolio do poder e a súa hexemonía económica e social.

A aplicación dos principios e características do pensamento de Cánovas deu lugar ao **sistema canovista** ou **sistema da Restauración borbónica** que estivo vixente ata 1923. Neste período diferénciase: o reinado de Afonso XII (1875-85), a rexencia de María Cristina de Habsburgo (1885-1902) e a etapa constitucional de Afonso XIII (1902-23).

►1. Identifica os principios básicos do pensamento de Cánovas. ■

1. O reinado de Afonso XII. 1875-1885

Durante este reinado, o réxime político deseñado por Cánovas funcionou sen grandes dificultades grazas aos acordos entre os líderes dos dous grandes partidos e o papel do monarca, que se mantivo na estrita legalidade constitucional.

■ A Constitución de 1876

De acordo co pensamento de Cánovas, nomeado presidente do Goberno por Afonso XII ao seu regreso a España, convocáronse eleccións constituíntes para asentar as bases políticas da monarquía. As novas Cortes aprobaron a Constitución de 1876 en que se establecía o modelo político que responde a unha **monarquía constitucional doutrinaria conservadora**:

- A **Coroa** gozaba de importantes prerrogativas: compartía a soberanía coas Cortes, nomeaba libremente os ministros, sancionaba e promulgaba as leis, posuía iniciativa legal, tiña dereito de veto, podía suspender e disolver as Cortes, exercía o mando supremo das forzas armadas e dirixía a política internacional; estas facultades debían ser exercidas por ministros responsables ante as Cortes.
- **Cortes** bicamerais constituídas polo Congreso (deputados elixidos) e o Senado (senadores designados polo rei e polas institucións do Estado, así como os maiores contribuíntes). As dúas cámaras tiñan iniciativa legal compartida co rei quedando, na práctica, supeditadas á Coroa.
- Os **dereitos e liberdades** (sufraxio, prensa, asociación...) aparecían recollidos, pero redactados dunha forma xeral que necesitaba o seu desenvolvemento en leis posteriores de inferior rango, o que permitía un tratamento máis ou menos restritivo de acordo coa vontade do goberno vixente.
- **Catolicismo de Estado**, aínda que se recoñecía a liberdade de conciencia e de culto.

Antonio Cánovas del Castillo. 1828-1897.

1. Monarquía constitucional conservadora

Don Afonso XII, pola graza de Deus, rei constitucional de España, a todos os que as presentes visen e entendesen, sabe-de: Que en unión e de acordo coas Cortes do Reino, actualmente reunidas, viñemos en decretar e sancionar a seguinte Constitución da Monarquía española (...):

Art.11. A relixión católica (...) é a do Estado (...). A nación obrígase a manter o culto e os seus ministros. Ninguén será molestado no territorio español polas súas opinións relixiosas nin polo exercicio do seu propio culto, agás o respecto debido á moral cristiá.

Non se permitirán, porén, outras manifestacións públicas que as da relixión do Estado.

Art.13. Todo español ten dereito: de emitir libremente as súas ideas e opinións, xa de palabra, xa por escrito (...), de reunirse pacificamente (...), de asociarse para fins da vida humana (...).

Art.18. A potestade de facer as leis reside nas Cortes co rei.

Art.19. As Cortes están formadas por dous corpos colexisladores iguais en facultades: o Senado e o Congreso dos Deputados.

Art.20. O Senado está formado de (...) senadores por dereito propio, de senadores vitalicios nomeados pola Coroa, de senadores elixidos polas Corporacións do Estado e os maiores contribuíntes na forma que determine a lei. (...)

Art.27. O Congreso dos Deputados está formado polos que nomeen as xuntas electorais na forma que determine a lei (...).

Art.28. Os deputados elixiranse e poderán ser reelixidos indefinidamente polo método que determine a lei.

Art.50. A potestade de facer executar as leis reside no rei.

Constitución española. 1876 [castelán]

- 2. Elabora un cadro que recolla as semellanzas e diferenzas entre as Constitucións de 1837, 1845 e 1876 nos aspectos referidos á soberanía, relixión, dereitos e liberdades. ■

- 3. Por que Afonso XII é coñecido como o rei pacificador? ■

■ A pacificación do reino

No reinado de Afonso XII finalizaron dúas guerras, o que lle valeu o título de *rei pacificador*.

- Na **guerra carlista**, as operacións deron rápidos triunfos ao Goberno. O conflito rematou en febreiro de 1876 coa toma de Montejurra e Estella, derradeiros núcleos da resistencia carlista.
- Na **guerra de Cuba**, os reforzos enviados deron ao xeneral Martínez Campos notables éxitos contra os insurrectos. A paz en 1878 (Paz de Zanjón), concedía unha ampla amnistía, prometendo realizar reformas administrativas e políticas en beneficio da illa. Pero a tensión non desapareceu e deu lugar a novas rebelións, rapidamente reprimidas (*guerra chiquita* de 1879). Para sosegar a rebeldía, as autoridades españolas foron suprimindo progresivamente, entre 1880 e 1886, a escravitude aínda vixente en Cuba.

■ Establecemento dun Estado unitario e centralizado

Cánovas e os conservadores impuxeron un modelo de Estado unitario e centralizado, que foi apoiado polos liberais con medidas como:

- **A abolición dos privilexios forais vascos** tras a derrota do carlismo, en 1876, de modo que as provincias vascas perderon as súas peculiaridades administrativas e foron sometidas ao sistema común de impostos e de recrutamento de homes para o exército. No entanto, en 1878 estas provincias conseguiron establecer unha cota (o *cupó*) para a recadación dos impostos que realizarían as deputacións.

2. A abolición dos privilexios forais vascos

Art. 2. As tres provincias quedarán obrigadas, desde a publicación desta lei, a presentar nos casos de quintas ou recrutamentos ordinarios e extraordinarios do exército, a cota de homes que lles corresponda, de acordo coas leis.

Art. 3. Quedan igualmente obrigadas as provincias de Biscaia, Guipúscoa e Álava a pagar, na proporción que lles corresponda e con destino aos gastos públicos, as contribucións, rendas e impostos ordinarios e extraordinarios que consignan os orzamentos xerais do Estado.

Art.4. Autorízase ao Goberno para que, dando no seu día conta ás Cortes (...), proceda a acordar, con audiencia das provincias de Álava, Guipúscoa e Biscaia se o xulga oportuno, todas as reformas que no seu antigo réxime foral esixan, tanto para o benestar dos pobos vascongados como para o bo goberno e a seguridade da nación.

AFONSO XII. **Decreto** [de abolición dos foros vascos] 21-7-1876 [castelán]

- **O control dos concellos** polo Goberno. A lei municipal de 1877 eliminaba a autonomía dos concellos e a elección popular dos alcaldes, que pasaban a ser nomeados polo Goberno no caso das cidades, mentres os gobernadores civís, baixo as ordes do ministro de Gobernación, se encargaban de nomear e controlar o resto dos alcaldes e a acción de goberno dos concellos.

■ Os gobernos de Cánovas e o inicio da quenda

Tanto o conservador Cánovas como o liberal Sagasta aceptaron e defenderon dous principios básicos: que o exercicio do poder non debía quedar na exclusividade dunha única forza política, e que o cambio de Goberno non podía quedar ao arbitrio dunhas eleccións. Para podelos levar a práctica, argallaron o sistema da quenda pacífica no poder dos respectivos partidos.

- 1875-1881: **Gobernos de Cánovas**, caracterizados por unha interpretación restritiva dos dereitos e liberdades: supresión do sufraxio universal masculino (dereito de voto reducido ao 4,5% da poboación pola lei de 1878), restrición da liberdade de prensa, de reunión e asociación.
- 1881-1884: **Inicio da quenda**. En 1881, Sagasta foi nomeado polo rei xefe de Goberno, producíndose así a primeira alternancia pacífica. Sagasta iniciou a apertura do réxime cunha nova lei de imprenta (1883) e consentindo a actividade legal das forzas opositoras republicanas; pero os problemas internos no seu partido e a axitación social e republicana fixeron que en 1884 o rei chamase de novo a Cánovas.

■ Reorganización e división republicana

Tras o fracaso da Primeira República, os republicanos dividíronse por cuestións doutrinais (federais e unitarios) e persoais (enfrentamentos entre líderes), situación que debilitou a súa capacidade de actuación. Uns, os posibilistas de Castelar, integráronse no sistema tentando a súa democratización. Outros, a maioría, dirixidos por Pi i Margall, Ruiz Zorrilla e Salmerón, buscaron a caída da monarquía.

Nos inicios da Restauración borbónica, os republicanos foron silenciados e as súas actividades fortemente restrinxidas por Cánovas. Tiveron que agardar a 1881, no primeiro Goberno de Sagasta, para poder manifestarse publicamente e reorganizar os seus partidos.

- **Os republicanos federais**, seguindo a Pi, centraron a súa actividade na definición e concreción da futura república federal. Así, en 1883, elaboraron e aprobaron os proxectos de Constitución que deberían existir nos diferentes Cantóns ou Estados federados.

En **Galicia**, dirixidos por Moreno Barcia, definiron unha **Constitución para o futuro Estado Galaico**, proxecto que foi elaborado na Coruña en 1883 e aprobado en Lugo en 1887; este proxecto constituíu a primeira formulación política da creación dun goberno e un Estado propio para Galicia, baseado na democracia e na soberanía do pobo galego.

►4. Que medidas de carácter centralista e unificador se tomaron no inicio do reinado de Afonso XII? ■

Sátira contra a quenda de partidos.

Práxedes Mateo Sagasta. 1825-1903.

Manifestación republicana (A. Estruch).

- **Os republicanos progresistas**, dirixidos por Ruiz Zorrilla e defensores da república unitaria, mantiveron a esperanza de conseguir o afundimento da monarquía mediante o pronunciamento das forzas militares adictas, pero todos os intentos fracasaron.

En **Galicia**, os progresistas tamén presentaron candidatos ás eleccións municipais, logrando, a partir de 1881, que algúns dos seus partidarios saíse elixido concelleiro nalgúns cidades como A Coruña, onde contaron co apoio do diario *La Voz de Galicia*, de tendencia republicana nos seus comezos.

3. Principais pronunciamentos republicanos

ANO	DIRIXENTES	LUGAR	RESULTADO
1883	Serafín Asenso	Badaxoz, Seo de Urgell	Fracaso. Fuxiu a Portugal
1884	Fernández	Sa Celoma, Xirona	Fracaso. Fusilados
1885	Caseiro	Cartaxena	Fracaso. Fuxiu a Oirán
1886	Vilacampa	Madrid	Fracaso. Cadea perpetua
1889	Vicente Bono	Alcalá de Chistera	Fracaso

2. A rexencia de María Cristina de Habsburgo. 1885-1902

A rexente María Cristina xura a Constitución (J. Sorolla).

A morte do monarca a finais de 1885 a causa dunha tuberculose provocou unha grande incerteza; a súa viúva María Cristina, coa que xa tivera dúas fillas, estaba embarazada. Ante esta situación, os líderes dos partidos dinásticos acordaron, por un lado, garantir a permanencia do réxime e a vixencia da quenda pacífica no Goberno e, por outro, agardar a proclamar o herdeiro, por se a criatura que ía nacer fose un varón; este acordo coñécese como o **Pacto do Pardo**. Como ratificación do acordo, Cánovas dimitiu e Sagasta foi de novo chamado a gobernar pola rexente; o sistema da quenda pacífica quedaba así definitivamente consolidado.

■ As reformas de Sagasta

A estabilidade política e social permitiu aos gobernos presididos por Sagasta (1885-90) introducir importantes reformas entre as que destacan: a Lei de asociacións (1887), que permitiu a legalización e desenvolvemento das organizacións obreiras. A Lei de xuízos por xurado (1888), un novo Código Civil (1889) e unha nova lei electoral que establecía o

►5. Valora as principais reformas introducidas por Sagasta. ■

sufrexio universal masculino para maiores de vinte e cinco anos (1890). Estas reformas non afectaron os principios básicos do sistema canovista porque resultaron viciadas polo caciquismo e a fraude electoral.

■ A continuidade da quenda. Fraude electoral, oligarquía e caciquismo

Desde 1891, liberais e conservadores alternáronse pacificamente no poder. Cando o partido no goberno tiña dificultades ou sufrira un forte desgaste político e perdía a confianza da Coroa, o rei nomeaba o xefe do partido que estaba na oposición para formar novo Goberno. Para que puidese gobernar cun amplo apoio parlamentario, o rei decretaba a disolución das Cortes; o novo Goberno convocaba e preparaba as eleccións que necesariamente tiña que gañar para ter maioría nas Cortes, cousa que sempre sucedía. Esta situación provocou o falseamento permanente dos procesos electorais –**fraude electoral**–. O sistema funcionaba de arriba abaixo:

- Na cúspide estaba a minoría política dirixente, os homes dos partidos, senadores, deputados, ministros, propietarios de periódicos... que formaban a **oligarquía** dirixente, entre a que se escollía aos candidatos.
- Nun nivel intermedio estaba o **gobernador civil** que, baixo a orde do ministro de Gobernación, colaboraba na elaboración do *encadramento*. Para que os resultados se cumprisen segundo o previsto, debían colaborar os **alcaldes** (nomeados polo Goberno e encargados do desenvolvemento do proceso electoral) e a **Garda Civil** (que debía manter a orde e evitar as accións dos opositores).
- Na base desta pirámide estaba o **cacique** local, personaxe que gozaba dunha grande influencia sobre as autoridades e os veciños dunha comarca ou territorio, sobre todo rural, e que empregaba esta influencia en servizo do candidato do Goberno.

4. A quenda pacífica de partidos. 1875-1923

CACIQUISMO. Práctica política que controla as eleccións, á marxe das leis escritas, polo dominio local dos caciques, dirixidos baixo man polo propio Goberno.

ENCADRAMENTO. Proceso polo que o ministro de Gobernación coloca nas cuadrículas correspondentes a cada distrito electoral os nomes dos candidatos –ministeriais e da oposición– que o Goberno está disposto a tolerar. Este sistema implica complexas negociacións entre os representantes do Goberno e as diferentes forzas políticas locais.

5. O cacique

Cada rexión e cada provincia estaba dominada por un particular irresponsable, deputado ou non, vulgarmente alcu-mado nesta relación como cacique; sen a súa vontade ou beneplácito non se movía unha folla de papel, non se des-pachaba un expediente, nin se pronunciaba un fallo, (...) nin se acometía unha obra; para el non había lei de quintas, nin lei de augas, nin lei de caza (...), nin regulamentos da Garda Civil, nin Constitución política do Estado: Xulgados, Audiencias (...), Administración central eran un instrumento seu, nin máis nin menos que se fosen creados só para ser-vilo. Non había que preguntar se tiñas razón, se a lei estaba da túa parte, para saber como se fallaría un preito, como se resolvería o expediente: había que preguntar se lle era indiferente ao cacique, e, polo tanto, se se mantiña neutral, ou se estaba convosco ou contra vós. Era declarado exento do servizo militar quen el quería que o fose, (...) facíase xus-tiza cando el tiña interese en que se fixese, e resolvíase a sabendas contra lei cando non tiña razón aquel a quen el que-ría favorecer; encarcerábase a quen el tiña por ben, aínda que fose o máis inocente; a quen quería liberar do cárcere liberábase, sacándoo sen fianza, aínda que se tratase dun criminal; impúñanse multas se era a súa vontade que se impuxesen, houbese ou non motivo.

Xaquín COSTA. **Oligarquía e caciquismo**. 1901-2 [castelán]

Calquera método era válido para conseguir o resultado electoral desexado: manipulación do censo, *resurrección de mortos*, falsificación de identidades, compra de votos, ameazas, alteración de horarios e convocatorias, encarceramento dos considerados *revoltosos*, **pucheirazo** (ou substitución masiva dos votos emitidos no *pucheiro* ou urna electoral en beneficio do candidato oficial)...

◀
Sátira das eleccións.

6. A farsa electoral

En España as eleccións non son máis que unha farsa (...), unha farsa completa, especial e exclusiva das eleccións españolas. O mesmo se o sufraxio é universal que restrinxido, nunca hai máis que un só e único elector: o ministro de Gobernación. (...)

Para facer as listas de electores colócanse nelas algúns nomes verdadeiros perdidos entre unha multitude de imaxinarios, e sobre todo de defuntos. A representación destes últimos dáse sempre a axentes disfrazados de paisano para ir votar. O autor destas liñas viu repetidas veces que o seu pai, falecido hai xa algúns anos, ía depositar o seu voto na urna baixo a figura dun varredor da cidade (...).

Ordinariamente non se deteñen nestas aparencias de humano respecto, e o que fan é pura e sinxelamente aumentar o número de votos emitidos ata asegurar a elección do candidato adicto. (...) Pero todo o mundo coñece as fraudes e usan delas todos os partidos, mentres que a opinión pública, farta e cansada, nin sequera se inmuta.

Valentín ALMIRALL. **España tal como é.** 1889 [castelán]

– O caciquismo nácelle aos pobos como che nace a ti a barba.
– Aféitate, home, aféitate!
(Castelao).

►6. Cita as prácticas habituais de manipulación do voto durante a Restauración. Que eran os distritos enfeudados? ■

O control caciquil foi unha das pezas básicas do funcionamento da quenda pacífica de partidos, *fabricando* os resultados electorais á medida do partido que acababa de asumir o poder (o reparto aproximado era: 60-70% de actas de deputados para o partido no poder e 20-30% para o partido na oposición). Nalgúns casos, a forza do caciquismo permitía que moitos distritos fosen sempre controlados pola mesma familia ou saíse sempre elixida a mesma persoa (**distritos enfeudados**).

7. Eleccións lexislativas (nº de deputados obtidos)

	1891	1893	1896	1898	1899	1901	1903
Conservadores	262	61	279	84	236	87	240
Liberais	83	295	88	266	122	245	102
Republicanos	31	33	1	14	18	19	36
Independentes	–	4	5	10	12	28	11
Carlistas e integristas	7	7	9	5	3	7	7
Rexionalistas	–	–	–	–	–	6	7
Outros	16	–	19	22	11	9	–

O sistema trouxo consigo un falseamento permanente dos procesos electorais, tanto xerais a Cortes como provinciais e municipais. As diferentes modificacións que se fixeron das leis electorais non alteraron as bases do sistema, pois como dixo Cánovas, *«mentres existan gobernadores e alcaldes a disposición dos gobernos, a moralidade nas eleccións será un mito. Ata que isto non se corrixa, os caciques serán os donos absolutos do país»*.

■ Conflitividade social e movementos rexionalistas

Aínda que politicamente o sistema se mantiña estable, as dificultades aumentaron. As folgas e as protestas obreiras foron cada vez máis frecuentes nas cidades, onde as organizacións obreiras celebraban, desde 1890, a xornada reivindicativa do Primeiro de Maio; especialmente graves foron as accións realizadas polos xornaleiros do campo, destacando as de Xerez (1892).

Foron tamén numerosos os atentados anarquistas contra os intereses burgueses e personaxes da política; o asasinato de Cánovas en 1897, xefe de Goberno naquel momento, foi un duro golpe para o sistema, porque desaparecía o seu pilar fundamental; aínda así, os mecanismos seguiron funcionando contando con Sagasta.

En Cataluña, País Vasco e Galicia cobraron forza, con desigual medida, os movementos rexionalistas e nacionalistas que, coas súas organizacións e programas desbordaban o sistema establecido.

■ O desastre de 1898

A principal crise da rexencia de María Cristina de Habsburgo foi a insurrección de Cuba e Filipinas. En 1895, os independentistas cubanos reiniciaron (*grito de Baire*) a guerra contra España, encabezada por Xosé Martí e polo Partido Revolucionario Cubano. En Filipinas, a insurrección iniciouse en Luzón en 1896, dirixida por André Bonifacio e Emiliano Aguinaldo. A pesar do envío de numerosas tropas, o exército español presentaba graves carencias (escasamente dotado de medios modernos, contaba con soldados mal preparados e recrutados entre as clases máis pobres); ademais, as enfermidades tropicais causaban numerosas baixas. A guerra agravouse polo apoio que os insurrectos recibían dos EE UU, en plena expansión imperialista e interesados en desprazar a España da zona do Caribe e do Pacífico.

En 1898, a estraña explosión do cruceiro norteamericano *Maine*, ancorado na Habana, foi a escusa para que o Goberno dos EE UU enviase un ultimato ao Goberno de España a fin de que renunciase ao seu dominio sobre Cuba. A exaltación patriótica da opinión pública, das autoridades, dos políticos e incluso dos eclesiásticos, así como a confianza na vitoria e nas virtudes heroicas do soldado español, levou ao Goberno de España a declarar a guerra aos EE UU. Unicamente algúns intelectuais, políticos e as organizacións obreiras opuxéronse a esa medida.

A guerra foi rápida e contundente polas grandes diferenzas entre os dous exércitos; a escuadra española non podía competir fronte aos poderosos acorazados norteamericanos, unha forza catro veces superior e moito máis moderna. Os escenarios das batallas foron Santiago de Cuba, Cavite

Explosión do cruceiro norteamericano *Maine* en 1898.

e Manila, onde se produciu en poucos días unha rápida e contundente derrota. Tras a destrución da Mariña española e o desembarco das tropas norteamericanas en Cuba, Porto Rico e Filipinas, o Goberno español, ante a superioridade militar dos EE UU, solicitou o armisticio.

As negociacións de paz remataron coa sinatura do **Tratado de París**: España cedía Cuba, Porto Rico, Filipinas e a illa de Guam aos EE UU; a cambio recibía unha compensación económica de vinte millóns de dólares. O resto das posesións españolas no Pacífico –as illas Marianas e Carolinas– foron vendidas por España a Alemaña en 1899. Desaparecía así o imperio colonial español en América e no Pacífico.

8. Perda de Cuba, Porto Rico e Filipinas

Art.1. España renuncia a todo dereito de soberanía e propiedade sobre Cuba. En atención a que esta illa, cando sexa evacuada por España, vai ser ocupada polos Estados Unidos, estes, mentres dure a súa ocupación, tomarán sobre si e cumprirán as obrigacións que, polo feito de ocupala, lles impuxo o dereito internacional (...).

Art.2. España cede aos Estados Unidos a illa de Porto Rico e as demais que están agora baixo a súa soberanía nas Indias Occidentais, e a illa de Guam no arquipélago das Marianas ou Ladróns.

Art.3. España cede aos Estados Unidos o arquipélago coñecido polas illas Filipinas (...). Os Estados Unidos pagarán a España a suma de vinte millóns de dólares (...).

Art.5. Os Estados Unidos, cando se asine o presente tratado, transportarán a España, á súa costa, os soldados españois que fixeron prisioneiros de guerra as forzas americanas ao ser capturada Manila.

Tratado de Paz de París. 10-12-1898 [castelán]

A derrota, cualificada como o **desastre do 98**, causou en España un forte impacto na opinión pública, nos partidos políticos, nos intelectuais e nas clases medias. Non provocou a quebra do sistema político nin unha grave crise económica, pero puxo de manifesto a incapacidade da oligarquía dominante para modernizar o país. Os militares sentiron unha profunda frustración e resentimento, responsabilizaron do fracaso aos políticos e pecháronse progresivamente nunha actitude de defensa corporativa dos seus intereses. Os intelectuais desenvolveron unha reflexión crítica sobre España marcada pola desmoralización, o pesimismo e a idea de decadencia. As clases populares respiraron tranquilas de non ter que enviar os seus fillos a morrer a Cuba.

Regreso dos combatentes de Cuba, na Coruña.

■ O rexeneracionismo

O rexeneracionismo foi unha corrente intelectual, política e literaria que impregnou a vida pública española de finais do século XIX e comezos do XX. Caracterizouse tanto pola análise dos males do país e a súa crítica ao sistema da Restauración, como polo seu propósito de atoparlle remedio e de renovar e modernizar a realidade política e económica de España. Para os membros deste movemento, os problemas de España derivaban da existencia dun Estado ineficaz e dunha clase política corrupta e oligárquica, así como dun escaso e deficiente desenvolvemento dos recur-

► 7. Enumera os cambios orixinados polo Tratado de París. ■

sos económicos. Para mellorar o país cumpría rexenerar o Estado e reforzar a estrutura produtiva.

O máis destacado representante das ideas rexeneracionistas foi **Xaquín Costa**. Ao longo dos seus escritos e da súa actuación persoal, defendeu un amplo programa renovador «*desde dentro e desde arriba, para conxurar –diciá– as revolucións das rúas e dos campos*». O seu programa resúmese no seu lema: «*Escola e despensa. Programa de goberno: dar de comer ao famento, dar de beber ao sedento, ensinar ao que non sabe, redimir ao cativo. O sedento é a terra; ao famento dez e sete millóns de españois; o ignorante a nación en todas as clases; o cativo os labregos, servos do fisco, da administración e do cacique*». Así mesmo, a fortaleza que mantiña o caciquismo levoulle a xustificar a necesidade de contar cun *cirurxián de ferro*, é dicir, cun gobernante que actuase de forma autoritaria, pero de forma temporal, para reconducir o país e acabar cos seus profundos males. As súas propostas renovadoras tiveron unha grande influencia sobre a opinión pública e os políticos.

Xaquín Costa. 1846.1911 (J.J. Gárate).

9. O programa rexeneracionista

As esixencias e condicións de que pende esa revolución de arriba (...) son as seguintes:

- 1º *Cambio radical na aplicación e dirección dos recursos e das enerxías nacionais, abrindo constantemente no suposto da España morta ou xubilada (...) sangrías copiosas (supresión de empregos inútiles e dependencias innecesarias, redución de obrigacións eclesiástica etc) que vaian nutrir o presuposto da España nacente, da España do porvir (educación nacional, colonización interior, reforma de camiños, obras hidráulicas, escolas técnicas, investigación científica etc). (...) En suma desafricanización e europeización de España.*
- 2º *Reformar a educación en todos os seus graos e promover o seu desenvolvemento rápido e intenso. Renovar ata a raíz as institucións docentes, orientándoas conforme aos ditados da pedagogía moderna.*
- 3º *Abaratamento rápido do pan e da carne (...) mediante o embalse e canalización de augas para regos de primavera, pero sobre todo mediante as escolas de capataces, onde se ensine práctica e experimentalmente unha agricultura nova.*
- 5º *Subministración de terra cultivable, coa calidade de posesión perpetua e inalienable, aos que a traballan e non a teñen propia.*
- 6º *Regulación do contrato de traballo (...). Seguro social ou popular e socorro mutuo, por iniciativa e baixo a dirección do Estado (...). Inspección do traballo das mulleres e dos nenos e, en xeral, de seguridade e salubridade nas fábricas.*

Xaquín COSTA. **Oligarquía e caciquismo**. 1901-1902 [castelán]

■ Intentos fracasados de unión dos republicanos

A minoría de idade do herdeiro e a aprobación do sufraxio universal en 1890 abriron esperanzas aos republicanos de exercer o poder, pero a forza do caciquismo e as discrepancias ideolóxicas e persoais entre eles fixeron que so obtivesen éxitos parciais.

A comezos do século XX, desaparecidos os seus líderes históricos, os republicanos constituían un grupo minoritario nas Cortes, pero mantiñan forza e poder nas cidades, controlando nalgúns delas o poder municipal (A Coruña, Valencia...). Aínda así, a súa capacidade para alterar as bases do sistema parecía estancada.

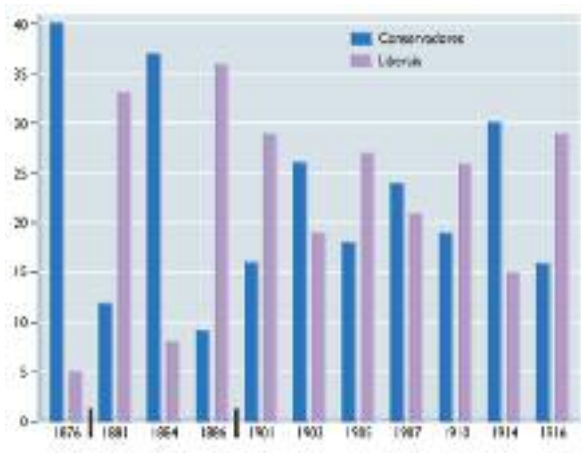
► 8. Comenta as principais ideas do programa rexeneracionista. ■

►9. En que cidade galega conseguiron poder político significativo os republicanos? ■

En **Galicia** destacou a cidade da **Coruña**, onde os republicanos conseguiron manterse unidos desde 1894, agrupando todas as tendencias en torno ao Casino Republicano e á Unión Republicana local; esta unión permitiulles converterse no símbolo do republicanismo galego e exercer unha forte influencia na vida local, contando ademais con líderes de forte carisma popular (Pérez Costales, Rodríguez Martínez, Moreno Barcia, Paz Novoa, Lens, Senra, Casares Paz, Martínez Fontenla). Desde 1899 e ata 1923, de forma ininterrompida, dominaron por ampla maioría o Concello, dándose así a paradoxal situación dunha corporación municipal con maioría republicana pero con alcalde monárquico nomeado polo Goberno. En **Lugo** destacou a actividade de Aureliano Pereira, fundador da Asociación Rexionalista lucense.

3. A Galicia dos caciques

10. Resultados das eleccións xerais en Galicia na Restauración

En Galicia, o sistema caciquil estivo moi arraigado, debido ao predominio do rural, o atraso económico, a dispersión da poboación e a debilidade do Estado. Deste modo, unhas poucas familias exercían e controlaban o poder político, polo que se fala da existencia dos *vice-reinados* galegos e denomínanse *vicereis* ás cabezas desas familias. O poder destes caciques derivaba do intercambio de votos por favores (cargos, recomendacións, concesións públicas, construcións de camiños, apazamento do pago das contribucións, exencións do servizo militar...), de modo que ao seu carón se foi tecendo unha ampla rede de parentescos e conveniencias con xentes da política, da Administración, do Dereito, do periodismo... controlando ademais, a modo de feudo, determinados distritos electorais, onde sempre saían elixidos como deputados aqueles que decidía o xefe da familia caciquil. Era unha situación estable que facía inútiles as eleccións e imposible os cambios.

11. A identidade do cacique

P. *Quen son eses deuses [da aldea]?*

R. *O Alcalde noso Señor, o Secretario noso amo e o cacique noso dono. (...)*

P. *A condenadísima Trindade que é?*

R. *É o mesmo Alcalde, o mesmo Secretario e o mesmo Cacique, tres persoas distintas e unha soa calamidade verdadeira (...)*

P. *O Cacique é Alcalde ou Secretario?*

R. *Se non o é, como se o fose.*

P. *Por que?*

R. *Porque, se as persoas son distintas, vólvense unha soa cando se trata de mallar en nós, de zugarmos o sangue, ou de espremermos a faldriqueira.*

P. *E logo, cantas naturezas, entendementos e vontades hai neses deuses?*

R. *Naturezas dúas, unha de lobo e outra de porco; entendementos, ningún; vontades, a do Gobernador, a do Deputado, a do Xuíz e as das súas vontades.*

Fr. MARCOS DA PORTELA [V. Lamas Carvajal]. **Catecismo do labrego**. 1889.

■ O control caciquil en Galicia: distritos *enfeudados puros* ■

DISTRITO ELECTORAL	FAMILIA POLÍTICA	DATAS COMO DEPUTADO
<i>Padrón</i>	<i>Gasset</i>	1852-1918
<i>Pontevedra</i>	<i>Riestra</i>	1858-1900
<i>Quiroga</i>	<i>Quiroga Vázquez</i>	1872-1907
<i>A Estrada</i>	<i>Riestra</i>	1879-1923
<i>Tui</i>	<i>Ordóñez</i>	1879-1923
<i>Vigo</i>	<i>Urzáiz Cuesta</i>	1881-1922
<i>Santiago</i>	<i>Montero Ríos</i>	1886-1919
<i>Celanova</i>	<i>Canido Pardo</i>	1891-1917
<i>Verín</i>	<i>Espada Guntín</i>	1891-1923
<i>Pontedeume</i>	<i>Armada Losada</i>	1891-1910
<i>Monforte</i>	<i>Osma Scull</i>	1891-1919
<i>A Cañiza</i>	<i>Mon Landa</i>	1891-1923
<i>Caldas de reis</i>	<i>Sagasta Echevarría</i>	1893-1923
<i>Redondela</i>	<i>Riestra</i>	1893-1916
<i>Noia</i>	<i>Gasset</i>	1896-1923
<i>Bande</i>	<i>Bugallal</i>	1898-1923
<i>Cambados</i>	<i>González Besada</i>	1899-1919
<i>Ribadeo</i>	<i>Bustelo González</i>	1901-1923

No panorama xeral do caciquismo galego destacan, polo poder que exerceron e polo número de distritos electorais que controlaron, catro grandes familias ou *vicereñados*: dous do Partido Conservador –Bugallal e González Besada– e dous do Partido Liberal –Montero Ríos e Gasset–. A meirande parte dos negocios, da administración e da política estaban nas súas mans ou nas dos seus familiares.

12. Caciquismo e liberdade

Republicanos, monárquicos, aínda seguides pensando na república? Aínda credes na monarquía? Que mala fada vos pechou os ollos para non ollar a realidade? Non acabades de ollar, co exemplo das derradeiras eleccións, que en Galicia non gobernan as Cortes, nin o Estado, nin as autoridades? Non acabades de darvos conta que en Galicia goberna, na Coruña García Prieto e Gasset, en Pontevedra o marqués de Riestra, en Ourense Bugallal, en Lugo e no resto de Galicia enteira o señor González Besada, presidente honorario desa compañía de caciques?

Defendede, pois, a monarquía, monárquicos que sodes de corazón; loitade pola república, republicanos, porque a república é o único goberno racional dos pobos civilizados, pero antes pensade nesta gran verdade: a monarquía ou a república, como sistemas de goberno, serán unha ficción legal no nome das que os caciques seguirán o mesmo aso-

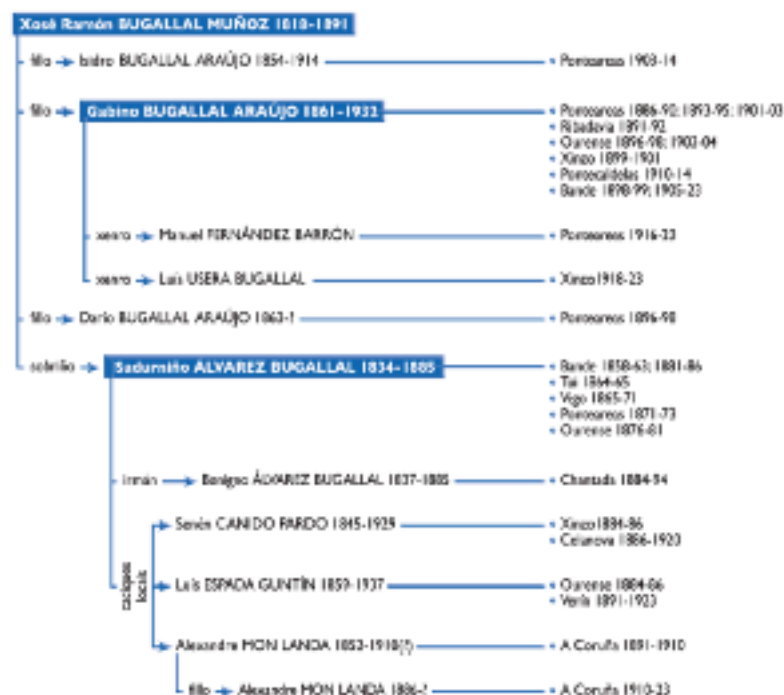

Augusto González Besada. 1865-1919
(J. Llaneces).

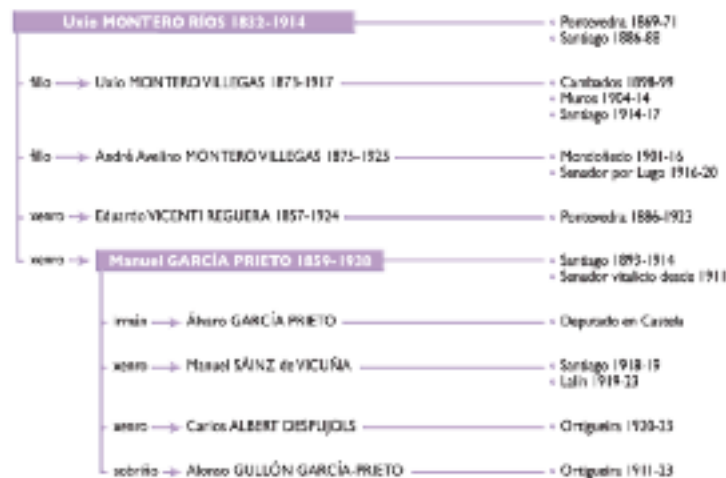
ballando o pobo. Mentres non se lle conceda liberdade aos pobos para desenvolver as súas enerxías e manifestar a súa vontade; mentres non se lle conceda autonomía aos municipios para resolver a súa vida (...); mentres, nunha palabra, non rematemos co caciquismo, todo réxime político será un sarcasmo que garante a cidadanía no papel para escarnecela na realidade.

Lois PEÑA NOVO. *Falando para todos*, A Nosa Terra, 30-3-1918.

13. Dous exemplos de redes caciquís galegas

Uxío Montero Ríos. 1832-1914
(S. Martínez Cubells).

Conservador Liberal

! Distrito e período polo que foi elixido deputado

► 10. Por que se fala de vicerreis para referirse aos grandes caciques galegos? Pertencían a unha determinada opción política? ■

2. O reinado de Afonso XIII e a crise da Restauración. 1902-1931

No reinado de Afonso XIII pódense diferenciar tres períodos: 1902-1923, a monarquía constitucional, no que se produce a crise do sistema canovista; 1923-1930, a ditadura de Primo de Rivera, que contou co apoio do rei; e 1930-1931, co auxe do republicanismo e o desprestixio da monarquía, que culminará coa súa caída.

1. Os inicios do reinado e as propostas de reforma. 1902-1916

En maio de 1902, con 16 anos, iniciou o reinado persoal Afonso XIII. O novo rei mostraba unha forte inclinación por intervir nos asuntos políticos e, en moitos casos, as súas iniciativas persoais, aínda que dentro do marco da Constitución de 1876, excederon a práctica política que se esperaba dun rei constitucional, e non sempre foron afortunadas, especialmente aquelas que tiñan relación co exército, do que era un grande entusiasta.

14. O talante do novo monarca

Tras breves palabras de saudación de Sagasta, ditas con voz apagada, reveladoras da súa fatiga, o rei [no seu primeiro Consello de Ministros], como se na súa vida non fixese outra cousa que presidir ministros, con gran desenvoltura, dirixíndose ao da Guerra en ton imperativo, some-teuno a detido interrogatorio acerca das causas motivadoras do pechamento das Academias Militares (...).

Despois de breve pausa, o monarca, tomando na súa man a Constitución, leu o caso oitavo do artigo 54, e a maneira de comentario dixo: «Como vostedes acaban de escoitar, a Constitución confíreme a concesión de honores, títulos e grandezas; por iso advirtolles que o uso deste dereito mo reservo por completo». Gran sorpresa producíronnos estas palabras. O Duque de Vergara, herdeiro dos máis ilustres brasóns da nobreza española e de espírito liberal probado, opuxo ás palabras do rei sinxela réplica; pedíndolle a súa venia, leu o parágrafo segundo do artigo 49, que di: «Ningún mandato do rei pode levarse a efecto se non está referendado por un ministro».

Conde de ROMANONES. **Notas dunha vida 1901-1912.** 1945 [cast.]

Afonso XIII. 1886-1941 (F. Álvarez Sotomayor).

Durante o reinado de Afonso XIII produciuse a **progresiva desarticulación do sistema canovista** da Restauración borbónica, debido aos seguintes factores:

- Excesivas, e moitas veces pouco afortunadas, **intervencións do monarca** en asuntos políticos e militares.

- **Fraccionamento e descomposición dos partidos dinásticos**, o Conservador e o Liberal, tras a desaparición de Cánovas (asasinado en 1897) e Sagasta (falecido en 1903). Os novos líderes –Silvela, Maura, Dato, La Cierva entre os conservadores, e Moret, Montero Ríos, Canalejas, García Prieto, Romanones entre os liberais– non foron quen de aglutinar todos os seus partidarios.
- **Crecente papel do exército** na vida política, en defensa dos seus intereses corporativos e desde posturas cada vez máis conservadoras e autoritarias. En 1905, o Goberno non se atreveu a castigar uns oficiais

Asasinato de Cánovas.

- da guarnición de Barcelona que asaltaran varias redaccións de prensa (revista satírica *Cu-Cut*, xornal *La Veu de Catalunya*) nas que se defendía o catalanismo e criticaba ao exército. Deste modo, o poder militar impúxose ao poder civil ao conseguir, co consentimento do rei, a aprobación da nova **Lei de xurisdicións** de 1906 pola que se sometía a código militar o xuízo de delitos de opinión e obra contra a unidade da patria e contra o exército. O cambio na mentalidade da clase militar era claro: de apoiar coas súas accións unha ou outra facción política liberal ao longo do século XIX, pasaron á defensa dos seus intereses corporativos e a considerarse os salvadores da patria e da unidade nacional.

- Mantemento da **fraude electoral** e do **caciquismo**, cada vez máis insoportable para a opinión pública.
- **Crecente contestación política** ao sistema por parte das clases medias urbanas, que apoiaron a republicanos e nacionalistas e lograron un maior control do poder municipal nos concellos, rompendo o monopolio dos partidos dinásticos.
- **Aumento da conflitividade social**, debido ás difíciles condicións de vida e de traballo das masas populares nos inicios da industrialización, xunto coa dura represión exercida pola patronal e o Goberno ás súas demandas.
- **Atentados anarquistas**, moi frecuentes e que alcanzaron tanto ao rei, aos xefes de Goberno (Maura, Canalejas e Dato, estes dous últimos asasinados en 1912 e 1921, respectivamente) como a empresarios (sobre todo en Barcelona) e eclesiásticos.
- Enfrontamento irreconciliable entre o catolicismo intransixente da Igrexa, apoiado pola Coroa, e as **correntes anticlericais** estendidas entre os republicanos e as organizacións obreiras (PSOE, UXT, CNT).
- **Sucesivas derrotas militares** na ocupación do norte de Marrocos, a zona en que España trataba de dominar para compensar a perda de Cuba e Filipinas e onde xa ocupaba dúas prazas fortes: Ceuta e Melilla. Os acordos hispanofranceses (1904, 1906) garantiron como zona de influencia exclusiva de España o territorio do norte de Marrocos entre Larache e Melilla; tratábase dunha zona de orografía montañosa (macizo do Rif e a Yebala), de clima árido e habitada por unha serie de tribos ou cabilas de orixe bérber, dominadas por caudillos locais (El Raisuli, Abd el-Krim) e baixo a autoridade teórica do sultán de Marrocos. O abrupto do territorio e a oposición da poboación marroquí fixo necesario empregar fortes continxentes militares para facer fronte aos ataques frecuentes das cabilas rifeñas. A cuestión marroquí

converteuse nun problema de primeira magnitude para os gobernos españois, causando graves tensións políticas, militares e sociais.

■ As reformas de Maura

En 1907, Antonio Maura, político liberal conservador, foi nomeado presidente de Goberno. Partidario de emprender unha revolución desde arriba, desde o poder, sen modificar a estrutura económica e social, quixo introducir cambios significativos na vida do país para evitar o desenvolvemento dunha posible revolución desde abaixo, desde as clases populares. Moitas das súas propostas non se chegaron a aprobar pola oposición dos grupos dominantes. Destas reformas destacan:

- **Lei de reforma electoral** de 1907, que pretendía maior efectividade do sistema sen ter que recorrer aos métodos fraudulentos, pero logrou o efecto contrario pola aplicación do **artigo 29** que establecía que, cando nunha circunscrición non se presentasen máis candidatos que o número de postos a cubrir, automaticamente os candidatos quedaban proclamados deputados sen necesidade de someterse á consulta electoral. Quedaban así privados do voto os electores deses distritos (así por exemplo, nas eleccións de 1910, os 90.000 electores de Ourense non puideron exercer o dereito de voto).

■ Efectos do art. 29 da lei electoral de 1907 (M. Cuadrado) ■

ANO DA CONSULTA ELECTORAL	NÚMERO DE ESCANOS CUBERTOS POLO ARTIGO 29	ELECTORES PRIVADOS DE VOTO
1910	119 sobre 404	29,0%
1914	87 sobre 408	21,2%
1916	145 sobre 409	35,0%
1918	61 sobre 409	11,3%
1919	82 sobre 409	19,4%
1920	92 sobre 409	17,6%
1923	146 sobre 409	35,1%

■ Eleccións xerais de 1916 en Galicia (X.R. Barreiro Fernández) ■

PROVINCIA	CAPACIDADE ELECTORAL (nº de votantes)	EXCLUÍDOS POLO ARTIGO 29
A CORUÑA	142.971	112.363 (78,5%)
LUGO	110.199	64.403 (58%)
PONTEVEDRA	106.619	83.749 (78,5%)

- **Lei da administración local**, que pretendía incrementar as competencias e autonomía administrativa dos concellos e contemplaba a posibilidade de crear **mancomunidades** provinciais; pero non se chegou a aprobar pola oposición da oligarquía local, temerosa de perder o control do poder municipal.

►11. Identifica os principais factores que provocaron a crise da Restauración. ■

Antonio Maura. 1853-1925 (Díaz Molina).

►12. Valora o artigo 29 da Lei electoral de 1907. ■

►13. Cales foron as propostas máis destacadas de Maura? ■

MANCOMUNIDADE. Agrupación de municipios ou provincias para resolver problemas comúns.

■ A Semana Tráxica

En xullo de 1909 o exército español sufriu unha nova derrota en Marrocos, a do Barranco do Lobo. O Goberno e as clases dominantes consideraron que estes ataques ameazaban o prestixio internacional de España, aínda que o que realmente estaba en xogo eran intereses económicos de certos grupos capitalistas, principalmente das compañías mineiras. Para facer fronte aos ataques dos habitantes do Rif, o Goberno decretou a mobilización dos reservistas. A opinión pública de esquerdas e as organizacións obreiras manifestáronse en contra.

15. Contra a guerra en Marrocos

Considerando que a guerra é unha consecuencia final do réxime de produción capitalista. Considerando, ademais, que, dado o sistema español de recrutamento do exército, só os obreiros fan a guerra que os burgueses declaran. A asemblea protesta enerxicamente:

1. *Contra a acción do Goberno español en Marrocos.*
2. *Contra os procedementos de certas damas da aristocracia, que insultaron a dor dos reservistas, das súas mulleres e dos seus fillos, dándolles medallas e escapularios, en vez de proporcionarlles os medios de subsistencia que lles arrebatan coa marcha do xefe de familia.*
3. *Contra o envío á guerra de cidadáns útiles á produción e, en xeral, indiferentes ao triunfo da cruz sobre a media lúa, cando se poderían formar rexementos de curas e de freires que, ademais de estar directamente interesados no éxito da relixión católica, non teñen familia, nin fogar, nin son de utilidade ningunha ao país, e*
4. *Contra a actitude dos deputados republicanos que, ostentando un mandato do pobo, non aproveitaron a súa inmunidade parlamentaria para poñerse á fronte das masas na súa protesta contra a guerra.*

E compromete á clase obreira a concentrar todas as forzas, por se houbese que declarar a folga xeral para obrigar ao Goberno a respectar os dereitos que teñen os marroquís a conservar intacta a independencia da súa patria.

COMITÉ DE FOLGA. **Proclama.** 21-7-1909 [castelán]

Embarque de tropas para Marrocos.

Barricadas na Semana Tráxica de 1909 en Barcelona.

O embarque das tropas en Barcelona provocou o inicio, o 26 de xullo de 1909, dunha folga xeral convocada por socialistas e anarquistas contra a guerra e a actuación do Goberno. A folga foi un éxito e a protesta obreira radicalizouse; construíronse barricadas nas rúas de Barcelona e queimáronse conventos, igrexas e escolas rexentadas polos relixiosos como protesta polo apoio da Igrexa aos grupos poderosos; durante unha semana, as masas populares foron donas da cidade. A falta de obxectivos comúns, xunto co envío de reforzos militares por parte das autoridades, fixo que a insurrección popular fose dominada. Unha vez restablecida a orde pública, levouse a cabo unha forte

represión (fusilamentos de Montjuic), sendo acusado como promotor moral dos sucesos o fundador da Escola Moderna (un centro de ensino laico e racionalista) Francisco Ferrer Guardia, anarquista e masón, que foi executado a pesar das escasas probas presentadas e das protestas internacionais no seu favor.

A Semana Tráxica tivo amplas consecuencias políticas: as forzas opositoras á monarquía decidiron reforzar a conxunción electoral republicano-socialista; a crise forzou a caída do conservador Maura (provocada polo rei ante as peticións da oposición co berro *Maura non!*) e a volta ao poder dos liberais con Canalejas.

■ As reformas de Canalejas

A partir de 1910, desde a presidencia do Goberno e do Partido Liberal, o ferrolán Xosé Canalejas propuxo unha serie de reformas para ampliar a base social do sistema da Restauración atraendo as clases populares. Entre estas reformas destacan:

- **Lei de asociacións relixiosas** de 1910, máis coñecida como *Lei do cadeado*, que limitaba o establecemento de novas ordes relixiosas en España. A forte oposición dos sectores católicos e conservadores, así como do Vaticano, obrigaron ao Goberno a retirala pouco despois.
- **Lei de mancomunidades provinciais** (presentada en 1911 e aprobada en 1913 polo Goberno conservador de Eduardo Dato) para complementar as competencias dos concellos e canalizar as reivindicacións rexionalistas mediante a formación de mancomunidades de municipios e a concesión dunha reducida autonomía rexional. Esta lei permitiu a creación da Mancomunidad catalá en 1914.
- **Lei de recrutamento** de 1912, que establecía o servizo militar obrigatorio, quedando abolida a redención ou pago en metálico para librase de ir ao exército, dando así satisfacción parcial a unha ampla demanda social. Pero estableceu os *soldados de cota* que, mediante pago, reducían considerablemente o tempo do seu servizo militar.

Canalejas intentou tamén introducir melloras nas condicións de traballo coa imposición da arbitrase estatal nos convenios salariais. Asasinado nun atentado anarquista en 1912, a oposición dos sectores conservadores fixo que as súas propostas tivesen pouca transcendencia. A súa desaparición incrementou o proceso de disgregación dos liberais.

2. A quebra do sistema da Restauración. 1917-1923

O fracaso das reformas deseñadas tanto polos conservadores (Maura) como polos liberais (Canalejas), provocou o deterioro progresivo do funcionamento do sistema e a existencia de crises políticas e sociais cada vez máis graves que minaron a monarquía constitucional e facilitaron o golpe de Estado de 1923.

►14. Que feito puntual orixinou a Semana Tráxica barcelonesa e como se desenvolveron os acontecementos posteriores? ■

Xosé Canalejas Méndez. 1854-1912
(J. Sorolla).

►15. Cales foron as principais propostas de reformas de Canalejas? ■

Eduardo Dato. 1856-1921 (M. Santamaría).

■ A crise de 1917

Aínda que España foi neutral na Primeira Guerra Mundial, o conflito tivo un grande impacto na sociedade española, tanto desde o punto de vista ideolóxico (*aliadófilos* fronte a *xermanófilos*) como económico, pois a guerra converteu a España en subministradora de todo tipo de produtos aos países belixerantes. Pero tamén provocou un aumento dos prezos, especialmente dos produtos de primeira necesidade, que escaseaban como resultado das masivas exportacións; como os salarios non subían ao mesmo ritmo que os prezos, deterioráronse as condicións de vida das clases medias e populares, acentuándose o malestar social e político. Así, en 1917, produciuse a crise máis profunda do sistema da Restauración, resultado da confluencia de tres tipos de conflitos: o militar, o político e o social.

- **A crise militar: as Xuntas de Defensa.** Iniciouse coa aparición, no outono de 1916 en Barcelona, das Xuntas de Defensa militares, asociacións de carácter corporativo formadas por oficiais de media e baixa graduación para defender os seus intereses profesionais en materia económica. A perda do poder adquisitivo dos salarios e a precaria situación económica da oficialidade explican que se estendesen por toda España, engadíndose rapidamente outras reivindicacións: regulamento dos ascensos, que debían ser concedidos por criterios de antigüidade e non por méritos de guerra; defensa do honor dos militares fronte ás críticas antimilitaristas; represión contra o socialismo, anarquismo e separatismo nacionalista...

O Goberno dissolveu as Xuntas e os seus dirixentes foron detidos. Pero a reacción de solidariedade entre os oficiais e a súa aberta rebelión obrigou ao Goberno a recoñecelas. O conflito puxo de manifesto unha vez máis a debilidade do poder civil fronte ao militar. A partir de entón os militares interviñeron no nomeamento dos ministros de Guerra, e convertéronse nos máximos garantes da orde pública. Pero os problemas do exército seguiron sen solucionarse: orzamentos insuficientes, equipamento deficiente, exceso de oficiais, divisións internas e resentimentos entre a oficialidade das distintas armas ou entre peninsulares (*xuntistas*, que reclamaban ascenso por escala) e *africanistas* (que antepuñan os méritos de guerra)...

- **A crise política: a Asemblea de Parlamentarios.** Aproveitando a debilidade do Goberno provocada pola actuación das xuntas militares, o desprestixio do rei polas súas intromisións na vida política, a división en camarillas dos partidos dinásticos..., Francisco Cambó, líder da Liga Rexionalista catalá, fixo presión sobre o Goberno para conseguir a auténtica democracia e a autonomía para Cataluña. Ante a intransixencia de Madrid, a Liga convocou para o 5 de xullo en Barcelona unha reunión de deputados e senadores cataláns en que se pediu a inmediata reunión das Cortes para que, con carácter de constituíntes, deliberasen sobre a organización do Estado e a autonomía rexional e municipal. Se o Goberno non accedía, invitábase a todos os parlamentarios españois a unha Asemblea extraordinaria para que, como representación lexítima da vontade do país, opinase sobre estes temas. Celebrada o 19 de xullo en Barcelona, a pesar da prohibición gubernativa, a Asemblea de parlamentarios, formada por un número reducido

de parlamentarios (71 dun total de 760) que representaban tan só a catalanistas, republicanos e socialistas, insistiu na convocatoria de Cortes constituíntes.

16. Peticións da Asemblea de parlamentarios

A Asemblea adopta os seguintes acordos:

- A política do actual Goberno, ademais de significar unha provocación a Cataluña e a España enteira, constitúe un agravio ao Parlamento e un obstáculo a que as ansias de renovación que sente o país poidan obter normal satisfacción.*
- Que declarado polo Goberno e os partidos que teñen maioría nas actuais Cortes que estas non poden actuar en funcións de constituíntes, e considerando a Asemblea que é urxente deliberar e resolver sobre a organización do Estado, a autonomía dos municipios e os demais problemas que as circunstancias presentan con prisa inaprazable para a vida do país, entende que é indispensable a convocatoria dunhas novas Cortes que, en funcións de constituíntes, poidan deliberar sobre estes problemas e resolvelos.*
- Que para que o país poida manifestar libremente a súa opinión e o pobo non vexa cerrada toda esperanza de que a súa vontade sexa coñecida e respectada, as Cortes constituíntes non poden ser convocadas por un goberno de partido, que fatalmente seguiría os actuais procedementos de adulteración do sufraxio, senón por un goberno que encarne e represente a vontade soberana do país.*

ASEMBLEA DE PARLAMENTARIOS. **Declaración.** 19-7-1917 [castelán]

Considerada polo Goberno como ilegal, sediciosa e separatista, a iniciativa da Asemblea de parlamentarios fracasou pola falta de apoio e polas divisións internas entre os seus protagonistas.

- **A crise social: a folga revolucionaria.** A masiva exportación de produtos españois aos países belixerantes na Gran Guerra europea de 1914 xerou a alza de prezos, especialmente dos alimenticios, e provocou un incremento do malestar social que deu lugar a protestas e manifestacións. Xa en 1916, as centrais sindicais UXT e CNT convocaron unha folga xeral de vinte e catro horas contra a carestía da vida que foi seguida maioritariamente polas clases traballadoras. Ante a actitude intransixente do Goberno nun conflito laboral dos ferroviarios valencianos, a UXT e o PSOE convocaron unha folga xeral en toda España para o 18 de agosto; os seus obxectivos tiñan un carácter revolucionario: o derrocamento do réxime e a convocatoria de Cortes constituíntes.

Detencións en Madrid durante a folga de 1917.

17. Folga xeral revolucionaria

Aos obreiros e á opinión pública: Chegou o momento de poñer en práctica, sen vacilación ningunha, os propósitos anunciados polos representantes da UXT e da CNT no manifesto subscrito por estes organismos no mes de marzo último [emprego da folga xeral indefinida]. (...).

Pedimos a constitución dun goberno provisional que asuma os poderes executivo e moderador, e prepare, previas as modificacións imprescindibles dunha lexislación viciada, a celebración de eleccións sinceras dunhas Cortes constituíntes que aborden, en plena liberdade, os problemas fundamentais da Constitución política do país. Mentres non se consiga este obxectivo, a organización obreira española está absolutamente decidida a manterse na súa actitude de folga.

Cidadáns: Non somos instrumento de desorde como na súa impudicia nos chaman con frecuencia os gobernantes que padecemos. Aceptamos unha misión de sacrificio polo ben de todos, pola salvación do pobo español, e solicitamos o voso concurso. Viva España!

COMITÉ DE FOLGA UXT-PSOE [formado por Largo Caballero, Daniel Anguiano, Julián Besteiro, Andrés Saborit].
Manifiesto. 12-8-1917 [castelán]

A folga contou coa colaboración dos republicanos e da CNT e tivo unha incidencia desigual no Estado, sendo maioritaria entre o proletariado de Madrid, Barcelona, Levante, País Vasco e Asturias. O Goberno reaccionou cunha forte represión: imposición da lei marcial, disolución violenta das manifestacións, emprego das armas de fogo polas forzas de orde pública, detencións masivas... A folga fracasou pola dura represión do Goberno e pola falta dunha estratexia clara a seguir; os obreiros volveron ao traballo.

En **síntese**: en 1917, en poucos meses e de maneira sucesiva, unha parte do exército, unha parte dos parlamentarios e unha fracción organizada da clase obreira ameazaron con botar abaixo a orde constitucional e o sistema establecido. No entanto, o Goberno conseguiu controlar a situación porque os protagonistas da crise non coincidían nos seus obxectivos nin na estratexia a seguir. Os partidos republicanos e nacionalistas, de ideoloxía burguesa e temerosos dunha revolución, renunciaron ás súas pretensións e puxéronse ao lado do Goberno, o mesmo que o exército, para restablecer a orde pública.

►16. Que defendían as Xuntas de Defensa? Que reivindicacións formulou a Asemblea de Parlamentarios? Sintetiza as peticións do comité de folga de agosto de 1917. ■

■ A quebra da quenda e da monarquía constitucional

A partir de 1917, a inestabilidade política e social foi en aumento, manifestándose en:

- A **debilidade dos gobernos**, acompañada do desprestixio da clase política gobernante. O fraccionamento dos partidos dinásticos e as tensións entre os líderes dificultaba a formación e duración dos gobernos. A quenda deixou de funcionar e o rei recorreu á formación de gabinetes de concentración compostos por representantes de varios grupos políticos que non foron capaces de facer fronte aos problemas.

18. A debilidade dos gobernos. 1917-1922

DATA DE NOMEAMENTO	CARÁCTER POLÍTICO	DURACIÓN
1917 19-4	Concentración liberal	1 mes 22 días
11-6	Conservador (Dato)	4 " 22 "
3-11	Concentración liberal	4 " 19 "
1918 22-3	Concentración nacional	7 " 17 "
9-11	Concentración liberal	26 "
5-12	Liberal (Romanones)	4 " 10 "

DATA DE NOMEAMENTO		CARÁCTER POLÍTICO	DURACIÓN	
1919	15-4	Conservador (Maura)	3 meses	5 días
	20-7	Conservador	4 "	22 "
	12-12	Concentración	4 "	23 "
1920	5-5	Conservador (Dato)	10 "	3 "
1921	8-3	Goberno interino		5 "
	13-3	Conservador (Cierva)	5 "	1 "
	14-8	Concentración	6 "	24 "
1922	8-3	Concentración conservador	8 "	29 "
	7-12	Concentración liberal	9 "	8 "

- O aumento da **conflitividade social**, tanto no rural como nas cidades, ao tempo que as organizacións sindicais ampliaban o número dos seus afiliados. A radicalización e a violencia foron en aumento, tanto na represión gubernamental como na resposta das organizacións obreiras, especialmente da CNT.
- O aumento da propaganda e das **actividades republicanas**. A pesar da súa división, os republicanos acentuaron as críticas ao sistema e mantiveron a coalición republicano-socialista formada en 1909.
- O incremento da actividade dos **movementos rexionalistas e nacionalistas**, tanto en Cataluña (Liga Rexionalista) como nas provincias vascas (Partido Nacionalista Vasco) e Galicia (Irmandades da Fala). As demandas destes sectores contribuíron a radicalizar o ambiente político con acusacións de separatismo, repulsas dos partidarios da unidade nacional e incremento da oposición ao réxime entre os nacionalismos periféricos.

► 17. Que consecuencias se derivaron da crise de 1917? ■

■ A oposición republicana

Durante o reinado de Afonso XIII, o republicanismo constituíu unha minoría política con máis peso na opinión pública que capacidade real de modificar o sistema, en gran parte debido ás divisións internas. A desaparición dos vellos líderes permitiu a aparición doutros novos, entre os que destacou Alexandre Lerroux, fundador do Partido Republicano Radical, anticlerical visceral, inimigo do rexionalismo e cunha forte influencia entre os obreiros.

A Conxunción republicano-socialista (1909) permitiu a elección do socialista Paulo Iglesias como deputado en 1910. Pero a falta dun programa común fixo que se desenvolvesen organizacións republicanas autónomas (Valencia, dirixida por Blasco Ibáñez) ou cun forte compoñente nacionalista (Cataluña con Rovira i Virgill e Francisco Macià).

En **Galicia**, o republicanismo oscilou entre a busca de aliados e a acción autónoma. En 1907 creouse, a imitación do caso catalán, Solidariedade Galega, formación en que participaban tanto rexionalistas como republicanos; o seu obxectivo era mobilizar o campesiñado e rachar co caciquismo, pero os resultados foron pobres e, ademais, o movemento solidario dividiu aínda máis os republicanos galegos. Nalgunhas cidades funcionou a conxunción electoral cos socialistas, pero non noutras, como

A Coruña onde os republicanos, encabezados por Xosé Martínez Fontela, decidiron manter unha organización independente (Partido Republicano Autónomo, 1907) coa que seguiron conservando a maioría no Concello e na que comezaban a destacar personalidades como Xerardo Abad Conde e Santiago Casares Quiroga.

■ A cuestión marroquí e o desastre de Annual

En 1912 os gobernos de España e Francia delimitaron a respectiva zona de influencia no norte de Marrocos e crearon o **protectorado**, pero para mantelo era preciso ocupalo e pacificalo. Na zona do Rif as tropas españolas avanzaban con dificultade ante a resistencia da poboación e as dificultades do terreo. Os gastos incrementáronse e o exército creou corpos específicos para a loita en Marrocos: a **Lexión** (1920) e os **Regulares** (con soldados recrutados entre os mouros).

En 1921 o xeneral Silvestre, co obxectivo de obter unha vitoria definitiva e estimulado polo rei, realizou unha manobra arriscada coas súas tropas coa intención de ocupar Alhucemas; pero non asegurou a retagarda e dispersou demasiado os seus homes. As cabilas rifeñas, ao mando de Abd el-Krim, atacaron a súas posicións obrigándolle a retirarse, perecendo a maioría dos seus soldados en Annual (máis de 10.000). Mal adestrados, dirixidos por oficiais ineptos, aterrorizados pola brutalidade dos ataques inimigos, os soldados españois retrocederon cara a Melilla. En poucos días, os rifeños fixéronse co control da zona e proclamaron a independencia da República do Rif (experiencia que foi pioneira no mundo colonial).

PROTECTORADO. Tipo de colonia que conserva para asuntos internos as súas propias autoridades, pero estas están sometidas á metrópole.

Traslado de feridos na guerra de Marrocos.

19. Annual

Os superviventes corren outeiro abaixo, en cego tropel. Choven as balas arredor, son perseguidos a través do barranco, cazados no camiño que serpea entre montes. Caen, caen, en bárbara carnicería. Non hai feridos: o que dá en terra, morre a coiteladas. E caen tantos por debilidade, por non poderse ter en pé! Dos 300 chegan 25 a Annual, uns mudos, outros tolos. Catro falecen ao probar a auga; algúns, rebentados pola carreira, morren ao pararse.

VIVERO. **O derrubamento.** 1922 [castelán]

O desastre de Annual provocou un forte impacto na opinión pública española e acentuou a impopularidade da guerra e do exército. Ante a esixencia de depurar responsabilidades, abriuse unha investigación sobre o comportamento dos militares (*Expediente Picasso*) e difundíuse a sospeita de que detrás da acción do xeneral Silvestre estaba a intervención de Afonso XIII, o que incrementou a oposición á Monarquía.

Ante o cúmulo de problemas, o réxime tiña unicamente dúas posibilidades para sobrevivir: democratizarse (alterando as bases sociais e políticas) ou impor unha solución de forza encabezada por un *cirurxián de ferro* que puxese remedio aos males de España. A incapacidade do réxime de transformarse favoreceu en 1923 a imposición dunha ditadura militar.

20. O escenario da guerra de Marrocos

► 18. Que consecuencias provocou o desastre de Annual? ■

Miguel Primo de Rivera. 1870-1930
(F. Godoy).

3. A ditadura de Primo de Rivera. 1923-1930

O 13 de setembro de 1923, Miguel Primo de Rivera, capitán xeneral de Cataluña, contando co apoio de diversas personalidades políticas e militares, deu un golpe de Estado en Barcelona. Os protagonistas xustificaron o acto pola situación do momento en España: fracaso da guerra en Marrocos, críticas ao rei pola responsabilidade do desastre de Annual, radicalización das manifestacións catalanistas, auxe do terrorismo, medo á subversión social e política, inestabilidade e incapacidade dos gobernos para controlar a situación...

21. A xustificación do golpe de Estado

Españóis: Chegou para nós o momento máis temido que esperado (porque nos gustaría vivir sempre na legalidade e que ela rexese sen interrupción a vida española) de recoller as ansias, de atender a clamorosa petición de cantos amando a Patria non ven para ela outra salvación que liberala dos profesionais da política, dos homes que por unha ou outra razón nos ofrecen o cadro de desgrazas e immoralidades que comezaron o ano 98 e ameazan a España cun próximo fin tráxico e deshonoroso. A tupida rede da política de concupiscencias atrapou nas súas mallas, secuestrándoa, ata a vontade real. (...) Agora reclamamos todas as responsabilidades e gobernaremos nós ou homes civís que representen a nosa moral e doutrina. Basta xa de rebeldías mansas (...). Este movemento é de homes: o que non sinta a masculinidade completamente caracterizada, que agarde sen perturbar os bos días que preparamos para a patria (...).

Non temos que xustificar o noso acto, que o pobo san demanda e impón. Asasinatos (...), atracos, depreciación da moeda (...), rastreiras intrigas políticas tomando por pretexto a traxedia de Marrocos (...); precaria e ruín a produción agrícola e industrial; impune a propaganda comunista, impiedade e incultura, xustiza influída pola política, descarada propaganda separatista (...).

Non vimos a chorar mágoas e vergoñas, senón a poñer pronto radical remedio, para o que solicitamos o concurso de todos os bos cidadáns.

Miguel PRIMO DE RIVERA. **Manifesto ao país e ao exército.** 13-9-1923 [castelán]

►19. Como xustifica o golpe de Estado Primo de Rivera no seu manifesto? Cal foi a reacción dos diferentes sectores sociais e políticos? ■

O Goberno tratou de que o rei aprobase a destitución dos xenerais sublevados e a convocatoria de Cortes, pero a falta de apoio do monarca provocou a súa dimisión en pleno. O día 14, Afonso XIII chamou a Primo de Rivera para que asumise o poder, aceptando así o golpe de Estado. A situación non era unha excepción en Europa, pois noutros países con problemas similares tamén tomaron o poder gobernos autoritarios ou fascistas. Trátase dun período de crise xeral do sistema liberal.

22. Ditaduras en Europa

PAÍS	INICIO	DITADOR	PAÍS	INICIO	DITADOR
<i>Hungría</i>	1920	<i>Miklós Horthy</i>	<i>Albania</i>	1925	<i>Zog I</i>
<i>Italia</i>	1922	<i>Benito Mussolini</i>	<i>Portugal</i>	1926	<i>Gomes da Costa</i>
<i>España</i>	1923	<i>Miguel Primo de Rivera</i>	<i>Polonia</i>	1926	<i>Józef Pilsudski</i>
<i>Turquía</i>	1923	<i>Kemal Ataturk</i>	<i>Lituania</i>	1926	<i>Antanas Smetona</i>
<i>Bulgaria</i>	1923	<i>Boris III</i>	<i>Iugoslavia</i>	1929	<i>Alexandre I</i>

O golpe de Estado de Primo de Rivera contou inicialmente cunha ampla aceptación popular, explicable polo elevado malestar político e social existente en España, e porque se presentaba como unha medida excepcional e transitoria para solucionar os graves problemas vixentes. Os políticos conservadores, os terratenentes, a burguesía comercial e financeira e os pequenos e medianos propietarios apoiaron a nova situación política. Os socialistas non se opuxeron abertamente e mesmo colaboraron ata 1925. Unicamente o Partido Comunista e a CNT mantiveron unha total oposición á ditadura. Así mesmo, amosáronse críticos coa situación os intelectuais, os estudantes, os republicanos e algúns dos vellos políticos monárquicos.

Primo de Rivera presentouse a si mesmo como o rexenerador e o cirurxián de ferro do que falara Xaquín Costa, e que o país precisaba para rexenerar a vida pública española e solucionar os problemas máis urxentes do momento: caciquismo, corrupción política, separatismo, terrorismo, enfrontamentos sociais, escaso desenvolvemento económico, guerra en Marrocos.... Falto de formación intelectual e política, o seu pensamento era simplista e inxenuo, de base ideolóxica católica e conservadora, matizado pola mentalidade e principios militares de orde e autoridade; tamén estivo fortemente influenciado por Mussolini e o fascismo italiano, do que imitou algunhas realizacións prácticas (intervención económica do Estado, mantemento da orde social...). O réxime establecido por Primo de Rivera foi esencialmente autoritario, populista, paternalista, excesivamente optimista («*bástanme tres meses*», dicía –para solucionar os problemas–).

■ O Directorio Militar. 1923-1925

O primeiro goberno da ditadura estivo formado só por militares. O novo gabinete gobernou mediante decretos e prestou especial atención aos seguintes aspectos:

- **A rexeneración da vida política**, co obxectivo de acabar co caciquismo e lograr rexenerar a vida política, adoptando medidas como:
 - Suspensión da Constitución de 1876, poñendo fin á monarquía constitucional.
 - Destitución das autoridades vixentes, que foron substituídas por outras adictas ao novo réxime. Os partidos políticos non foron suprimidos, pero perderon a súa capacidade de influencia nos asuntos públicos.
 - Creación dos delegados gubernativos, encargados de informar sobre as deficiencias dos concellos e de propoñer remedios.
 - Reforma da normativa electoral, que incluía medidas como a redución de 25 a 23 anos para poder votar e a concesión do dereito ao voto restrinxido ás mulleres; medidas que non se chegaron a aplicar porque non se convocaron eleccións.
 - Elaboración de novos estatutos municipal (1924) e provincial (1925), obra do ministro Calvo Sotelo, que aumentaban a democratización e as competencias administrativas destas institucións. Pero na práctica o Goberno controlou a vida municipal designando e nomeando tanto os concelleiros como os deputados provinciais.
 - Formación dunha organización cívica: a **Unión Patriótica**. Cunha finalidade confusa (Primo de Rivera definiuna inicialmente como «un partido político, pero no fondo apolítico, no sentido corrente da palabra, e máis tarde como un partido político, pero apolítico, que exerce unha acción políticoadministrativa»), a Unión Patriótica oscilou entre un movemento de apoio e propaganda á ditadura, sen un significado político concreto, e o partido único do novo réxime.

O Directorio Militar co rei Afonso XIII. 1923.

23. A Unión Patriótica

Que é a Unión Patriótica? A Unión Patriótica é unha agrupación de españois que procuran distinguirse no cumprimento dos seus deberes.

Cales son estes deberes? Estes deberes son: os deberes relixiosos, os deberes sociais, os deberes políticos, os deberes patrióticos.

Cales son os deberes relixiosos? Os que o Catecismo determina.

Cales son os sociais? (...) A santidad da familia; o respecto ao dereito alleo; a difusión da cultura e a protección ao desvalido.

Cales son os políticos? A defensa da Monarquía. O acatamento da autoridade e a disciplina (...). A prestación persoal para o mantemento da orde (...).

Cales son os deberes patrióticos? O coñecemento e divulgación das glorias e do valor histórico de España. A defensa da unidade nacional. O sacrificio persoal para defender a Patria contra inimigos exteriores e interiores (...).

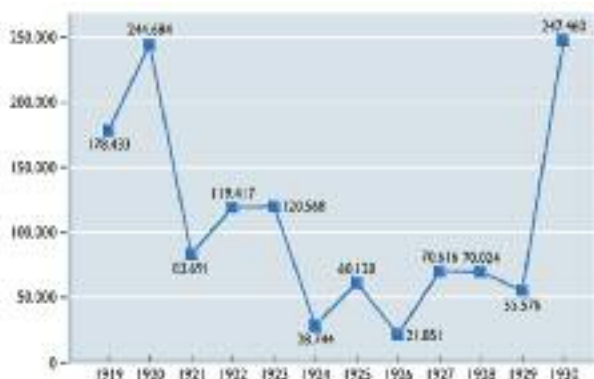
Cal é a orixe da Unión Patriótica? A santa rebeldía do alzamento militar que, baixo as ordes do xeneral Primo de Rivera, salvou España da súa inmediata ruína.

É a Unión Patriótica un partido político? Non é un partido político; é unha organización cidadá encamiñada a manter un programa e persoas que o encarnen e defendan.

Cartilla da Unión Patriótica. 1924 [castelán]

► 20. Que era a Unión Patriótica e cal era a súa ideoloxía e fins? ■

■ Obreiros en folga ■

- **O restablecemento da orde pública**, tratando de controlar o movemento obreiro, para o que foi decretado o estado de guerra, quedando restrinxidas as liberdades públicas (prohibición de celebrar reunións, persecución das organizacións obreiras vinculadas á CNT e ao PCE, que perderon moitos afiliados pero radicalizaron as súas accións). O número de folgas e de atentados diminuíu (pasou de 1.259 entre 1919-23 a 51 entre 1923-28). Para maior efectividade deste control fíxose extensiva a toda España o **Somatén**, organización orixinaria de Cataluña formada por paisanos armados baixo a autoridade dos mandos militares; a súa misión era colaborar coa Garda Civil no mantemento da orde e da paz pública e na defensa da propiedade privada.

- **A defensa da unidade da patria**, actuando contra todo aquilo que á ditadura lle parecía que podía ser un perigo para a unidade de España. Desenvolveu campañas de afirmación dos símbolos nacionais de España e de represión das reivindicacións e manifestacións nacionalistas de cataláns, vascos e galegos, que implicaban: prohibición da exhibición pública de bandeiras, símbolos e himnos que non fosen os españois; clausura de institucións e diarios nacionalistas; persecución e detención de dirixentes; prohibición do emprego público da lingua propia nas escolas e institucións públicas... Estas actuacións obrigaron aos nacionalistas a refuxiarse nas manifestacións culturais pero, ao mesmo tempo, propiciaron a radicalización das súas posturas políticas.

- **A fin da guerra de Marrocos**. Aínda que Primo de Rivera se manifestara partidario de abandonar Marrocos, a presión dos militares obrigoulle a cambiar de idea e decidiu continuar a guerra ata conseguir o dominio completo do protectorado. Tras a retirada española da zona de Xauen en 1924, Abd el-krim considerou que España estaba derrotada e cometeu o erro de atacar tamén as posicións francesas; ante esta situación, os gobernos de España e Francia coordinaron a súa actuación e aumentaron os efectivos na zona. A estratexia española consistiu en realizar un desembarco na baía de Alhucemas; a operación, realizada en setembro de 1925, foi un éxito e permitiu conquistar o Rif. En 1926, as sucesivas derrotas obrigaron a Abd el-Krim a asinar a rendición. Tras dominar os derradeiros focos de resistencia, a guerra rematou en xullo de 1927, contribuíndo ao prestixio do exército e á popularidade do ditador.

Desembarco de Alhucemas (J. Moreno Carbonero).

► 21. Que medidas estableceu o Directorio Militar para restablecer a orde pública, defender a unidade da patria e pór fin á guerra de Marrocos? ■

■ O Directorio Civil. 1925-1930

En decembro de 1925, tras os éxitos en Marrocos e restablecida a orde pública, Primo de Rivera decidiu afianzarse no poder, pór fin á ditadura militar e constituír un Directorio, formado maioritariamente por civís vinculados á Unión Patriótica, para «*volver á normalidade*». De novo contou co apoio do rei.

- **Intento de instauración dun réxime corporativo.** Rexeitada a idea de volver ao parlamentarismo liberal e ao réxime constitucional de 1876 (por consideralo fracasado e causante dos males políticos de España), Primo de Rivera, moi influenciado polo fascismo italiano, pretendeu a instauración dun réxime político corporativo. Pezas básicas do novo sistema serían:
 - A **Organización Corporativa do Traballo**, creada en 1926 coa finalidade de regulamentar as relacións entre obreiros e patróns a través dos **comités paritarios**, que estaban formados por igual número de patróns e obreiros e presididos por un representante do Goberno. Estes comités contaron coa participación e apoio dos sindicatos católicos e tamén da UXT, que valoraban positivamente o feito de que as sociedades obreiras puidesen intervir na regulamentación do traballo e na fixación do salario. Ao mesmo tempo, elaborouse unha ampla **lexislación laboral e social**, co obxectivo de mellorar as condicións de vida dos traballadores, como o Código de Traballo (1926). Tamén se adoptaron numerosas medidas de carácter populista como: a distribución de comida e roupa ás familias necesitadas, a construción de casas baratas, a asignación de fondos para a formación profesional dos obreiros, os subsidios para as familias numerosas, a regulamentación do traballo nocturno feminino...
 - A **Asemblea Nacional**. Constituída en 1927, tiña un carácter consultivo e a súa función era elaborar e presentar proxectos de leis ao Goberno. Estaba formada polos representantes das diferentes corporacións do Estado (concellos, deputacións), dos sectores económicos e da Unión Patriótica.

En 1929, esta Asemblea Nacional presentou o **proxecto dunha nova Constitución** que establecía: unha organización territorial unitaria e centralizada; unha Asemblea única de composición tripartita e desigual (a metade dos deputados serían elixidos por sufraxio universal, outros designados polo rei e os demais eran de representación corporativa); a relixión católica como a oficial do Estado; un Consello do Reino consultivo do monarca para a designación do xefe do Goberno e para a aprobación ou veto das leis. Este proxecto foi acollido con fortes críticas, tanto polos políticos liberais como polos partidos de esquerdas e, ante a falta de apoio, foi retirado.

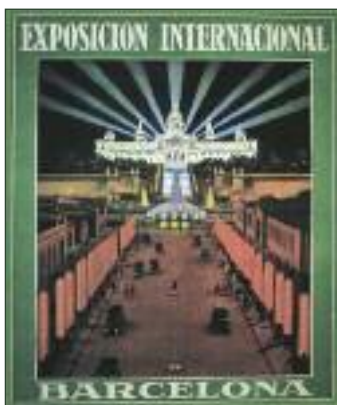
- **A potenciación do desenvolvemento económico.** O Directorio Civil puxo en práctica unha política económica baseada no intervencionismo estatal no marco do capitalismo, conformando un sistema cualificado como *corporativismo autoritario*. As principais medidas económicas, inspiradas no fascismo italiano, foron:
 - Forte **proteccionismo** arancelario para impedir ou dificultar as importacións.
 - **Reglamentación** da produción e da competencia creando organismos supervisores como o Consello de Economía Nacional (1924) e o Comité Regulador da Producción Industrial (1926).
 - **Control** do mercado interior e dos prezos.
 - Fomento da **producción nacional** mediante medidas crediticias e encargos estatais.

CORPORATIVISMO. Réxime económico e social baseado nas organizacións profesionais corporativas. O Estado controla e domina as organizacións de obreiros, empresarios e profesionais como vía de superación da loita de clases. O triunfo das fórmulas corporativistas implicaba a ilegalización dos restantes partidos e sindicatos libres. Este sistema alcanzou o seu máximo desenvolvemento na Italia de Mussolini.

Destacados membros do Directorio civil co rei.

- 22. Por que se cualifica de corporativo o réxime que intentou implantar Primo de Rivera?
- 23. Que era a Asemblea Nacional e que obxectivos tiña? ■

A exposición Iberoamericana de Sevilla e a Internacional de Barcelona serviron de elementos de propaganda da Ditadura que, porén, caería poucos meses despois.

► 24. Valora o contexto económico e os éxitos obtidos neste campo pola Ditadura. ■

Miguel de Unamuno. 1864-1936
(D. Vázquez Díaz).

- Formación de **monopolios** para garantir a subministración de determinados servizos, como o de teléfonos á empresa norteamericana ITT e o de petróleo e os seus derivados á Compañía Arrendataria de Monopolios de Petróleos (CAMPESA).
- Potenciación das vías de comunicación e das **obras públicas**: modernización dos ferrocarrís (a través do Consello Superior de Ferrocarrís), renovación das estradas (mediante o Padroado do Circuito Nacional de Firms Especiais), construción de pantanos e regadíos (creación das Confederacións Hidrográficas).
- **Intento de reforma fiscal** co obxectivo de incrementar os recursos do Estado para levar a cabo a súa política económica. O proxecto, elaborado por Calvo Sotelo en 1926, incluía un imposto progresivo sobre rendas e ganancias para toda a poboación, pero foi abandonado pola forte oposición dos contribuíntes máis poderosos.

As medidas adoptadas víronse favorecidas pola prosperidade económica mundial (*os felices anos vinte*) e a *paz social* lograda mediante o control da orde pública e a represión da axitación obreira. En liñas xerais, o crecemento económico foi apreciable, aínda que non solucionou problemas de fondo: o forte proteccionismo mantivo a produción española en niveis pouco competitivos a escala mundial; o elevado gasto do Estado fixo aumentar o déficit público; a ausencia de reformas estruturais na agricultura deixou intactos os seus problemas (baixa produtividade, técnicas de cultivo arcaicas, desigual repartición da propiedade, precarias condicións de vida e de consumo dos xornaleiros e dos pequenos propietarios e arrendatarios...). Os principais beneficiarios deste desenvolvemento foron a gran burguesía terrateñente, financeira e industrial.

- **O incremento da oposición e a caída de Primo de Rivera.** O intento do réxime de perpetuarse fixo que as críticas fosen cada vez máis duras e que procedesen de diversos ámbitos:
 - Os **republicanos** formaron en 1926 a **Alianza Republicana** na que se integraron diversos grupos e personalidades. En 1929 fundouse en Galicia **ORGA** (Organización Republicana Galega Autónoma).
 - Os **políticos liberais** demandaban o retorno ao sistema constitucional e apoiaron a conspiración militar coñecida como a *Sanjuanada* (porque estaba prevista para o 24 de xuño de 1926, festividade de san Xoán). O intento fracasou e os seus líderes foron encarcerados e multados, pero contribuíu ao desafecto á Monarquía.
 - Os **estudantes** acentuaron as súas protestas polos proxectos do Goberno de modificar os planos de estudos que favorecían as Universidades privadas. En 1927 fundaron a **FUE** (Federación Universitaria Escolar).
 - Os **anarquistas** organizaron atentados frustrados contra o rei, e para reforzar a súa tendencia revolucionaria crearon en 1927 a **FAI** (Federación Anarquista Ibérica).
 - Os **nacionalismos periféricos**, sobre todo o catalán, radicalizaron a súa oposición ante a persecución dos seus símbolos e linguas.
 - Os **militares** do corpo de Artillería amosáronse contrarios á reforma militar e á política de ascensos que quería levar a cabo Primo de

Rivera (primar os ascensos por méritos de guerra fronte á antigüidade). O conflito provocou en 1929 a disolución do corpo de Artería, provocando a ruptura da familia militar; moitos oficiais artilleiros, desencantados coa falta de apoio do rei, pasaron a engrosar as filas republicanas.

Ante estas dificultades, e querendo comprobar se seguía contando co apoio do exército para seguir gobernando, en xaneiro de 1930 Primo de Rivera preguntou aos xefes militares se contaba coa súa confianza. As respostas caracterizáronse pola ambigüidade e a falta de entusiasmo. O ditador, sentíndose só e sen apoio do exército, presentou a súa dimisión ao rei o 29 de xaneiro de 1930, dimisión que foi aceptada. Primo de Rivera marchou ao exilio cara a Francia, onde residiu ata a súa morte, que sucedeu uns meses máis tarde.

► 25. Que grupos e por que motivos se opuxeron a Primo de Rivera? ■

4. A fin da monarquía. 1930-1931

Tras a dimisión de Primo de Rivera, Afonso XIII encargou ao xeneral **Dámaso Berenguer** a formación dun novo Goberno. A súa pretensión era restablecer o sistema constitucional de 1876, pero a idea dunha España republicana tiña cada vez máis partidarios. En Galicia, no **Pacto de Lestrove** (marzo 1930) creouse a **FRG** (Federación Republicana Galega) en que se integraron os diferentes grupos republicanos, estando tamén presentes a título persoal membros da CNT.

En agosto de 1930, un importante número de personalidades políticas (republicanos, antigos monárquicos, nacionalistas, socialistas) reuníronse en San Sebastián e estableceron un acordo verbal, coñecido como **Pacto de San Sebastián** (representando á FRG estivo Santiago Casares Quiroga). Os reunidos na capital vasca comprometéronse a: derrocar a monarquía e establecer a república parlamentaria; garantir a liberdade política e relixiosa; convocar eleccións a Cortes constituíntes; abrir a posibilidade do recoñecemento da autonomía política das rexións; e, por último, formar un Comité revolucionario que actuaría como goberno provisional no inicio da nova república.

Dámaso Berenguer. 1878-1953.

24. O Pacto de San Sebastián

Aberta a sesión [17-8-1930], Carrasco Formiguera presentou sen disimulo o preito catalán na seguinte forma:

- «A nós, os cataláns, non nos interesa esta reunión se, previamente, non se acepta que a chegada da República entraña a máis absoluta autonomía para Cataluña. A partir do nacemento do novo réxime, Cataluña esixe o seu dereito á autodeterminación e darase a si mesma o réxime que lle conveña».

A este desatino, sucedeu un silencio xeral e penoso. (...) O que sostivemos os non cataláns, e o que en definitiva prevaleceu co voto unánime, é dicir, incluso co dos cataláns, foi que a república non podía contraer máis compromiso previo con Cataluña que o de levar ao Parlamento Constituínte un Estatuto de Autonomía, sempre e cando o pobo catalán, consultado mediante eleccións libres, declarase que desexaba esa autonomía. (...)

Pasouse logo ao exame do plano político. Tratouse da preparación do movemento revolucionario, en que poucos, moi poucos, tiñan fe, pero que se consideraba indispensable como arma de desgaste e sinal de alarma para os gobernantes. A continuación nomeouse o Comité executivo, que levaría a dirección da política republicana.

Miguel MAURA. **Así caeu Afonso XIII**. 1963 [castelán]

En honor dos heroes de Xaca.

- 26. En que pacto se concretaron os acordos para derrocar a monarquía? Cales foron os intentos frustrados para proclamar a república? ■

A lentitude do goberno de Berenguer (cualificado como de *ditabranda*) en realizar as reformas necesarias para o restablecemento das liberdades, intensificou as actividades e denuncias antimonárquicas. O rei non contaba con máis defensores que algúns tradicionalistas católicos e a aristocracia vinculada á Coroa.

En decembro de 1930 tiveron lugar dous intentos frustrados de establecer a república pola forza. O primeiro foi iniciado en Xaca polos capitáns Fermín Galán e García Hernández, que foron detidos e fusilados. O segundo tivo lugar no aeródromo madrileño de Catro Ventos, protagonizado polo xeneral Queipo de Llano e os comandantes Ramón Franco e Ignacio Hidalgo.

Ante a crecente axitación política e social, en febreiro de 1931 Berenguer foi substituído polo almirante **Xoán Bautista Aznar**. O novo goberno decidiu convocar primeiro eleccións municipais e despois as xerais. As eleccións municipais foron fixadas para o 12 de abril. Dadas as circunstancias, adquiriron un carácter de plebiscito en favor ou en contra da monarquía. O Goberno e o exército declararon que aceptarían o resultado. Aínda que no medio rural predominaron os concelleiros de candidaturas monárquicas, o triunfo das candidaturas republicanas nas cidades (corenta e unha das cincuenta capitais de provincia e noutras grandes poboacións) foi considerado como un apoio ao establecemento da república. O 14 de abril foi proclamada a Segunda República.

3. Nación e nacionalismos en España

Son múltiples e controvertidas as definicións que existen sobre o que é unha **nación**: comunidade política, pobo, asociación de individuos vinculados por lazos comúns..., e sobre os factores que a conforman: territorio, historia, lingua, etnia, cultura, economía, leis, dereitos políticos, mentalidade... Pero todas coinciden en identificala coa **patria** ou terra de nacemento e en considerar que para que exista deben cumprirse un requisito mínimo: que os seus membros teñan o sentimento de pertencer a ela (sentimento nacional). Os defensores da súa existencia como comunidade diferenciada das demais (nacionalistas ou patriotas) consideran que toda nación ten dereito a decidir libre e colectivamente o seu destino (dereito de autodeterminación), dereito que implica a capacidade para dotarse dun autogoberno e formar unha **nación soberana** cun Estado independente, e que pode ser reclamado e defendido pola violencia e as armas (loita de liberación nacional).

Desde o punto de vista da análise histórica, as nacións non están pre-determinadas nin existen desde tempos inmemoriais, como consideran os nacionalistas, senón que son produto da evolución de distintos factores relativamente recentes e, na maioría dos casos, vinculados coas transformacións políticas e ideolóxicas orixinadas polas revolucións liberais.

En España, a pesar de constituír un dos Estados máis vellos de Europa, a cuestión nacional é aínda hoxe un problema inacabado e polémico. Xunto á idea de España como nación, defendida polo nacionalismo español, existen movementos rexionalistas e nacionalistas periféricos que, en especial en Cataluña, País Vasco e Galicia, defenden a consideración das súas propias comunidades como nacións distintas da española.

► 27. Existe unha única definición de nación? Por que? ■

1. O nacionalismo español

A idea moderna da nación naceu en España vinculada ás transformacións políticas liberais realizadas polas Cortes de Cádiz e á defensa popular do territorio fronte á invasión das tropas de Napoleón. A Constitución de 1812 definiu a nación española como un corpo político independente, formado por todos os habitantes da Coroa, en que residía a soberanía; os seus habitantes, por formar parte da mesma nación, debían estar sometidos á mesma lei e ter os mesmos dereitos; isto implicaba a abolición de todas as particularidades persoais e territoriais características do Antigo Réxime.

A división do liberalismo en dúas correntes –doutrinaria e democrática–, deu lugar á aparición de distintas interpretacións sobre a existencia, identificación, valores e formación da nación española: o nacionalismo español conservador e o liberal-democrático.

■ O nacionalismo español conservador

Esta corrente, defendida por moderados e conservadores (Cánovas) e tradicionalistas (Menéndez Pelayo) considera que a nación española é unha **entidade colectiva**, superior á vontade dos individuos, **froito da historia** que, desde épocas remotas estaba destinada a formar unha unidade política inseparable; unha historia en que se forxaba o carácter, a raza e o xenio español e na que tiveron unha grande importancia os godos, a Reconquista, os Reis Católicos e Castela (concepción orgánico-historicista).

Como elementos de identidade desa nación española están: a **Coroa**, manifestación do permanente e da unidade fronte a calquera particularismo e tendencia disgregadora. O **catolicismo**, unha especificidade de España e do español fronte aos demais pobos. A **península ibérica**, un territorio delimitado polas fronteiras naturais dos Pirineos e o mar (esquecendo a presenza doutra nación independente, Portugal). A **unidade da patria**, incompatible cos particularismos locais e rexionais, polo que defende un modelo de Estado centralizado e uniforme.

Marcelino Menéndez Pelayo. 1856-1912
(J. Moreno Carbonero).

25. Valores tradicionais da nación española

Venturosa aquela idade de prestixios e marabillas, idade de xuventude e de vida robusta! España era ou críase o pobo de Deus e cada español outro Xosué (...).

España, evanxelizadora da metade da orbe: España, martelo de herexes, luz de Trento, espada de Roma, berce de santo Inacio... esa é a nosa grandeza e a nosa unidade, non temos outra. O día en que acabe de perderse, España volverá ao cantonalismo dos Arevacos e Vetóns ou dos reis de Taifas. A este final imos camiñando máis ou menos apresuradamente e cego será quen non o vexa (...).

Coa continua propaganda irrelixiosa, o espírito católico, vivo aínda en multitude de campesiños, vai falecendo nas cidades e aínda que non son moitos os librepensadores españois, ben se pode afirmar que eles son da peor casta de impíos que se coñecen no mundo, porque o español que deixou de ser católico é incapaz de crer noutra cousa que non sexa a omnipotencia dun certo sentido común e práctico, case sempre basto, egoísta e groseiro.

Marcelino MENÉNDEZ PELAYO. **Historia dos heterodoxos españois**. 1880-1882 [castelán]

► 28. Identifica os trazos definidores da nación española para os conservadores e para os demócratas.

■ O nacionalismo español liberal-democrático

Estouta interpretación, defendida por demócratas e republicanos (Pi i Margall, Ortega e Gasset, Azaña) considera que: a nación española é unha construción política, un **corpo de asociados** unidos baixo as mesmas leis, **froito da vontade dos individuos na historia** (concepción voluntarista e política). Os seus símbolos son a **participación democrática** do pobo e a defensa dos dereitos e **liberdades**, engadindo o laicismo os republicanos. A unidade da patria é compatible co mantemento dos particularismos locais, defendendo uns a **descentralización** administrativa, e outros, os federais, a **autonomía** política territorial.

2. Rexionalismos e nacionalismos periféricos

Como noutros Estados europeos, en España xurdiron, a partir da segunda metade do século XIX, manifestacións culturais e políticas na periferia peninsular, principalmente en Galicia, Cataluña e País Vasco, que evolucionaron progresivamente na defensa da existencia de nacións propias diferenciadas da española.

Na orixe destes movementos súmanse unha serie de **factores**, entre os que destacan:

- A **diversidade cultural e lingüística**, que se reflicte no emprego de distintas linguas na periferia peninsular: galego, catalán e éuscaro.
- A **imposición do Estado liberal**, centralizador e unitario, que suprime as particularidades xurídicas e territoriais e dá prioridade aos valores e lingua casteláns, incrementando o enfrontamento centro-periferia.
- O **desigual desenvolvemento capitalista**, que provocou importantes desequilibrios no desenvolvemento económico de determinados territorios –Cataluña, País Vasco, Asturias– non coincidentes coa localización dos centros de decisión política.
- A **débil nacionalización española**, é dicir, o débil desenvolvemento dun sentimento nacional español amplamente aceptado por todos os habitantes.
- O **descontento e a desilusión pola marcha xeral do país**, consecuencia do atraso económico, cultural e político e dos fracasos e desastres coloniais, situación que dificultaba crear un proxecto común e sentirse orgulloso de pertencer a España.

En liñas xerais, estes nacionalismos periféricos rexeitaban a existencia dunha nación española unitaria e defenderon desde unha nova organización do Estado español, compatible co autogoberno (caso galego ou catalán) ata a independencia total da súa comunidade (caso vasco). A negativa do poder central a ceder ás reivindicacións de autogoberno radicalizaron as posturas e incrementaron as tendencias independentistas.

Este proceso de creación e consolidación dunha conciencia nacional propia pasou por diversas **fases** máis ou menos longas. Nos seus comezos, un número reducido de eruditos burgueses comeza a interesarse pola historia, a lingua e a cultura da súa comunidade, creando as bases para unha solidariedade colectiva. Nun segundo momento súmase a axitación política, que aspira a conseguir cotas de autogoberno. Xorden así o galeguismo, o catalanismo, o biscaitarrismo, o andalucismo...

En liñas xerais, esta axitación política reivindicadora da propia personalidade da comunidade evoluciona cara a unha maior radicalización e especificidade:

- O **rexionalismo**: termo empregado, a partir da década de 1880, para cualificar aqueles movementos políticos e culturais que reivindicaban a descentralización administrativa e autogoberno fronte ao Estado unitario, uniformizador e centralizador.
- O **nacionalismo**: movemento en defensa da consideración e do recoñecemento da comunidade propia como unha nación diferenciada con dereito a dispor de soberanía política e de goberno propio; aparece así, a finais do século XIX e comezos do XX, a idea da existencia da nación galega, catalá ou vasca e a creación de partidos nacionalistas que defenden estes dereitos.

►29. Que factores básicos xustifican a existencia dos nacionalismos periféricos?

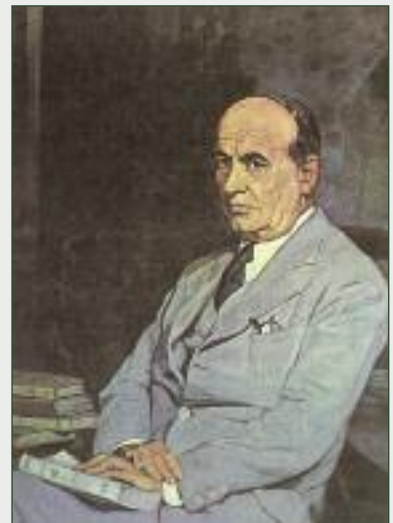
►30. Que significado dá Ortega á expresión *España invertebrada*?

26. Particularismo e proxectos de futuro

Un dos fenómenos máis característicos da vida política española nos últimos vinte anos foi a aparición de rexionalismos, nacionalismos, separatismos (...). O propósito deste ensaio é corrixir (...) o pensamento político ao uso, que busca o mal radical do catalanismo e biscaitarrismo en Cataluña e Biscaia, cando non é alí onde se atopa. Onde pois? Para min isto non ofrece dúbida: cando unha sociedade se consome vítima do particularismo, pode sempre afirmarse que o primeiro en mostrarse particularista foi precisamente o Poder central. E isto é o que pasou en España (...).

Resulta estraño que, ao cabo dun tempo, a maior parte dos españois, e desde logo a mellor, se pregunte: para que vivimos xuntos? Porque vivir é algo que se fai cara a adiante, é unha actividade que vai deste segundo ao inmediato futuro. Non basta, pois, para vivir a resonancia do pasado, e moito menos para convivir. Por iso dicía Renan que unha nación é un plebiscito cotián. No segredo inefable dos corazóns faise todos os días un fatal sufraxio que decide se unha nación pode de verdade seguir sendo. Que nos invita o Poder público a facer mañá en entusiasta colaboración? Desde hai moito tempo, moitos séculos, pretende o Poder público que os españois existamos nada máis que para que el se dea o gusto de existir. Como pretexto é excesivamente minguado; España vaise desfacendo, desfacendo... Hoxe xa é, máis que un pobo, o nuboeiro de po que queda cando pola gran ruta histórica pasou galopando un gran pobo.

Xosé ORTEGA Y GASSET. **España invertebrada**. 1921 [castelán]

Xosé Ortega e Gasset. 1883-1955
(I. Zuloaga).

3. O catalanismo

O catalanismo defínese como un amplo movemento de defensa dos intereses cataláns en todos os ámbitos, desde o político ao cultural. Foise configurando e matizando desde as décadas centrais do século XIX, e adquiriu plena vertebración nas décadas finais do século e nas iniciais do XX.

Cartel anunciador do Orfeón Catalán.

As manifestacións do catalanismo foron múltiples, destacando as reivindicacións culturais e políticas que, en moitos casos, van unidas. O catalanismo político presenta unha ampla **variedade ideolóxica** (desde o tradicionalismo conservador ao federalismo republicano), **social** (unhas vinculadas aos grupos burgueses e outras ao proletariado urbano e campestre) e **estratéxica** (desde a colaboración e participación no goberno do Estado español á creación dun Estado propio e independente, así como a defensa do autogoberno e do federalismo).

■ A personalidade diferencial de Cataluña

O desenvolvemento das revolucións industrial e liberal provocou a progresiva exaltación dos valores considerados como específicos dos cataláns, especialmente o sentimento de identidade colectiva fronte ao resto de España. Entre os **factores** que contribuíron ao fomento destas diferenzas destacan:

- A existencia dunha **lingua propia**, empregada maioritariamente por todas as clases sociais e potenciada como lingua literaria a partir da década de 1830. O movemento da *Renaixença* avivou os sentimentos catalanistas e deu orixe a varias publicacións e actos divulgadores destas ideas (como os Xogos Florais, iniciados en 1859, ou a creación de prensa especificamente catalá como o *Diario de Barcelona*, 1854).
- A permanencia dos **costumes** e do **dereito** tradicional catalán, que contiña importantes diferenzas con respecto a outras áreas peninsulares.
- A conciencia dun **pasado** histórico glorioso, do que se sentían orgullosos e do que proceden numerosos símbolos identificativos da personalidade catalá (a bandeira, o himno dos Segadores, a *Generalitat*...).
- O desenvolvemento **industrial**, que contrastaba fortemente co resto de España, predominantemente agrario.
- A **marxinación política** sentida polos cataláns fronte á centralización na toma das decisións en Madrid (entre 1833 e 1901 houbo só 24 ministros cataláns sobre un total de 902), acentuaron as críticas do catalanismo sobre a ineficacia das medidas dos gobernos centrais.

► 31. Que factores contribuíron á formación da personalidade diferencial de Cataluña? ■

O inconformismo catalán propiciou a aparición e desenvolvemento de distintas doutrinas que defendían a necesidade de dispor dun autogoberno propio. Esta reivindicación foi radicalizándose ata esixir para Cataluña un Estado dotado de goberno propio.

■ O rexionalismo catalán

As primeiras manifestacións políticas do catalanismo tiveron lugar na década de 1880 e tiveron carácter rexionalista: defensa do autogoberno catalán sen discutir a unidade nacional de España. Ideoloxicamente este rexionalismo catalán estivo dividido en dúas tendencias: unha progresista e laica e outra tradicionalista e conservadora.

- A **tendencia progresista** estivo liderada polo federalista Valentín Almirall, iniciando a reivindicación política vinculada á idea de modernización e transformación do país. Almirall fundou a primeira publicación diaria en catalán, *Diari Català* (1879) e o *Centre Català* (1882), considerado como o primeiro organismo defensor dos intereses especificamente cataláns. Froito do impulso de Almirall e do Centro Catalán foi a presentación, en 1885, dun **Memorial de agravios** ao rei Afonso XII durante a súa visita a Cataluña. Tratábase dunha crítica da política do Goberno acompañada de propostas para modificar a estrutura centralizada do Estado e dar cabida a unha organización rexional de España, pero o Goberno rexeitounas.

27. O Memorial de agravios

Non temos, Señor, a pretensión de debilitar, nin moito menos atacar a gloriosa unidade da patria española; ao contrario, desexamos fortificala e consolidala; pero entendemos que para logralo non é bo camiño afogar e destruír a vida rexional para substituíla pola do centro (...). O que nós desexamos, Señor, é que en España se implante un sistema rexional adecuado (...). Desexámolo non só para Cataluña, senón para todas as provincias de España; e se falamos no nome de Cataluña é porque somos cataláns e porque nestes momentos sentimos como nunca os males que o centralismo nos causa.

Señor: estamos privados do noso sistema administrativo (...). Non podemos usar a nosa lingua máis que nos nosos fogares e en conversas familiares (...). E como se todo isto non fose bastante, hai tempo que se nos vén ameazando con destruír, ou cando menos adulterar, o noso dereito civil (...).

O día máis feliz da nosa vida, tanto para nós como para a gran maioría dos españois, sería aquel en que, restaurada a vida das rexións (...), puidésemos xuntos lanzar ao vento (...) un berro atronador de viva España!, en que se mesturasen todas as linguas nacionais, oficialmente iguais en categoría, e unidas nun único sentimento.

Memorial en defensa dos intereses morais e materiais de Cataluña. 10-3-1885 [castelán]

Entrega do Memorial de Agravios a Afonso XII en 1885.

- A **tendencia conservadora** foi a que tivo máis capacidade de actuación e de influencia na vida política española. En 1887 fundouse a **Liga de Cataluña**, da que formaron parte algúns dos futuros dirixentes do catalanismo como Prat de la Riba, Puig i Cadafalch e Cambó. Pola súa iniciativa creouse en 1891 **Unión Catalanista**, en que se federaron diversas entidades e organizacións; na súa primeira asemblea, celebrada en Manresa, aprobouse un proxecto autonomista de carácter conservador.

►32. Que tendencias políticas coexistiron na etapa do rexionalismo catalán e quen foron os seus líderes?

28. As Bases de Manresa

Base 3ª. A lingua catalá será a única que, con carácter oficial, poderá utilizarse en Cataluña e nas relacións desta rexión co poder central.

Base 4ª. Só os cataláns de nacemento ou por virtude de naturalización, poderán desempeñar en Cataluña cargos públicos, (...).

Base 6ª. Cataluña será a única soberana do seu goberno interior. Polo tanto, promulgará libremente as súas leis orgánicas (...).

Base 7ª. O Poder lexislativo rexional radicará nas Cortes catalás (...).

Base 9ª. Exercerán o Poder executivo cinco ou sete altos funcionarios nomeados polas Cortes, os cales estarán á fronte das diversas ramas da administración rexional.

UNIÓN CATALANISTA. **Bases para a Constitución rexional catalá.** 27-3-1892 [catalán]

► 33. Que peticións se formulan no Memorial de Agravios? E nas Bases de Manresa? ■

■ O nacionalismo catalán

O catalanismo político foi evolucionando cara a posicións nacionalistas. Foi Henrique Prat de la Riba o primeiro en identificar Cataluña como nación, pois contaba cos requisitos para ser considerada como tal: lingua, dereito, territorio, conciencia da súa existencia diferencial e vontade de autogobernarse. Para harmonizar o autogoberno catalán coa unidade de España, propuxo a fórmula da federación das diferentes nacións e nacionalidades ibéricas que constituirían España.

29. Patria, nación, Estado

P. Cal é a patria dos cataláns?

R. Cataluña (...).

P. España, non é, pois, a patria dos cataláns?

R. Non é máis que o Estado, a agrupación política á que pertencen (...).

P. Que diferenza hai entre o Estado e a Patria?

R. O Estado é unha entidade política, artificial, voluntaria; a Patria é unha comunidade histórica, natural, necesaria. O primeiro é obra dos homes; a segunda é froito das leis ás que Deus suxeita a vida das xeracións humanas (...).

P. Que é, pois, a Patria?

R. A comunidade de xentes que falan unha mesma lingua, teñen unha historia común e viven irmandados por un mesmo espírito que marca cun mesmo selo orixinal e característico todas as manifestacións da súa vida (...).

P. Que frase célebre resume as nosas aspiracións e constitúe o lema da nosa bandeira?

R. Cataluña para os cataláns.

P. Que significa esta frase?

R. Que en Cataluña deben gobernar os cataláns e non, como hoxe, os casteláns ou os políticos á castelá (...).

P. Que máis debemos reivindicar?

Henrique Prat de la Riba. 1870-1917.

R. *O dereito indiscutible de Cataluña a constituírse e organizarse segundo as súas necesidades e carácter, e a darse toda clase de leis que máis se acomoden á súa maneira de ser.*

P. *Como podemos harmonizar estas xustísimas reivindicacións coa unidade política de España?*

R. *Por medio da organización rexionalista, que consiste na unión federativa das antigas nacionalidades españolas.*

PRAT DE LA RIBA, MUNTANYOLA. **Compendio de doutrina catalanista**. 1894 [catalán]

- O **nacionalismo catalán conservador** partiu das ideas de Prat de la Riba. Os seus partidarios fundaron a **Liga Rexionalista de Cataluña** (1901) co obxectivo de participar activamente na vida política catalá e española; os seus triunfos electorais convertérona na forza decisiva en Cataluña e os gobernos de Madrid buscaron atraerse á súa política a Liga e os seus dirixentes. En 1913, as presións catalanistas iniciadas pola Liga culminaron coa aprobación, polo goberno de Dato, da Lei de Mancomunidades que permitía a formación de gobernos interprovinciais, con finalidade exclusivamente administrativa, mediante a asociación dos concellos e das deputacións; de acordo con esta lei, en 1914 constituíuse a **Mancomunidad de Cataluña** que foi o primeiro recoñecemento da súa personalidade política e xurídica e que funcionou ata 1925. A influencia da Liga seguiu crescendo e o seu dirixente máis destacado, **Francisco Cambó**, formou parte, entre 1917 e 1922, de diferentes gobernos de Madrid.

Francisco Cambó. 1875-1947 (I. Zuloaga).

Tras a fin da Primeira Guerra Mundial, a aplicación do principio das nacionalidades á hora de deseñar o novo mapa europeo reactivou a presión dos catalanistas por conseguir para Cataluña unha autonomía completa; os catalanistas, encabezados pola Liga e a través da Mancomunidad, elaboraron en 1919 un proxecto de Estatuto de Autonomía que foi rexeitado polo Goberno central.

30. A autonomía para Cataluña

Art.1. *O territorio de Cataluña estará constituído polo que forman na actualidade as provincias de Barcelona, Xirona, Lleida e Tarragona. (...)*

Art.3. *O Goberno de Cataluña, integrado por un Parlamento, un Poder executivo e un Gobernador xeral, rexerá con plena e definitiva autoridade a vida interior de Cataluña. (...)*

Art.4. *Contra os acordos e resolucións do Goberno de Cataluña nas materias atribuídas á súa potestade non cabe recurso ante as autoridades do Poder central (...).*

Art.16. *Integran o Parlamento rexional dúas Cámaras iguais en facultades: o Senado e o Congreso.*

Estatuto para a Autonomía de Cataluña aprobado pola Asemblea da Mancomunidad. 25-1-1919 [catalán]

- O **nacionalismo catalán progresista e republicano** desenvolveuse de forma coetánea ao conservador e contou con Antonio Rovira i Virgili como o seu mellor representante; nas súas obras políticas e históricas insistiu na idea de Cataluña como nación forxada pola historia,

O Palácio da música catalá (Domenech i Montaner), símbolo do poder da burguesía catalá.

► 34. Que fórmula propuxo o catalanismo conservador para harmonizar o autogoberno catalán coa unidade de España? E o catalanismo progresista? ■

pero, sobre todo, pola vontade dos individuos que a conforman; defendeu a creación dun Estado catalán baseado e consolidado pola democracia, as liberdades cidadáns, o reformismo social, o laicismo e o republicanismo.

No terreo organizativo, o catalanismo de esquerdas caracterizouse pola súa fragmentación e vinculación co republicanismo. Os seus partidarios crearon as primeiras organizacións abertamente independentistas baixo a dirección de Francisco Maciá (Federación Democrática Nacionalista, 1919; Estado Catalán, 1922).

Todas as reivindicacións catalanistas foron reprimidas pola ditadura de Primo de Rivera, situación que contribuíu a súa radicalización e favoreceu o reagrupamento das forzas da esquerda nacionalista e republicana que, en 1931, formaron *Esquerra Republicana* de Cataluña, forza hexemónica en Cataluña durante a Segunda República.

4. O nacionalismo vasco

Durante a Idade Media e o Antigo Réxime, as provincias vascas –Guipúscoa, Biscaia e Álava– e o reino de Navarra conservaron numerosos privilexios forais: status de fidalguía para os seus habitantes, sistema fiscal propio, institucións administrativas e xurisdiccionais, aduanas internas que as separaban de Castela, prestacións militares só no seu territorio...

■ Carlismo e foralismo

Os liberais defendían a unificación lexislativa e a eliminación dos privilexios forais vascos e navarros, que conservaron con Fernando VII. O problema foral vasco e navarro agravouse a partir de 1833 co inicio da guerra carlista que enfrontaba a liberais e absolutistas. O respecto e recoñecemento dos privilexios forais por parte de Carlos de Borbón explica o apoio dos vascos ao carlismo. O Convenio de Vergara (1839) que puxo fin á guerra tivo un efecto diferente:

- **Navarra.** A Lei paccionada de 1841 convertía o antigo reino nunha provincia especial que mantiña a súa autonomía fiscal e administrativa.
- **Provincias vascas.** A negativa dos seus representantes a introducir modificacións levou á supresión dos seus foros por Espartero en 1841, aínda que en 1844 cos gobernos moderados foron restablecidos parcialmente. Coa derrota definitiva dos carlistas en 1876, o goberno de Cánovas suprimiu definitivamente os foros vascos; ante as protestas vascas, Cánovas concedeu en 1878 ás Deputacións das provincias vascas a capacidade para distribuír as quintas militares e recadar as rendas e impostos cos que debían contribuír ás cargas do Estado en virtude dun continxente establecido e negociado co Goberno central; foi o réxime do concerto económico que se mantivo vixente ata 1937.

A abolición dos foros vascos provocou un sentimento de frustración nos sectores tradicionalistas, que mantiveron viva a reivindicación de conse-

► 35. Por que o nacionalismo vasco está intimamente vinculado á cuestión foral? ■

◀ Casa de Xuntas de Guernica.

guir a reintegración foral plena. Ao mesmo tempo, o desenvolvemento da revolución liberal e a rápida industrialización, especialmente nos territorios vascos, potenciaron as transformacións políticas, sociais e económicas. Neste contexto xurdiu un pensamento nacionalista fortemente independentista e belicoso encabezado por Sabino Arana.

■ Sabino Arana Goiri

Educado no seo dunha familia carlista, o seu pensamento maniféstase abertamente contrario ás transformacións sociais e políticas do liberalismo e da industrialización. Baseándose na crenza da liberdade inmemorial dos vascos fronte aos demais pobos, ante a abolición dos privilexios forais e o perigo da desvasquización, defendeu de forma radical a independencia dos territorios vascos fronte a España e Francia e a súa unión nunha nova entidade política que el denominou *Euskadi*.

Sabino Arana Goiri. 1865-1903.

31. Deus e a lei antiga

Art.3º. Jaungoikua. Biscaia será católica-apostólica-romana en todas as manifestacións da súa vida interna e nas súas relacións cos demais pobos.

Art.4º. Lagizarra. Biscaia constituirase libremente. Restablecerá en toda a súa integridade o esencial das súas leis tradicionais chamadas foros. Restaurará os bos usos e costumes dos nosos maiores. Constituirase, se non exclusivamente, principalmente con familias de raza euskeriana. Sinalará o Euskera como lingua oficial (...).

Art.8º. Sendo Biscaia pola súa raza, lingua, fe, carácter e costumes, irmá de Álava, Benabarre, Guipúscoa, Lapurdi, Navarra e Suberoa, ligarase ou confederarase con estes seis pobos para formar un todo chamado Euskeria, pero sen mingua da súa particular autonomía. Esta doutrina exprésase co principio seguinte: Biscaia libre en Euskeria libre (...).

Art.12º. Prohíbese: a blasfemia, os cantares impíos e obscenos, os xogos de azar e os cantos xenuinamente españois.

Sabino ARANA GOIRI. **Regulamento de Euskaldun Batzokija**. 24-5-1894 [castelán]

No domingo de resurrección de 1882 (data que foi convertida no *Aberri Eguna* ou Día da Patria Vasca) Sabino Arana decatouse definitivamente de que España non era a súa patria e comezou a elaborar as súas propostas nacionalistas. Fundou en Bilbao o *Euskaldun Batzokija* (1894), unha sociedade político-recreativa creada co obxectivo de defender o restablecemento da independencia de Euskadi. A nova entidade política, formada pola confederación de todos os territorios vascos, debía basear o seu goberno nun lema (*Jaungoikua eta Lagizarra*: Deus e leis antigas ou foros); nunha bandeira, a *ikurriña*; nunha lingua, o *euskera*; e nun inimigo, os *maketos* (inmigrantes españois).

Para Sabino Arana, a raza vasca, o integrismo católico, os foros, o éuscaro, os costumes e o folclore tradicionais son os elementos que definen a nación vasca. Pero, xunto a estes valores propios, argumentou extensamente sobre un elemento que, na súa opinión, contribuíña negativamente ao mantemento e desenvolvemento do vasquismo: os *maketos*, é dicir, os non vascos. A industrialización fixo que se trasladasen ás provincias vascas miles de traballadores de diversas zonas de España que foron vistos polos tradicionalistas e nacionalistas vascos como unha ameaza para as esencia vascas, porque para eles representaban a desvasquización, o españolismo, o liberalismo e o ateísmo. Por iso, para eles a defensa da tradición e da pureza vasca pasaba polo desprezo dos *maketos*.

32. Os maketos

O maketo, aí está o inimigo! E non me refiro a unha clase determinada de maketos, senón a todos en xeral: todos os maketos, aristócratas e plebeos, burgueses e proletarios, sabios e ignorantes, bos e malos, todos son inimigos da nosa Patria (...). Enténdase que non os aborrecemos porque si. (...) Pero o español (...) é o noso dominador e o noso parasito nacional; someteunos privándonos da condición a que todo home e todo pobo ten dereito: a liberdade (...).

Non se crea, porén, que o remedio está hoxe en empuñar o fusil contra o maketo. Nada de iso. O remedio está en desterrar da nosa mente e do noso peito toda idea e todo afecto españolista (...); en unirmos despois baixo a tradicional bandeira da nosa única Patria, baixo o sagrado lema de Jaungoikua eta Lagizarra, Deus e Tradición, Relixión e Política biscaíñas.

Sabino ARANA GOIRI. **Obras completas**. 1965 [castelán]

Entre o cúmulo de terribles males que aflixen hoxe á nosa amada Patria, ningunha tan terrible e aflitiva (...) como o roce dos seus fillos cos fillos da nación española.

Sabino ARANA GOIRI. *Efectos da invasión*. **Baserritarra** [semanario bilbaíno], 11-7-1897 [castelán]

► 36. Sintetiza o pensamento de Sabino Arana e as súas principais realizacións. Por que desprezaba os maketos? ■

■ O Partido Nacionalista Vasco

Foi tamén Sabino Arana o fundador, en 1895, do Partido Nacionalista Vasco. A partir de 1898, os nacionalistas vascos presentáronse ás eleccións, logrando os primeiros éxitos. Tras a morte de Arana en 1903, o PNV, baixo a dirección de Ángel Zabala, completou a súa organización (constitución do *Euzkadi Buru Batzar*) e precisou os seus estatutos en 1906.

33. Obxectivos do PNV

Ao pobo vasco. Ameazada de morte a nacionalidade vasca polo perigo que corre a raza, a punto de desaparecer o seu idioma e adulterados o seu espírito e tradición, o nacionalismo vasco aspira a purificar e vigorizar a raza, a depurar e difundir o euskera ata conseguir que sexa a única lingua de Euskadi e a purificar o espírito e esclarecer a tradición do pobo vasco, encamiñando os seus traballos en canto a ese fin:

A. A que o pobo vasco siga, fervorosamente, as ensinanzas da Igrexa católica, apostólica e romana, como as seguiu e observou en tempos pasados (...).

B. A que volvan imperar os bos usos e costumes esquecidos, fomentando os que se conservan e combatendo os exóticos e prexudiciais.

C. A que as institucións políticas, xurídicas, económicas etc., características do pobo vasco, volvan ter vixencia e acción, acomodadas, no que se precise, á realidade dos tempos actuais (...).

O seu ámbito de acción é Euskadi, ou sexa, todas as rexións do País Vasco que se denominan Alaba, Guipúscoa, Navarra, Biscaia, Laburdi e Zuberoa, solar da raza vasca.

Manifesto do Partido Nacionalista Vasco. 15-12-1906 [castelán]

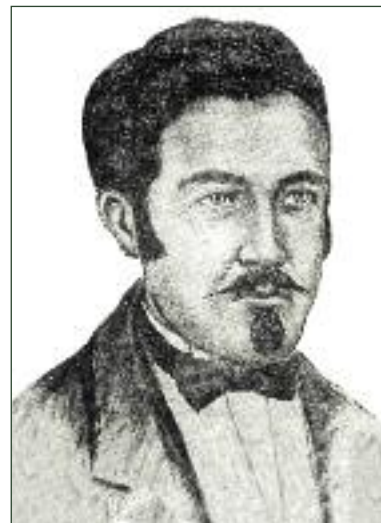
En 1911, os nacionalistas vascos fundaron o sindicato Solidariedade de Traballadores Vascos (en vasco *Eusko Langille Alkartasuna*, orixe do actual ELA-STV) coa finalidade básica de contrarrestar a influencia socialista e anarquista nos medios obreiros. Paulatinamente, o movemento nacionalista foi crescendo e ampliando a súa influencia e poder, pero no seu seo apareceron dúas tendencias diferenciadas: unha de radicais independentistas e outra de autonomistas moderados e posibilistas; o seu enfrontamento non era ideolóxico, senón de táctica e estratexia para conseguir a restauración foral. En 1923 foron suprimidas as organizacións políticas vascas, quedando o nacionalismo relegado a actos culturais, folclóricos e deportivos. En 1930, as dúas tendencias do nacionalismo vasco uníronse de novo no PNV.

5. O galeguismo

A partir de mediados do século XIX, xurdiu en Galicia unha progresiva toma de conciencia das súas particularidades unida á defensa dos seus intereses económicos e políticos. O resultado foi a configuración dun heteroxéneo movemento, o **galeguismo**, que reivindica, con maior ou menor intensidade, o recoñecemento dos intereses de Galicia, a defensa do galego e do autogoberno. Na evolución do galeguismo diferéncianse tres fases: provincialismo (1840-1885), rexionalismo (1885-1916) e nacionalismo (1916-1936). En todas elas, o punto de partida da reivindicación galeguista estaba no recoñecemento da pobreza, atraso e afastamento de Galicia, así como no sentimento de aldraxe ante o esquecemento e a marxinación que padecía por parte dos políticos e dos gobernos de Madrid.

■ Os alicerces do galeguismo: o provincialismo

En torno a década de 1840 xurdiron en Galicia as primeiras reivindicacións en defensa da propia personalidade e de crítica ao centralismo polí-

Antolín Faraldo. 1822-1853.

tico. O descubrimento de Galicia como unha unidade perfectamente diferenciable doutros pobos foi labor da **xeración de 1846**, un fato de homes, entre os que destacou Antolín Faraldo, que a través dos seus escritos puxeron de manifesto as principais características diferenciadoras de Galicia e os problemas que padecía: falta de industrialización, ruralización, atraso, illamento, excentralización (entendida como debilidade da articulación interna e falta de espírito e de unión)...

34. Atraso, illamento, excentralización

O illamento das poboacións, esta é a causa de todos os males de Galicia e o obstáculo invencible a todo progreso que se intente, a toda mellora que se formule. (...) A nulidade e a desgraza pasarán eternamente sobre Galicia mentres non desapareza ese illamento (...), esa falta de relacións e de actividade social tan remarcable na nosa provincia (...). Diseminados prodixiosamente, sen medios de comunicación pola falta de camiños e canais, sen industrias, sen acción literaria (...), esas pequenas poboacións rurais que cobren o chan galego parecen estar fóra da influencia da civilización, a pesar de formar a gran masa da sociedade galega.

Antolín FARALDO ASOREY. *Últimas consideracións sobre Galicia*. **El Recreo Compostelano**, decembro 1842 [castelán]

Debe sorprendernos que o pobo galego manifeste unha viva e enérxica tendencia a separase, a excentralizarse baixo todos os aspectos? (...) Sempre aldeas, xamais cidades! E deste instinto tradicional e popular, fomentado pola organización da propiedade (...) xorden todos os males que despezan o corazón do noso pobo (...). A excentralización (...) privounos dunha capital que fose o depósito do prestixio e da forza, o centro do movemento moral, industrial e literario, o axitador, en fin, dos fecundos elementos que atesouran as catro provincias unidas.

Antolín FARALDO ASOREY. Artigo, **El Eco del Comercio** (Madrid), 15-9-1845 [castelán]

Xunto coa denuncia dos problemas que padecía Galicia, apareceron as primeiras reivindicacións dun pensamento político que reclama o autogoberno. A primeira posta en práctica destas ideas manifestouse no **Pronunciamento de 1846**. Encabezado por Miguel Solís Cuetos contra o Goberno moderado de Narváez, propiciou a formación en Santiago dunha Xunta Superior de Goberno de Galicia que denunciou a explotación que padecía o pobo galego e o desexo de rexenerar a súa riqueza e prestixio. A pesar do fracaso de Solís (fusilado en Carral), as súas propostas non quedaron esquecidas e foron continuadas, desde perspectivas diferentes, tanto polos republicanos federais, autores do proxecto de Constitución para o futuro Estado Galaico (1883), como polos rexionalistas galegos.

◀
Monumento aos Mártires
de Carral.

► 37. Que sentimentos constitúen as bases do galeguismo? ■

35. Galicia, Estado con goberno propio

Art.1. A rexión galega (...) está dividida en catro provincias (...).

Art.2. Esta rexión eríxese en Estado autónomo ou soberano, e adopta a forma democrático-republicana para o seu goberno.

Desde agora promete vivir perpetua e indisolublemente enlazada aos demais Estados irmáns da Nación española, para practicar a xustiza, realizar o Dereito, promover o desenvolvemento das facultades humanas, a prosperidade do país e, en fin, para cooperar á civilización e grandeza da patria común.

Así mesmo aspira á Confederación Ibérica e, por suposto, contrae a obriga de coadjuvar con todas as súas forzas, para reclamar da nación portuguesa unha eterna alianza pactada sobre a base do mutuo consentimento e a vontade de ambos os pobos. (...)

Art.22. A soberanía reside na totalidade do pobo galego.

Proxecto de Constitución para o futuro Estado Galaico. 1883 [castelán]

Paralelamente, no eido da cultura, desenvolveuse un activo movemento de recuperación histórica e literaria, o **Rexurdimento**, protagonizado por Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Curros Enríquez, Francisco Añón... Eles iniciaron o movemento de recuperación e defensa do emprego do galego como lingua non só popular, senón tamén literaria. Así mesmo, os historiadores, fundamentalmente Benito Vicetto e Manuel Murguía (que publican a partir de 1865 cadansúa Historia de Galicia) contribuíron, cos seus traballos de recuperación e interpretación do pasado de Galicia, a subministrar argumentos ao nacente galeguismo, xustificando o dereito a dispor dunha organización política propia que recoñecese a situación xeográfica especial de Galicia, costumes e lingua diferentes, un pasado glorioso e, sobre todo, a crenza dunhas orixes do pobo galego vinculados á raza celta, considerada superior á dos restantes pobos peninsulares (*celtismo*).

■ O rexionalismo galego

De modo paralelo ao que sucedía noutras zonas de España, na década de 1880 aparece en Galicia un movemento de carácter rexionalista, é dicir, un movemento que busca, xustifica e defende especificamente para Galicia, tanto o emprego da lingua propia como a consecución do dereito á autonomía política e administrativa sen rachar a unidade do Estado español. A defensa do rexionalismo galego foi formulada desde dúas posturas ideolóxicas diferentes: a liberal liderada por Manuel M. Murguía e a conservadora, tradicionalista e católica representada por Alfredo Brañas.

Manuel Martínez Murguía foi o primeiro defensor da existencia dunha nacionalidade galega diferente ás demais, xustificando a súa realidade en razóns étnicas, idiomáticas, xeográficas, e históricas. Partindo dunha posición liberal, Murguía reivindicou para Galicia o dereito a recobrar a súa autonomía política, que só se podía lograr mediante unha ampla descentralización administrativa e económica.

► 38. Que acontecemento se considera como o inicio da toma de conciencia do galeguismo? Que achegou o Rexurdimento cultural ao galeguismo político? ■

Manuel Martínez Murguía. 1833-1923.

36. A xustificación rexionalista

As rexións, ou se se quere mellor, as nacións con minúscula, resisten con instintiva enerxía ao aniquilamento que as ameaza (...). Que o prazo en que teñan que alcanzar a vitoria sexa máis ou menos longo, importa pouco; o certo, o indubidable para nós é que o triunfo será seu (...).

Lingua distinta, díxose sempre, distinta nacionalidade. Sentíndoo así, Galicia tívose sempre por nación de feito; o mesmo cando tiña reis e condes propios (...) que incorporada á coroa de Castela (...). É un feito, pois, que pola orixe, polo territorio e a linguaxe, de igual maneira que pola súa historia e a comunidade de sentimentos e desexos, estes pobos do noroeste forman unha nación con caracteres propios, distinta das que constitúen o Estado español. Tamén é un feito que hoxe non vive a desgusto, pero tampouco de tan boa vontade como se supón, baixo o imperio de xentes e de cousas que lle son contrarias (...). Trata con empeño de conservar canto é propio e (...) recobrar, polo menos, a autonomía administrativa. Non quere que o poder central, que a descoñece, a governe como unha colonia (...). Desexa que a súa lingua sexa tan oficial como a do Estado. Que os que teñan que administrar xustiza e dirixir a conciencia do home do noso país, sexan escollidos entre os seus fillos. Que nas reformas necesarias para o seu benestar se lle escoite (...). Nunha palabra, quere a descentralización máis completa, baixo todos os aspectos e en todas as ordes, no moral, no intelectual, no político e no dos intereses materiais. Hai nisto falta algunha de patriotismo?

Manuel MARTÍNEZ MURGUÍA. **O rexionalismo galego. Lixeiras observacións...** 1889 [castelán]

Alfredo Brañas Menéndez. 1859-1900
(Fenollera).

Alfredo Brañas Menéndez, desde posicións tradicionalistas e católicas, tratou de fundamentar as bases dun rexionalismo que puidese ser aplicado a todas aquelas comunidades que tivesen as mesmas aspiracións á autonomía política. Defendeu a idea da dobre patria (a grande e a pequena) coa finalidade de conxugar as reivindicacións rexionalistas coa unidade de España, e avogou pola formación de institucións propias para o goberno das rexións. Para Galicia, a súas propostas incluían o catolicismo como trazo fundamental da alma galega e o corporativismo social e gremial como base da composición das futuras institucións políticas rexionais.

37. Postulados do rexionalismo tradicionalista

Base 1. (...) O fundamento do rexionalismo é a rexión natural autónoma segundo a cal os intereses peculiares e característicos das rexións xamais deben ser gobernados, dirixidos, unificados e confundidos cos sistemas xerais do Estado (...).

Base 2. O rexionalismo español considera a patria común e a patria natural ou pequena patria. A primeira está formada pola unión íntima e circunstancial das rexións (...). O rexionalismo afirma, pois, a integridade e a unidade da patria común española, contra o que xeralmente cren os seus detractores ignorantes ou de mala fe. (...)

Base 13. O poder rexional estaría subordinado ao central só en canto ao mantemento da unidade da patria común, á independencia política de España e aos intereses xerais e comúns de todas as rexións pero sería autónomo e único soberano para promulgar as leis interiores e peculiares de cada territorio rexional.

Base 14. O poder rexional exercería a súa función lexislativa por medio de Cortes ou Asembleas formadas ben polo sistema da representación de gremios e clases, ben polo máis axeitado ás tradicións e ao carácter de cada rexión (...).

Base 15. As Cortes rexionais elixirán os individuos do poder executivo que se organizaría nunha forma semellante ao poder executivo central ou segundo as tradicións de cada rexión (...).

Base 22. Os cargos e empregos públicos, beneficios e honores deben outorgarse con preferencia, e en igualdade de circunstancias, aos naturais da rexión (...).

Base 24. (...) A lingua rexional galega será de uso potestativo entre os naturais da nosa rexión, tanto na esfera oficial e pública como na privada, e obrigatoria nas escolas primarias en concorrencia co castelán.

Alfredo BRAÑAS MENÉNDEZ. **Bases xerais do rexionalismo e a súa aplicación a Galicia.** 1892 [castelán]

Foi tamén nesta época cando apareceron as **primeiras organizacións de tipo galeguista** (Asociación Rexionalista Galega, 1891; Liga Galega, 1897) e de defensa da lingua (Real Academia Galega, 1906); tamén se fundaron periódicos para a difusión dos seus ideais (A Rexión Galega, 1886; A Patria Galega, 1891; A Nosa Terra, 1907).

En 1907, fundouse Solidariedade Galega coa intención de agrupar todas as persoas e grupos defensores da descentralización (desde carlistas a federais), de participar na loita electoral e de contribuír ao fomento da riqueza de Galicia. O seu éxito foi relativo e breve, pero a súa preocupación polos problemas da transformación agraria contribuíu á creación de sociedades solidarias de ámbito campesiño e á celebración das Asembleas Agrarias de Monforte (en 1908, 1910 e 1911).

■ O nacionalismo galego

A partir de 1916, o pensamento político galeguista afirmou con rotundidade que Galicia é unha nación. Escritores como Antón Vilar Ponte (*Nacionalismo Galego*, 1916), Vicente Risco (*Teoría do nacionalismo galego*, 1920; *O problema político de Galicia*, 1930), Ramón Villar Ponte (*Doutrina Nacionalista*, 1921) e Castelao (*Sempre en Galicia*, 1944) fundamentaron e divulgaron os trazos esenciais da nación galega, analizaron os problemas que padecía e propuxeron solucións. Para os nacionalistas, Galicia é unha nación perfectamente diferenciada e caracterizada pola súa lingua (o galego), a súa xeografía (a Terra galega), a súa raza (céltica), o seu espírito (a alma galega, a saudade), a súa cultura e a súa historia, elementos claramente senlleiros con respecto aos demais pobos de España.

38. Galicia, nación

O idioma é un dos principais elementos de diferenciación dos pobos, o máis importante, porque un idioma é sempre o signo exterior e, se é o caso, determinante dunha cultura máis ou menos desenvolvida e, polo tanto, da alma colectiva independente (...). Basta o idioma para constituír unha minoría nacional. Pois Galicia posúe un idioma propio falado polas nove décimas partes da poboación, non só no campo, senón na maioría das cidades, como calquera pode comprobar.

Agora ben, un idioma é unha mentalidade. Existe, pois, unha mentalidade galega, diferente da dos outros pobos de España (...). É apreciada ademais por todo o mundo, que sabe que existe un carácter galego, unha maneira especial de producirse e de comportarse propia dos galegos e nada máis que dos galegos.

Vicente MARTÍNEZ RISCO. **O problema político de Galicia.** 1930 [castelán]

Primeiro número da segunda época de A Nosa Terra.

► 39. Sintetiza os postulados do rexionalismo expostos por Murguía e Brañas.

Vicente Martínez Risco. 1884-1963.

Ten Galicia un idioma propio? Estamos fartos de saber que o pobo galego fala un idioma de seu, fillo do latín, irmán do castelán e pai do portugués. (...).

Ten Galicia un territorio propio? Ninguén pode negalo. A entidade xeográfica galega ten fronteiras naturais perfectamente recortadas, e comprende algo máis que o territorio das nosas catro provincias (...). Aos galegos pode faltarnos a vontade de crear un ser político independente; pero non hai pobo español que nos avantaxe en amor á terra natal (...). A patria é a Terra. A Terra que nos dou o ser e que nos recollerá na morte como semente de novas criaturas (...).

Ten Galicia un territorio propio? Ninguén pode negalo. A entidade xeográfica galega ten fronteiras naturais perfectamente recortadas, e comprende algo máis que o territorio das nosas catro provincias (...). Aos galegos pode faltarnos a vontade de crear un ser político independente; pero non hai pobo español que nos avantaxe en amor á terra natal (...). A patria é a Terra. A Terra que nos dou o ser e que nos recollerá na morte como semente de novas criaturas (...).

Ten Galicia unha vida económica propia? A esta pregunta é doado responder afirmativamente. Pode dicirse que Galicia é un país precapitalista, poboado por traballadores que viven dun mísero xornal, que eles mesmos sacan da terra ou do mar; sen industrias suficientes para absorber o excedente de poboación campesiña e mariñeira; cun paro forzoso e cun déficit pecuniario constante, que se resolve pacificamente por medio da emigración (...).

Ten Galicia hábitos psicolóxicos reflectidos nunha comunidade de cultura? (...) Non é posible negar a diferenciación psicolóxica de Galicia (...). A nosa Terra diferente crea hábitos peculiares de vida, que se manifestan en cada época baixo formas autóctonas de cultura (...).

Cal é o criterio dos galeguistas? Para nós, os galeguistas, Galicia é unha nación e ten o dereito e o deber de organizarse autonomicamente.

Afonso RODRÍGUEZ CASTELAO. **Sempre en Galiza**. 1944.

Daniel Afonso Rodríguez Castelao. 1886-1950.

Os nacionalistas galegos mantiveron, en liñas xerais, un mesmo **ideario común básico**: a denuncia do atraso económico e da opresión cultural de Galicia por Castela, a apoloxía da modernización da produción agropecuaria, a defensa da autonomía integral de Galicia, o rexeitamento ao separatismo e o desexo de conseguir unha federación ibérica en que se puidese reintegrar Portugal.

As **diferenzas** entre eles xurdiron por motivos políticos e sociais: o nacionalismo tradicionalista (Antón Lousada, Vicente Risco, Otero Pedrayo, Filgueira Valverde...) defendeu o predominio ideolóxico do catolicismo na sociedade galega, a hexemonía social e política da fidalguía e dos sectores intelectuais. En cambio, o nacionalismo democrático (Xoán Vicente Viqueira, Castelao, Xaime Quintanilla, Alexandre Bóveda...) tomou o pobo galego como referente político das súas actuacións, tratando de alcanzar unha democracia compatible co pleno autogoberno de Galicia.

No terreo organizativo, o nacionalismo galego manifestouse inicialmente a través das **Irmandades da Fala**, a primeira fundada na Coruña en 1916 estimulada por Antón Vilar Ponte, e que se estenderon rapidamente por toda Galicia. Entre os seus obxectivos figuraban a defensa e dignificación do idioma galego, a potenciación da propia identidade e a busca de solucións para os problemas económicos e políticos de Galicia. En 1918, en Lugo, celebrouse a primeira asemblea das Irmandades da Fala, a **I Asemblea Nacionalista**, en que se definiu o seu programa político: a busca da autonomía integral de Galicia.

39. Os nacionalistas e a participación política

Tendo Galicia todas as características esenciais de nacionalidade, nós nomeámonos, de hoxe para sempre, nacionalistas galegos, xa que a verba "rexionalismo" non recolle todas as aspiracións nin encerra toda a intensidade dos nosos problemas.

II. Problemas constituíntes

- 1º. *Autonomía integral para Galicia (...).*
- 3º. *Cooficialidade dos idiomas galego e castelán.*
- 4º. *Federación de Iberia.*

III. Problemas políticos

- 1º. *Igualdade de dereitos para a muller (...).*
- 4º. *Creación do Poder Autónomo, representado por un Xuntoiro ou Parlamento Galego, elixido por sufraxio universal (...).*

IV. Facultades do Poder Galego.

- 1º. *Nomeamento da Xunta gobernadora, que deberá exercer o Poder Executivo (...).*
- 2º. *Todas as funcións administrativas.*
- 3º. *Lexislación social, agás naqueles casos nos que os problemas sociais se estendan ás diversas nacións da Iberia (...).*
- 4º. *Réxime tributario, sen intervención do Poder Central, ao que soamente pagará o Autónomo as cantidades que se fixen nos concertos económicos.*
- 5º. *A potestade docente do Estado actual pasará enteira ao Poder Galego.*

Manifesto da Asemblea Nacionalista de Lugo. 18-11-1918.

Na difusión da cultura galega cómpre destacar o papel da revista *Nós* (1920), dirixida por Risco, así como o Seminario de Estudos Galegos (1923); en torno a eles, numerosos intelectuais galegos, a denominada **xeración Nós**, realizaron un intenso labor de estudo, creación e divulgación sobre todos os aspectos (literarios, artísticos, históricos, xeográficos, etnográficos...) que configuraban a realidade galega.

En 1924 o Goberno de Primo de Rivera iniciou a represión de calquera tipo de actuación ou propaganda política dos nacionalismos periféricos e as actividades galeguistas quedaron reducidas só ao ámbito cultural. A partir de 1929, algúns galeguistas comezaron a reorganizarse e participar, xunto cos republicanos, na fundación da **Organización Republicana Galega Autónoma** (ORGA); no entanto, o desexo de contar cunha organización propia levou a outros a crear diversas organizacións que confluíron en 1931 na fundación do **Partido Galeguista**, que tivo un gran protagonismo durante a Segunda República.

Portada da revista *Nós*.

► 40. Valora o cambio que se introduciu a partir de 1916 nas reivindicacións galeguistas. ■

Tema 7

As transformacións socioeconómicas na España liberal

1. Atraso e desenvolvemento económico / 2. Modernización demográfica e emigración / 3. Nova sociedade de clases e dominio burgués / 4. Conflitividade social e movemento obreiro

➤ Ao longo do século XIX e comezos do XX desenvolveuse en España a revolución industrial, o capitalismo e a sociedade de clases. Estas transformacións movéronse no marco ideolóxico e xurídico establecido polo liberalismo.

➤ O desenvolvemento económico da España liberal caracterizouse polo atraso con respecto aos países máis avanzados, pero o seu ritmo coincide co dos países latinos: crecemento lento e escaso no século XIX que se acelera nas décadas iniciais do XX.

➤ A renovación dos sistemas de produción agraria foi escasa, a pesar da transformación orixinada no réxime da propiedade da terra, especialmente a través das desamortizacións.

➤ O desenvolvemento industrial foi débil e con fortes diferenzas rexionais, concentrándose en áreas entre as que destacan Cataluña, arredor do sector téxtil, e o País Vasco, do siderúrxico. Galicia centrou o seu desenvolvemento industrial na industria conserveira de peixe.

➤ O ferrocarril contribuíu á formación dun mercado interior integrado, pero non actuou como o motor de desenvolvemento que desempeñou noutros países.

➤ A sociedade da España liberal foi fundamentalmente agraria. O bloque dominante estaba formado pola burguesía industrial e financeira e a aristocracia terratenente. As transformacións económicas deron lugar a un novo grupo social: o proletariado.

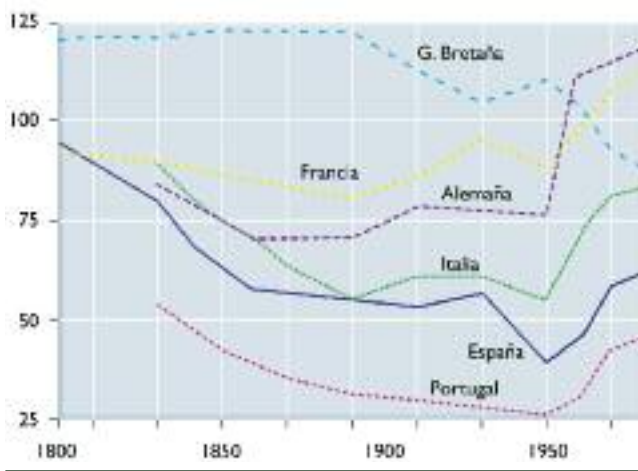
➤ Para mellorar a súa condición de vida, o proletariado desenvolveu unha intensa actividade reivindicativa e organizativa en que tiveron especial influencia o anarquismo e o socialismo.

1. Atraso e desenvolvemento económico

En Inglaterra, desde mediados do século XVIII, produciuse un elevado crecemento económico baseado na renovación da agricultura e na extensión de novos sistemas de produción fabril. O conxunto destas transformacións coñécese como **revolución industrial**. Estes cambios estendéronse por toda Europa con diferente ritmo producindo un crecemento económico sen precedentes históricos no marco dun novo sistema: o capitalismo industrial e financeiro.

1. Evolución dos índices de renda por habitante

Aínda que o inicio da industrialización en España foi moi temperarán –nas décadas iniciais do século XIX–, os seus progresos foron inferiores aos dos países máis avanzados (Gran Bretaña, EE UU, Francia). Por iso, estudosos do tema falan do *fracaso da revolución industrial* en España (Nadal). Pero as coincidencias con outros países mediterráneos (Italia, Portugal) permiten que outros (Tortella) falen dun *patrón latino de modernización* caracterizado por: lentitude e tardanza nas transformacións; menor profundidade e repercusión social; desfase evolutivo, cun atraso no crecemento no século XIX e unha recuperación no XX.

► 1. Que caracteriza o modelo latino de desenvolvemento económico?

O proceso industrial español do período liberal presenta as seguintes **características**:

- Predominio das actividades relacionadas co **sector primario** (minería, transformación agrícola e pesca).
- **Protección arancelaria** como medio para defender da competencia internacional os produtos propios.
- **Dependencia do exterior** no que se refire a equipamento, innovacións técnicas e investimento de capitais.
- **Forte desequilibrio territorial e rexional**, con zonas atrasadas e focos desenvolvidos (Cataluña, País Vasco).

1. O desenvolvemento capitalista da España liberal

De acordo cos principios do capitalismo, as actividades económicas debían estar exclusivamente en mans dos particulares e o Estado non debía intervir nelas (*laissez faire, laissez passer*). A liberdade económica debía ser absoluta (de empresa, de comercio, de contratación, de prezos, de salarios...) e basearse no libre xogo da oferta e da demanda. A man de obra considerábase unha mercadoría máis suxeita ás leis do mercado, de modo que o contrato de traballo debía ser un acordo libre e individual entre patrón e obreiro.

O **capital** (terras, edificios, fábricas, materias primas, mercadorías, diñeiro...) considerábase o factor clave da produción e do desenvolvemento económico. O seu propietario debía empregalo para obter beneficios continuos mediante o seu constante reinvestimento en actividades produtivas. No entanto, estes principios capitalistas tiveron unha lenta e incompleta aplicación no desenvolvemento económico da España liberal.

■ Bases xurídicas da economía da España liberal

A **lexislación económica** do Antigo Réxime foi modificada con novas leis destinadas a facilitar a liberdade económica e o desenvolvemento capitalista. Esta lexislación foi iniciada polas Cortes de Cádiz e continuada logo polos gobernos liberais. A lentitude do cambio lexislativo reflicte a débil forza da burguesía comercial e industrial en España.

►2. Que principios definen e caracterizan o sistema capitalista? ■

2. Lexislación económica liberal en España. 1829-1874

- 1829 *Código de Comercio.*
- 1821 *Creación da Bolsa de Madrid.*
- 1834 *Limitacións aos gremios. Liberdade de fabricación e comercio.*
- 1836 *Desamortización dos bens do clero regular (Mendizábal). Supresión da Mesta e das servidumes colectivas. Autorización do cerramento dos campos. Liberdade de industria. Supresión definitiva dos gremios.*
- 1837 *Abolición definitiva do réxime señorial.*
- 1841 *Desamortización dos bens do clero secular (Espartero). Abolición do décimo. Desvinculación definitiva dos morgados. Traslados das aduanas vascas e navarras aos Pirineos.*
- 1842 *Liberdade nos arrendamentos urbanos.*
- 1845 *Reforma de Facenda (Mon e Santillán).*
- 1848 *Lei de fundación de sociedades por accións.*
- 1849 *Implantación do sistema métrico decimal.*
- 1855 *Desamortización dos bens comunais (Madoz). Lei de ferrocarrís.*
- 1856 *Fundación do Banco de España. Autorización das sociedades de crédito.*
- 1868 *A peseta como unidade do sistema monetario. Lei de minas.*
- 1869 *Liberdade para fundar sociedades anónimas.*
- 1873 *Supresión da fianza para embarque de emigrantes.*
- 1874 *Concesión do monopolio de emisión monetaria ao Banco de España.*

A **liberdade de mercado** foi obxecto de permanente debate. Aceptada para o mercado interior, no caso do mercado exterior as opinións oscilaron entre a defensa do librecambismo (liberdade completa) e do proteccionismo (medidas do goberno para dificultar as importacións e favorecer as exportacións). En liñas xerais, a lexislación arancelaria foi proteccionista. Os economistas e historiadores valoran de distinta forma esta política proteccionista: para uns (Tamames) o desenvolvemento económico español foi posible grazas á existencia das taxas arancelarias; polo

►3. Como valoran os historiadores os efectos das medidas proteccionistas no desenvolvemento económico da España liberal? ■

contrario, outros (Tortella) entenden que esta protección arancelaria atrasou o crecemento, a industrialización e a modernización, porque aseguraron os beneficios ás clases dominantes, evitando os cambios que necesariamente terían que producirse en libre competencia cos produtos estranxeiros.

■ Dificultades e limitacións do desenvolvemento

O desenvolvemento económico da España liberal estivo marcado por numerosas dificultades, tanto físicas e técnicas como de mentalidade dos grupos sociais dominantes.

- **Obstáculos físicos e naturais:** dificultan a explotación dos recursos existentes, elevando o prezo dos produtos. Entre eles destacan: a disposición compartimentada do relevo que dificulta as comunicacións (unha alta meseta central rodeada de montañas), ríos pouco navegables, deficiente calidade das terras, escasas materias primas e fontes de enerxía...
- **Escasas transformacións nos sistemas agrarios:** a falta de renovación técnica permitiu o mantemento dunha agricultura tradicional

A sega (G. Bilbao).

que empregaba grandes cantidades de man de obra (aproximadamente dous terzos da poboación activa), con sistemas de cultivo de baixa produtividade. Deste xeito, a agricultura non puido actuar como motor da modernización proporcionando mercados e capitais ao resto dos sectores económicos, tal como sucedeu nos países europeos máis desenvolvidos.

- **Reducida capacidade de consumo do mercado interior:** os baixos ingresos dos campesiños e dos obreiros limitaban a súa capacidade de compra e, polo tanto, os niveis de produción.
- **Falta de competitividade dos produtos españois:** os altos custos de produción, provocados tanto polos obstáculos físicos e naturais como pola falta de renovación e especialización, fixo que os produtos españois non puidesen competir no mercado mundial e obrigou aos empresarios e ás autoridades a desenvolver unha política proteccionista, reservándose en exclusiva o mercado interior.
- **Despreocupación polas innovacións tecnolóxicas e educativas:** as clases dominantes prestaron escasa atención á mellora da educación e da investigación, o que orixinou o mantemento de altas taxas de analfabetismo e unha forte dependencia da tecnoloxía estranxeira.
- **Escaseza de capitais e preferencia por investimentos inmobiliarios ou especuladores** (Bolsa, débeda pública): os capitalistas españois realizaron escasos investimentos produtivos, de modo que foron os capitais estranxeiros os que dominaron as principais actividades produtoras e rendibles do país.

- **Mentalidade tradicional dos empresarios e políticos:** os primeiros procurando asegurar os seus beneficios mediante a protección do Estado para as súas actividades e sobreexplotando os traballadores, en vez de innovar e ser competitivos; os segundos, garantíndolles o seu apoio legal.
- **Escaso espírito de empresa.** A maioría dos grupos dominantes gastaban as fortunas máis na ostentación e o luxo que nas actividades produtivas e industriais, o que fixo que con frecuencia o capital fose considerado máis como un factor de predominio social que de investimento económico.

►4. Elabora un cadro-síntese coas características básicas das dificultades do desenvolvemento económico. ■

3. Capital e mentalidade empresarial

En España considérase o capital baixo un punto de vista completamente distinto que noutras nacións. Aquí o capital é sinónimo de aforo inmobiliario, destinado exclusivamente a producir unha renda, que proporciona a opulencia ou serve de garantía contra a miseria; se algunha vez se expón é para correr os riscos da usura ou o azar do xogo; nunca para que se reproduza por medio do progresivo e regular desenvolvemento da industria. En España o capital é instrumento de folganza; noutras partes é instrumento de traballo. Esta é a misión que debe cumprir, se se quere que un país chegue ao máis alto grao de prosperidade.

Gaceta de los Caminos de Hierro, 28-2-1858 [castelán]

■ Fases do desenvolvemento económico

No desenvolvemento económico pódense diferenciar varias **fases**, sintetizadas no seguinte cadro.

4. Fases e características do desenvolvemento económico

DATAS	CARACTERÍSTICAS
1830-1870	• Vertebración económica e inicios da industrialización - Inicio da revolución industrial - Reforma agraria liberal. Desamortizacións - Inicio da construción da rede ferroviaria - Inicio da formación do mercado interior integrado - Progresiva individualización das diferentes áreas produtivas - Formación e asentamento do sistema bancario e financeiro - Crecemento moderado con dificultades
1870-1890	• Freo e estancamento - Caída dos prezos agrícolas pola ampliación do mercado mundial e chegada de produtos máis baratos - Estancamento da industrialización - Emigración campesiña ás cidades e América - Dependencia do capital estranxeiro - España, exportadora de materias primas, especialmente minerais - Cataluña e País Vasco, principais focos industriais

DATAS	CARACTERÍSTICAS
1890-1923	• Crecemento xeral pero desigual - <i>Mayor proteccionismo estatal</i> - <i>Mayor diversificación industrial</i> - <i>Incremento das exportacións agrarias</i> - <i>Desenvolvemento da produción hidroeléctrica</i> - <i>Incremento da emigración a América</i> - <i>Crecemento urbano</i> - <i>Desenvolvemento desigual: focos industriais na periferia en contraste co interior agrario e atrasado (agás Madrid)</i> - <i>Fundación dos grandes bancos</i>

2. A reforma agraria liberal e as desamortizacións

No Antigo Réxime, diversas normas, leis e prácticas cotiás condicionaban e limitaban a produción agrícola e a propiedade da terra. Por iso, a burguesía liberal consideraba imprescindible realizar unha **reforma agraria** consistente en converter a propiedade da terra nun ben libre, privado, particular e individual. Para iso era preciso: abolir o réxime señorial; desamortizar as terras eclesiásticas e comunais; desvincular os morgados; suprimir as servidumes colectivas e o décimo eclesiástico; e autorizar liberdade de cultivos, o cerramento dos campos e a libre compravenda das terras

DESAMORTIZAR. Allear, nacionalizar e vender en poxa pública.

A medida máis importante desta reforma agraria foi a **desamortización** ou venda en pública poxa dos bens rústicos e urbanos pertencentes ás *mans mortas* eclesiásticas e dos baldíos e terras de *comúns* e *propios* dos

concellos. O proceso desamortizador foi longo, debido tanto á masa de bens afectados como aos avances e retrocesos provocados polas disputas políticas e ideolóxicas. Neste sentido, cómpre ter en conta que os gobernos liberais progresistas eran firmes partidarios da desamortización, pero esta era rexeitada polos absolutistas e a Igrexa (que consideraba os seus bens como *patrimonio de Xesucristo* e *propiedade sagrada e inviolable*) e foi paralizada polos gobernos liberais moderados.

As **Cortes de Cádiz** promulgaron un decreto xeral de desamortización en 1813 polo que o Estado confiscaba e poñía en venda os bens dos afrancesados, das ordes militares, dos conventos suprimidos (os que tiñan menos de 12 monxes profesos) ou destruídos, xunto con parte do patrimonio da Coroa e dos baldíos e terras dos concellos. Estas medidas tiveron escasa vixencia pola restauración do

5. A propiedade agrícola

absolutismo, volvéndose poñer en práctica no **Trienio Liberal** (1820-1823), pero quedaron de novo paralizadas polos gobernos absolutistas de Fernando VII.

Foi no reinado de **Sabela II**, xa definitivamente instalados os liberais no poder, cando se realizou a transformación do réxime da propiedade entre 1835 e 1855, destacando a actuación dos progresistas Mendizábal, Espartero e Madoz. Neste proceso diferéncianse as seguintes fases:

- **1835-1836.** No contexto da revolución liberal deses anos, o progresista **Mendizábal** acometeu a **desamortización eclesiástica** mediante dous decretos que afectaron, basicamente, o clero regular. Polo Decreto de outubro de 1835 quedaban suprimidos os mosteiros das ordes monacais, con excepción daqueles que prestasen servizos de auxilio social (coidado de enfermos, educación de pobres...). O decreto de febreiro de 1836 declaraba en venda todos os bens raíces das institucións suprimidas. Os obxectivos básicos de Mendizábal eran:
 - Reformar o réxime da propiedade, convertendo en posesión individual e libre os bens inmobiliarios das comunidades relixiosas (clero regular).
 - Obter recursos para cubrir os gastos do Estado provocados pola guerra carlista.
 - Reducir a débeda pública como paso previo para acometer unha profunda reforma do sistema tributario.
 - Conseguir amplo apoio social á causa liberal, á vez que se debilitaba economicamente os inimigos do liberalismo (o clero e a Igrexa).
- **1841.** Durante a rexencia do liberal progresista **Espartero** completouse a desamortización eclesiástica de Mendizábal. Polo decreto de setembro de 1841 foron declarados nacionais os bens do clero secular e postos en venda.

A partir de 1844 os gobernos moderados paralizaron o proceso e alcanzaron un acordo co Vaticano (**Concordato de 1851**) polo que a Igrexa aceptaba as vendas xa realizadas a cambio de que o Goberno español sostivese economicamente o clero, e se considerase o catolicismo como a relixión do Estado.

- **1855.** Durante o breve período do Bienio progresista (1854-56) foi aprobada a Lei Xeral de Desamortización, presentada polo ministro de Facenda **Pascual Madoz**. Iniciouse así a **Desamortización civil** pola que se puñan en venda os bens do Estado e dos concellos, ademais do que aínda quedaba das propiedades eclesiásticas (a pesar dos acordos do Concordato). Foi a lei que produciu os maiores cambios polo volume de terras que se puxeron en venda, así como polas importantes consecuencias sociais, especialmente negativas para os campesiños máis pobres. Unha parte importante dos ingresos obtidos polo Estado foron destinados a financiar a construción do ferrocarril.

► 5. Cal era o obxectivo básico da reforma agraria liberal? ■

CLERO REGULAR. É o que vive en comunidade e de acordo cunha determinada regra de vida, normalmente redactada polo fundador. Leva hábito e vive nos mosteiros dirixidos por un abade (franciscanos, dominicos, bieitos, xesuítas...).

CLERO SECULAR. É o que atende o servizo das igrexas e catedrais, baixo as directrices dos bispos.

PROPIOS. Bens pertencentes aos concellos e dos que estes obtíñan beneficios para cubrir os seus gastos.

COMÚNS. Propiedades colectivas dos veciños que as aproveitaban de modo directo, persoal e gratuito, ben conxuntamente, ben repartíndoas periodicamente por quenda.

6. As leis desamortizadoras

Atendendo á necesidade e conveniencia de diminuír a débeda pública consolidada, e de entregar ao interese individual a masa de bens raíces, que son agora propiedade da nación, a fin de que a agricultura e o comercio saquen deles as vantaxes que non se poden conseguir no estado actual (...) de acordo co proposto polo Consello de Ministros, no nome da miña excelsa filla raíña dona Sabela II, decreto o seguinte:

Art.1. Quedan declarados en venda desde agora todos os bens raíces de calquera clase, que pertenceron ás comunidades e corporacións relixiosas extinguidas (...).

Real Decreto de desamortización dos bens do clero regular [Desamortización de Mendizábal]. 19-2-1836 [castelán]

Art.1. Todas as propiedades do clero secular (...) son bens nacionais. (...)

Art.3. Decláranse en venda todas as fincas, dereitos e accións do clero catedral, colexial, parroquial, fábricas das igrexas e confrarías.

Lei de desamortización dos bens do clero secular [Desamortización de Espartero]. 2-9-1841 [castelán]

Art.1. Decláranse en estado de venda (...) todos os predios rústicos e urbanos, censos e foros pertencentes:

Ao Estado. Ao clero. Ás Ordes Militares (...). Ás confrarías, obras pías e santuarios (...). Aos propios e comúns dos pobos. Á beneficencia. Á instrución pública e calquera outros pertencentes a mans mortas tanto que estean ou non mandadas vender por leis anteriores.

Art.2. Exceptúanse (...): os edificios e fincas destinados (...) ao servizo público (...), de beneficencia e instrución (...), as reitorías ou casas (...) dos párrocos (...), as minas de Almadén (...), as salinas (...) e calquera edificio ou finca que o Goberno non crea oportuno vender por razóns graves.

Lei de desamortización xeral [Desamortización de Madoz]. 1-5-1855 [castelán]

Pascual Madoz (1806-1870).

A desamortización puxo en venda, aproximadamente, o 20% do territorio español (o 50% da terra cultivable), cun valor estimulado en torno ao 30% do valor total da propiedade inmoble. Os principais compradores foron xentes que dispoñían de recursos económicos: nobreza terratenente, campesiños ricos e burguesía comercial e administrativa. Con estas compras, ademais de aumentar o seu patrimonio, estes grupos incrementaron o seu prestixio social; en moitos casos tamén fixeron bos negocios, grazas ao aumento dos prezos agrarios e inmobiliarios, ante as demandas crecentes da poboación.

No **balance** global da desamortización temos que:

- Como medida política foi un éxito: o réxime de propiedade da terra transformouse e consolidouse o réxime liberal.

- Desde o punto de vista socioeconómico, as valoracións presentan matices. Hai uns analistas que lamentan que as medidas desamortizadoras servisen para incrementar os latifundios agrarios (pero sen investir na súa modernización), de modo que foi unha ocasión perdida para conseguir que unha gran parte dos campesiños pobres e xornaleiros puidesen acceder á propiedade da terra. Outros estudosos do tema non comparten esta idea, por canto cren que eses posibles compradores non tiñan capacidade para mercalas por falta de capitais. Tamén se culpa á desamortización de contribuír ao atraso da industrialización pola desviación dos recursos financeiros cara á compra de terras, en lugar de investilos nas actividades industriais.
- As *vítimas* foron a Igrexa, os municipios e os campesiños pobres e xornaleiros, que viron empeorar as súas condicións de vida coa perda dos beneficios da caridade eclesiástica e do aproveitamento das terras e pastos comunais, así como polo endurecemento dos contratos de arrendamento e de traballo. Producíronse tamén cuantiosas perdas no patrimonio artístico e cultural da Igrexa, debido á exclaustación e ao abandono de conventos e mosteiros.

Reparto de comida a pobres en Madrid.

► 6. En que consistía a desamortización? Cales foron os obxectivos concretos das leis desamortizadoras de Mendizábal, Espartero e Madoz? Que grupos sociais saíron máis beneficiados e cales máis prexudicados coa desamortización? ■

7. A desamortización de Mendizábal (M. Artola)

8. A desamortización de Madoz (M. Artola)

En **Galicia**, a desamortización tivo unhas características especiais debido ao mantemento do sistema foral e á peculiar organización dos montes comunais. A maioría das terras galegas explotábanse mediante contratos de arrendamento de longa duración -os **foros**- que recoñecían a existencia, sobre unha mesma parcela de terra, de dereitos diferentes en mans de grupos distintos: os campesiños cultivadores, que pagaban as rendas e non podían ser expulsados da terra (posuían o dominio útil);

9. Balance da desamortización. 1836-1867 (reais de vellón)

	ESPAÑA	GALICIA
Bens do clero	2.760.200	224.896
Propios	2.251.700	2.005
Outros	1.283.900	14.883
TOTAL	6.305.800	241.784

►7. Que peculiaridades presenta a desamortización galega? ■

a nobreza terratenente, os conventos, mosteiros e catedrais, donos e titulares das terras (posuían o dominio eminente) e perceptores dunha parte das rendas. A fidalguía local exercía un papel de intermediaria e cobraba a maior parte das rendas. Ao mesmo tempo, a maioría dos montes comunais non eran propiedade dos concellos, senón dos veciños das parroquias e aldeas.

Esta situación fixo que, na aplicación das leis desamortizadoras, resultase que:

- O que se sacou a poxa pública foron, basicamente, as rendas forais que percibían os conventos, mosteiros e catedrais; é dicir: o que vendeu o Estado foi o dereito a percibir unhas rendas e, nunha mínima proporción, a propiedade plena da terra (dos 55 millóns de reais que alcanzaron as poxas desamortizadoras, case 51 corresponden a rendas forais e 4 a bens de pleno dominio).
- Tivo escasa importancia a desamortización dos propios, debido ao reducido patrimonio dos concellos galegos.
- Non se alterou a organización agraria tradicional procedente do Antigo Réxime, nin se estableceu a propiedade plena da terra en mans dun posuidor individual. Os compradores dos bens desamortizados convertéronse en rendeiros sen posibilidade de intervir no proceso de produción agraria e a explotación permaneceu estancada.
- Os campesiños conservaron os seus dereitos sobre a terra. A partir de finais do século XIX, a perda de valor das rendas forais e a presión dos agricultores fixo que estes lograsen, mediante a redención dos foros, a propiedade da terra, proceso culminado en 1926 (Lei de redención de foros).

3. Desigual evolución da agricultura en España

A pesar das medidas establecidas polos gobernos liberais (desamortización, liberdade de arrendamentos, de cultivos e de prezos...), a agricultura en España durante o século XIX non sufriu un proceso de modernización xeral e permaneceron vixentes os vellos sistemas de explotación agropecuaria (cultivos extensivos, barbeito, escaso emprego de maquinaria e fertilizantes...). Moitos historiadores subliñan que foi esta falta de renovación a que impediu que se xerasen os excedentes precisos para obter capitais cos que potenciar o desenvolvemento industrial.

As desiguais condicións naturais e sociais deron lugar a unha evolución desigual da agricultura en España, e na que se poden diferenciar:

- **Zonas que se especializaron** en cultivos con saída ao mercado internacional. Levante especializouse nos cultivos froiteiros e hortícolas (cítricos, améndoas, pemento...). Cataluña desenvolveu a produción de cavas espumosos. A cornixa cantábrica e Galicia incrementou a súa orientación cara á cría do gando vacún e produción de leite. Andalucía intensificou a produción de aceite de oliva e renovou as zonas vitícolas.

- **Zonas que permaneceron estancadas** en niveis próximos aos do Antigo Réxime. Moitas zonas de Galicia mantiveron un minifundismo de subsistencia, mentres que en Castela e Aragón se mantivo o cultivo extensivo de cereais.

O mantemento do campesiñado arrendatario no norte (foreiros galegos, *rabasaires* cataláns) e o incremento dos xornaleiros no sur, xeraron a aparición dunha conflitividade agraria que se agravou nas épocas de dificultades.

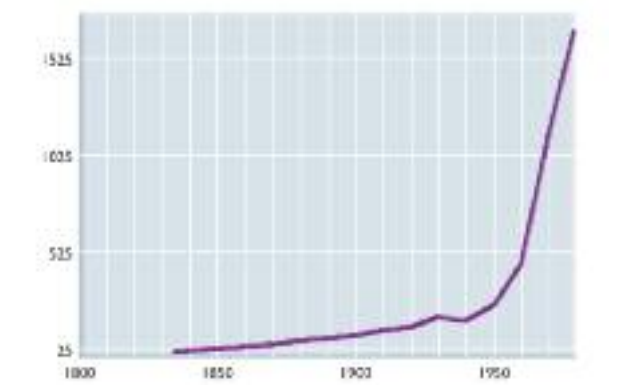
4. A diversidade rexional na industria

O desenvolvemento industrial en España presenta fortes desequilibrios rexionais. Fronte a unhas zonas industrializadas, urbanizadas e competitivas, existiron outras que permaneceron atrasadas, rurais e agrarias e pouco desenvolvidas.

- **Cataluña.** Constituíu a principal zona industrial de España e tamén a máis diversificada. O seu desenvolvemento estivo fortemente ligado ao sector **téxtil**, constantemente renovado coa introdución do algodón, a mecanización do seu fiado e tecido, o reinvestimento constante dos capitais e o emprego das máquinas de vapor (as primeiras foron as da fábrica Bonaplata de Barcelona, 1832). O seu crecemento estivo favorecido polo proteccionismo do mercado interior. Desenvolvéronse tamén outros sectores industriais, especialmente a **metalurxia** de transformación, xunto coa química, a industria papeleira e editorial, así como as relacionadas coa transformación de produtos agrarios (cortiza de rolla, caldos espumosos...).

► 8. Tivo un desenvolvemento uniforme a agricultura española no período liberal? ■

10. Índices de produción industrial (G. Tortella)

11. Importación de algodón en rama polo porto de Barcelona (J. Nadal)

12. Cataluña, centro industrial e mercantil

En España a palabra industria trae infaliblemente á memoria a palabra Cataluña. O principado é sen dúbida o núcleo da forza e riqueza industrial da Península; Barcelona é chamada por propios e estranños o Manchester da nosa querida patria (...). Non hai ningunha industria que non teña a súa representación en Cataluña (...). Sabadell e Terrasa adiantaron tan considerablemente na fabricación de las que os seus artefactos xa chaman a atención en exposicións nacionais e estranxeiras. Non menos progresou a cidade de Reus na industria de tecer a seda (...). Xirona elabora en grandes cantidades papel continuo para escribir e imprimir (...).

As poboacións de Gràcia, Sants, San Martín, Santo André de Palomar, Horta e Badalona (...) que parecen simplemente barrios anexos á capital do principado, son outras tantas poboacións fabrís, onde a industria está tan adiantada como na mesma metrópole. E outro tanto pode dicirse doutras moitas vilas que explotan esa riqueza, especialmente nas beiras do río Ter. A costa de levante fíxose célebre polos seus encaixes de seda e de fío (...). A fabricación de rollas de cortiza está tan adiantada na provincia de Xirona que os seus produtos son os máis estimados en todos os mercados do mundo. (...) Nas provincias de Tarragona e Lleida fixéronse famosas as fabricación de aceite e de augardente (...). Barcelona pode presumir de fabricar nos seus talleres toda sorte de máquinas.

Manuel ANGELÓN. **Sabela II. Historia da raíña de España.** 1860 [castelán]

►9. Que sectores destacaron na industrialización catalá? ■

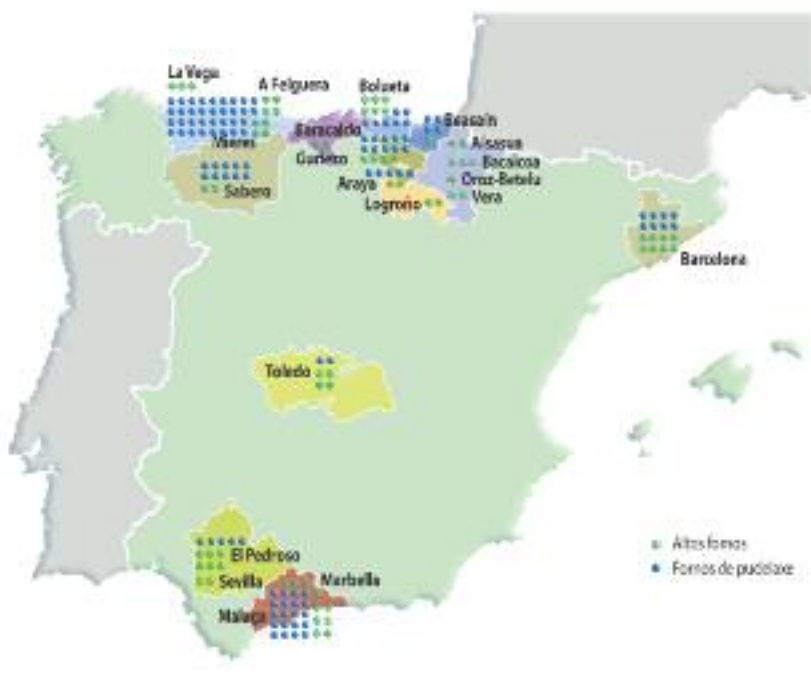
►10. Que elementos comúns presenta os inicios da industrialización andaluza e levantina? ■

- **Andalucía e Levante.** Estas rexións teñen en común un inicio industrializador no sector siderúrxico e téxtil que non tivo continuidade, polo que as súas economías tiveron que reorientarse cara á potenciación do sector agrario (aceite, vide, cítricos). Os intentos (entre 1830 e 1870) de crear en Andalucía unha **siderurxia** propia (Málaga, Marbella, Sevilla) fracasaron polos elevados custos de produción (pola falta de carbón), e non puido resistir a competencia das instalacións do norte e dos produtos estranxeiros. A riqueza das industrias **extractivas** andaluzas e murcianas (chumbo, cobre) non xerou a riqueza desexable na zona, xa que a maioría das minas foron explotadas mediante concesións a capital estranxeiro (caso da *Tharsis Sulphur* e *The Río Tinto Company Ltd*). En canto á industria **téxtil**, sobreviviu algún sector especializado, caso das baetas de Antequera ou as las finas de Alcoi; a seda, de longa tradición en Valencia, Murcia e Granada, pasou a concentrarse en Cataluña.
- **Asturias e País Vasco.** O sector clave na industrialización destas zonas foi a **siderurxia**, vinculada ás explotacións mineiras.
 - En **Asturias**, a base do seu desenvolvemento foi a explotación masiva do **carbón** (Mieres, A Felguera). O proceso industrializador presentou numerosas dificultades derivadas, principalmente, da calidade do mineral (escasa capacidade calorífica) e do tipo de minas (soterradas). Para defender o sector aplicouse unha política proteccionista que facilitou o seu crecemento, aínda que de forma artificial.
 - No **País Vasco**, a industrialización xirou arredor da explotación do mineral de **ferro**, moi abundante e de calidade. A ría de Bilbao converteuse no maior foco **siderúrxico** español e onde se instalaron as maiores empresas do sector (encabezadas por *Altos Hornos de Vizcaya*). Contou tamén o País Vasco cunha potente industria **química e metalúrxica de transformación**, coa fabricación de todo tipo de máquinas e motores, destacando a construción naval, especialmente a partir de 1880 (*Astilleros del Nervión* de 1888, *Compañía Euskalduna de construción e reparación de buques* de 1900).

◀
Altos hornos
de Baracaldo.

13. Principais instalacións siderúrxicas a mediados do século XIX

►11. Que sectores destacaron na industrialización asturiana e vasca?

14. Producción siderúrxica española. 1861-1913 (en miles de toneladas) (J. Nadal)

Anos	España	Málaga	Sevilla	Oviedo	Biscaia	Santander
1861-68	45,65	12,43	2,22	13,17	11,73	
1866-70	42,56	1,91	1,36	19,24	10,73	
1871-75	45,53	3,08	1,38	24,90	8,72	
1876-80	62,57	3,36	1,43	28,84	17,24	
1881-85	131,59	1,51 (1)	1,38 (3)	40,08	76,71	
1886-90	174,22			33,18	138,97	
1891-95	185,49			44,30	?	
1896-1900	289,24			52,10	227,69	
1901-05	354,69	28,01 (2)		61,19	230,07	22,23 (4)
1906-10	395,01			68,13	277,02	34,68
1911-13	412,22			65,68	298,14	41,00

(1) Media de só 4 anos, 1881-84. En 1885 os fornos malagueños foron apagados, continuando só a produción de ferro doce, mediante o afino de lingote traído de Biscaia, ata o exercicio 1890-91.

(2) Os fornos malagueños estiveron reacendidos de 1901 a 1906, por conta dunha sociedade belga empeñada na obtención de aceiro polo procedemento Siemens.

(3) Os altos fornos do Pedroso ficaron definitivamente apagados en 1887-88.

(4) No curso de 1902 iniciaron a súa produción as instalacións da sociedade "Nueva Montaña", principal impulsora da siderurxia santanderina.

Fontes: Estadística(s) mineira(s).

Mulleres traballando na fábrica de conservas Massó de Bueu (Pontevedra).

- **Galicia.** O panorama industrializador galego é máis ben pobre. Os sectores artesanais tradicionais –têxtil, curtidos, ferrería–, arruináronse pola competencia doutras zonas. O liño, a materia têxtil por excelencia na rexión, non resistiu a competencia do algodón e foi desaparecendo. En cambio, a salgadura da pesca, actividade tradicional nas rías galegas, deu lugar a unha importante industria **conserveira de peixe**, de rápido crecemento a partir das décadas finais do século XIX, que arrastrou tras de si outros sectores. A potenciación do sector partiu da renovación e transformación das técnicas de salgadura coa aplicación dos descubrimentos de Pasteur e Appert sobre a conservación hermética dos alimentos e a súa esterilización. A primeira fábrica de conservas foi a instalada en Oza (A Coruña) en 1841, pero o sector non cobrou importancia ata que se instaláron, xa na década dos oitenta, as principais fábricas nas Rías Baixas (Barreras, Alonso, Curbera, Massó, Cerqueira, Alfageme). As conserveiras xiraban arredor da sardiña, que se convertía así na clave de todo o proceso.

15. Consecuencias da falta de sardiña

Cando non hai sardiña e non se traballa, o mariñeiro non leva unha peseta a casa, a obreira non obtén un xornal que axude os homes, os soldados case non teñen ocupación, o vendedor de aceite non logra colocar un bocoi nin gañar unha comisión, ao fabricante de reixas para o asado da sardiña non hai quen lle compre, o produtor de caixas de madeira para o embarque está parado, as fábricas de estampado de folia de lata para os envases non reciben nin un pedido, o vendedor de sal non coloca nin unha tonelada, os obreiros que realizan os transportes aos buques non teñen caixas que conducir para o embarque.

Vida Gallega, 1910 [castelán]

Ataque a unha fábrica de conservas durante unha crise no sector por falta de sardiña.

► 12. Como evolucionaron os sectores artesanais tradicionais galegos? Por que se considera a industria conserveira unha industria de arrastre? ■

Xunto ás conservas cómpre destacar a **construción naval** (estaleiros de Ferrol e de *Barreras* e *Santo Domingo* en Vigo) e o desenvolvemento, a partir de 1900, da produción hidroeléctrica aproveitando a abundancia de cursos de auga. As necesidades bélicas da Primeira Guerra Mundial permitiron unha explotación extraordinaria, pero pasaxeira, do volframio.

5. O ferrocarril e a formación do mercado interior

A lexislación liberal aboliu os obstáculos legais contrarios á liberdade de circulación e produción de bens (supresión dos aranceis interiores, unificación de pesos e medidas, liberdade de produción e venda...), e procurou a construción de mellores vías de comunicación para conseguir un **mercado interior** cada vez máis integrado.

A introdución en España do **ferrocarril**, considerado por todos como símbolo do progreso e modernización, foi tardía. Se o primeiro ferrocarril inglés dedicado ao transporte de viaxeiros funcionou en 1830, en España non o fixo ata 1848, nun pequeno tramo entre Barcelona e Mataró.

A **Lei xeral de ferrocarrís** de 1855 deseñaba un trazado radial desde Madrid ata os puntos extremos da periferia para as liñas de primeira orde. Ademais, establecía que a construción e a explotación das liñas podía ser realizada polo Goberno ou por compañías privadas.

Para facilitar a construción dos ferrocarrís, o Estado concedía vantaxes aos inversores privados, e contou, para o seu financiamento, con tres fontes de recursos: a subvención estatal, o capital dos accionistas e o líquido das obrigacións que emitían as propias compañías ferroviarias. As características do terreo aconsellaron dar maior ancho ás vías españolas, ocasionando problemas á hora de unilas cos trazados europeos.

16. Evolución dos trazados ferroviarios

Un dos primeiros ferrocarrís que funcionaron en España (F. Gavalda).

Ledicia pola chegada do tren

*Vela aí ven, vela aí ven avantando
cómaros e corgas, e vales, e cerros.
¡Vinde vela, mociños e mozas!
¡Saudaina, rapaces e vellos!
Por onde ela pasa
fecunda os terreos,
espértanse os homes,
florecen os eidos.
Vela aí ven, vela aí ven tan ocupada,
tan milagrosiña, con paso tan meigo,
que parece unha Nosa-Señora
unha Nosa-Señora de ferro.
Tras dela non veñen
abades nin cregos;
mais ven a fartura
¡i a luz i o progreso!
Catedral, demagogo de pedra,
dun pobo fanático erguido no medio,
repenica esas chocas campás
en sinal de alegría e contento.
¡Asocia esas voces
ao son dos pandeiros,
aos santos sorrisos
de terras e ceos!
E ti, río dos grandes destinos,
que os himnos ensaías dos trunfos ibéricos,
requemadas as fauces de sede
ven o monstro a beber no teu seo.
Bo samaritano,
dalle auga ao sedento;
que a máquina é o Cristo
dos tempos modernos.*

Manuel CURROS ENRÍQUEZ.

Na chegada a Ourense da primeira locomotora. 1881.

► 13. Por que o ferrocarril era considerado como símbolo de progreso? Que características ten o trazado ferroviario español e como evolucionou a súa construción? ■

Na construción dos trazados ferroviarios diferéncianse varias **fases**:

- Antes de 1855: só se construíran 440 quilómetros de liñas ferroviarias repartidos nas zonas de Barcelona, Madrid e Asturias.
- 1855-1865: construción, a bo ritmo, das principais vías, grazas ao decidido apoio estatal e aos investimentos estranxeiros (especialmente franceses).
- 1866-1876: paralización da construción de novas vías porque non se produciron os beneficios esperados, debido ao atraso xeral do país.
- 1877-1895: relanzamento da construción ferroviaria realizada polas grandes compañías que explotaban as respectivas zonas de concesión do servizo (*Ferrocarriles de Madrid, Zaragoza y Alicante, Caminos de Hierro del Norte, Ferrocarriles Andaluces*).
- 1896-1936: continuou a tendencia anterior, pero con moita lentitude.

O papel do ferrocarril no desenvolvemento económico de España é obxecto de controversia entre os historiadores. Para uns foi considerable, pois, nun país con graves dificultades orográficas, permitiu a comunicación interior e facilitou o transporte de mercadorías. Para outros, os efectos foron inferiores dos que se podían esperar debido á mala política estatal que permitiu a importación de material ferroviario, con grave prexuízo para o desenvolvemento do sector siderúrxico español.

17. Construción da rede ferroviaria galega de vía ancha

PERÍODO	Km	LIÑAS
1873-1876	156,02	Santiago-Carril. Lugo-A Coruña
1877-1896	370,42	Vigo-Tui-As Neves. Lugo-Sarria-Monforte-Ourense-As Neves. Monforte-Os Peares-Toral dos Vados. Guillarei- Ponte Internacional sobre o Miño
1897-1931	74,70	Pontevedra-Carril. Betanzos-Ferrol

6. A renovación das estradas e dos portos. Correos e telecomunicacións

Ao longo do século XIX produciuse unha importante renovación dos transportes e das comunicacións.

- As **estradas**. A lei de 1855 regulamentou as cuestións relativas á súa construción, categoría e trazado, adoptando unha disposición radial similar á do ferrocarril. Foi o Estado quen realizou a súa construción, moi lenta e desigual durante a primeira metade do século XIX (45 Km/ano por termo medio) e máis rápida no último terzo do século (23.368 en 1884 e 77.745 en 1919). Desde os primeiros anos do século XX comezaron a circular polas estradas españolas os primeiros automóviles.
- As comunicacións **marítimas** experimentaron unha gran renovación baseada na melloira dos portos (desenvolvemento da iluminación marítima, construción de peiraos, creación das respectivas Xuntas de Obras de Portos...) e no perfeccionamento da navegación coa introdución dos barcos de vapor. O tráfico marítimo, en especial o da exportación de minerais, permitiu a constitución de importantes navieiras, destacando a vasca *Ybarra y Cía* de 1885. Sinalar tamén o invento do submarino por Narciso Monturiol, posteriormente perfeccionado por Isaac Peral en 1885.
- O **correo** (o selo funcionaba desde 1840 e a tarifa unificada de franqueo desde 1850), o **telégrafo** (1830) e posteriormente o **teléfono** (1877) facilitaron os intercambios de información e noticias.

18. Construción de estradas (Km)

	1884	1890	1908	1919	1931
Primeira Orde (do Estado)	6.491	6.887	7.171	58.022	61.101
Segunda Orde (Provinciais)	7.997	8.860	9.975	9.708	18.568
Terceira Orde (Veciñais)	8.900	12.374	24.320	10.015	28.983
TOTAL	23.368	28.621	41.466	77.745	102.651

Barcos a vapor. 1875 (R. Monleón).

7. O sistema bancario e financeiro

A necesidade de capital para os novos negocios industriais e comerciais trouxeron consigo o desenvolvemento e perfeccionamento do sistema bancario e financeiro. Os bancos, as sociedades de crédito, as sociedades por accións e a Bolsa, convertéronse nos instrumentos necesarios para a captación do aforro privado e o financiamento dos investimentos.

- A **Bolsa** de Madrid naceu en 1831 e a de Barcelona en 1851, ao tempo que proliferaban as sociedades por accións.
- A **Banca** quedou organizada pola Lei de 1856 que establecía dous tipos de bancos: os de emisión (autorizados para emitir billetes) e as sociedades de crédito (bancos de negocios sen capacidade para emitir billetes pero con autorización para participar en todo tipo de negocios). Á cabeza do sistema estaba o **Banco de España** ao que en 1875

► 14. Que tipo de institucións contribuíron a consolidar o sistema bancario e financeiro español? ■

Edificio do Banco de España en Madrid.

se lle outorgou a exclusividade de emisión de billetes. No primeiro terzo do século XX fundáronse moitos dos grandes bancos (*Hispano-Americano, Guipuzcoano, Vitoria, Español de Crédito, Urquijo, Central, Popular, Exterior*).

- As **Caixas de Aforro**, que foran creadas no século XIX como institucións de beneficencia (*Caixa de Aforros e Monte de Piedad*), no século XX perderon o seu carácter inicial para dedicarse á actividade financeira e á captación do aforro modesto.

En **Galicia** o peso da Banca foi feble ata comezos do século XX, a pesar de existir unha certa tradición (*Banco Etchevarría* en Betanzos en 1717; *José Pastor* na Coruña, 1776; *Olimpio Pérez* en Santiago, 1847; *Banco de La Coruña*, 1857; *Caja de Ahorros de La Coruña*, 1876). A banca contemporánea galega naceu en relación coas actividades comerciais e industriais de Vigo e A Coruña, destacando o *Banco de Vigo* (1900) e o *Banco Pastor*, a principal entidade financeira de Galicia (en 1925 absorbeu ao de Vigo).

2. Modernización demográfica e emigración

Durante o século XIX e as dúas primeiras décadas do XX a poboación española experimentou un significativo crecemento, aínda que menor e máis lento que nos países da Europa occidental. As taxas de mortalidade e natalidade reducíronse, ao tempo que se produciu un importante movemento migratorio, tanto desde o rural ás cidades como cara ao exterior.

1. Permanencia e cambios no modelo demográfico

O réxime demográfico na España liberal presenta trazos característicos do modelo demográfico antigo xunto con importantes elementos de cambio.

■ Trazos da permanencia

O denominado modelo demográfico antigo caracterízase por un crecemento moi lento da poboación debido á alta mortalidade, a pesar das elevadas taxas da natalidade. Estes trazos mantivéronse en España ata finais do século XIX. En 1900 a taxa de natalidade era do 33,8 por mil, a de mortalidade do 28,8 por mil e a esperanza de vida estaba en 34 anos para os homes e 36 para as mulleres, valores que os países europeos máis avanzados superaran amplamente había xa varias décadas.

Entre os **factores** que determinaban as elevadas taxas de mortalidade estaban:

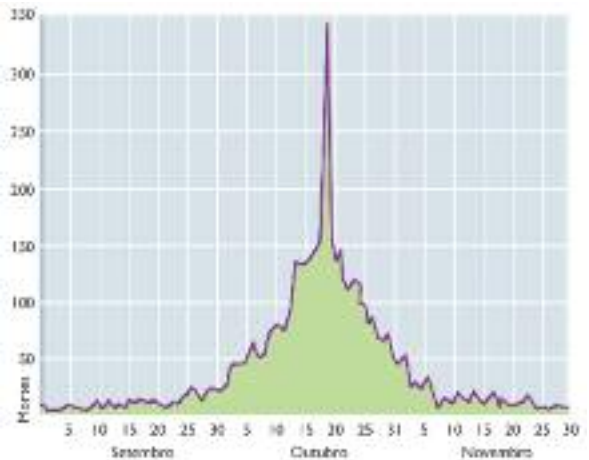
- Crises cíclicas de subsistencias debidas ás malas colleitas por alteracións climáticas e atraso agrícola. Especialmente graves foron as de 1847, 1857 e 1867.
- Epidemias periódicas, como as de cólera (1834, 1854, 1865, 1885) e gripe (1918).
- Enfermidades de carácter endémico, como tuberculose e tifos.
- As guerras (Independencia, carlistas, coloniais).

■ Elementos do cambio

Superada a última das grandes epidemias de cólera, a de 1885, iniciouse en España un cambio no comportamento demográfico da poboación, cun crecemento vexetativo importante.

- A natalidade foise reducindo moi lentamente (27,2 por mil en 1935) por razóns tanto de índole individual como social, destacando, entre estas últimas, a crecente industrialización e urbanización (cambios nos modelos de comportamento e coidado dos fillos).
- A mortalidade comezou a descender tamén a partir da década de 1890, debido, principalmente, a unha mellor alimentación, á desaparición das mortíferas crises de subsistencias, á redución das enfermidades infecciosas (o que non impide casos puntuais espectaculares como a gripe de 1918) e á mellora das condicións médicosanitarias. Con estes avances, a taxa de mortalidade reduciuse ao 16,3 por mil e esperanza de vida aumentou a 48 anos para os homes e 52 para as mulleres en 1935. Igualmente, as taxas de mortalidade infantil reducíronse considerablemente.
- Este crecemento presentou importantes diferenzas rexionais e reforzouse a tendencia dos séculos anteriores: estancamento das rexións do interior (coa excepción de Madrid pola capitalidade) e aumento da poboación nas zonas periféricas, sobre todo na costa mediterránea e atlántica (desenvolvemento agrícola, maior industrialización).

19. Efectos do cólera en Barcelona en 1834

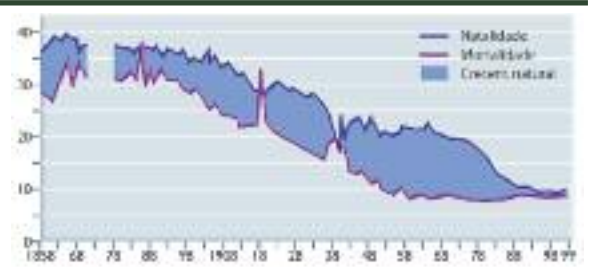

►15. Que trazos propios do réxime demográfico antigo se mantiveron durante o século XIX e cales indican os cambios? ■

20. Evolución da poboación española e galega

Censo	España	Galicia
1797	10.541.200	1.142.633
1828	14.154.341	1.585.419
1860	15.655.467	1.799.224
1887	17.560.352	1.894.559
1900	18.607.674	1.950.515
1920	21.388.551	2.124.244
1930	23.677.095	2.230.281

21. Evolución das taxas brutas de natalidade e mortalidade

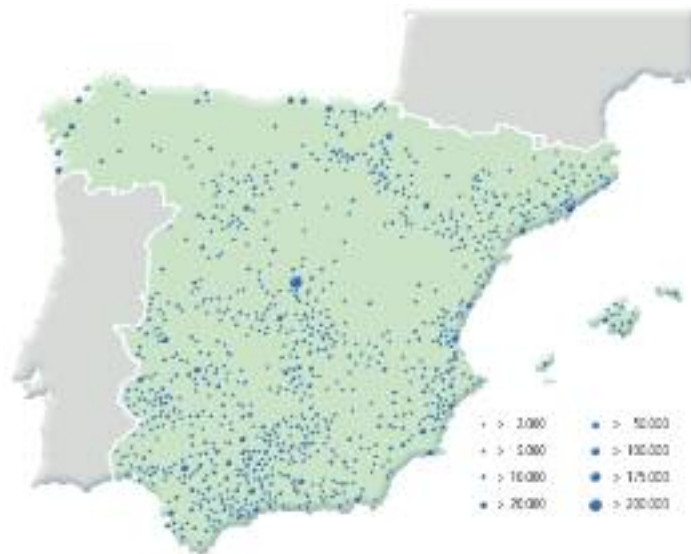

2. O proceso de urbanización

A maioría da poboación española do século XIX era rural; unicamente Madrid e Barcelona alcanzaban a finais do século XIX os 500.000 habitantes

(en Europa había xa vinte e cinco cidades que chegaban a un millón), e só vivía en cidades de máis de 100.000 o 9% da poboación. Un destacado elemento de cambio foi o incremento da poboación urbana desde as décadas finais do século XIX. Este crecemento foi posible grazas ao éxodo rural estimulado pola crise agraria e o desenvolvemento industrial. As cidades experimentaron notables cambios urbanísticos (derrube das murallas, construcións dos ensanches...), ao tempo que se incorporan novos servizos (paseos, iluminación, empedrado de rúas...). No caso galego, as cidades costeiras foron as que máis incrementaron a súa poboación e A Coruña a maior de todas elas (arredor de 75.000 habitantes en 1930).

22. A poboación urbana en 1857 (A. Precado)

Emigrantes (V. Álvarez Sala).

3. Os movementos migratorios

O desfase entre o crecemento demográfico e o desenvolvemento dos recursos orixinou un desequilibrio que obrigou a emigrar ao excedente da poboación en busca de novas posibilidades de subsistencia. Calcúlase que un millón de españois marcharon a América na década final do XIX, cifra que seguiu aumentando ata a Primeira Guerra Mundial (case 200.000 en 1914). As boas condicións económicas das repúblicas de América Latina, as afinidades lingüísticas e a mellora nos medios de comunicación facilitaron a marcha dos emigrantes, que soñaban con mellorar a súa situación (*facer as Américas*). Ademais de América, os españois tamén marcharon cara a países máis próximos, como Francia e Alxeria.

23. Emigración transoceánica

Censo	Galicia	España	Galicia/España
1885-95	167.655	563.851	29,7%
1911-30	733.176	1.770.005	41,4%
1931-46	62.032	148.695	41,7%
1947-60	289.719	629.032	46,1%
1961-70	94.085	173.902	54,1%

Galicia foi unha das zonas de maior emigración (o 33% da emigración española). Entre 1860 (poboación total, 1.800.000) e 1970 (poboación total, 2.600.000) saíron de Galicia máis de 1.200.000 galegas e galegos. Os portos da Coruña e Vigo foron os principais focos de saída onde se acumulaban importantes continxentes para embarcar; as autoridades advertiron que, de seguir así, *quedaría sen brazos a rexión*.

►16. Que razóns tiña a poboación para emigrar? Cales foron os destinos máis habituais na época liberal? Por que se identificaba ao conxunto dos emigrantes cos galegos? ■

24. Penalidades dos emigrantes

Triste impresión deixan no noso ánimo esas falanxes numerosas de escuálidos e macilentos emigrantes que abandonan o ingrato solo natal, profundamente espoliado pola acción absorbente do Fisco. Desde que estes infelices pisan o porto da Coruña, as penalidades son indescribibles. Viven aglomerados a centenaes en vivendas, que se poden cualificar de relativamente cómodas para catro ou seis persoas, cando o número destas supera a todo cálculo racional, convértense en inmundos receptáculos, cargados de fétidas miasmas. As hospedaxes das rúas de Santa Catarina e de Santo André, nas que a aglomeración e a acumulación de xentes crecen a diario como a espuma, presentan con frecuencia dolorosos espectáculos. Nais rodeadas de pequenos e de nenos de peito, que van ser devorados en breve polo Océano; queixas e berros terribles deses infortunados seres que sen alimento e sen abrigo suficientes, suspiran por un mediano descanso que non atopan; bágoas de pais e de fillos que van rodar como trastes vellos en estreitos e duros camarotes, (...) verdadeiros e fétidos cárceres, en que o candor da inocencia recibe inmerecido e prematuro castigo, por falta absoluta de aire respirable, de capacidade e de luz.

La Voz de Galicia, 7-11-1889 [castelán]

A crise de 1929 provocou unha recesión da emigración a América, que xa non recobrou os índices dos períodos anteriores. Algúns dos emigrados regresaron enriquecidos –os *indianos*– e a maioría deles amosaron a súa riqueza construíndo grandes mansións con elementos da estética americana; as súas ganancias tamén serviron para construír escolas nos lugares de onde saíran. Pero as esperanzas de moitos de volver ricos, vestidos de branco do sombreiro aos zapatos, con abundantes billetes na carteira, non sempre se cumpriron e moitos volveron pobres e desencantados.

3. Nova sociedade de clases e dominio burgués

Desde as décadas iniciais do século XIX producíronse importantes cambios na estrutura e organización da sociedade española. Os máis significativos foron a liquidación da sociedade estamental, o crecemento da burguesía, a formación do proletariado obreiro e a organización da sociedade de clases. A sociedade fíxose moito máis fluída e de maior mobilidade fronte á sociedade estática e inmovilista do Antigo Réxime. De todas estas modificacións saíu especialmente favorecida a burguesía, que logrou a eliminación dos obstáculos que se opoñían ao seu enriquecemento e ao seu acceso ao poder político.

Pra Habana!

*Vendéronlle os bois,
vendéronlle as vacas,
o pote do caldo
e a manta da cama.
Vendéronlle o carro
e as leiras que tiña;
deixárono soíto
ca roupa vestida.
María, eu son mozo,
pedir non me é dado;
eu vou polo mundo
pra ver de ganalo.
Galicia está pobre,
i á Habana me vou...
¡Adiós, adiós, prendas
do meu corazón!
Este vaíse e aquel vaíse,
e todos, todos se van;
Galicia sen homes quedas
que te poidan traballar.
Tes, en cambio, orfos e orfas
e campos de soidad;
e nais que non teñen fillos
e fillos que non teñen pais.
E tes corazóns que sofren
longas ausencias mortais.
Viudas de vivos e mortos
que ninguén consolará.*

Rosalía de CASTRO. **Follas Novas**. 1880

1. Os grupos tradicionais

Os grupos tradicionais da sociedade evolucionaron de modo diferente ante as transformacións provocadas pola revolución liberal.

- **Nobreza.** Aínda que perdeu privilexios e prerrogativas (xudiciais, fiscais e honoríficos), conservou, e mesmo incrementou, os seus patrimonios. En xeral, os nobres seguiron formado parte da cúspide da nova sociedade, adaptándose á nova situación (aburguesamento nobiliario). Contribuíu ao mantemento do papel económico e social da nobreza o aumento de novos títulos nobiliarios concedidos a burgueses (ennobreceemento burgués).

Familia de fidalgos a comezos dos anos vinte.

En **Galicia**, a fidalguía mantivo o poder social e político sobre os campesiños e, en moitas ocasións, desenvolveu actitudes tradicionalistas (participación nas partidas carlistas) e conservadoras (caciquismo político). A súa base económica era a percepción de rendas agrícolas, polo que a crise agraria e a perda de valor das rendas forais fixo que a súa posición social fose diminuindo a medida que avanzaba o século XIX.

- **Clero.** Os eclesiásticos e a Igrexa perderon privilexios e riqueza coa revolución liberal e o número dos seus membros quedou reducido á terceira parte. A maioría dos membros do clero non se resignou a aceptar o papel que lle asignaban os novos tempos e militou nas filas do inmobilismo, tanto no carlismo como no tradicionalismo. De todos modos, tendo en conta que a maioría da sociedade española do XIX conservaba unha fonda relixiosidade de corte tradicional, a súa influencia seguiu sendo importante (confesionalidade católica do Estado que establecían varias Constitucións, control da educación recoñecido no Concordato de 1851). En liñas xerais, os gobernos progresistas limitaron o poder do clero, mentres que os moderados e conservadores apoiaron e favoreceron á Igrexa. Aínda que minoritaria, existiu unha corrente anticlerical que deu lugar a numerosos actos de protesta (manifestacións, mitins, queima de igrexas e conventos).

► 17. Cales foron os cambios máis significativos que afectaron a nobreza e o clero na época liberal? ■

25. Poboación agraria (en %)

	1850	1900
Gran Bretaña	22	9
Bélxica	50	27
España	70	68
Polonia	82	77

- **Campesiñado.** Seguiu sendo o grupo máis numeroso da poboación e, a diferenza dos países fortemente industrializados europeos, reduciu escasamente os seus efectivos ao longo do século XIX. En 1930, aínda o 40% da poboación española era agraria. En liñas xerais, os campesiños pobres sufriron as consecuencias negativas das medidas de transformación do réxime da propiedade realizadas polos liberais, especialmente a desamortización dos bens de propios e comúns (quedaron sen pastos para o seu escaso gando e sen poder cultivar as parcelas que se repartían entre os veciños). En canto á situación do campesiñado, xeograficamente diferéncianse dúas áreas: o norte e o sur; Andalucía e Galicia serven para exemplificar estas dúas situacións.

Andalucía é a zona de predominio das grandes propiedades en mans dunha oligarquía agraria que, nunha alta porcentaxe, non vivía alí (absentista). En 1930, o 1% dos propietarios posuía o 42% das terras, o que implica que o número de xornaleiros sen terras fose moi elevado, convertidos en proletarios agrícolas ameazados constantemente co paro e a fame; isto explica as numerosas revoltas que axitaron o campo andaluz no século XIX e nas décadas iniciais do XX.

En **Galicia** o campesiñado, aínda que non posuía a propiedade da terra, tiña certos dereitos sobre ela derivados da permanencia do réxime foral (estabilidade da renda, dereitos de transmisión hereditaria da explotación...). A excesiva parcelación das explotacións e a inmovilidade dos foros actuaron de lastre para modernizar a agricultura galega. Para poder facer fronte ás súas numerosas obrigas (renda, contribucións sobre a terra, *dereitos de estola e altar...*), o campesiñado galego intensificou o rendemento da terra mediante a especialización de cultivos (eliminación progresiva do barbeito; especialización en hortas, cortiñas, prados e leiras; intensificación do cultivo do millo e da pataca...) e sempre engadindo o esforzo multiplicado do seu traballo. Aínda así, existía un desequilibrio entre poboación e recursos que buscaba solución a través da emigración e das protestas campesiñas (agrarismo).

Xornaleiros agardando a ser contratados.

► 18. Caracteriza e compara a situación do campesiñado andaluz e galego. ■

26. Declaración da *doutrina* labrega

P. Sodes labrego?

R. Si, pola miña desgraza.

P. Ese nome de labrego, de quen o recibiches?

R. Do sacho que me fai callos nas mans, da terra que rego coa suor da miña testa, das mours fames que paso, do aire que brúa nas miñas faldriqueiras, da monteira que levo na chola, da coroa de palla que me libra da chuvia, das cirolas de estopa que me cobren de medio corpo para abaixo e doutras cativizas entre as que ando angustiado.

P. Que quere dicir labrego?

R. Home acabadiño de traballos, caste de besta de carga en que tanguen a rabiar os que gobernan, ser a quen fan pagar a cédula como ás persoas para facelo traballar coma aos cans, que leva faldriqueira no traxe por fantasía, boca na cara por burla, que anda de arrastro como as cobras, que fura na terra como as toupeiras, que traballa moito e come pouco, que a semellanza do burro do arrieiro, leva viño e bebe auga, procura o trigo para comer o millo (...) e que vén sendo considerado polos seus semellantes coma un ninguén que a todo chamar chámanlle Xan Paisano.

Fr. MARCOS DA PORTELA [V. Lamas Carvajal]. **Catecismo do labrego**. 1889.

2. Os novos grupos

Burguesía e proletariado industrial constituíron os grupos antagónicos da nova sociedade de clases que se formou na España liberal.

- **Burguesía.** Estaba integrada por comerciantes, industriais, financeiros, funcionarios, militares, profesionais liberais, propietarios e arrendatarios de bens inmobiliarios... e constituíu o grupo ascendente da sociedade, exercendo o poder político e económico. Os seus valores e ideais impuxéronse á sociedade e, neste senso, fálase da existencia dunha *sociedade burguesa*. No entanto, o escaso desenvolvemento económico e industrial español fixo que a burguesía fose un grupo escaso que mantivo unha mentalidade pouco emprendedora e favorable ao ennobrecemento.

Actividade da burguesía no Ministerio de Facenda (Gravado do 1881).

Dentro deste grupo pódese diferenciar unha **alta burguesía** (financieiros, industriais e comerciantes) que manexaba grandes fortunas, controlaban o poder político (oligarquías) e se localizaba basicamente

nos centros económicos do país (Madrid, Barcelona, Bilbao). O desenvolvemento económico e urbano orixinou a aparición e o incremento das chamadas **clases medias**, termo que se empregaba para referirse aos grupos sociais que compartían o seu carácter de masa intermedia e diferenciada entre a alta burguesía e os traballadores manuais. A súa composición social era moi plural: pequenos propietarios dos bens de produción (donos de pequenos talleres, posuidores e arrendatarios de terras e casas) ou de negocios (tendeiros...), profesionais liberais (avogados, médicos...) e os asalariados non manuais (funcionarios, mestres...). En liñas xerais, estas clases medias foron favorables á introdución de reformas e, polo xeral, defenderon os principios liberais e democráticos.

►19. Que papel desempeñou a burguesía española no proceso industrializador? ■

- **Proletariado.** Desenvolveuse parello á industrialización, de modo que este grupo non alcanzou importancia numérica significativa ata o século XX. O grupo estaba formado por traballadores procedentes do campo e dos talleres artesáns arruinados pola competencia das máquinas. Os obreiros industriais tiveron que soportar duras condicións de vida (xornadas extenuantes, salarios ínfimos, traballo infantil e das mulleres, elevada mortalidade, pésimas vivendas...), polo que tiveron que organizar accións reivindicativas para ir logrando melloras salariais e laborais.

4. Conflitividade social e movemento obreiro

Na nova sociedade de clases que se configurou paralelamente á industrialización e ao desenvolvemento capitalista, existiu unha importante conflitividade social que deu orixe ao nacemento de organizacións que loitaron para conseguir melloras salariais e laborais para a clase traballadora. O conxunto destas actividades recibe o nome

de movemento obreiro. Segundo as épocas e a problemática concreta de cada colectivo ou da poboación laboral en xeral, presentou formas diferentes de actuación e organización seguindo os modelos defendidos polas principais ideoloxías inspiradoras das organizacións obreiras: anarquismo e socialismo marxista.

1. As condicións de vida da clase traballadora

Os principios liberais de liberdade de contratación e salarios, o interese da burguesía de obter os máximos beneficios e a falta de regulamentación laboral, fixeron que os traballadores industriais estivesen sometidos a duras condicións de traballo: longas xornadas, baixos salarios, ausencia de dereitos, sometemento ao ritmo das máquinas... Ademais, na agricultura, fábricas e minas, o emprego de man de obra infantil e feminina foi moi abundante, pois o menor salario que recibían animou a súa contratación por uns patróns ávidos por obter elevados beneficios.

27. Un barrio obreiro

Este barrio [de Esteiro, en Ferrol] acolle no seu seo a clase máis desventurada da sociedade, como é a prostitución desvergonzada e rueira; barrio antigo e non reformado as súas primitivas edificacións, as casas son vellas, húmidas, con escasa luz e nula ventilación; das fiestras penduran farrapos de toda clase, ou prendas de vestir lavadas que se enxugan ao aire estendidas sobre unha corda; sen retretes na súa maioría, e con pozos negros, que de tales non teñen máis que o nome, ou sen eles, almacenando os seus moradores os desperdicios e as dexeccións en receptáculos que conducen, a todas horas, a hortos próximos que xeralmente cultivan, despedindo un olor capaz de producir vómito ao transeúnte que teña a desgraza de pasar ao seu lado; barrio o máis populoso, como xa dixemos, e o máis pobre, como dicimos agora, e por esta causa o máis descoidado en cultura social, educación, instrución e moralidade; barrio en que, por razón do seu modo de ser, viven en repugnante consorcio, e como en familia, os pais, os fillos, os porcos, as cabras (...). Barrio que ten todas as rúas, excepción dunha, sen empedrado, facéndose imposible o tránsito en épocas de choiva, por converterse en fochancas e charcas. (...) Un barrio así ten que ser forzosamente antihixiénico, e polo tanto insalubre; ten que ser, por esta triste condición, o que maior tributo paga á mortalidade, o do que as xentes medianamente acomodadas foxen como da peste.

P. NIETO RODRÍGUEZ. **Memoria acerca das condicións hixiénicas e estado sanitario de Ferrol.** 1895 [castelán]

28. O traballo infantil e feminino

A idade de seis anos para comezar a traballar é a xeral, non só en Cataluña, senón nos restantes centros fabrís de España (...). Traballan de 12 a 13 horas, gañan moi pouco e trátaselles moi mal (...).

Estas infelices criaturas de seis anos deben percorrer longas distancias para ir ao traballo e quedan durmidas a cada instante nas fábricas da alta montaña de Cataluña, instaladas nas marxes dos ríos e nas que se traballa día e noite, alternando por grupos.

L. ANER. **Informe sobre o traballo infantil** [presentado ante a Comisión de Reformas Sociais]. 1883 [castelán]

A tecedora (X. Planella).

Todos os días ás dez da mañá, e pola tarde ás catro, poden verse polas rúas que levan á fábrica de tabacos [Alacante], unha especie de procesión que vai cara a este establecemento, cordón de xentes formado por criaturas de oito, dez, doce anos, ademais dalgunhas mulleres vellas, todos cargados con neníños que levan xunto ás súas nais para que lles dean de mamar. Hai que contemplar o cadro para abranger todo o seu alcance moral. Os que levan aos nenos son, polo xeral, seres desnutridos, macilentos, que case non poden coa carga (...). Na actualidade moitas mulleres prefiren saír do establecemento e ir onde están os nenos. Dáselles media hora e eu vinas ir a toda présa polas rúas (...) porque en tan pouco tempo teñen que ir moi rápidas, o que lles produce fatiga, sendo tamén causa de alteracións das secrecións fisiolóxicas e, por tanto, do leite. (...) É verdadeiramente unha impiedade que se manteñan as cousas tal como están.

Pascual PÉREZ [médico]. *En favor dos nenos, Unión Tabacalera*, xullo, 1928 [castelán]

Cigarreiras na fábrica de tabacos da Coruña.

► 20. Caracteriza o proletariado español nos inicios da industrialización.

2. A reacción contra as máquinas: o ludismo

As primeiras protestas obreiras en España aconteceron nas décadas de 1820 e 1830, en paralelo cos inicios da industrialización e a introdución de máquinas. Os obreiros reaccionaron, ante a perda do seu traballo ou o empeoramento das súas condicións de traballo, coa destrución das fábricas e das máquinas, ás que consideraron as causantes da súa desgraza. Estas accións, denominadas **ludistas** (en lembranza de Ned Ludd, un obreiro téxtil inglés que a tradición considera como primeiro destrutor de máquinas), iniciáronse en Levante (Alcoi, 1821) e Cataluña (incendio en 1835 da fábrica *El vapor* de Bonaplata) e continuaron durante décadas como actos puntuais e de escasa repercusión, xa que se trataba de movementos esporádicos, de escasa planificación, materializados en actos violentos e destrutivos, duramente reprimidos e castigados polas autoridades.

29. A destrución das máquinas

O luns 7 do actual houbo un pronunciamento de mulleres na fábrica da Palloza desta cidade [A Coruña]. Parece que en lugar dos cigarros que antes se facían nesta fábrica, están agora ensaiando a construción doutros de diferente feitura, con follas engomadas, suprimindo os virxinias ou comúns, e os de capa habana ou mixtos, e en vez destes crearon un taller de pitos cunha máquina para picar o tabaco. Como ambas as operacións son novas, non se prestan nin acomodan a elas as cigarreiras, porque non saben facelos, tardando tanto en elaboralos que apenas sacan a terceira parte do xornal que acostumaban. Isto, e o pouco satisfeitas que están do director da fábrica, alporizounas de tal modo que o expresado día 7, sobre as onde da mañá, se alborotaron aquelas catro mil mulleres, arremetendo contra os xefes e empregados do establecemento, destruindo todo o tabaco (...), pisárono e tirárono ao mar, romperon e fixeron mil anacos as máquinas novas para picar o tabaco, e que din que custaron catorce mil duros, tirándoas ao mar, o mesmo que os mobles, papeis, libros de caixa e efectos que atoparon nas habitacións do director.

El País. Diario de Pontevedra, 13-12-1857 [castelán]

Fábrica de Tabacos da Palloza (A Coruña).

3. A protesta organizada: a folga

Cando as negociacións entre patróns e traballadores non conseguían poñer de acordo ás dúas partes, os obreiros e xornaleiros empregaron a folga como o medio máis eficaz de loita. Trátase dun acto de forza dos traballadores para, abandonando o traballo, tentar de conseguir dos patróns aumento de salarios, redución da xornada laboral ou melloras nas condicións xerais nas que realizaban o traballo. Diferénciase a folga parcial (dun sector laboral), xeral (de todos os sectores dunha cidade ou dun país) e xeral revolucionaria, cando ás peticións de carácter laboral se suman as de cambio político. Para que a folga triunfase, debíase planificar e contar co apoio dos traballadores e cos medios económicos para poder atender as necesidades dos obreiros en folga (caixas de resistencia), ademais de non presentar reivindicacións inalcanzables.

Obreiras en folga a finais do século XIX
(J. Mestres).

30. A estratexia obreira

As folgas, para triunfar, esixen que se dispoña de recursos. Reunir estes debe ser un dos primeiros coidados de toda Sociedade (...). Contra o que se vén facendo na xeneralidade dos casos, as Sociedades (...) non deben ir á folga porque os obreiros teñan razón nas súas peticións – cousa que case sempre ocorre –, senón cando haxa probabilidades de vencer. Facendo o primeiro poñen en perigo a súa existencia, porque despois de quedar todas elas sen fondos, reséntese a parte moral coa perda da folga; facendo o segundo, ademais de saír case sempre vitoriosos nas folgas, non impoñen grandes desembolsos para o seu sostemento.

Convén tamén advertir que non sempre, para mellorar as condicións do traballo, hai que facer unha folga. Cando as organizacións son robustas, basta só coa súa propia fortaleza para que os patróns, en moitos casos, accedan ao que piden os obreiros. Este dato debe servir de estímulo para vigorizar e fortalecer as Sociedades, así como tamén para procurar que as reclamacións se presenten na forma menos áspera e acompañadas da maior suma de razóns.

El Socialista, 25-7-1898 [castelán]

4. Sociedades de resistencia e sindicatos de oficios

Os obreiros das fábricas formaron asociacións para a defensa dos seus intereses e para coordinarse na súa actuación fronte aos patróns. Naceron así as sociedades de resistencia ou de socorro mutuo e os sindicatos por oficios.

Inicialmente, a lexislación liberal, en apoio da liberdade de mercado e de empresa, prohibía a formación de asociacións; deste modo, as primeiras sociedades obreiras foron creadas baixo a aparencia de sociedades de carácter mutualista e benéfico. Pero unha lei de 1839 autorizaba a fundación de sociedades de socorros mutuos de obreiros que tiñan como obxectivo loitar, tanto polas melloras salariais e a redución da xornada laboral como pola regulamentación do traballo e a formación de caixas

► 21. Que caracteriza o movemento ludista? Que é unha folga? Que tipos de folgas poden realizarse? ■

de resistencia, cooperativas de axudas e montepíos para facer fronte a unha enfermidade, un despedimento ou unha morte.

Os gobernos moderados e conservadores prohibiron este tipo de asociacións, mentres que os progresistas eran máis tolerantes e os demócratas eran partidarios da súa legalización. Moitas sobrevivían na clandestinidade a pesar da súa ilegalización ata que foron recoñecidas definitivamente en 1887.

31. A loita pola asociación

Señores deputados das Cortes constituíntes:

Hai anos que a nosa clase vai camiñando cara á súa ruína. Os salarios diminúen. O prezo dos comestibles e das habitacións é máis alto. As crises industriais sucédense. Temos que reducir de día en día o círculo das nosas necesidades, mandar ao taller ás nosas esposas (...), sacrificar (...) os fillos a un traballo prematuro.

O mal é gravísimo, urxe o remedio, e esperámolo de vós. Non pretendemos que ataquesdes a liberdade do individuo, porque é sagrada e inviolable; nin que matedes a concorrência, porque é a vida das artes; nin que carguedes sobre o Estado a obriga de socorrernos, porque coñecemos os apuros do Tesouro. Pedímosvos unicamente o libre exercicio dun dereito: o dereito de asociarnos.

Hoxe só o temos para favorecer nos casos de enfermidade ou de falta de traballo; concédasenos en adiante para poder opoñernos ás desmedidas esixencias dos donos de talleres, establecer, de acordo con eles, tarifas de salarios, procurarnos artigos de primeira necesidade a baixo prezo, organizar o ensino profesional.

Exposición presentada por 33.000 obreiros ás Cortes. 7-9-1855 [castelán]

5. As novas ideoloxías obreiras

Na segunda metade do século XIX apareceron novas ideoloxías que tiveron unha fonda repercusión nos movementos sociais, especialmente naqueles directamente relacionados coas organizacións de proletarios: anarquismo e socialismo marxista.

■ Anarquismo

Foi introducido a partir de 1868 en España por Giuseppe Fanelli, amigo e discípulo de Bakunin. O anarquismo tivo unha grande influencia no movemento obreiro español, especialmente en Cataluña, Levante e Andalucía. O seu obxectivo básico era a transformación revolucionaria e total da sociedade capitalista mediante:

- A destrución do Estado.
- A eliminación de calquera tipo de autoridade ou poder (político, relixioso, familiar, económico, militar).
- A supresión da propiedade privada e a abolición do dereito de heranza.
- Eliminación de todo tipo de diferenza socioeconómica.
- A nova sociedade anarquista debía organizarse en *comunas* autónomas, gobernadas en réxime de autoxestión, onde a autoridade fose

Anselmo Lorenzo, un dos anarquistas españois que se reuniron en 1868 con Fanelli.

substituída por acordos libres e pactos solidarios entre os seus habitantes, todos eles copropietarios dos medios de produción.

- Esta transformación social debían realizala os propios traballadores, especialmente os sectores máis desfavorecidos do proletariado agrario.

Os anarquistas desconfiaban da loita política como medio para lograr a transformación da sociedade, por iso practicaron a abstención e o retraemento electoral. Como vía de loita revolucionaria propuxeron diversos medios, o que deu lugar á aparición de fortes discrepancias entre eles: folga xeral revolucionaria, creación de sindicatos, formación de organizacións clandestinas, emprego da violencia e do atentado (*propaganda pola acción*).

■ Socialismo marxista

Foi Paul Lafargue, xenro de Marx, quen introduciu e divulgou o pensamento marxista en España durante a súa estadía en 1871. Os obxectivos marxistas centráronse en conseguir a sociedade socialista mediante a transformación da capitalista, e para iso había que ter en conta que:

- As condicións materiais e económicas determinan e modifican as condicións sociopolíticas dunha comunidade.
- O medio máis eficaz para conseguir a modificación da sociedade é a loita de clases.
- Estes cambios debía realízalos o proletariado, organizado en sindicatos e partidos políticos obreiros.
- Os traballadores debían conquistar o poder e utilizar o Estado como instrumento de nivelación social.
- Unha vez conquistado o poder, o proletariado debía impoñer medidas de forza (ditadura do proletariado): expropiación da propiedade privada e dos medios financeiros e de produción, que debían pasar ao Estado.
- Lograda a colectivización e socialización dos medios de produción, todos os individuos deberían ter iguais condicións de vida (desaparición das clases sociais) na nova sociedade socialista.

►22. Que obxectivos tiñan as primeiras asociacións obreiras? Que modelo de sociedade defende o anarquismo? ■

Primeira imaxe de Marx difundida en España. 1871.

►23. Cal é o obxectivo básico do socialismo? ■

6. Sindicatos e partidos obreiros

Nun proceso de crecemento e expansión, os sindicatos de oficio deron paso ás federacións locais e aos sindicatos xerais nos que se integraron todos os oficios do país. Paralelamente organizáronse partidos obreiros para loitar pola mellora da clase obreira, esixindo unha lexislación laboral favorable aos traballadores e traballadoras. Tanto na organización sindical como política mantívose unha clara oposición entre anarquistas e socialistas.

■ A Federación Rexional Española da AIT

En 1864 fundouse en Londres a Asociación Internacional de Traballadores, tamén coñecida como Primeira Internacional, co obxectivo de potenciar a unión e a loita dos traballadores pola súa emancipación en todo o mundo. En 1870 fundouse en Barcelona a **Federación Rexional Española** (FRE), organización federativa constituída por distintas seccións obreiras e integrada na AIT. A maioría destas seccións aceptaron e defenderon as consignas anarquistas.

A FRE iniciou unha rápida expansión por toda España, alcanzando o seu máximo desenvolvemento en 1873 con case 40.000 afiliados, na súa maioría traballadores de Cataluña, Levante e Andalucía (en Galicia era poderosa a federación da Coruña). Este crecemento provocou un forte temor nos empresarios e políticos liberais. Acontecementos como o levantamento popular de Alcoi en 1873, nos que participaron numerosos internacionalistas, propiciaron a prohibición das actividades da Internacional en España en 1874, aínda que seguiu actuando na clandestinidade ata a súa disolución en 1881.

32. Propostas da Federación Rexional Española da AIT

Queremos a abolición de todas as clases sociais e a súa conversión nunha soa de produtores libres, honrados e intelixentes. Queremos que sexa o traballo a base sobre a que descanse a sociedade, que o mundo se converta nunha inmensa federación de libres colectividades obreiras (...). Queremos que os instrumentos do traballo, a terra, as minas, os arsenais, os buques, ferrocarrís, fábricas, máquinas... sexan propiedade da sociedade enteira, sendo utilizados unicamente polas colectividades obreiras que as fagan producir directamente, e no seu seo recibirá o obreiro o produto íntegro do seu traballo (...).

O noso lema non pode ser máis claro nin terminante: NON MÁIS DEREITOS SEN DEBERES, NON MÁIS DEBERES SEN DEREITOS. Ou en outros termos: QUEN QUEIRA COMER QUE TRABALLE.

CONSELLO FEDERAL DA REXIÓN ESPAÑOLA DA AIT. **Manifesto aos federados e a todos os traballadores de España.** 31-1-1872 [castelán]

► 24. Que foi a FRE-AIT e que obxectivos tiña? Cando alcanzou o máximo desenvolvemento e por que foi prohibida? ■

■ As organizacións anarquistas

O anarquismo caracterizouse pola súa división, tanto ideolóxica como práctica. Uns foron partidarios de centrar a actuación no terreo sindical e de crear organizacións que defendesen os principios colectivistas e antiautoritarios, mentres que outros optaron por defender as súas ideas a través de accións directas e violentas.

33. As propostas anarquistas

1. *Enténdese por Anarquía o non goberno, isto é, un estado social en que non sexa necesario goberno nin dirección ningunha; porque entendemos que mentres subsista o principio de autoridade, non está garantida a liberdade de todos os membros da sociedade, xa que o principio autoritario ou directivo da sociedade supón incapacidade dos asociados para rexerse por si mesmos, dexenerando sempre en tiranía (...).*
2. *Aínda que recoñecendo que non será unha sociedade completamente anarquista mentres exista o máis pequeno átomo de autoritarismo ou suxeición algunha, débese considerar como garantía da liberdade a abolición do principio de propiedade e toda explotación do home polo home.*

Bases para a organización anarquista da rexión española. 1888 [castelán]

- A finais do século XIX, as federacións locais anarquistas mantíñanse moi activas, pero foron incapaces de integrarse nunha única organización; o intento máis destacado foi o de Solidariedade Obreira, moi activa en Cataluña nos anos 1906-1908. A reacción anarquista ante a represión desatada despois da Semana Tráxica de Barcelona propiciou a fundación nesta cidade, en 1910, do sindicato **Confederación Nacional do Traballo** (CNT), que defendeu a folga xeral revolucionaria como a táctica esencial para a emancipación da clase traballadora.

34. A Confederación Nacional do Traballo, sindicato anarquista

A folga xeral debe de ser esencialmente revolucionaria. (...) Unha folga non debe declararse para alcanzar un pouco máis de xornal ou unha diminución da xornada, senón para lograr unha transformación total no modo de producir e distribuír os produtos. (...)

[O sindicalismo] non debe considerarse como unha finalidade social, non debe ser interpretado como un ideal, senón como un medio de loita (...) para conseguir todas as vantaxes que permitan á clase obreira poder intensificar esta loita dentro do presente estado de cousas (...) a fin de conseguir a emancipación económica integral de toda a clase obreira mediante a expropiación revolucionaria da burguesía.

CNT. **Resolucións** [do Congreso fundacional]. 1910 [castelán]

- A CNT chegou a ser a principal asociación sindical nas décadas iniciais do século XX. O apoio social máis amplo estivo entre o campesiñado andaluz e o proletariado industrial de Cataluña, Zaragoza e Valencia. Negouse a participar no xogo político, buscando a negociación directa cos empresarios. Entre os líderes partidarios da acción sindical destacan Anxo Pestaña e Salvador Seguí. A partir de 1923, coa ditadura de Primo de Rivera, os sindicatos cenetistas foron clausurados. En plena clandestinidade, e ante a actitude dalgúns líderes da CNT de buscar vías máis posibilistas, os máis radicais fundaron en 1927 a **Federación Anarquista Ibérica** (FAI).
- Os máis extremistas defenderon o emprego da **propaganda pola acción**, con represalias e atentados contra intereses e personalidades da clase dominante como medio para conseguir o derrubamento da orde establecida. Os seus partidarios foron os responsables de numerosos atentados e asasinatos de figuras que consideraban símbolos da opresión: presidentes de Goberno, bispos, avogados, políticos, terratenentes, industriais... Nesta liña de actuación encádrase a organización andaluza, anarquista e secreta, da **Man Negra**, de vida breve (1882-1883) pero de fonda incidencia pola violencia dos seus métodos e os atentados cometidos.

►25. Cal foi a principal agrupación sindical de tendencia anarquista en España? Cales eran os seus obxectivos e que tipo de tácticas empregaba? ■

►
Campesíños acusados de pertencer á Man Negra.

Paulo Iglesias Posse. 1850-1925.

■ As organizacións socialistas marxistas

No nacemento destas organizacións destacou o tipógrafo ferrolán **Paulo Iglesias Posse**, alma indiscutible do socialismo español e máximo impulsor do partido político e do sindicato socialista.

- O **Partido Socialista Obreiro Español** (o terceiro desta ideoloxía en Europa) foi fundado clandestinamente en 1879 por socialistas madrileños. Contaba cun periódico, *El Socialista*, fundado en 1886 e, tras a publicación da Lei de Asociacións de 1887, celebrou o seu primeiro Congreso en 1888.
- A **Unión Xeral de Traballadores** foi constituída como federación de sindicatos socialistas en 1888.

35. Os obxectivos socialistas

O Partido Socialista declara que ten por aspiración:

1. *A posesión do poder político pola clase traballadora.*
2. *A transformación da propiedade individual ou corporativa dos instrumentos de traballo en propiedade colectiva, social ou común. (...).*
3. *A organización da sociedade sobre a base da federación económica, o usufruto dos instrumentos de traballo polas colectividade obreiras, garantindo a todos os seus membros o produto total do seu traballo, e a ensinanza xeral científica e especial de cada profesión aos individuos dun e outro xénero.*
4. *A satisfacción pola sociedade das necesidades dos impedidos por idade ou padecemento.*

En suma: O ideal do Partido Socialista Obreiro é a completa emancipación da clase traballadora; é dicir, a abolición de todas as clases sociais e a súa conversión nunha soa de traballadores, donos do froito do seu traballo, libres, iguais, honrados e intelixentes (...).

A decapitación da burguesía, a finalización da explotación do home polo home, terana o Partido Socialista Obreiro no momento que, axudado dun de tantos conflitos como o réxime capitalista provoca, teña suficientes forzas para arrojar do poder á clase dominante. Dono o proletariado do poder político, valerase del, non para tiranizar unha parte da familia obreira, como equivocadamente (...) sosteñen certos elementos revolucionarios, senón para arrancar á burguesía todos os seus privilexios e monopolios e reducir os seus individuos á categoría de simples produtores.

PSOE. **Programa**. 1888 [castelán]

36. A Unión Xeral de Traballadores, sindicato socialista

Art.1. A UXT ten por obxecto: 1º Reunir no seu seo ás Sociedades, Federacións e Unións de resistencia. 2º Crear novas seccións de oficio e constituílas en Federacións Nacionais. 3º Mellorar as condicións de traballo. 4º Manter estreitas relacións coas organizacións obreiras dos demais países que perseguen o mesmo fin que esta Unión e practicar con elas, sempre que sexa posible, o principio de solidariedade.

Art.2. A UXT propónse realizar o seu obxecto apelando á folga ben organizada e solicitando dos poderes públicos cantas leis favorezan os intereses do traballo, tales como a xornada de oito horas, fixación dun salario mínimo, igualdade de salario para os obreiros dun e outro xénero etc.

UXT. **Estatutos**. 1888 [castelán]

Unha das particularidades de ambas as organizacións foi a estreita interdependencia existente entre o partido e sindicato, así como a dobre militancia dos afiliados e dos membros das respectivas executivas. As zonas de maior implantación inicial foron Madrid, Biscaia e Asturias e, posteriormente, Cataluña e o campo andaluz.

A partir de 1890, o PSOE presentou candidatos ás eleccións municipais e xerais. En 1909 os socialistas formaron unha alianza electoral cos republicanos que permitiu a elección de Paulo Iglesias como o primeiro deputado obreiro.

A raíz do triunfo da revolución soviética en 1917 e da fundación por Lenin da Terceira Internacional Comunista en 1919, produciuse un intenso debate entre os socialistas de todo o mundo, sobre a conveniencia de seguir ou non o modelo soviético. Este debate provocou en España a escisión dunha parte dos mozos afiliados socialistas que fundaron, en 1921, o **Partido Comunista de España**, resultante da fusión do Partido Comunista Español (1920) e do Partido Comunista Obreiro Español (1921).

► 26. Cales foron as principais organizacións socialistas españolas e cales eran os seus obxectivos? Quen foi o seu impulsor máis destacado? ■

37. Bases do programa comunista

1ª *Recoñecemento da Terceira Internacional como único foco de organización internacional revolucionaria e ingreso inmediato nesta organización (...).*

4ª *Encamiñar toda a axitación e propaganda cara á revolución social, nunca para obter reformas mínimas (...).*

5ª *Admisión da loita política unicamente como medio de propaganda e axitación revolucionarias. Presentación de candidatos nas eleccións e prohibición terminante a estes de colaborar, facer labor fiscalizadora ou aceptar cargos representativos dentro do réxime burgués.*

6ª *(...) Ningún membro do partido comunista poderá pertencer ao chamado socialista (...).*

8ª *Recoñecemento da ditadura do proletariado como único medio de organizar a sociedade comunista (...).*

A Federación de Xuventudes Socialistas de España rompe co pasado e decide converterse en Partido Comunista Español.

COMITÉ NACIONAL DA FEDERACIÓN DE XUVENTUDES SOCIALISTAS DE ESPAÑA. **Manifiesto**. 15-4-1920 [castelán]

■ As sociedades obreiras católicas

Ante o avance do anarquismo e do socialismo entre as clases traballadoras, a xerarquía eclesiástica, contando nalgúns casos co apoio dos empresarios, tentou contrarrestalas mediante a creación de organizacións con obxectivos semellantes, pero desde unha óptica cristiá. En 1887 organizáronse os Círculos Católicos, cun regulamento redactado polo Padre Vicent. Entre os sindicatos desta tendencia destacaron o Sindicato Católico dos Ferrovianos Españóis e o Sindicato Católico Obreiro de Mineiros Españóis, con implantación en zonas do norte e centro de España. Entre as confederacións sindicais católicas estaban o Consello de Corporacións Católico-Obreiras (1911) e a Federación Nacional de Sindicatos Católicos (1912). Todas estas organizacións defendían a colaboración de clases e pretendían lograr a concordia social que defendía a Igrexa.

► 27. En que circunstancias se fundou o Partido Comunista e cales eran os seus obxectivos? ■

38. Os Círculos Católicos

[Son obxectivos do Círculo:]

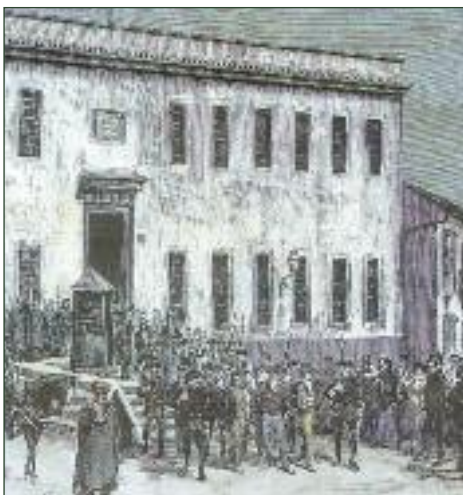
1. *O relixioso, que consiste en conservar, arraigar e propaga-las crenzas católicas, apostólicas, romanas, empregando todos os medios convenientes para formar obreiros honrados e solidamente cristiáns.*
2. *O instrutivo, que se dirixe a difundir entre os obreiros os coñecementos relixiosos, morais, tecnolóxicos, de ciencias e artes, literarios e artísticos.*
3. *económico, que se realiza por medio da caixa de socorros mutuos, do fomento de toda clase de asociacións, para a compra de sementes, ferramentas, fertilizantes (...), para a adquisición de primeiras materias, instrumentos e máquinas para os obreiros industriais, da fundación dunha Caixa de Aforros e Monte de Piedade, e finalmente, por medio da promoción de toda asociación e de todo canto leva á mellora do pobre obreiro baixo o aspecto económico.*

CÍRCULO CATÓLICO DE OBREIROS DE SANTIAGO. **Reglamento.** 1896 [castelán]

► 28. Que razóns explican a aparición do sindicalismo católico? ■

7. A conflitividade agraria

A reforma agraria liberal alterou, en maior ou menor medida, as condicións de vida dos campesiños. Por estas razóns produciuse un incremento da conflitividade no campo, que presentou trazos diferentes segundo as condicións xerais dos campesiños.

Saída de presos do cárcere de Xerez da Fronteira en 1892.

■ As sublevacións andaluzas

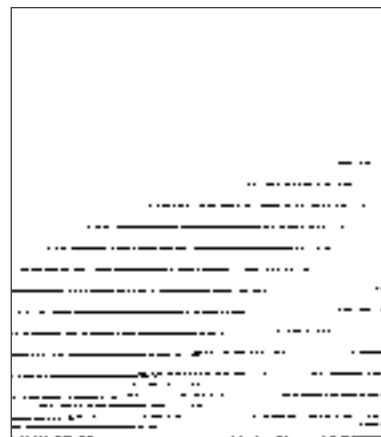
A desamortización dos bens da Igrexa e dos concellos consolidou a existencia de latifundios en mans dunha minoría de terratenentes, moitos deles nobres e absentistas, e prexudicou enormemente os campesiños pobres e os xornaleiros, xa que a partir de entón os seus únicos ingresos procedían do seu traballo nos latifundios. A miseria dos salarios deu lugar a unha crecente conflitividade social que adquiriu, en moitos casos, un elevado grao de violencia. O obxectivo das protestas dos xornaleiros era mellorar os seus salarios, pero tamén conseguir que se fixesen reparticións de terras entre eles. Destas protestas destacaron as de Utrera e Arahal (1857), Loja (1861), Montilla (1873) e Xerez en (1892).

■ O agrarismo galego

En Galicia os problemas agrarios estiveron relacionados coa permanencia dos foros. Os campesiños arrendatarios protagonizaron unha serie de protestas co obxectivo de conseguir a redención dos seus contratos e poder así acceder á propiedade da terra que cultivaban. Foi un movemento coñecido como **agrarismo**, un complexo movemento en que participou masivamente o campesiñado; nas súas filas militaron personalidades das máis opostas e variadas ideoloxías, desde os católicos aos rexionalistas e republicanos, todos eles interesados en lograr melloras para os labregos, pero non foron quen de establecer unha plataforma común reivindicativa, polo que o movemento non logrou máis que algúns dos seus obxectivos.

► 29. Que motivos de protesta tiñan os campesiños andaluces? ■

- **1907** marca un cambio importante no desenvolvemento do agrarismo. Nese ano naceron dúas organizacións vinculadas directamente coa cuestión agraria: Unión Campesíña (1907-1909) e outra de carácter rexionalista que manifestou unha destacada preocupación polo mundo campesíño: **Solidariedade Galega**. Mediante a celebración de mitins, asembleas (tres en Monforte en 1908, 1910 e 1911) e mesmo accións violentas (queima de montes propiedade de caciques, asaltos a casas de autoridades municipais), aumentou considerablemente a concienciación do campesinado. No seu programa figuraba, como punto fundamental, a loita contra o caciquismo e a supresión do foro mediante a súa redención, ademais doutras peticións como a supresión do arancel do millo, a creación de seguros e créditos gandeiros, a redución das taxas municipais etc. A disparidade de ideoloxías reunidas en Solidariedade fixo que a súa vida fose breve, desaparecendo en 1912.
- En **1910** fundouse a máis significativa asociación agrarista: **Acción Galega**. Xunto a destacadas personalidades como Portela Valladares, Canitrot e Luís Antón de Olmet, estaba o máximo líder do agrarismo galego: **Basilio Álvarez**. Este crego ourensán logrou dar ao agrarismo unha forza descoñecida; cunha palabra ardente, mordaz e convincente (aínda que o seu programa non pasase de reformista) logrou mobilizar o campesinado galego, que lle seguiu maioritariamente. O seu programa incluía: redención de foros, eliminación do caciquismo, potenciar as vías de comunicación interior e exterior, fomentar as industrias de salgadura de peixe, vinícolas e pecuarias, establecer cooperativas agrícolas, así como bancos e montepíos de labregos e non aceptar como deputados galegos máis que os que defendesen as aspiracións agrarias.

Basilio Álvarez 1877-1943 (Castelao).

39. Decálogo de Acción Galega

1. Redención de foros.
2. Extirpación do caciquismo.
3. Traballar para conseguir comunicacións fáciles e rápidas entre Galicia e o resto do mundo.
4. Fomento do turismo.
5. Protección decidida e entusiasta ás industrias salgadeira, hidrolóxica e vinícola.
6. Establecemento de Bancos e Caixas de Aforro agrícolas, Cooperativas e Montepíos.
7. Procurar con todas as nosas forzas a fusión das asociacións labregas.
8. Interesarnos vivamente en favor da industria pecuaria.
9. Promover o desenvolvemento e implantación das industrias rurais.
10. Non aceptar para Galicia outros deputados que os que veñan ao Congreso co carácter de representantes das aspiracións agrarias.

Basilio ÁLVAREZ. **Programa de Acción Galega**. 15-1-1910 [castelán]

Himno de Acción Galega

¡Irmáns! ¡Irmáns galegos!
¡Desde Ortegá ao Miño
a folla do fouciño
fagamos rebrilar!

Que vexa a vila podre
coveira da canalla
a aldea que traballa
disposta para loitar.

Antes de ser escravos
¡irmáns, irmáns galegos!
Que corra o sangue a regos
desde a montaña ao mar.

¡Ergámonos sen medo!
¡Que o lume da toxeira
envolva na fogueira
o pazo señorial!

Xa o fato de caciques
ladroños e herexes, foxe
ao redentor empuxe
da alma rexional.

Antes de ser escravos
¡irmáns, irmáns galegos!
Que corra o sangue a regos
dende a montaña ao mar.

Ramón CABANILLAS. **Vento mareiro**.
1915

- En **1926**, durante a ditadura de Primo de Rivera, tivo lugar a tan esperada reforma do réxime da propiedade da terra mediante a aprobación dun decreto que establecía a redención dos foros, é dicir, a desaparición do foro mediante indemnización.

40. Redención dos foros

Art.1. Decláranse redimibles todos os foros, subforos, foros frumentarios, rendas en saco, sisas, dereiturais, cédulas de planturía e calquera outro gravame de análoga natureza xurídica, sobre bens inmobles nas provincias de Galicia, Asturias e León (...).

Art.4. As rendas forais pagadoras en froitos (...) reduciranse a diñeiro mediante acordo dos interesados (...).

Art.6. O pago do capital poderá facerse en varios prazos máis ata cinco anos (...).

Art.7. Para esixir a redención deberán os foreiros pagar ao aforador, xuntamente co capital, as rendas atrasadas e non prescritas, máis un xuro de 4% en razón da demora.

Art.10. Ao efecto de harmonizar as encontradas pretensións de aforadores e foreiros sobre pago de pensións, recoñecemento de foros, redención, consolidación e demais cuestións que poidan suscitarse entre eles con respecto ás prestacións forais, créase un Tribunal e un procedemento especiais.

Real Decreto. 25-6-1926 [castelán]

Non son pastores de Belén; son labregos que van pagar os foros (Castelao).

►30. Cales eran os obxectivos básicos do agrarismo galego? Que papel desempeñou no movemento Basilio Álvarez?

►31. Que condicións establecía o decreto de 1926 para redimir os foros? ■

O decreto non foi recibido polo campesiñado coa ledicia que cabería esperar, debido a que vía a redención como algo que tiña necesariamente que chegar, polo que non era significativa a data en que se establecese o marco legal. Ademais, en moitos lugares as redencións xa se estaban facendo desde anos atrás por acordo entre as partes. Os propietarios dos terreos aforados comprenderon que era inevitable a redención, e nin se molestaron en protestar.

De onde procedían os capitais para pagar as redencións dos foros? En liñas xerais, de dúas fontes: as remesas de capital enviado polos galegos emigrantes e os beneficios obtidos da venda de gando vacún.

A pesar do Decreto de redención, o tema foral non rematou aí definitivamente; en 1963 estableceuse unha disposición transitoria no Código de Dereito Civil Galego que abría un prazo de dez anos para admitir demandas e trámites xudiciais en relación cos foros.

8. A conflitividade urbana: os motíns de consumos

O incremento dos prezos dos produtos de primeira necesidade, a escaseza dos mesmos ou os impopulares impostos dos *consumos* que gravaban a súa compravenda orixinaron nas cidades frecuentes protestas populares ao longo de todo o século XIX, materializadas en forma de motíns espontáneos contra os responsables directos da situación. Nos inicios do

século XX, as protestas contra a carestía da vida adquiriron un carácter máis organizado en forma de folga xeral, sendo os sindicatos os encargados de planificalas (como a folga xeral de 1905, convocada pola UXT, e a de 1916, realizada de forma conxunta por UXT e CNT).

41. Un motín de consumos na Coruña

Os amotinados emprenderon a pedradas contra as oficinas da Inspección, estragando cristais e fiestras, así como o farol do alumado público, quedando as rúas a escuras.

Os apedreadores berraban: abaixo os consumos! (...)

Varios grupos de amotinados distribuíronse por diferentes puntos da poboación, destruindo a pedradas a caseta de recadación, situada na rampla do pescado que foi tirada ao mar.

Varias casas de concelleiros, e entre elas a do Alcalde, foron apedradas (...). O conflito non remataba, senón ao contrario, parecía adquirir maiores proporcións, cando unha gran multitude invadiu a rúa Real, estragando a pedradas a Oficina Central, rompendo as fiestras do despacho, e penetraron nel, sacando todo o que atoparon (...) e fixérono anacos e queimárono no medio da rúa con grandes berros (...)

Sen contar os feridos e contusos que houbo na noite de onte e que curaron nas farmacias, indo logo para as súas casas, ingresaron no hospital civil os seguintes: Xoán Lorenzo Vidal, balazo (...) estado bastante grave. Ramón González, man esquerda estragada pola explosión dunha bomba de dinamita; estado gravísimo. Ricardo do Pico Prego, de sete anos, balazo no antebrazo dereito, terzo medio. Manuel Fariña, de cinco anos, ferido con fractura no pé esquerdo, feita coa culata dunha carabina.

El Telegrama. 6-9-1886 [castelán]

A carga (R. Casas).

9. A resposta patronal e do Estado

Para defender os seus intereses, meter presión aos gobernos e facer fronte ás reivindicacións proletarias, empresarios e comerciantes constituíron tamén asociacións (Xuntas de Comercio, as Cámaras Oficiais das diferentes ramas económicas, Comisión de fábricas...). Polo xeral, estas asociacións eran de ámbito provincial ou rexional, aínda que algunhas naceron con intención de chegar a ter implantación estatal, como a Liga Nacional de Fomento do Traballo Nacional e a Confederación Patronal Española.

A actitude do Estado fronte aos problemas sociais variou segundo quen gobernase. En liñas xerais, apréciase unha evolución que vai desde a postura inicial de negativa a toda petición ou manifestación, a outra fase de maior tolerancia na década dos anos oitenta do século XIX e unha nova, xa no século XX, en que se recoñecen legalmente unha serie de dereitos para os traballadores. De todos modos, o Estado liberal exerceu sempre unha forte vixilancia sobre o movemento

►32. A que se denomina motín de consumos e que características tiña? ■

Primeiro de Maio en Madrid. 1906.

obreiro e os gobernos non dubidaron en empregar a forza, recorrendo á Garda Civil ou ao exército, como medio para sufocar as manifestacións e as folgas.

42. As autoridades e o Primeiro de Maio

Estimado amigo: Aproxímase o día Primeiro de Maio, data designada polos obreiros para pór en práctica determinados medios de acción. Adxunto envío un prego de instrucións ao que debe aterse vostede para precaver ou reprimir cantos sucesos poidan ocorrer (...). Sírvese vostede estudar detidamente (...) o espírito das masas obreiras nesa localidade e propóñame á maior brevidade o que conceptúe necesario, a fin de que as súas ordes poidan ser debidamente executadas. Xa sabe a forza da Garda Civil que ten nesa localidade e vostede me dirá se cre precisa algunha máis, pois nese caso ordenarei que se concentren nesa cidade algúns números. Ofreza aos fabricantes, mestres de obras e obreiros de toda clase, protección a fin de mantelos no seu dereito, dedicando a este punto, como ao de impedir resoltamente as manifestacións na vía pública, toda a súa atención e coidados. (...) Se a gravidade das circunstancias o esixise, comunique inmediatamente, pois neste caso acudiréi persoalmente ao seu lado para facer prevalecer o principio de autoridade, o imperio da lei e as instrucións do Goberno.

Maximiliano LINARES [Gobernador]. **Comunicado a Francisco Bellas** [alcalde de Ferrol]. 19-4-1891 [castelán]

► 33. Cal era a actitude máis común das autoridades ante as manifestacións obreiras? Que medidas legais foron aprobadas a comezos do século XX en relación ás peticións dos traballadores? ■

A pesar das dificultades, o movemento obreiro español foi conseguindo que o Estado liberal elaborase leis de carácter laboral que regulasen o traballo, os salarios, a xornada laboral.... En 1883 creouse a Comisión de Reformas Sociais, institución á que se lle encomendou o estudo de medidas que atenuasen a extrema explotación da clase traballadora. En 1903 esta Comisión foi convertida en **Instituto de Reformas Sociais**, entidade destinada a coñecer a situación socioprofesional do país e para asesorar o Goberno, impulsando a obra lexislativa que regulaba e melloraba as condicións da clase obreira. En 1908 creouse o **Instituto Nacional de Previsión** para a xestión do réxime xeral dunha incipiente seguridade social. Entre as medidas lexislativas de carácter laboral aprobadas nas primeiras décadas do século XX destacan a concesión do dereito de folga en 1909 e a redución da xornada laboral a un máximo de oito horas en 1919.

10. A reivindicación feminina

Os escasos salarios dos homes eran insuficientes para o mantemento da familia, polo que a muller debía buscar o medio de achegar un complemento á economía doméstica. Esta razón é fundamental para explicar a incorporación das mulleres ao mundo laboral en traballos desempeñados tradicionalmente por homes. Pero esta nova situación non mellorou a condición feminina, pois a muller seguiu discriminada desde o punto de vista social (sometemento ao home), xurídico (recoñecemento legal dunha condición inferior ao home) e laboral (a igual traballo, menor salario).

■ A condición feminina

Na España liberal a idea máis comunmente aceptada foi a da muller como ser inferior que debía estar sometida ao home. A subordinación da muller era xustificada pola súa suposta inferioridade xenética: a función

reprodutora convertía a muller nun ser pasivo, inferior, incompleto e, en definitiva, nun complemento do home.

43. Mulleres e matrimonio

En si mesma, a muller non é como o home, un ser completo; é só o instrumento da reprodución, a destinada a perpetuar a especie; mentres que o home é o encargado de facela progresar, o xerador da intelixencia, (...) creador do mundo social.

La Vanguardia, 26-2-1889 [castelán]

Para as mulleres españolas non hai, en xeral, máis carreira que a do matrimonio. O pai que ten un fillo varón pode a priori calcular o que será o seu descendente (...), pero se ten fillas, non sabe que serán estas ata o día en que se lles impoña santo xugo. Tampouco o saben elas... serán o que sexa o seu marido.

Isto fai do porvir da muller unha lotería. Cada unha delas leva sobre a súa linda cabeciña o cántaro da leiteira e a que máis e a que menos soña cun príncipe xentil, fermoso e rico, que o día menos pensado vai vir de aló, de rexións marabillosas, a pedir a branca man da soñada doncela. O príncipe non vén, e a moza casadeira apanda co mortal bastante heroico que se decide a ingresar no gremio dos casados (...). Cantas rapazas bonitas fantasiaron casar cun cabaleiro da Mesa Redonda e tiveron que contentarse cun vulgar dependente de ultramarinos!

As nenas casadeiras, **Eco de Santiago**, 14-2-1900 [castelán]

■ Discriminación xurídica

A lexislación liberal (Código Penal, Civil e de Comercio) discriminaba claramente a muller, someténdoa ao home para calquera tipo de acción legal ou comercial. Entre as voces que se alzaron contra esta situación destacou a da pensadora ferrolá Concepción Arenal.

44. A condición xurídica da muller

Art.59. O marido é o administrador dos ben da sociedade conxugal. (...)

Art.60. O marido é o representante da muller. Esta non pode, sen a súa licenza, comparecer en xuízo por si ou por medio de Procurador (...).

Art.61. Tampouco pode a muller, sen licenza ou poder do seu marido, adquirir (...), nin allear os seus bens.

Art.62. As compras de xoias, mobles e obxectos preciosos, feitas sen licenza do marido, só se validarán cando este consinta á súa muller o uso e goce de tales obxectos.

Código Civil. 1889 [castelán]

Concepción Arenal 1820-1893.

E deixando os costumes pasamos ás leis. Que é o que ven os nosos ollos? Ah! Un espectáculo ben triste (...). As leis civís consideran a muller como menor se está casada, e aínda que non estea, néganlle moitos dos dereitos concedidos ao home.

Se a lei civil mira a muller como un ser inferior ao home, moral e intelectualmente considerada, por que a lei criminal lle impón iguais penas cando delinque? Por que para o dereito é mirada como inferior ao home, e ante o delito se lle considera igual a el? (...) É monstruosa a contradición que resulta entre a lei civil e a lei criminal; unha dinos: «Es un ser imperfecto; non se che poden conceder dereitos». A outra: «Considérote igual ao home e impóñote os mesmos deberes; se faltas a eles, incorrerás en idéntica pena».

Concepción ARENAL. **A muller do porvir**. 1861 [castelán]

■ Discriminación política

No período liberal, as mulleres non tiñan recoñecido o dereito de voto. O movemento sufragista loitou por conseguir este dereito, pero en España tivo menos forza que noutros países. En 1918 fundouse a Asociación Nacional de Mulleres Españolas, formada por mulleres de clase media (mestras, escritoras, universitarias, esposas de profesionais) que esixían o voto para a muller. En 1921 tivo lugar a primeira manifestación nas rúas de Madrid en favor do sufraxio feminino, pero as mulleres en España non se puideron presentar ás eleccións ata xuño de 1931 e votaron por primeira vez en novembro de 1933.

45. En contra e en defensa do voto feminino

Así como o home, ademais do seu entendemento, posúe aptitudes físicas que lle permiten afrontar a loita dos comicios, pola contra a muller, que ten con frecuencia gran sagacidade, está menos dotada da capacidade de xeneralizar e non se fixa moito en cuestións públicas (...); ademais, a súa saúde, relativamente feble, a súa santa función de nai, o seu pudor, impide que asista a reunións electorais, a asembleas ruidosas e a loitas ardentes. Non foi o lexislador quen dispuxo este modo de ser da muller; foi a natureza (...). Por máis que se diga, o exercicio dos dereitos políticos privaría ás mulleres do tempo necesario para atender aos deberes propios do seu sexo (...). Desde o instante en que a igualdade de dereitos políticos exista na familia, fácil será que desapareza a harmonía entre o marido e a muller.

R. FERNÁNDEZ VILLAYERDE. **Consideracións histórico-críticas sobre o sufraxio universal como órgano de representación política nas sociedades modernas.** 1889 [castelán]

Se entre un home científico, un filósofo e un analfabeto non existe diferenza ningunha e os seus votos pesan igualmente nos destinos do país, cabe preguntar: Por que se exclúe a muller?

El Correo de Galicia, 28-11-1911 [castelán]

Iso de que a muller, por exemplo unha viúva ou unha solteira, que paga contribución, unha nai de familia, titora dos seus fillos, persoas todas de capacidade, non teñan voto, non poidan intervir e, en cambio, o teña calquera pailán, que nin sequera sabe poñer a súa sinatura, só porque é home, é un absurdo, un contrasentido.

El Correo de Galicia, 10-2-1917 [castelán]

■ Discriminación laboral e salarial

O salario das mulleres durante todo o período liberal era moito menor que o dos homes (inferior entre un 30 e un 60%). Ademais, polo xeral, a súa xornada de traballo era máis longa (eran frecuentes as xornadas de 12 horas). Aínda que de modo moi lento e unicamente de modo parcial, a muller foise incorporando a determinados traballos, especialmente de carácter burocrático e no ensino.

46. Incorporación da muller á Administración do Estado

Como nas oposicións ao Corpo auxiliar do Ministerio de Gobernación, nas de Facenda tamén o sexo feminino obtivo un gran triunfo. Dos 360 opositores aprobados, 177 son mulleres, e 136 homes. Nos cinco primeiros lugares da relación aparecen outras tantas mulleres. Seguen un varón, tres señoras, outro home e outras dúas señoras.

El Compostelano, 29-1-1923 [castelán]

47. Xornais (pesetas/día) na factoría vasca de Santa Ana de Bolueta

Ano	Xornal mulleres	Xornal homes
1878	1,25	2,61
1882	1,25	2,62
1886	1,25	2,90
1890	1,25	2,76
1894	1,25	2,89
1898	1,51	3,16

■ Asociacionismo e reivindicación laboral

Homes e mulleres coinciden nas reivindicación xerais de mellora das condicións de traballo e de aumento de salarios, pero poden diferir, por exemplo, nas esixencias con respecto aos horarios. Neste sentido cómpre lembrar que a maioría das mulleres empregadas en traballos extradomiciliarios traballaban a obra feita, de aí que algúns colectivos femininos non se sumasen ás peticións de redución de xornada. Noutras ocasións acusaban os colectivos femininos de pasividade e de escasa participación nas folgas obreiras; pero esta afirmación, que pode ser certa, hai que avaliala no contexto da economía familiar: en moitos casos, foi grazas aos exiguos salarios das mulleres como as familias puideron soportar as prolongadas folgas de finais do século XIX e comezos do XX.

A escola de Doloriñas (J. Minguillón).

48. Liderado sindical feminino

En cantas loitas sostivo a Federación, púxose de manifesto como o factor feminino é algo decisivo e determinante. O número fai moito, en efecto; pero non fai menos a valentía, a coraxe das cigarreiras. (...) Será que non temos medo aos perigos? Non, non é iso; é que as mulleres estamos máis faltas de liberdade que os homes (...) e a loita sindical ofrécenos pan e liberdade, horizontes máis amplos na vida. Estas son, ao meu modo de ver, as causas da nosa coraxe. (...) Temos unha misión moi importante que cumprir. Creo que podemos e debemos intervir en todas as fases da loita sindical para lograr como mulleres a nosa personalidade e como obreiras a emancipación. Non se asusten aqueles tabaqueiros aos que os prexuízos da educación burguesa non lles permiten ver claramente o problema da liberdade da muller. (...) Visto o que valem os –hai quen di que somos o mellor ministro de Facenda– e para o que servimos –algo máis que para fregar os cacharros na cociña–, cómpre que diga ás miñas compañeiras que debemos triplicar os nosos desexos de saber e dominar intelectualmente o problema sindical. Darnos conta do importante papel que somos na industria, do que representamos alentando ao home na empresa ideal da redención humana. Nin un só paso atrás, sempre adiante, sempre dispostas ao desempeño de toda clase de cargos na organización. A loita é a mellor escola para aprender.

Eulalia PRIETO [cigarreira e presidenta da Federación Tabaqueira Española]. *Para cigarreiras, Unión Tabacalera*, xaneiro 1931 [castelán]

►34. Como estaba considerada a muller na España liberal desde o punto de vista social, xurídico e político? Por que os empresarios preferían contratar mulleres? Cales foron os primeiros ámbitos laborais nos que se foi incorporando muller? ■

Segunda República e Guerra Civil

1. A Segunda República / 2. A Guerra Civil

Tras o triunfo das candidaturas antimonárquicas en vilas e cidades nas eleccións municipais, proclamouse a Segunda República o 14 de abril de 1931. O rei Afonso XIII abandonou España camiño do exilio.

Durante o período da República sucedéronse tres gobernos distintos: o formado pola coalición republicano-socialista (1931-1933), en que se elaborou a Constitución de 1931 e se iniciaron as principais reformas; o radicalcedista (1933-1936), que reificou ou paralizou o proceso de cambio; e o da Fronte Popular (1936), en que se retomaron as reformas iniciais.

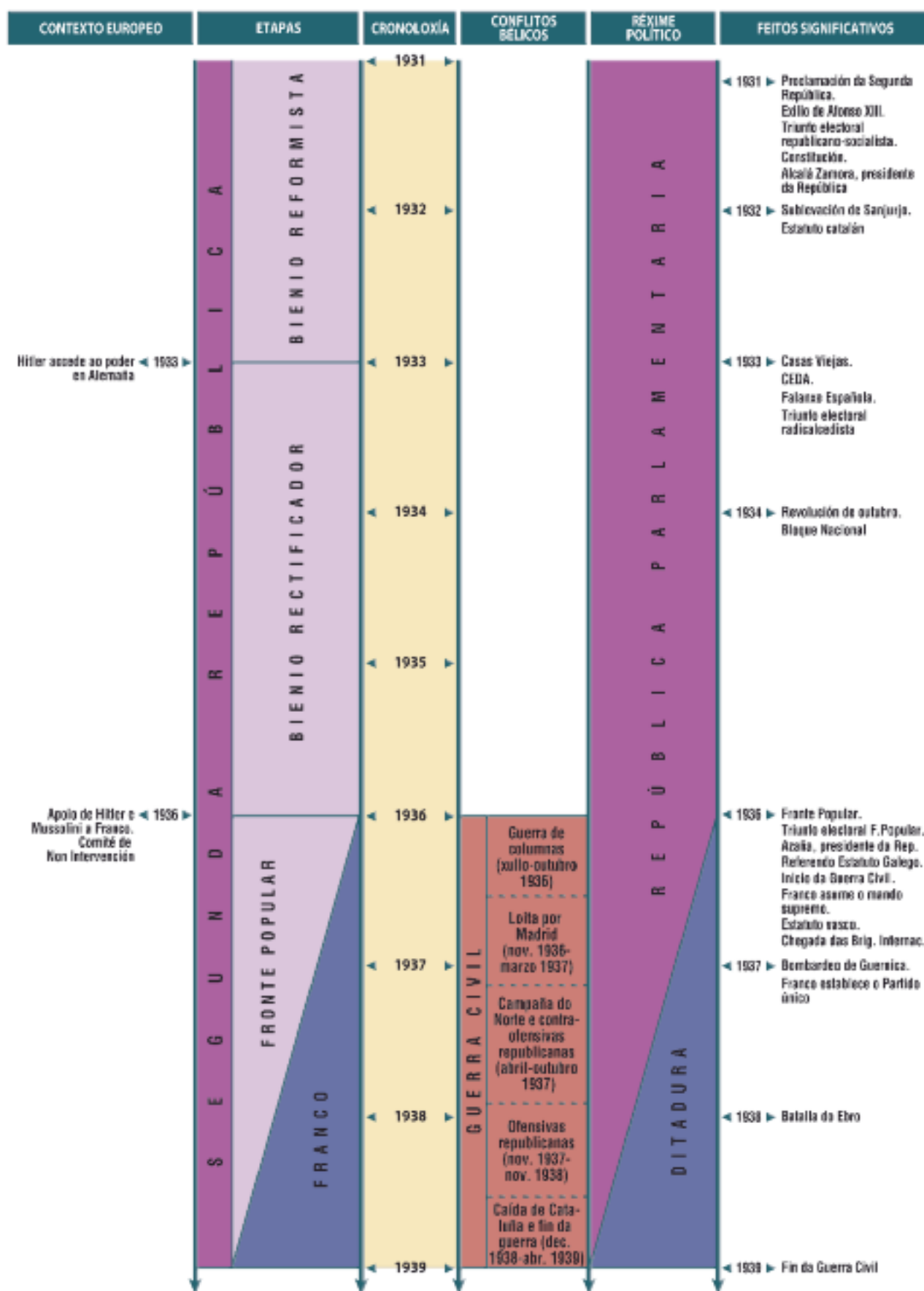
O triunfo da Fronte Popular en febreiro de 1936 radicalizou as posicións dos españois en dous bandos irreconciliables. O Dezaño de Xullo dese mesmo ano iniciouse un levantamento militar que, por non triunfar plenamente, orixinou a Guerra Civil (1936-1939).

Os militares sublevados contaron co apoio dos conservadores e tradicionalistas, así como dunha parte do exército, a maioría da xerarquía eclesiástica e do gran capital.

Durante a guerra, no bando republicano vivíronse novas experiencias políticas, sociais e militares, destacando a organización das colectivizacións agrarias e industriais, e a participación no Goberno de comunistas e anarquistas.

A guerra rematou co triunfo dos militares sublevados. Francisco Franco, máximo responsable das operacións militares, destacou entre os militares e converteuse no xefe único e supremo do novo Estado.

1. Resultado das eleccións municipais en España

Monárquicos	26.257 *
Republicanos	24.411

(*) Número de concelleiros

■ As eleccións municipais en Galicia (X. R. Barreiro) ■

Monárquicos	1.334 *
Republicanos	1.158
Socialistas	121
Comunistas	4
Agrarios	405
Filiación descoñecida	333

(*) Número de concelleiros

1. A Segunda República

A proclamación da Segunda República española, realizada o 14 de abril con grande entusiasmo pola maioría da poboación, trouxo consigo a democracia. Pero o entusiasmo inicial trocouse, en pouco tempo, nunha violenta tensión que fixo moi difícil a convivencia e o mantemento do réxime republicano.

1. A proclamación da República

Incluso antes de coñecerse os resultados oficiais das eleccións municipais do domingo 12, proclamouse a República en diversas cidades e vilas. En **Galicia**, a candidatura republicano-socialista triunfou naquelas poboacións onde a presenza obreira e republicana era máis activa (Pontevedra, 70,3%; Ferrol, 63,3%; Santiago, 59,3%; Vigo, 51,3%), destacando o triunfo alcanzado na Coruña polos republicanos (84,6%).

Proclamación da República o 14 de abril de 1931 na Porta do Sol de Madrid.

Ante a sorpresa e pasividade das autoridades monárquicas e contando co apoio popular, o comité da coalición republicano-socialista fíxose rapidamente co poder sen derramamento de sangue e coa maior orde posible. Ante estes acontecementos, o rei, que non tiña o apoio dos militares e aconsellado polos seus ministros, decidiu partir para o exilio.

2. Despedida do rei Afonso XIII

As eleccións celebradas o domingo revélanme claramente que non teño hoxe o amor do meu pobo. A miña conciencia dime que ese desvío non será definitivo, porque procurei sempre servir a España (...). Un rei pode equivocarse, e sen dúbida eu equivoqueime algunha vez; pero sei ben que a nosa patria mostrouse sempre xenerosa ante as culpas sen malicia.

Son o rei de todos os españois e tamén un español. Atoparía medios sobrados para manter as miñas rexias prerrogativas en eficaz forcexo cos que a combaten. Pero, decididamente, quero apartarme de canto sexa lanzar a un compa-

triota contra outro en fraticida guerra civil. Non renuncio a ningún dos meus dereitos, porque máis que meus son depósito acumulado pola Historia, e da súa custodia pediránme un día conta rigorosa.

Para coñecer a auténtica e axeitada expresión da conciencia colectiva, encargo a un Goberno que a consulte, convocando Cortes constituíntes e, mentres fala a nación, suspendo deliberadamente o exercicio do poder real e apártome de España, recoñecéndoa así como señora dos seus destinos.

AFONSO XIII. **Manifesto**. 14-4-1931 [castelán]

Na noite do mesmo día 14 asumiu o poder o Goberno provisional deseñado no Pacto de San Sebastián e comezou a actuar: nomeou a Niceto Alcalá Zamora presidente do Goberno, decretou amnistía xeral, proclamou as liberdades públicas e sindicais e comezou a elaborar as liñas das grandes reformas.

O primeiro problema xurdiu en Cataluña, onde Francisco Maciá proclamou o Estado catalán e a república federal. Esta situación provocou moita preocupación e desconfianza no Goberno provisional, porque supoñía a transgresión do Pacto de San Sebastián, en que se establecera que habían de ser as Cortes constituíntes as que decidisen sobre o novo modelo de Estado. O día 17 viaxaron a Barcelona varios ministros para acordar con Maciá un programa que acelerase a autonomía catalá.

2. As forzas sociais e políticas na República

A República orixinou actitudes de apoio e rexeitamento que dividiron a sociedade española e crearon unha situación de tensión que foi aumentando ata desencadear a Guerra Civil de 1936. Diversos factores e circunstancias contribuíron a crear esta situación:

- **Unha conxuntura internacional adversa**, derivada da crise provocada polo crac da Bolsa de Nova York de 1929 e a Gran Depresión. Aínda que a economía española sufriu menos que os países veciños, esta crise produciu un estancamento da produción e un incremento do desemprego, agravado pola imposibilidade de emigrar. En varios países de Europa avanzaban as solucións autoritarias, ditatoriais e fascistas.
- **Unha sociedade dividida e enfrontada**, de fortes desequilibrios sociais entre os xornaleiros agrícolas, obreiros industriais e clases medias, que aceptaban as reformas iniciadas polo Goberno republicano, e o bloque de poder tradicional (terratenentes, burguesía financeira e industrial) que non aceptaba reformas que limitasen os seus beneficios. A loita de clases agravouse porque todos os grupos adoptaron posicións intransixentes.
- **Fragmentación e polarización política**, derivada do novo papel asignado pola República aos cidadáns a través da súa participación libre e democrática nas eleccións, así como na liberdade de asociación e sindicación.

En liñas xerais, pódense diferenciar catro grandes **grupos políticos e ideolóxicos**:

Niceto Alcalá-Zamora Castillo. 1877-1949.

- 1. En que circunstancias foi proclamada a República?
- 2. Que razóns daba Afonso XIII para marchar de España? Renunciou aos seus dereitos? En que circunstancias confiaba poder volver a España?
- 3. En que contexto internacional se desenvolveu a Segunda República? Que trazos caracterizaron a vida política española durante este período? ■

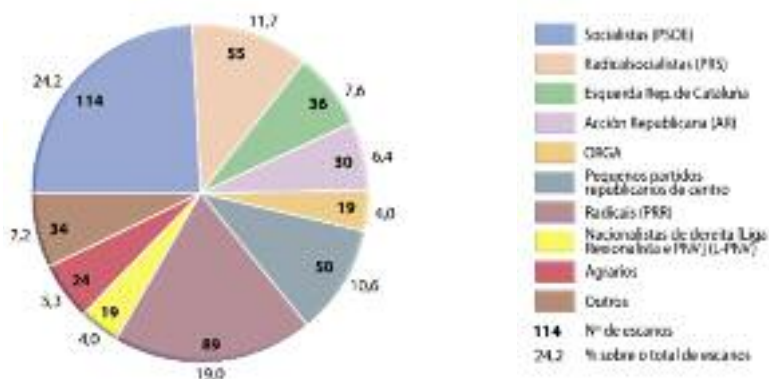
■ As forzas políticas e sindicais na Segunda República ■

IDEOLOXÍA	PROGRAMA BÁSICO	PARTIDARIOS	ORGANIZACIÓNS E PRINCIPAIS DIRIXENTES
Autoritarios	■ Non aceptaron a legalidade republicana ■ Decláranse antimarxistas ■ Defenden a unidade da patria, a orde social e o catolicismo	■ Oligarquía terratenente ■ Alta burguesía financeira e industrial	■ Fascistas: • Xuntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista • Falanxe Española. <i>Xosé Antonio Primo de Rivera</i> (unidas en 1934 como FE-JONS) ■ Monárquicos: • Comuñón Tradicionalista (<i>carlistas</i>) • Renovación Española. <i>Calvo Sotelo</i>.
Dereitas	■ Visión cristiá da vida ■ Defensa dos dereitos da Igrexa, a propiedade privada e a orde tradicional	■ Pequenos e medianos propietarios agrarios ■ Burguesía urbana	• Partido Agrario • Acción Popular, base da CEDA (Confederación Española de Dereitas Autónomas, 1933). <i>Gil Robles</i> • Liga Catalana (novo nome da Liga Rexionalista desde 1933) • Partido Nacionalista Vasco • Organizacións sindicais católicas
Republicanos	■ Defensa da república como forma de Estado ■ Laicismo ■ Reformismo en distintos graos	■ Pequena burguesía ■ Clases medias urbanas ■ Moitos intelectuais	■ De dereitas: • Dereita Liberal Republicana. <i>Alcalá Zamora</i> ■ Centrodereita: • Partido Republicano Radical. <i>Lerroux</i> ■ Esquerda: • Acción Republicana. <i>Azaña</i> • Partido Republicano Radical Socialista. <i>Marcelino Domingo</i> • Organización Republicana Galega Autónoma (ORGA). <i>Casares Quiroga</i> • Esquerda Republicana de Cataluña. <i>Francisco Maciá, Luís Companys</i>
Esquerdas	■ Defensa dos intereses dos traballadores industriais e xornaleiros agrícolas ■ Abolición da propiedade privada e das diferenzas de clase ■ Oscilan entre o apoio e a oposición aos gobernos republicanos	■ Obreiros industriais ■ Xornaleiros agrícolas	■ Socialistas: • Partido Socialista Obreiro Español • Unión Xeral de Traballadores. <i>Largo Caballero, Indalecio Prieto</i> ■ Comunistas: • Partido Comunista de España. <i>Dores Ibárruri</i> ■ Anarquistas: • Federación Anarquista Ibérica. <i>B. Durruti</i> • Confederación Nacional do Traballo

3. O Bienio Reformista. Abril 1931-novembro 1933

O Goberno provisional constituído o 14 de abril tiña como obxectivo prioritario convocar eleccións xerais a Cortes constituíntes. Estas eleccións celebráronse o 28 de xuño e deron, de novo, o triunfo á alianza republicano-socialista, polo que o Goberno non se modificou. Os historiadores denominan este primeiro período republicano como *bienio reformista*, polas importantes reformas que se realizaron ou *republicano-socialista*, polas forzas políticas que gobernaron.

3. Resultado das eleccións xerais. 28-6-1931

►4. Que forzas políticas gañaron as eleccións de xuño de 1931? ■

Portada da Constitución coas cores da República.

■ A Constitución de 1931

As Cortes, presididas por Xulián Besteiro, referendaron os decretos elaborados polo Goberno provisional e crearon unha comisión (proporcional ao número de deputados) para a redacción da Constitución. Os debates parlamentarios que orixinou a elaboración desta Constitución foron moi intensos e tiveron un amplo eco na opinión pública; un dos temas máis controvertidos foi o do voto das mulleres.

4. O voto feminino

Señores deputados: (...) discútese nestes momentos o voto feminino e resulta significativo que unha muller (...) diga hoxe á Cámara que o voto feminino debe aprazarse. Creo que non é o momento de dar o voto á muller española, (...) hai que aprazar o voto feminino. Non é unha cuestión de capacidade; é unha cuestión de oportunidade para a República (...). Creo que o seu aprazamento sería máis beneficioso, porque (...) logo dun anos de estar coa República, de convivir, de loitar e de apreciar os beneficios da República, teríades na muller o defensor máis entusiasta da República. Pero hoxe, señores deputados, é perigoso conceder o voto á muller.

Vitoria KENT [deputada do Partido Republicano Radical Socialista]. **Discurso** [nas Cortes]. 1-10-1931 [castelán]

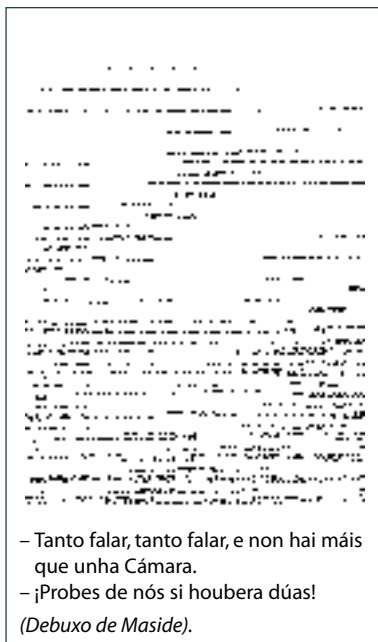

Sufragistas españolas en 1932.

Señores deputados: para contestar á miña colega, dobremente colega, a señorita Kent (...) sobre a esperanza da muller como axuda da República, como o seu sostén máis firme, (...) eu síntome cidadá antes que muller, e considero que sería un profundo erro político deixar á muller á marxe dese dereito, á muller que espera e confía en vosoutros; á muller que será indiscutiblemente unha nova forza que se incorpora ao Dereito (...). Non deixedes á muller, se é regresiva, que pensa que a súa esperanza estivo na Ditadura; non deixedes á muller que pense, se é avanzada, que a esperanza da súa igualdade está no comunismo. Non cometades ese erro político de gravísimas consecuencias (...), que non teredes nunca bastante tempo para chorar se deixades á marxe da República á muller, que representa unha forza nova.

Clara CAMPOAMOR [deputada do Partido Republicano Radical]. **Discurso** [nas Cortes]. 1-10-1931 [castelán]

►5. Que razóns daba Vitoria Kent para aprazar a concesión do voto ás mulleres? ■

As Cortes aprobaron a nova Constitución o 9 de decembro de 1931, pero non foi sometida a referendo, o que impediu coñecer o grao de identificación cidadá e outorgou argumentos á dereita para rexeitala, alegando que non respondía á opinión maioritaria do país.

A Constitución definía a España como unha república de traballadores de toda clase e como un Estado integral compatible coa autonomía dos municipios e rexións (fórmula ambigua entre o Estado unitario e o federal coa que dar satisfacción ás demandas políticas dos nacionalismos periféricos). Como fórmula política de goberno foi establecida a república parlamentaria. As Cortes, que eran unha única cámara, tiñan o poder lexislativo e o control dos orzamentos e do Goberno. O presidente da República era elixido polos deputados para un mandato de seis anos, e tiña a facultade de nomear e cesar o presidente do Goberno, así como a facultade de suspender e disolver as Cortes (pero só dúas veces no seu mandato) e estas podían destituílo en caso de emprego abusivo das súas prerrogativas. O presidente do Goberno e os seus ministros exercían o poder executivo e eran responsables ante as Cortes.

5. O réxime republicano

España, en uso da súa soberanía, e representada polas Cortes Constituíntes, decreta e sanciona esta Constitución.

Art.1. España é unha República democrática de traballadores de toda clase, que se organiza en réxime de liberdade e de xustiza.

Os poderes de todos os seus órganos emanan do pobo.

A República constitúe un Estado integral, compatible coa autonomía dos municipios e das rexións

A bandeira da República é vermella, marela e morada. (...)

Art.8. O Estado español, dentro dos límites irredutibles do seu territorio actual, estará integrado por municipios mancomunados en provincias e polas rexións que se constitúan en réxime de autonomía. (...)

Art.11. Se unha ou varias provincias limítrofes con características históricas, culturais e económicas comúns acordaran organizarse en rexión autónoma (...) presentarán o seu Estatuto (...).

Art.13. En ningún caso se admite a federación de rexións autónomas. (...)

Art.51. A potestade lexislativa reside no pobo, que a exerce por medio das Cortes ou Congreso dos Deputados.

Art.52. O Congreso dos Deputados componse dos representantes elixidos por sufraxio universal, igual, directo e secreto. (...)

Art.75. O presidente da República nomeará e separará libremente o presidente do Goberno e, a proposta deste, os ministros. Haberá de separalos necesariamente no caso de que as Cortes lles negasen de modo explícito a súa confianza.

Constitución española. 9-12-1931 [castelán]

Os dereitos, deberes e liberdades dos españois estaban claramente especificados. Ademais de recoller os dereitos individuais clásicos, a nova Constitución incorporaba os de libre asociación, reunión e sindicación, ademais de dereitos sociais relativos á familia, á educación e ao traballo.

6. Dereitos, deberes e liberdades

Art.2. Todos os españois son iguais ante a lei. (...)

Art.3. O Estado español non ten relixión oficial.

Art.26. Todas as confesións relixiosas serán consideradas como asociacións sometidas a unha lei especial. O Estado, as rexións, as provincias e os municipios, non manterán, favorecerán, nin auxiliarán economicamente ás igrexas (...).

Art.27. A liberdade de conciencia e o dereito de profesar e practicar libremente calquera relixión quedan garantidos no territorio español, agás o respecto debido á moral pública. (...)

Art.36. Os cidadáns dun e outro xénero, maiores de 23 anos, terán os mesmos dereitos electorais conforme determinen as leis.

Art.38. Queda recoñecido o dereito a reunirse pacificamente e sen armas. (...)

Art.39. Os españois poderán asociarse e sindicarse libremente (...).

Art.43. A familia está baixo a salvagarda especial do Estado. O matrimonio fúndase na igualdade dos dereitos de ambos os xéneros, e poderá disolverse por mutuo disenso ou a petición de calquera dos cónxuxes, con alegación neste caso de xusta causa (...). Os pais teñen para cos fillos habidos fóra do matrimonio os mesmos deberes que respecto dos nados nel (...).

Art.44. A propiedade de toda clase de bens poderá ser obxecto de expropiación forzosa por causa de utilidade social mediante adecuada indemnización (...). Os servizos públicos e as expropiacións que afecten o interese común poden ser nacionalizados nos casos nos que a necesidade social o esixa. (...)

Art.46. O traballo, nas súas diferentes formas, é unha obriga social e gozará da protección das leis. A República (...) regulará: os casos de seguro de enfermidade, accidente, paro forzoso, velez, invalidez e morte; o traballo das mulleres e dos mozos e especialmente a protección á maternidade; a xornada de traballo e o salario mínimo e familiar; as vacacións anuais remuneradas (...).

Art.48. A ensinanza primaria será gratuíta e obrigatoria. A ensinanza será laica (...) e a escola unificada (...). A República lexislará no sentido de facilitar aos españois economicamente necesitados o acceso a todos os graos de ensinanza.

Art.103. O pobo participará na administración de Xustiza mediante a institución do xurado.

Constitución española. 9-12-1931 [castelán]

O sistema económico combinaba o dereito de propiedade privada (aínda que podía ser expropiada con indemnización, o que abría a posibilidade da reforma agraria) co dereito do Estado a intervir en asuntos económicos (tanto na produción como nas relacións laborais). A Constitución deseñaba así un modelo de economía mixta, moi avanzado para a época, que provocou a oposición das dereitas, dos propietarios e dos industriais; no entanto, os sectores máis radicais do movemento obreiro esixían máis.

■ O Goberno de Azaña e as grandes reformas da República

Unha vez aprobada a Constitución, foi elixido presidente da República Niceto Alcalá Zamora e xefe de Goberno Manuel Azaña. Este primeiro período republicano caracterizouse pola súa actividade reformista a través de innovadoras leis (moitas elaboradas xa polo Goberno provisional e referendadas polas Cortes) que pretendían democratizar a vida política española, modernizar as súas estruturas e mellorar o nivel de vida das clases menos favorecidas. Estas leis afectaban aos intereses de grupos acostumados a exercer o poder e o control, o que orixinou unha forte oposición a todo tipo de cambios que supuxesen a perda do seu predominio social e económico.

► 6. Elabora un esquema cos trazos máis significativos da Constitución de 1931. ■

Manuel Azaña Díaz. 1880-1940.

7. Presidentes da República e do Goberno

ELECCIÓN XERAIS	PRESIDENTES DA REPÚBLICA		PRESIDENTES DO GOBERNO*	
28-6-1931	Alcalá Zamora	12-12-1931	Alcalá Zamora	14-4-1931
			Azaña	14-10-1931
			Azaña	15-12-1931
19-11-1933			Lerroux	12-9-1933
			Martínez Barrio	8-10-1933
			Lerroux	18-12-1933
			Samper	28-4-1934
			Lerroux	4-10-1934
			Chapaprieta	25-9-1935
16-2-1936	Azaña	3-5-1936	Portela Valladares	12-12-1935
			Azaña	19-2-1936
			Casares Quiroga	19-5-1936

* A data é a do seu primeiro nomeamento

Igrexa incendiada en 1931 por elementos anticlericais.

- **A cuestión relixiosa.** No momento de proclamarse a República a maioría da xerarquía eclesiástica era moi conservadora, e non estaba disposta a perder o dominio ideolóxico, cultural e social que tiña desde había séculos. Fronte a ela existía unha forte corrente anticlerical, que se manifestaba en ataques violentos a igrexas e conventos e pedía leis restritivas para os dereitos da Igrexa. O Goberno defendía o establecemento dun Estado laico e non logrou frear a violencia anticlerical. O enfrontamento entre a Igrexa e o Estado acentuouse tras a aprobación da Constitución.

8. O episcopado español e a Constitución

Dereito e liberdade en todo e para todos (...) con excepción da Igrexa. Liberdade para todas as asociacións, incluso as máis subversivas, pero extremadas precaucións para as congregacións relixiosas (...). Liberdade de opinión, incluso para os sistemas máis absurdos e antisociais, e á Igrexa, nos seus propios establecementos, se lle somete á inspección do Estado para o ensino da súa doutrina. Dereito de reunión pacífica e de manifestación, pero as procesións católicas non poderán saír dos edificios sagrados sen autorización especial do Goberno. (...) Liberdade de cátedra e de ensinanza (...), pero imponse como obrigatorio o laicismo nas escolas oficiais e prohibese ás ordes relixiosas o ensino. (...)

Sexa, polo tanto, pública e notoria a firme protesta e reprobación colectiva do episcopado polo atentado xurídico que contra a Igrexa significa a Constitución promulgada (...). Ante a nova situación (...) é necesaria a maior intensidade da vida relixiosa persoal e colectiva (...), reavivar as tradicións relixiosas, restaurar o espírito cristián no pobo, (...) combater o ensino laico, validez exclusiva do matrimonio católico (...), absterse de ler a mala prensa (...), axudar ao sostemento e difusión das publicacións católicas.

EPISCOPADO ESPAÑOL. **Carta pastoral.** 20-12-1931 [castelán]

A política de secularización levada a cabo polo Goberno (*España deixou de ser católica*, afirmou Azaña referíndose a que a relixiosidade debía quedar limitada ás prácticas individuais) incluía medidas como: a separación da Igrexa e o Estado, a extinción do orzamento do clero (vixente desde o Concordato de 1851), a liberdade de cultos, a secularización dos

cemiterios, o matrimonio civil, o divorcio, a imposición de certas limitacións á Igrexa (como a necesidade de autorización para as manifestacións públicas de culto, a prohibición ás ordes relixiosas de ensinar e de realizar calquera tipo de actividade económica, a disolución dos xesuítas...). A intolerancia de todos fixo que a cuestión relixiosa se convertese nun dos motivos claves do enfrontamento entre españois en 1936.

- **A reforma do exército.** En 1931 o exército español presentaba graves deficiencias na estrutura (exceso de oficiais, distribución de unidades arcaica) e equipamento (escaso e obsoleto) que era necesario corrixir. Foi Manuel Azaña quen emprendeu a reforma do exército en profundidade con tres obxectivos básicos: eliminar o poder político dos militares; reducir o número de oficiais, corpos e unidades; e aumentar a súa eficacia. O conxunto de medidas formaron a **Lei Azaña** que, entre outras medidas, establecía: esixencia de que todos os mandos xurasen fidelidade á República; supresión da Lei de Xurisdicións de 1906; dereito de retiros, que permitía aos oficiais pasar á reserva ou retirarse voluntariamente co soldo íntegro; reorganización xeral das unidades do exército; supresión da Academia Militar de Zaragoza (que dirixía Franco desde 1928).

■ Lexislación laicista ■

- Disolución da Compañía de Xesús (24-1-1932)
- Decreto de secularización dos cemiterios (30-1-1932)
- Lei de divorcio e matrimonio civil (2-2-1932)
- Lei de confesións e congregacións relixiosas (2-6-1933)

►7. Por que orixinou tanta polémica a lexislación laicista republicana? ■

9. As reformas no ministerio de Guerra

Nas reformas de Guerra buscouse principalmente unha cousa moi sinxela (...): dotar a República dunha política militar, que non existía no noso país (...).

O exército servía en España para todo: para dirimir discordias da dinastía, para ir ás campañas coloniais, para ir a África; pero nunca, desde que rematou a Guerra de Independencia, se tratou en España de organizar e de formar o exército en condicións tales que poida competir cun exército estranxeiro, nunha guerra de carácter internacional. (...)

O que máis destacaba na organización defectuosa do exército español, o que máis chamaba a atención ao público, era o exceso de persoal na oficialidade. Este problema, que era grave, desde o punto de vista técnico e profesional, e non digamos desde o punto de vista do orzamento (...) non era o problema de fondo da organización militar española (...).

Entón publiquei eu un decreto de retiros voluntarios, o máis xeneroso ditado en ningún país cando un país ten que eliminar parte da súa oficialidade militar (...).

E, que é o que hai que facer co exército, o mesmo nunha república que nunha monarquía? Reducilo á súa propia función, que é a de prepararse para a guerra. O exército non ten outra cousa que facer: prepararse para a guerra, preparar os soldados e preparar os cadros de xefes e oficiais, que tamén teñen que practicar e estudar.

Manuel AZAÑA [presidente do Goberno e ministro de Guerra]. **Discurso** [nas Cortes]. 2-12-1931 [castelán]

Azaña con altos mandos militares.

As reformas crearon malestar entre algúns sectores do exército. As queixas dos militares, ademais de motivos de carácter persoal por destitucións ou cambios de destino, estaban relacionadas co proceso de creación das autonomías, que interpretan como separatismo e o inicio da disolución da integridade da patria.

►8. Que medidas concretas se puxeron en práctica para reformar o exército? Foron aceptadas por todos os mandos militares? ■

Para contar cunha forza armada leal, a República creou un novo corpo: a **Garda de Asalto**, unha policía nacional republicana que debía utilizarse para controlar as manifestacións e asegurar a orde pública nas cidades.

- **A reforma agraria.** A España de 1931 seguía sendo un país basicamente rural (45,51% da poboación activa tiña o seu emprego no campo), no que dominaban os xornaleiros agrícolas sen terras, os pequenos propietarios e arrendatarios con explotacións tan reducidas que eran insuficientes para a súa subsistencia. A situación era especialmente grave no campesiñado estremeño e andaluz.

A solución pasaba, necesariamente, pola reforma da propiedade da terra, un aspecto que se sabía ía atopar a resistencia dos propietarios e latifundistas, pero sobre o que tampouco coincidían socialistas (defendían a socialización da terra e a súa explotación colectiva) e republicanos (propoñían a repartición das terras para fomentar a

pequena propiedade e o aumento da produtividade). Isto provocou o retraso na elaboración dunha lei de reforma agraria.

As primeiras medidas foran tomadas polo Goberno provisional desde o ministerio de Traballo, dirixido polo socialista Francisco Largo Caballero e entre elas figuraban: o Decreto de termos municipais, que obrigaba aos patróns a contratar xornaleiros residentes no concello (para impedir que traballasen xornaleiros doutros concellos cando os propios estaban en folga. Decreto de labor forzoso, que obrigaba aos propietarios a cultivar as súas terras. A prolongación automática dos contratos de arrendamento agrario. A formación de xurados mixtos para solucionar os problemas entre obreiros e patróns. A implantación da xornada de oito horas no campo. A protección aos traballadores, con seguros como o de accidentes, de retiro, de maternidade.

10. Distribución da propiedade da terra en 1930

A reforma das estruturas agrarias foi un proceso máis lento e complexo e, tras interminables discusións e atrasos, foi aprobada en 1932 a **Lei de bases da reforma agraria** que autorizaba a expropiación, mediante indemnización, de terras concedidas en usufruto aos campesiños asentados nelas. Tamén foi aprobada a **Lei de intensificación de cultivos**, que permitía a cesión de terras non cultivadas polos seus propietarios aos xornaleiros.

11. Que terras expropiar?

Base 5ª. Serán susceptibles de expropiación as terras incluídas nos seguintes apartados:

1º. As ofrecidas voluntariamente polos seus donos (...).

4º. As fincas rústicas de corporacións, fundacións e establecementos públicos que as exploten en réxime de arrendamento, parceria ou calquera outra forma que non sexa explotación directa (...).

6º. *As que constituíron señoríos xurisdicionais (...).*

7º. *As incultas ou manifestamente mal cultivadas (...).*

8º. *As que debendo regarse (...) aínda non están regadas (...).*

Lei de bases da reforma agraria. 9-9-1932 [castelán]

Para a aplicación desta lei foi creado o Instituto de Reforma Agraria (IRA). A complexidade da lei, a falta de recursos financeiros e a oposición frontal dos propietarios agrícolas (unidos na Agrupación Nacional de Propietarios de Fincas Rústicas) fixeron que a reforma se aplicase con gran lentitude e as terras entregadas aos campesiños fosen escasas, coa conseguinte decepción e protestas dos campesiños pobres.

- **A reforma educativa.** O goberno de Azaña desenvolveu unha intensa actividade educativa destinada, tanto a diminuír as elevadas taxas de analfabetismo (30-50%) e mellorar o nivel cultural da poboación como a modificar a mentalidade xeral, formando cidadáns libres e responsables capaces de levar a cabo a modernización do país. Na Constitución estaba a nova filosofía educativa: ensino obrigatorio, gratuíto e laico.

O ministerio de Instrución Pública deseñou un ambicioso programa de escolarización que incluía a creación de numerosas escolas e a mellora da formación dos mestres, especialmente de ensino primario. O número de escolas aumentou en varios miles, os Institutos de Bacharelato duplicáronse, mellorou a calidade do ensino, desenvóléronse clases para adultos, creáronse novos centros de investigación (como o Instituto de Investigacións Científicas), recoñeceuse o dereito do emprego das linguas de España no ensino, diminuíron as taxas de analfabetismo... Nunca na historia de España se fixera tanto en tan pouco tempo.

O desexo de levar a instrución e a cultura a todos os lugares de España propiciou a aparición de novas experiencias. Entre elas destacaron as **Misións Pedagóxicas**, organizadas polo Ministerio e que levaron polos lugares e vilas o teatro, o cine, conferencias, libros... e **A Barraca**, agrupación teatral de estudantes universitarios dirixidos por Federico García Lorca que percorreu España representando pezas de teatro clásico e popular, ás veces adaptadas polo propio Lorca.

►9. Que pretendía a reforma agraria? Comenta as dificultades e os obxectivos alcanzados. ■

12. A reforma da educación

Un acontecemento inesperado veu alegrar as nosas vidas. Xa nos chegaran noticias dunha creación da República que estaba tendo moito éxito por onde pasaba: as Misións Pedagóxicas. Un grupo de profesores e estudantes de Madrid e outras cidades viaxaban cargados de libros, películas, gramófonos e instalábanse un ou varios días nos lugares que máis o necesitaban para compartir coa xente unha festa de cultura. Escritores, artistas, intelectuais, sumábanse ás Misións día a día. Oíramos falar diso e agora anunciábasenos a través da Inspección que a aldea de Ezequiel fora elixida para celebrar unha Misión. (...) Cando circulou a noticia (...) o rumor converteuse en algarabía. Abertamente, a xente preguntaba: «Que veñen a facer? É para o voto? Canto nos van sacar?» (...) O Inspector (...) presentouse na aldea e convocou na escola os veciños. Con discreción e prudencia falou á xente: «Non se trata de pedirvos diñeiro. Tampouco se trata de facer propaganda política. Tendes que entender que é un esforzo da República apoiado por persoas desinteresadas que dedican o seu tempo libre a traervos unha festa de cultura» (...).

É emocionante e estas xentes non esquecerán o que viviron. (...) Vexo os máis pequenos absortos co movemento dos monicreques. Vexo os vellos contemplando por vez primeira as imaxes en movemento. Escoito as preguntas dos mozos, máis interesados no misterio da máquina que no propio milagre da película. (...) Mundos descoñecidos aparecían ante os ollos dos campesiños. Documentais doutros países, cine de humor, debuxos animados. A música popular coñecida e amada e aquela outra que escribiron xenios universais, todo era seguido en reverente silencio. (...) Os aplausos torpes e suaves ao principio, enérxicos enseguida, cerraron a festa. Algúns tiñan os ollos cheos de bágoas.

Xosefina R. ALDECOA. **Historia dunha mestra**. 1990 [castelán]

► 10. Que medidas levaron a cabo os republicanos para estender a cultura e a educación? ■

Portada do Estatuto de Cataluña.

- **A autonomía de Cataluña.** A Constitución republicana estableceu que o Estado integral republicano era compatible coa autonomía dos municipios e das rexións. Aquelas zonas que por afinidades históricas, culturais e económicas decidisen organizarse como rexión autónoma, deberían elaborar un Estatuto de Autonomía e superar as seguintes condicións: ser proposto pola maioría dos concellos, ser aprobado polos dous terzos dos electores da rexión en referendo e, por último, ser aprobado polas Cortes.

Os cataláns foron os primeiros en elaborar o seu Estatuto, que foi aprobado polos representantes dos concellos cataláns en xuño de 1931 e en referendo popular en agosto (99% de votos afirmativos). A súa discusión nas Cortes foi lenta e polémica, acelerándose tras a tentativa golpista de Sanjurjo e foi aprobado en setembro de 1932.

O Estatuto garantía a Cataluña moitas das súas aspiracións. O goberno catalán –Generalitat– quedaba integrado por un Parlamento, o Presidente da Generalitat e un Consello executivo. Dispoñía de facultades lexislativas e executivas amplas en facenda, economía, educación e cultura, transportes e comunicacións e orde pública (creación do corpo autonómico dos *Mossos d'esquadra*).

13. Estatuto catalán

Art.1. Cataluña constitúese en rexión autónoma dentro do Estado español. O seu territorio é o das provincias de Barcelona, Tarragona, Lleida e Xirona no momento de aprobarse este Estatuto.

Art.2. O idioma catalán é, como o castelán, idioma oficial en Cataluña (...).

Art.14. A Generalitat estará integrada polo Parlamento, o presidente da Generalitat e o Consello Executivo. As leis interiores de Cataluña, ordenarán o funcionamento deste organismo, de acordo co Estatuto e coa Constitución. O Parlamento, que exercerá funcións lexislativas, será elixido por un prazo non maior de cinco anos, por sufraxio universal directo, igual e secreto.

O presidente da Generalitat asume a representación de Cataluña (...). Será elixido polo Parlamento de Cataluña (...).

Art.15. Todas as cuestións de competencia que se susciten entre as autoridades da República e da Generalitat ou entre xurisdicións dos seus respectivos organismos serán resoltas polo Tribunal de Garantías Constitucionais.

Estatuto de Autonomía de Cataluña. 9-9-1932 [catalán]

As eleccións para formar o primeiro Parlamento de Cataluña (20-11-1932) foron gañadas por Esquerda Republicana e Francesc Maciá converteuse no primeiro presidente da Generalitat, cargo que

desempeñou ata a súa morte, sendo substituído (24-12-1933) por Lluís Companys. A transferencia de competencias foi lenta pero o triunfo das dereitas no Goberno central en 1933 agravou as dificultades. A tensión culminou o 6 de outubro de 1934 coa proclamación da República Catalá dentro da Federación Española. Na represión do movemento catalán foi suspendido o Estatuto e decretada a prisión para o Goberno catalán. En 1936, o Goberno da Fronte Popular restaurou o Estatuto catalán.

►11. Cando foi aprobado o Estatuto catalán e que aspiracións catalanistas recollía? ■

■ As dificultades do Goberno reformista

Desde o inicio da República, as reformas contaron coa oposición dos grupos oligárquicos e dun sector dos militares, que intentaron paralizalas mediante un golpe de Estado en 1932. Os xornaleiros, ante a lentitude da reforma agraria e influenciados polo anarquismo, intentaron levar a cabo a revolución social. As forzas políticas da dereita, que obtiveran escasa representación nas eleccións de 1931, lograron formar unha gran coalición, mentres que a coalición do Goberno, ante as crecentes dificultades e diferenzas entre os republicanos e os socialistas, acabou por romperse a finais de 1933.

- **Sublevación de Sanjurjo.** O 10 de agosto de 1932 Xosé Sanjurjo encabezou un levantamento militar en Sevilla contra a República contando co apoio dalgúns militares, monárquicos e latifundistas andaluces. O Goberno puido controlar a situación, e os participantes foron detidos e condenados. Como reacción, republicanos e socialistas aproximaron as súas posicións, o que permitiu a aprobación de leis como o Estatuto de Autonomía de Cataluña, a expropiación de terras da nobreza implicadas no golpe de Estado e a aprobación da Lei de Reforma Agraria.
- **Conflitividade social.** As medidas reformistas do Goberno para mellorar a condición social dos traballadores do campo foron obstaculizadas polos grandes e medianos propietarios que, en moitos casos, deixaron de traballar a terra e non contrataban braceiros. Como protesta, os sindicatos convocaron folgas e manifestacións en puntos de Castela, Andalucía e Estremadura, onde tamén se produciron ocupacións de terras.

Sanjurjo (segundo pola esquerda) con outros militares golpistas (Sevilla, 10-8-1932).

O acontecemento máis trágico deste tipo de conflitos sucedeu en **Casas Viejas** (Cádiz). O 10 de xaneiro de 1933 os seus habitantes proclamaron o comunismo libertario, colectivizaron as terras, cortaron as liñas telefónicas e cavarón trincheiras. A represión foi especialmente sanguinaria: os campesiños sublevados (entre os que estaba o anarquista Curro Cruz, alcumado Seisdedos) foron acurralados, algúns queimados na casa onde resistían e outros fusilados sen xuízo previo. Estes feitos causaron un forte impacto na opinión pública e foron utilizados polas dereitas para desprestixiar o Goberno. Ademais, os revolucionarios de esquerda querían acabar con esta república que cualificaban de burguesa e que non atendía as demandas sociais do pobo.

14. Os sucesos de Casas Viejas

Segundo as nosas noticias, os sucesos de Casas Viejas tiveron o punto de maior emoción co bombardeo e queima da casa onde se refuxiaron os sindicalistas. (...) Tan pronto como se tivo noticia en Cádiz do ocorrido en Casas Viejas se dispuxo a saída dunha Sección de Asalto con metraladoras, bombas de man e outros elementos, para a defensa dos seus compañeiros, atacados polos revoltosos. (...) O tiroteo durou ata as sete da mañá e a esta hora as forzas, en vista de que os extremistas non se rendían, comezaron a lanzar bombas de man contra a casa, que foi incendiada polos catro costados, quedando totalmente destruída. (...) Mañá serán enviados a Casas Viejas 400 gardas civís e unha sección de gardas de asalto para restablecer a orde naquela zona. Tamén se dispuxo que de Sevilla vaian a Casas Viejas algúns avións para protexer a descuberta que haberá que facer para reparar as liñas telegráficas e telefónicas que están cortadas.

La Voz de Galicia. 13-1-1933 [castelán]

► 12. Que obxectivo tiñan os militares que se levantaron con Sanjurjo? Que sucedeu en Casas Viejas e que consecuencias tivo para o Goberno? ■

- **Reorganización das dereitas.** Coa crise da Monarquía desapareceran os partidos conservadores tradicionais, pero coa chegada da República apareceron novos grupos dos que formaron parte todos aqueles descontentos coa lexislación reformista e laica.

Unha minoría apoiou a formación de organizacións de ideoloxía fascista. Defendían a unidade de España e a superioridade do Estado sobre o individuo e rexeitaban o parlamentarismo e a democracia, os partidos políticos e o capitalismo. Eran partidarias do emprego da violencia para combater aqueles que consideraban os seus inimigos (marxistas, comunistas, anarquistas). Ramiro Lesdesma Ramos e Onésimo Redondo fundaron en 1931 as **Xuntas Ofensivas Nacional Sindicalistas** (XONS) e Xosé Antonio Primo de Rivera (fillo do ditador) en 1933 **Falange Española** (FE). Estas organizacións fusionáranse en 1934 dando lugar a FE-XONS. Os seus seguidores, especialmente mozos, formaron grupos de carácter paramilitar con elementos distintivos: camisa azul e o xugo e as frechas (emblema dos Reis Católicos e, para eles, símbolo da unidade da patria).

Xosé Antonio Primo de Rivera.
1903-1936.

15. Ideario político de FE

O movemento de hoxe, que non é un partido, senón que é un movemento (...), esixe o noso sentido total da patria e do Estado que ten que servila:

Que todos os pobos de España, por diversos que sexan, se sintan harmonizados nunha irrevogable unidade de destino.

Que desaparezan os partidos políticos. Ninguén nace membro dun partido político; en cambio, nacemos todos membros dunha familia; somos veciños dun municipio; afanámonos no exercicio dun traballo. Pois se esas son as nosas unidades naturais, se a familia, o municipio e a corporación son nas que de verdade vivimos, para que necesitamos o instrumento intermediario

e pernicioso dos partidos políticos que, para unirnos en grupos artificiais, comezan por desunirnos nas nosas realidades auténticas?

Queremos menos lería liberal e máis respecto á liberdade profunda do home. Porque só se respecta a liberdade do home cando se lle considera, como facemos nós, portador de valores eternos (...).

Queremos que o espírito relixioso (...) sexa respectado e amparado como merece (...).

Queremos que España recobre decididamente o sentido universal da súa cultura e da súa historia.

E queremos, por último, que se isto ten que alcanzarse nalgún caso pola violencia, non nos deteñamos ante a violencia (...). Está ben, si, a dialéctica como primeiro instrumento de comunicación. Pero non hai máis dialéctica admisible que a dialéctica dos puños e das pistolas cando se ofende a xustiza e a patria.

Xosé Antonio PRIMO DE RIVERA. **Discurso de fundación de Falanxe Española.** Madrid, 29-10-1933 [castelán]

Conservadores nostálxicos do pasado fundaron partidos de carácter monárquico e autoritario como Comuñón Tradicionalista (1931), formada por carlistas, e Renovación Española (1933), por afonsinos e liderada por Calvo Sotelo. Ambas eran contrarias á República e ás súas reformas e defensoras da orde económica e social tradicional.

Os que non consideraban fundamental o tipo de réxime –republicano ou monárquico–, senón a defensa dos valores católicos e da propiedade privada crearon en 1933 a **CEDA** (Confederación Española de Dereitas Autónomas) en que foron incluídos Acción Popular e outros partidos de dereitas. Dirixida por Xosé María Gil Robles, converteuse no partido de masas das dereitas que esixía a revisión da Constitución para adecuala aos principios da doutrina social e política cristiá.

► 13. Que principios defendía Falanxe Española? ■

Xosé María Gil Robles. 1898-1980.

16. Principios da dereita

Hai un sector ben definido das dereitas españolas, no cal me atopo, e que sostén que hai un problema fundamental ou unha serie de problemas fundamentais que son: a defensa da relixión e principios espirituais; a defensa da familia, ameazada de disolución; a da propiedade, combatida por inimigos dela; a defensa da orde social, que está a punto de quedarse en mans da anarquía. (...) Mantemos o programa dos principios fundamentais da relixión, patria, familia, propiedade, orde e traballo. Por iso os defenderemos por riba de todo (...).

E se me preguntará: «Como queres que actúen as dereitas españolas? Con monarquía, con república, con que réxime?» Eu contesto: co que sexa, co que nos permita defender con maior eficacia o que a sociedade nos pide que defendamos por riba de todo.

Xosé María GIL ROBLES [Líder de Acción Popular]. **Discurso.** Madrid, 26-12-1932 [castelán]

- **Ruptura da coalición governamental.** As dificultades derivadas da falta de entendemento entre os seus membros, da presión das dereitas, da perda de apoios populares (manifestada no fracaso das eleccións municipais de abril de 1933) provocaron a ruptura da coalición

► 14. Que Cales eran os obxectivos básicos da CEDA? ■

Alexandre Lerroux. 1864-1949.

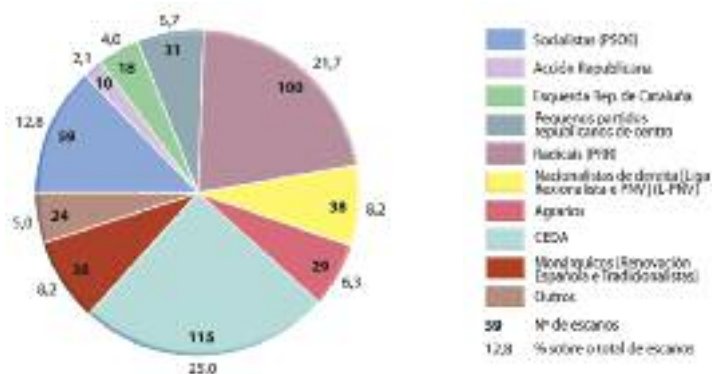
de goberno. Azaña dimitiu e Lerroux formou novo Goberno, pero non conseguiu dominar a situación e tamén dimitiu. Ante esta situación, o presidente da República, Alcalá Zamora, convocou eleccións xerais para novembro. As forzas da dereita presentaron unha fronte común formada pola CEDA, Renovación Española, agrarios e independentes; no seu programa figuraba a revisión da Constitución, da lexislación laica e a paralización das reformas, especialmente a agraria. Os republicanos e os socialistas presentáronse por separado na maioría das circunscricións. Os anarquistas chamaron á abstención. Por primeira vez en España votaban as mulleres.

4. O Bienio de Dereitas. Novembro 1933-febreiro 1936

As forzas da dereita gañaron as eleccións de novembro de 1933. O partido máis votado foi a CEDA de Gil Robles seguido do Partido Republicano Radical de Lerroux. O PSOE perdeu a metade dos seus anteriores escaños, e os republicanos de esquerdas quedaron case sen representación. O presidente Alcalá Zamora nomeou xefe de Goberno a Lerroux, que contou co apoio parlamentario da CEDA. Este segundo período republicano foi chamado polas esquerdas o *Bienio Negro*, polas súas connotacións reaccionarias e conservadoras, mentres que algúns historiadores o cualifican *Bienio Rectificador*, polo seu labor revisionista, ou *Bienio radicalcedista*, en alusión ás dúas principais forzas políticas parlamentarias desta etapa.

► 15. Por que se rompeu a coalición gobernamental republicano-socialista?

17. Resultado das eleccións xerais. 19-11-1933

■ A política rectificadora

As medidas tomadas polos gobernos presididos por Lerroux foron claramente contrarreformistas. A reforma agraria foi desmantelada (anulación das expropiacións das terras da alta nobreza, liberdade total de contratación de peóns, anulación do decreto de termos municipais), provocando o empeoramento das condicións de vida dos xornaleiros e agudizaron as tensións. O sistema de autonomías foi paralizado, obstaculi-

zando a aplicación do Estatuto catalán e atrasando a discusión dos proxectos vasco e galego. Os créditos para a construción de escolas diminuíron. A nova amnistía permitiu saír do cárcere aos implicados no golpe de Estado de Sanjurjo. A única reforma que non se modificou foi a Lei Azaña sobre o exército.

En resposta á política do Goberno, anarquistas e socialistas radicalizaron as súas posicións e buscaron alianzas con outras forzas obreiras para loitar polo triunfo revolucionario e presentar unha fronte común ante o avance das dereitas e do fascismo. Naceu así a **Alianza Obreira**, formada por forzas políticas e sindicais de esquerdas.

A tensión social no campo foi en aumento. En xuño de 1934 os campesiños, convocados pola Federación Nacional de Traballadores da Terra (UXT), levaron a cabo unha folga xeral no sur de España que foi duramente reprimida. En Cataluña, o Goberno central anulou a lei da Generalitat que concedía aos campesiños arrendatarios de vides (*rabassaires*) a posibilidade de acceder á propiedade da terra que traballaban pagando determinadas cantidades; os deputados catalanistas, como protesta, abandonaron as Cortes e o Goberno catalán continuou coa reforma. As folgas dos obreiros industriais aumentaron considerablemente.

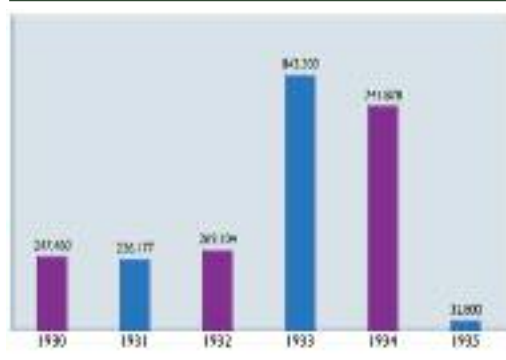
■ Os sucesos de outubro de 1934

En outubro de 1934 Gil Robles condicionou o apoio parlamentario que prestaba a Lerroux á entrada no Goberno de membros da CEDA. Lerroux accedeu. En resposta, as forzas de esquerda, convencidas de que Gil Robles quería destruír a República, protagonizaron diversos actos de protesta:

- **A folga xeral.** Convocada pola UXT para o día 5 en toda España, contou cun apoio local irregular dos anarquistas e comunistas e tivo eco nalgúns cidades como Sevilla, Córdoba, Valencia, Donostia, Barcelona, Bilbao ou Madrid. A escasa planificación e o cansazo dun verán repleto de folgas, frustrou a tentativa. O Goberno declarou o estado de guerra, mobilizou o exército e neutralizou os focos en folga.
- **O Estado catalán.** En Cataluña a rebelión tivo unha dobre vertente: por un lado, os obreiros, seguindo as consignas da Alianza Obreira, protagonizaron unha folga xeral; por outro, a Generalitat, dominada pola esquerda e dirixida por Lluís Companys, sublevouse contra o Goberno central e proclamou a formación do Estado catalán dentro da República Federal Española. A falta de coordinación entre os obreiros e a Generalitat, e a escasa participación da CNT facilitou o control da situación polo exército. O Estatuto catalán foi suspendido e os membros da Generalitat foron detidos e condenados a distintas penas de cárcere.
- **Revolución de Asturias.** En Asturias e norte de León o chamamento á folga xeral deu lugar a unha intensa insurrección obreira que pretendía facerse co poder político e controlar os medios de produción.

► 16. Que forzas políticas gañaron as eleccións de novembro de 1933? Quen presidiu o novo Goberno e cales eran os seus obxectivos básicos? ■

18. Número de obreiros en folga

Detencións en Asturias en outubro de 1934.

A alianza de todas as forzas obreiras (anarquistas, socialistas e comunistas baixo a consigna UHP, *Unión de Hermanos Proletarios*) permitiu aos mineiros, provistos de dinamita e armas, ocupar cuarteis da Garda Civil e dominar unha gran parte da rexión, incluído Oviedo. Nos lugares ocupados polas forzas obreiras, os concellos foron substituídos por comités revolucionarios; nas zonas controladas polos anarquistas organizáronse comunas nas que se decretou a socialización dos medios de produción e a abolición do diñeiro, e nas de control comunista estableceuse a ditadura do proletariado.

19. Outubro de 1934

20. Chamada do Comité revolucionario de Asturias

República de obreiros e campesiños de Asturias. Traballadores:

O avance progresivo do noso glorioso movemento vaise estendendo por toda España; son moitas as poboacións españolas onde o movemento está consolidado co triunfo dos traballadores, campesiños, obreiros e soldados. (...)

Instaladas as nosas emisoras de radio en onda corrente e onda corta, teravos informados de todo. (...)

É preciso o derradeiro esforzo para a consolidación do triunfo da Revolución. O inimigo fascista vaise rendendo, así como se van entregando os compoñentes mercenarios co seu aparato represivo (...).

As fozas do exército da derrotada República do 14 de abril, bátense en retirada e nas nosas avanzadas vanse sumando soldados para enrolarse no noso glorioso movemento.

Adiante traballadores, mulleres, campesiños; soldados e milicianos revolucionarios!

Viva a revolución social!

O COMITÉ REVOLUCIONARIO. **Proclama.** 7-10-1934 [castelán]

Para controlar a situación, o Goberno enviou tropas da Lexión e dos regulares de Marrocos ao mando do xeneral Franco, xefe do Estado Maior do exército; progresivamente, e tras duros combates, fíxose co control da zona. O día 18 a revolución rematou; atrás quedaban máis de 2.000 mortos, 30.000 detidos, despedimentos, multas, suspensión de sindicatos, condenas a mortes e longas penas de cárcere.

Os acontecementos de Asturias tiveron unha fonda repercusión. Produciuse unha forte dereitización do réxime republicano; a CEDA aumentou a súa presenza no poder e moitas das melloras sociais foron anuladas. As forzas de esquerda agrupáronse na defensa da amnistía para os detidos, defensa en que destacou Dolores Ibárruri, *Pasionaria*, membro da dirección do PCE.

■ Cara ás eleccións de febreiro de 1936

Tras os sucesos de outubro e ao longo de 1935, a inestabilidade do Goberno foi en aumento. A finais de 1935, o escándalo do **estraperlo** provocou unha forte crise e o desprestixio de Lerroux. Gil Robles confiaba ser o substituto, pero Alcalá Zamora, temeroso da reacción popular, preferiu nomear republicanos de centro para presidir o Goberno (Chapaprieta, Portela Valladores). As crecentes dificultades obrigaron a convocar novas eleccións para febreiro de 1936.

As forzas políticas, tanto de dereitas como de esquerdas reorganizáronse a partir de 1934. Os monárquicos e conservadores formaron o **Bloque Nacional**, manifestamente contrario ao réxime e á Constitución da República.

► 17. Que razóns explican os actos de protesta social de 1934? En que zonas da Península tiveron maior incidencia? Por que se fala de revolución en Asturias? ■

ESTRAPERLO. Especie de ruleta rusa trucada inventada por Strauss e Perlo que proporcionaba grandes beneficios aos seus propietarios. Lerroux e varios familiares próximos foron acusados de estar beneficiándose, o que orixinou un escándalo que lle custou a presidencia do Goberno.

21. Principios políticos da ultradereita

Españois: Un grupo de concidadáns acordaron coincidir en: (...) A afirmación de España unida e en orde (...) e a negación do existente Estado constitucional. Unha España auténtica, fiel á súa historia e á súa propia imaxe: unha e indivisible (...). E se queremos unha España auténtica debemos proclamarla católica mediante a concordia moral do Estado coa Igrexa. (...)

Queremos un Estado integrador que, a diferenza do Estado anárquico actual, imponha a súa peculiar autoridade sobre todas as clases, sexan sociais ou económicas. A era ruína da loita de clases está tocando á súa fin (...).

Coincidimos en rexeitar o Parlamento fundado no sufraxio universal inorgánico (...). O sentimento nacional xenuíno está secuestrado por unha Constitución antiespañola en espírito e letra (...). O Exército non é o brazo, senón a columna vertebral da patria.

Por España e para España! Adiante, adiante, adiante en Bloque Nacional!

BLOQUE NACIONAL. **Manifesto.** 8-12-1934 [castelán]

Os partidos republicanos de esquerda uníronse en 1934 formando Esquerda Republicana, presidida por Azaña. En xaneiro de 1936 asinou o pacto de creación da **Fronte Popular**, unha coalición electoral que integraba as principais forzas de esquerda; o seu programa presentábase como continuador das reformas do primeiro bienio republicano.

22. Obxectivos políticos das esquerdas

Os partidos políticos de Esquerda Republicana, Unión Republicana e Partido Socialista, en representación de si mesmo e da Unión Xeral de Traballadores, Federación Nacional de Xuventudes Socialistas, Partido Obreiro de Unificación Marxista, Partido Comunista, Partido Sindicalista, sen prexuízo de deixar a salvo os postulados das súas doutrinas, chegaron a comprometer un programa político común que sirva de fundamento e cartel á coalición das súas respectivas forzas na inmediata contenda electoral e de forma de goberno que terán que desenvolver os partidos republicanos de esquerda co apoio das forzas obreiras en caso de vitoria:

- I. Como suposto indispensable de paz pública, os partidos coligados comprométense a:
 - 1º. A conceder por lei una ampla amnistía dos delitos de carácter políticosociais cometidos posteriormente a novembro de 1933 (...).
- II. En defensa da liberdade e da xustiza, como misión esencial do Estado republicano e do seu réxime constitucional, os partidos coligados:
 - 1º. Restablecerán o imperio da Constitución (...).
- III. Os republicanos non aceptan o principio de nacionalización da terra e a súa entrega gratuíta aos campesiños, solicitada polos delegados do Partido Socialista (...)
- VI. A Facenda e a Banca deben estar ao servizo da reconstrución nacional (...). Non aceptan os partidos republicanos as medidas de nacionalización da Banca proposta polos partidos obreiros (...).
- VIII. A República ten que considerar a ensinanza como atributo indeclinable do Estado.

FRONTE POPULAR. **Pacto-programa.** 15-1-1936 [castelán]

►18. Como se organizaron as forzas políticas para as eleccións de febreiro de 1936? Compara os programas electorais das dereitas e das esquerdas. ■

A campaña electoral para as eleccións de febreiro de 1936 foi moi axitada, con ataques mutuos entre os candidatos. A esquerda presentábase unida, pero as dereitas non presentaron un programa único (CEDA, Bloque Nacional, Falanxe), aínda que nalgúns zonas fixeron pactos puntuais para as eleccións (Fronte Nacional Contrarrevolucionaria).

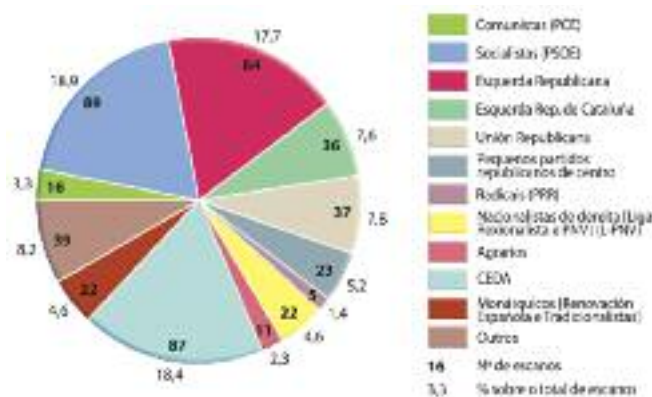

5. A Fronte Popular. Febreiro-xullo 1936

As eleccións do 16 de febreiro deron o triunfo á Fronte Popular. O día 19 Azaña formou novo Goberno composto só por republicanos de esquerda, conforme ao pactado antes das eleccións. O seu obxectivo era retomar as reformas emprendidas no primeiro bienio. En abril, o presidente da República, Niceto Alcalá Zamora, foi destituído polas novas Cortes (por disolvelas máis veces das permitidas pola Constitución). No seu lugar foi elixido Manuel Azaña, mentres que Santiago Casares Quiroga foi nomeado presidente de Goberno.

O Goberno da Fronte Popular iniciou a posta en práctica do seu programa de forma inmediata: decretou unha amnistía que afectou uns 30.000 presos; restableceu as leis derogadas no bienio de dereitas (Estatuto catalán, Lei de reforma agraria); recuperou a política reformista no ensino; modificou a cúpula do exército trasladando os xenerais máis conservadores e proclives ao golpismo (Goded a Baleares, Franco a Canarias e Mola a Pamplona).

23. Resultado das eleccións xerais. 16-2-1936

24. Fincas entregadas aos campeciños polo Instituto de Reforma Agraria (en hectáreas)

A pesar da rapidez na aplicación das reformas, para os sindicatos e os partidos obreiros había que ir moito máis rápido, non só no tempo de aplicación, senón no fondo da reforma, é dicir, crían chegado o momento de poñer en práctica a esperada revolución social. Pola contra, Falanxe incrementou a súa afiliación e puxo en práctica a *dialéctica dos puños e as pistolas* coa finalidade de provocar as organizacións de esquerdas, estratexia que levou ao cárcere a Xosé Antonio Primo de Rivera e á prohibición da actuación do seu partido, que non tiña representación parlamentaria, na vida pública. A violencia foi en aumento; os atentados dun e outro signo (bombas, tiroteos, *paseos*) eran continuos e as folgas e os disturbios crecentes. O problema da desorde pública foi empregado polos grupos de dereitas para desacreditar o réxime republicano e o Goberno da Fronte Popular.

■ A autonomía do País Vasco

En xuño de 1931, unha asemblea de concellos vascos e navarros reunidos en Estella e convocada polos nacionalistas en colaboración cos carlistas, aprobou un proxecto de Estatuto de Autonomía que non foi aceptado polos republicanos, debido ás concesións ao clericalismo e tradicionalismo. En 1932 Navarra segregouse do proxecto autonomista.

En agosto de 1933 foi elaborado un novo Estatuto que foi aprobado polos concellos de Biscaia e Guipúscoa, pero non polos de Álava. Sometido a referendo (5-9-1933), foi aprobado con maioría en Biscaia e Guipúscoa, pero en Álava só obtivo o 44% de votos afirmativos. Presentado nas Cortes, os gobernos radicalcedistas paralizaron a súa discusión, complicándose máis o proceso porque os concellos de Álava solicitaron, en febreiro de 1934, a retirada da súa provincia do ámbito territorial da Autonomía. En outubro de 1936, xa iniciada a Guerra Civil, as Cortes aprobaron o Estatuto, que unicamente se puido aplicar na zona non ocupada polos sublevados. Xosé Antonio Aguirre foi elixido presidente do primeiro Goberno vasco.

► 19. Que forzas políticas gañaron as eleccións de febreiro de 1936? Que obxectivos se propoñían alcanzar?

25. Estatuto vasco

Art.1. De acordo coa Constitución da República e o presente Estatuto, Álava, Guipúscoa e Biscaia constitúense en rexión autónoma dentro do Estado español, adoptando a denominación de País Vasco. (...)

O vasco será, como o castelán, lingua oficial no País Vasco (...). Nas relacións co Estado español ou as súas autoridades, o idioma oficial será o castelán. (...)

Art.2. Corresponde á competencia do País Vasco (...) a lexislación electoral (...), o réxime local (...), a lexislación civil en xeral, incluso nas materias reguladas actualmente polo Dereito foral (...), o réxime de montes, agricultura e gandería (...), sanidade interior e hixiene pública (...), asistencia social e beneficencia (...), organismos emisores de crédito (...), ferrocarrís, tranvías, transportes, estradas, vías pecuarias, canais, pantanos, teléfonos, portos, aeroportos, liñas aéreas e radiocomunicación (...).

Art.3. Será atribución do País Vasco a administración da Xustiza (...).

Art.4. Recoñécese ao País Vasco a facultade de crear e soste centros docentes de todas as especialidades e graos (...).

Art.5. Corresponderá ao País Vasco o réxime de Policía para a tutela xurídica e o mantemento da orde pública dentro do territorio autónomo (...).

Disposicións transitorias. Primeira. Mentres duren as circunstancias anormais producidas pola Guerra Civil, rexerá o País Vasco (...) un Goberno provisional.

Estatuto de Autonomía do País Vasco. 1-10-1936 [castelán]

► 20. Cando foi aprobado o Estatuto vasco e que reivindicacións nacionalistas recollía? ■

Alexandre Bóveda, encargado polo Partido Galeguista da redacción do Estatuto de Autonomía de Galicia.

■ A autonomía de Galicia

Antes da proclamación da Segunda República, a defensa do galeguismo e da autonomía de Galicia estaba asumida por algunhas entidades culturais e polos republicanos, especialmente a ORGA e a Federación Republicana Galega. Unha vez establecida a República, durante os meses de maio e xuño de 1931, varias institucións e grupos (Seminario de Estudios Galegos de Santiago, Secretariado de Galicia en Madrid, Instituto de Estudios Galegos da Coruña, FRG) elaboraron proxectos de Estatuto, pero algúns deles resultaron incompatibles coa Constitución porque consideraban Galicia como un *Estado autónomo dentro da República Federal Española*. A finais de 1931, a confluencia de diversas personalidades e grupos galeguistas fundaron en Pontevedra o **Partido Galeguista**; o seu obxectivo básico era a conquista da autonomía para Galicia.

26. Un partido nacionalista: o Partido Galeguista

I. ORGANIZACIÓN DE GALICIA

1. Creación dun organismo galego de base exclusivamente democrática e con facultades deliberantes para rexer, con autonomía integral, os intereses de Galicia (...) co máximo de facultades que a Constitución concede aos territorios autónomos.
2. Consequente supresión das Deputacións Provinciais.
3. Plena autonomía municipal, recoñecendo a personalidade administrativa da parroquia rural e da comarca, con dereito á administración dos seus peculiares intereses.
4. Incorporación a Galicia de terras limítrofes que teñan comunidade étnica, histórica e lingüística con ela, sempre que se determine por medio de plebiscito.

PARTIDO GALEGUISTA. **Programa.** 5/6-12-1931.

En 1932, por iniciativa do Concello de Santiago e do seu alcalde, López Pol, iniciouse a elaboración dun novo proxecto de Estatuto, compatible coa Constitución, que foi discutido e aprobado (19-12-1932) nunha asemblea de concellos celebrada en Santiago. O triunfo das dereitas en novembro de 1933 paralizou o proceso, que non se puido retomar ata despois do triunfo da Fronte Popular. O 28 de xuño de 1936, tras unha intensa campaña a favor da autonomía, o pobo galego aprobou o Estatuto de Autonomía (participación do 74,52% e 99% de votos afirmativos).

►21. Que tipo de organización defendía o Partido Galeguista para Galicia?

27. A autonomía en Galicia

Art.1. Galicia organizase como rexión autónoma no Estado español, de conformidade coa Constitución da República e o presente Estatuto.

O seu territorio é o dos municipios dentro dos actuais límites administrativos das catro provincias da Coruña, Lugo, Ourense e Pontevedra.

Art.2. Poderase agregar a Galicia calquera territorio limítrofe de características históricas, culturais, económicas e xeográficas análogas, mediante os requisitos que as leis xerais establezan.

Art.4. Serán idiomas oficiais en Galicia, o castelán e o galego; pero nas relacións oficiais da rexión con autoridades doutras rexións e co Estado usárase sempre o castelán.

Art.5. As atribucións recoñecidas a Galicia neste Estatuto, serán exercidas: por unha Asemblea lexislativa, polo presidente da Rexión, e por un órgano de goberno que se denominará Xunta de Galicia. (...)

Art.6. A Asemblea comporase de deputados elixidos por sufraxio universal, igual, directo e secreto, segundo o sistema de representación proporcional, e para un período de tres anos.

Art.7. O presidente da Rexión asumirá a representación de Galicia para todos os efectos; (...). Será elixido por votación popular directa e secreta, por un período de catro anos.

Estatuto de Autonomía de Galicia. Aprobado en Referendo popular o 28-6-1936.

O 15 de xullo de 1936 foi presentado o texto nas Cortes españolas para a súa discusión e aprobación, pero tres días despois produciuse a sublevación militar contra o Goberno da República. Galicia foi ocupada rapidamente polo exército rebelde e a reivindicación autonómica morreu baixo a opresión franquista. As Cortes republicanas, trasladadas a Cataluña por mor da guerra, nun acto máis simbólico que efectivo, admitiron a trámite parlamentario o Estatuto de Galicia en febreiro de 1938, pero non foi discutido nin aprobado.

►22. Cando foi aprobado en referendo o Estatuto de Galicia e que aspiracións nacionalistas recoñecía?

■ A conspiración militar

A derrota das dereitas e o medo á revolución social estimulou a elaboración de proxectos golpistas de carácter militar coa intención de acabar co Goberno de esquerdas. Os grupos conservadores viron no exército o único medio que podía facer fronte ao que consideraban a ameaza do comunismo. Baixo a dirección de Emilio Mola, os militares golpistas foron concretando as accións e o papel de cada un deles. O plano xeral consistía en que o exército de África fose o primeiro en sublevarse, secundado

Xosé Castillo e Xosé Calvo Sotelo, asasinados en xullo de 1936.

logo por levantamentos graduados na Península nas vinte e catro ou trinta e seis horas seguintes. Mola sublevaríase en Navarra; Queipo de Llano en Sevilla; Villegas e Fanjul en Madrid; González de Lara en Burgos; Cabanellas en Zaragoza; López Prieto e Varela en Cádiz; Patxot en Málaga; Cascajo en Córdoba; Goded nas Baleares, asumindo tamén o mando en Barcelona; Franco en Canarias e o protectorado español de Marrocos, onde se contaba coa intervención de Yagüe. Os militares deterían as autoridades militares e civís fieis ao Goberno da República, así como os dirixentes locais das forzas obreiras, e proclamarían o estado de guerra. O exército de África, unha vez asegurado o dominio do protectorado, debía trasladarse á Península, transportado pola Mariña, e converxer rapidamente sobre Madrid, onde se establecería un Directorio militar encabezado por Sanjurjo.

O día 12 de xullo un comando de extrema dereita asasinou o tenente da Garda de Asalto e militante de esquerdas, Xosé Castillo; como represalia, ao día seguinte, un grupo de Gardas de Asalto, asasinaron a Calvo Sotelo. O seu enterro non foi só unha manifestación política, senón unha declaración de guerra por parte dos inimigos da república.

28. As sospeitas e a xustificación dun golpe de Estado

Porque, señor Gil Robles, non se pode negar que estades organizando un complot en España. Hai dous ou tres días, en vista dese perigo, reuníronse as forzas obreiras; puxéronse de acordo en dez minutos e acudiron ao Goberno para ofrecerlle toda a súa forza, a fin de defender a República. E facemos iso porque estamos completamente seguros de que en moitas provincias de España, (...) se están facendo preparativos para o golpe de Estado (...). Tende coidado! Todos nós estamos vixilantes, a fin de que non poidades levar a cabo os vossos intentos porque, de facelo así, levaredes a España polo camiño polo que a levastes neses dous anos de represión, de fame e de descrédito para o país. Nós non queremos esa España, senón unha España democrática, onde haxa benestar para os obreiros e para as clases populares (...). Non queredes acatar o que representa o triunfo do 16 de febreiro, e de aí toda a vosa política e a vosa actuación.

Xosé DÍAZ [secretario xeral do PCE]. **Discurso** [nas Cortes]. 15-7-1936 [castelán]

Levamos soportando cinco meses de oprobio. Unha especie de banda facciosa apoderouse do poder. Desde a súa chegada, non hai hora tranquila, nin fogar respectado, nin traballo seguro, nin vida resgardada. Mentres unha colección de energúmenos vocífera –incapaz de traballar– no Congreso, as casas son profanadas pola policía –cando non incendiadas polas turbas–, as igrexas entregadas ao saqueo, as xentes de ben encarceradas a capricho por tempo ilimitado; a lei usa dous pesos desiguais: un para os da Fronte Popular; outro para os que non militan nela. O Exército, a Armada, a Policía son minados por axentes de Moscova, inimigos xurados da civilización española; unha prensa indigna envelena a conciencia popular e cultiva todas as peores paixóns, desde o odio ata o impudor (...).

Traballadores, obreiros, intelectuais, soldados, mariños, gardiáns da nosa patria: sacudide a resignación ante o cadro do seu afundimento e vinde con nós por España: Unha, Grande e Libre! Que Deus vos axude! Arriba España!

Xosé Antonio PRIMO DE RIVERA. **Discurso**. Alacante, 17-7-1936 [castelán]

► 23. En que consistía o plano xeral dos militares sublevados en 1936?

► 24. Por que se consideran os asasinatos de Castillo e Calvo Sotelo como o preludio da Guerra Civil? ■

O 17 de xullo de 1936, as tropas do protectorado español de Marrocos sublevaronse contra o Goberno da República e, ao día seguinte, fixérono na Península.

2. A Guerra Civil

Entre o 18 de xullo de 1936 e o 1 de abril de 1939 tivo lugar unha cruenta guerra civil entre españois enfrontados en dous bandos que se cualificaban a si mesmos e aos contrarios como *azuis*, *nacionais* ou *fascistas* contra *vermellos*, *antiespañais* ou *comunistas*. O Goberno da República conseguiu resistir durante case tres anos, pero finalmente o triunfo foi para os militares sublevados.

Miliciano (R. Capa).

1. A sublevación militar e a formación dos bandos

Tras a sublevación en Melilla, as tropas da Lexión dominaron rapidamente a situación en Marrocos. Na madrugada do día 18, Franco felicitou os sublevados, automeuse xefe das tropas de África, decretou o estado de guerra en Canarias e Marrocos e dirixiuse aos españois xustificando o alzamento militar.

Nos días 18 e 19, ao mesmo tempo que Franco se trasladaba desde Canarias (no avión *Dragón Rapide* pagado polo financeiro Xoán March) cara a Tetuán para facerse cargo das tropas de África, en distintas cidades da Península os militares conxurados tentan facerse co poder. Nalgúns casos triunfaron (Pamplona, Sevilla, Valladolid, Burgos, Zaragoza, Mallorca...) pero noutros as forzas republicanas lograron dominar os rebeldes (Barcelona, Madrid, Valencia, Oviedo). En **Galicia**, a sublevación militar iniciouse o día 20. Tras breves enfrontamentos coas forzas leais na Coruña, Vigo e Ferrol, os sublevados fixéronse co control do territorio.

■ A indecisión do Goberno republicano

Ante as confusas noticias da sublevación militar, o presidente do Goberno, Santiago Casares Quiroga, ademais de emitir unha mensaxe tranquilizadora á poboación, decretou o cesamento dos sublevados e a disolución dos corpos militares que os apoiasen ou estivesen baixo o seu mando. Pero estas medidas tiveron un efecto negativo para os republicanos, porque moitos soldados abandonaron os cuarteis que estaban baixo mandos indecisos; deste modo, a República quedou cun exército moi reducido.

Santiago Casares Quiroga. 1884-1950.

As forzas sociais de esquerda pedían armas para facer fronte aos militares rebeldes, pero Casares Quiroga non quixo entregar armas ao pobo, convencido de que as forzas obreiras, co pretexto de apoiar o Goberno, non tardarían en suplantalo; incapaz de controlar a situación, dimitiu. Na madrugada do día 19, Azaña formou un gabinete de conciliación presidido por Diego Martínez Barrio, que fracasou no seu intento de negociación cos militares rebeldes, e tamén dimitiu. Azaña nomeou, o mesmo día 19, a Xosé Giral presidente do Goberno; contando co apoio das forzas da Fronte Popular e resolto a afrontar a sublevación, decidiu entregar armas ás organizacións proletarias, aínda co risco de que estas impuxesen a revolución.

►25. Cal foi a actitude do Goberno republicano ante o levantamento militar? ■

■ Razóns da sublevación

Os dous bandos enfrontados na Guerra Civil entendían de modo diametralmente oposto a súa participación no conflito.

- **Para os protagonistas da sublevación**, esta foi definida como un *Alzamento Nacional* de apoio espontáneo, popular e cívicomilitar, protagonizado polos sectores defensores da relixión, a unidade da patria e a propiedade privada.

29. Xustificación do alzamento

Españóis! A cantos sentides o santo nome de España, (...) a cantos xurastes defendela dos seus inimigos ata perder a vida, a nación chámavos á súa defensa. A situación en España é cada día máis crítica; a anarquía reina na maioría dos campos e lugares (...) sen que os poderes públicos impoñan a paz e a xustiza. Folgas revolucionarias de todo tipo paralizan a vida da poboación, arruinando e destruindo as súas fontes de riqueza (...).

A Constitución, por todos suspendida e vulnerada, sofre unha eclipse total: nin igualdade ante a lei; nin liberdade, (...) nin unidade da Patria, ameazada pola esgazadura territorial (...). Podemos abandonar a España aos inimigos da patria, con proceder covarde e traidor, entregándoa sen loita e sen resistencia? Iso non! Que o fagan os traidores, pero non o faremos quen xuramos defendela.

Xustiza, igualdade ante as leis, ofrecemos. Paz e amor entre os españois; liberdade e fraternidade, exenta de libertinaxes e tiranías. Traballo para todos, xustiza social (...). Pero fronte a isto, unha guerra sen cuartel aos explotadores da política, aos enganadores do obreiro honrado, aos estranxeiros e aos estranxerizantes que, directa e disimuladamente, intentan destruír España (...).

Españóis: Viva España! Viva o honrado pobo español!

Francisco FRANCO. **Alocución radiada**. 18-7-1936 [castelán]

- **Para o Goberno da República** e as forzas da Fronte Popular que o apoiaban, a acción dos militares non era máis que unha rebelión contra a orde legalmente establecida e contra as reformas que se reiniciaran a partir de febreiro de 1936.

30. Legalidade fronte a rebelión

Por que o fixeron? Para que o fixeron? (...) Trátase simplemente de substituír a vontade xeneral do pobo enteiro pola dunha clase social desexosa de perpetuar os seus privilexios. Nin amor a España, nin inquietude polo corpo da patria, nin temores pola súa desmembración, nin inquietude polo desenvolvemento da economía. Nada do que se dixo é a verdadeira orixe da revolta. Disfrázanse con frases sonoras os propósitos para encubrir a turbia e inconfundible realidade. Esta non é outra, nos xefes e oficiais sublevados que o desexo de volver, pola violencia, ao réxime caído (...).

Caeu a ditadura militar de Primo de Rivera pola súa incapacidade. Caeu a monarquía polos seus erros cotiáns e os seus vicios seculares (...). Por que entón esta tremenda loucura de querer resucitala? Que servizo nacional se prestaba con isto? Ah! Eses xenerais, xefes e oficiais que empuñaron as espadas contra o pobo que llas deu desentendéronse unha vez máis das leccións da Historia, e abrindo esta longa noite sanguenta que padece España, van recibir a lección, pola súa mala aventura, de que non se pode atacar violentamente os réximes políticos cando están confiados pola alma popular. Porque os españois somos unha democracia legalmente organizada, cunha orixe de lexitimidade incuestionable (...).

Españóis, cidadáns de toda condición e clase, milicias abnegadas de traballadores, soldados da República fieis á vosa promesa, deputados da Cámara, lexítimos representantes da nación: renovade o esforzo e facede o último para vencer. Necesítao a República; esíxeo España; espérao ansiosa a humanidade.

Diego MARTÍNEZ BARRIO. **Alocución radiada**. 2-8-1936 [castelán]

■ A configuración dos bandos

As forzas políticas, económicas e sociais tiveron que posicionarse a favor dun dos bandos en conflito desde o inicio da guerra. En liñas xerais, os apoios a un e outro bando foron os seguintes:

- **A favor da República** estiveron: a maioría dos xenerais do exército de Terra, a mariñeiría (que se amotinou contra os xefes golpistas e fíxose co control de gran parte dos navíos), a Aviación, a Garda de Asalto, as masas obreiras urbanas das cidades industriais, os xorna-leiros do sur da Península e a pequena burguesía urbana.

►26. Compara as razóns que dan os dous bandos para xustificar a guerra.

31. *Non pasarán*

Traballadores, antifascistas, pobo laborioso: Todos en pé a defender a República, as liberdades populares e as conquistas democráticas do pobo (...).

Ao berro de "O fascismo non pasará, non pasarán os verdugos de outubro", comunistas, socialistas, anarquistas e republicanos, soldados e todas aquelas forzas fieis á vontade do pobo, van estragando os traidores insurrectos (...).

Todo o país vibra de indignación ante eses desalmados que queren, polo fogo e o terror, sumir á España democrática e popular nun inferno de terror. Pero non pasarán; España enteira está en pé de loita (...).

Mozos (...), mulleres (...), soldados, traballadores de todas as tendencias (...), pobo de Cataluña, Vasconia, Galicia, españois todos: A defender a República democrática; a consolidar a vitoria lograda polo pobo o 16 de febreiro. O Partido Comunista chámavos a todos á loita (...). Viva a Fronte Popular! Viva a unión de todos os antifascistas! Viva a República do pobo!

Dores IBÁRRURI, a Pasionaria. **Alocución radiada.** 19-7-1936 [castelán]

Dores Ibárruri, Pasionaria. 1895-1989.

- **A favor dos sublevados** estiveron: oficiais intermedios do exército de Terra, a Garda Civil (agás en Barcelona), as masas católicas e conservadoras (CEDA, monárquicos, carlistas, falanxistas), os pequenos e mediodos propietarios agrícolas.

32. A bandeira vermella e marela

A xente berraba: «Viva a relixión! Viva o rei! Viva a valente Navarra!» Aquilo era o delirio. Berros de alboroto, rostros felices. Viña xente de todo o reino. Camións, tractores, carros cargados de boinas vermellas entraban na praza [Pamplona] por todos lados. A maioría lucía as súas mellores galas domingueiras [domingo 19]. Un home en mangas de camisa saltou dun camión e exclamou: «Aquí estamos, confesados e comulgados, para o que Deus queira!» Aquel era o pobo verdadeiro, o auténtico, disposto a defender os seus ideais. O pobo que amaba a súa terra, as súas facendas, que se afagaba da súa raza (...). Entre os que chegaran estaba Antonio Izu, o rapaz carlista que non pegara ollo en toda a noite a causa da alegría que lle daba saber que cousa do demo estaba a punto de comezar (...). Na praza do Castelo ordenouse formar aos requetés. A bandeira vermella e marela, suprimida pola República, foi izada no edificio do Goberno provincial e no Concello en medio das frenéticas aclamacións da multitude.

Ronald FRASER. **Lémbralo ti e lémbralelo a outros. Historia oral da guerra civil española.** 1979 [castelán]

Alegoría do Requeté (C. Sáenz de Tejada).

Entre os apoios aos sublevados destacou o da **Igrexa**; o episcopado español cualificou o movemento militar como unha *cruzada* contra o comunismo en defensa da fe católica, da tradición e da orde social. Bispos e clérigos acompañaban nas cerimoniais públicas os militares rebeldes, e daban a súa bendición ás tropas sublevadas. Nunca fixeron críticas en público sobre a represión exercida polos insurrectos, pero condenaron duramente a represión das forzas de esquerda (incluso o Papa Pío XI considerou os sublevados como heroes cristiáns fronte aos bárbaros e salvaxes republicanos).

33. A Cruzada

Os comunistas e anarquistas son os fillos de Caín, fratricidas dos seus irmáns (...) e non podendo acabar con Deus nin con Cristo sacian o seu odio nas súas imaxes, nos seus templos e nos seus ministros (...). Como ante o perigo comunista en España, cando non se trata dunha guerra por cuestións dinásticas, nin formas de goberno, senón dunha cruzada contra o comunismo para salvar a relixión, a patria e a familia, non entregaremos os bispos os nosos pectorais e bendicir os novos cruzados do século XX e as súas gloriosas insignias, que son, por outra parte, a gloriosa bandeira tradicional de España?

Henrique PLÁ I DENIEL. **As dúas cidades. Carta pastoral aos dioceses de Salamanca.** 30-9-1936 [castelán]

O 18 de xullo do ano pasado realizouse o Alzamento militar e estallou a guerra, que aínda dura. Pero nótese, primeiro, que a sublevación militar non se produciu, xa desde os seus comezos, sen colaboración co pobo san, que se incorporou en grandes masas ao movemento que, por isto, debe cualificarse de cívicomilitar; e, segundo, que este movemento e a revolución comunista son dous feitos que non poden separarse, se se quere xulgar debidamente a natureza inicial da guerra. (...) Afirmamos que o levantamento cívicomilitar tivo no fondo da conciencia popular un dobre arraigo: o do sentimento patriótico, que veu nel a única maneira de levantar España e evitar a súa ruína definitiva; e o sentido relixioso, que o considerou como a forza que debía reducir á impotencia os inimigos de Deus, e como a garantía da continuidade da súa fe e da práctica da súa relixión.

Carta colectiva do Episcopado español aos bispos de todo o mundo explicando as razóns do Alzamento e a finalidade da guerra. 1-7-1937 [castelán]

►27. Que grupos sociais apoiaron a cada bando? ■

■ Trazos xerais da Guerra Civil

Tradicionalmente considérase a Guerra Civil como un claro antecedente da Segunda Guerra Mundial, non só polas súas implicacións políticas, senón tamén polos trazos que caracterizan a contenda. O conflito español pode ser considerado como:

- Unha **guerra ideolóxica** presentada como unha guerra entre o fascismo e a democracia, entre a civilización cristiá e o comunismo.
- Unha **guerra que implicou toda a poboación**, xa que participaron todos os sectores da sociedade. No bando nacional o exército converteuse na columna vertebral da sociedade, mentres que no republicano, debido á fragmentación do poder do Estado, foron as organiza-

cións obreiras as que actuaron como canle da mobilización popular. A muller participou activamente no conflito, pero con distinta función: no bando nacional, desempeñou tarefas vinculadas co auxilio social, atención aos feridos, confección de roupas para o exército...; no bando republicano, ademais de exercer funcións semellantes ás do bando nacional, a novidade foi a presenza de milicianas na fronte bélica, especialmente nos inicios da guerra.

- Unha guerra que presenta trazos de **combate social e de loita de clases**, polo enfrontamento entre grupos: obreiros contra patróns, xornaleiros contra grandes propietarios.
- Unha guerra que militarmente mestura **formas de combate arcaicas con outras novas**: o combate corpo a corpo, a ocupación do terreo palmo por palmo, o escaso equipamento do soldado, as trincheiras... contrastan coa mobilidade dalgunhas accións, co combate de tanques e carros blindados e cos bombardeos á poboación. No bando republicano a guerra tivo tamén un elevado compoñente popular e revolucionario favorecido pola descomposición do exército e do Goberno. O pobo, a través das organizacións obreiras, tomou as armas, creou as súas propias milicias populares e marchou a combater ás fronteiras, pero con escasa organización, disciplina e estratexia. As necesidades do combate trouxeron consigo, tanto a unificación e coordinación das milicias nun novo exército popular como a aparición de numerosos mandos procedentes das filas obreiras (Durruti, Lister...).

► 28. Esquematiza os trazos xerais da Guerra Civil.

2. A internacionalización do conflito

A guerra orixinou implicacións internacionais inmediatas. As tensións políticas e ideolóxicas existentes nos países europeos víronse reflectidas nos acontecementos que se vivían en España, e tanto os gobernos como a poboación tomaron posición a favor ou en contra dos bandos enfrontados. Os dous bandos españois pediron axuda en material bélico: o Goberno da República, a Francia; Franco e Mola, a Hitler e Mussolini.

34. Franco pide axuda a Alemaña

Xeneral Franco e tenente coronel Beigbeder mandan saúdos ao seu amigo Kuhlental, informan do novo Goberno nacional español e solicitan que manden dez avións de transporte de tropas coa máxima capacidade de asentos a través de sociedades privadas alemás. Traslado por aire con tripulación alemá a calquera aeroporto de Marrocos español. O contrato asinarase despois. Moi urxente. Baixo palabra do xeneral Franco e España.

BEIGBEDER [cónsul alemán en Tánxer]. **Telegrama** [ao agregado militar xeneral Kuhlental]. 22-7-1936 [alemán]

Tratando de evitar que a guerra española se convertese nun conflito internacional, as principais nacións europeas, a proposta de Gran Bretaña e Francia, acordaron en Londres non tomar parte no conflito e constituír un **Comité de Non Intervención** (1-8-1936). Estes acordos implicaban a prohibición de enviar homes e armas a ningún dos dous bandos.

35. A Non Intervención

Señor embaixador: As negociacións levadas a termo entre o Goberno da República francesa e o Goberno da Súa Maxestade do Reino Unido permitiron comprobar o seu acordo común sobre a actitude que debe ser observada con respecto á situación de España. (...)

O Goberno da República francesa, lamentando os tráxicos acontecementos de que é teatro España; decidido a absterse rigorosamente de calquera inxerencia directa ou indirecta nos asuntos internos dese país (...) declara o seguinte:

1. O Goberno francés prohíbe (...) a exportación directa ou indirecta con destino a España, de todas as armas, municións e material de guerra. (...)

3. O Goberno francés terá informados aos outros gobernos participantes neste acordo de todas as medidas que tome para facer efectiva a presente declaración.

O Goberno francés, no que lle atinxe, porá en execución esta declaración en canto se adhira a ela os Gobernos británico, alemán, italiano, soviético e portugués.

Ivón DELBOS [ministro de Asuntos Exteriores francés]. **Nota ao embaixador de Gran Bretaña relativa á situación en España.** 15-8-1936 [francés]

Italia e Alemaña non cumpriron o pactado e prestaron, desde o primeiro momento, axuda aos militares sublevados (non de forma oficial, senón enviada a través de empresas privadas). Ante esta situación, o Comité de Non Intervención declarou incompetente para obrigalo cumprimento do pactado. Estados Unidos decidiu non intervir de forma oficial, pero non impediu a saída de armas e de petróleo para un e outro bando, sempre que os subministradores fosen empresas privadas, e favoreceu a axuda de voluntarios.

- **Axudas ao bando nacional.** As potencias fascistas interviñeron no conflito apoiando os sublevados por unha mestura de motivos ideolóxicos e políticos.
- **Alemaña** prestou un importante apoio en efectivos militares que foi clave nos primeiros días da guerra (barcos e avións para o paso das tropas de África á Península). A *Lexión Cóndor* foi decisiva para o bombardeo de posicións republicanas (Durango, Guernica, Madrid, Granollers, Barcelona...). A cambio desa axuda, Franco comprometéase a asinar un acordo económico prioritario con Alemaña; España pagaría ao final da guerra mediante concesións de explotación das materias primas, especialmente minerais.
- **Italia** apoiou con material bélico tamén desde os inicios. Contar con España significaba controlar estratexicamente o Mediterráneo. De Italia veu un grupo de voluntarios fascistas: os *Camisas Negras*, que foron retirados de España, pola presión internacional, en 1938.

36. Apoios italianos

Voluntarios italianos, valentes fillos da nobre Italia. Eu mándovos un saúdo ao vir rendervos cordial despedida, no nome do xeneralísimo Franco (...) e quero expresaros, neste instante de emoción, o seu agradecemento e o de todos os españois pola axuda que viñestes prestarnos no nome de Italia, do seu Emperador Vitor Manuel e dese xenio da raza italiana, a quen o mundo admira ou teme, que se chama Bieito Mussolini. Non viñestes a España porque fose precisa a vosa presenza para combater e vencer os miserables a soldo de Moscova. (...) Viñestes a loitar por un ideal, e a vosa chegada foi algo así como a solidariedade entre homes a quen repugnan e causan horror as ideas de Stalin.

Gonzalo QUEIPO DE LLANO [xeneral xefe do exército do sur]. **Discurso** [na despedida das tropas italianas]. 16-10-1938 [castelán]

- **Portugal** prestou axuda aos sublevados, pero moito menor que os países anteriores. O Goberno ditatorial de Salazar, moi afín ao de Franco, a pesar de pertencer ao Comité de Non Intervención, prestou constante axuda ao bando nacional, facilitando o paso de armas e víveres, ademais de enviar 10.000 homes (os *viriatos*).
- **Axudas ao bando republicano.** A República contou co apoio das principais democracias occidentais e da URSS pero, en conxunto, foi unha axuda desigual e sen continuidade.
 - **Francia** practicou unha política de vacilacións e medo ante o posible triunfo das posturas máis revolucionarias dentro da República, que podían poñer en perigo os importantes investimentos franceses en España. Nun principio, o Goberno da Fronte Popular presidido por León Blum, axudou á República española, pero tras a adhesión francesa á Non Intervención, a axuda pasou a ter carácter particular (recrutamento de voluntarios, contrabando de armas). A fronteira foi pechada e non se abriu ata marzo de 1939.
 - **Gran Bretaña** temía un conflito internacional se se interviña en España, así como unha radicalización social que podería pór en perigo, igual que no caso francés, os intereses económicos do capital inglés en España. O Goberno do conservador Neville Chamberlain tratou de illar o conflito español e Gran Bretaña foi a máxima defensora de que se cumprisen os acordos do Comité de Non Intervención, aínda que sabía que nin Italia nin Alemaña cumprían o pactado.
 - **México** tiña un goberno moi afín á República e o seu presidente, Lázaro Cárdenas, ordenou o envío de armas. Foi unha axuda máis simbólica que efectiva durante a guerra, pero, unha vez finalizada, México foi un dos países de acollida dos exiliados republicanos.
 - A **Unión Soviética**, dirixida por Stalin, manifestou inicialmente unha actitude de prudencia. A posibilidade dun triunfo republicano e a soviétización do país podían ser mal vistos entre as potencias occidentais, situación que non beneficiaba a diplomacia soviética, que pretendía un achegamento aos Estados europeos opostos á Alemaña. Fronte a esta postura, os trotskistas acusaron a Stalin de abandonar a idea da revolución mundial e as manifestacións populares na rúa pedían a intervención soviética a favor da República.

O estímulo definitivo para a intervención viría pola constatación da axuda alemá e italiana aos sublevados. A axuda soviética concretouse en armas e especialistas, así como a acollida masiva de nenos de familias republicanas (*os nenos da guerra*) que quedaron desamparados.

- **As Brigadas Internacionais** foron formacións militares formadas por voluntarios que viñeron integrarse ás filas do exército republicano. As organizacións obreiras e sindicais enviaron axudas de todo tipo e moitos homes e mulleres (intelectuais, periodistas, obreiros...) chegaron a España, desde outubro de 1936, procedentes dos máis apartados países para combater en favor da democracia e contra o fascismo, estimulados pola Internacional Comunista (*Komintern*). Formaron parte destas brigadas personaxes destacados da cultura e da política como o socialista italiano De Rosa Lencchini, o xeneral Kléber, o intelectual francés André Malraux, o novelista e periodista americano Hemingway e o tamén novelista inglés Orwell.

37. O batallón norteamericano “Abraham Lincoln” incorpórase ás Brigadas Internacionais

Ola, amigos! Escribo desde as trincheiras da fronte de España. Quero contarvos a historia do “Batallón Abraham Lincoln”. Quero contalo coas miñas propias palabras e contar as cousas que vin. Espero que o que diga vos chegue e que os canóns fascistas non me alcancen antes de rematar o que teño que dicirvos.

É irónico que mentres escribo acerca das escenas da guerra estea deitado nunha trincheira nun campo de oliveiras, preto do río Xarama, 40 quilómetros ao noroeste de Madrid. Guerra entre ramos de oliveira, clásico símbolo de paz. E, porén, non é de todo estraño e irónico, porque nós, os dous mil americanos loitando co Goberno republicano contra a invasión fascista de España, estamos loitando pola paz e as liberdades humanas. Nós os americanos non viñemos a España porque tivéssemos nocións románticas e infantís sobre a guerra nin porque nos gustasen as fanfarras e festivos desfiles (...).

O noso Batallón formouse nas últimas semanas de decembro e as primeiras de xaneiro. Nese tempo eramos 470 homes de todas as partes dos EE UU e Cuba, México, Porto Rico, Canadá, Hawai e Filipinas. (...) Non viñemos a España para meter a América na guerra, senón para prestar os nosos servizos nunha loita que manteña a guerra fóra do mundo. Cremos con todo o noso corazón que a democracia atacada en España é a democracia atacada en todas as partes.

Historia do Batallón Abraham Lincoln, escrito desde as trincheiras de España. 1937 [inglés]

Despedida das Brigadas Internacionais.

O número total de voluntarios antifascistas que formaron as Brigadas Internacionais ou se alistaron nas milicias populares resulta moi difícil de calcular. As cifras que dan os distintos analistas oscilan entre 40.000 e 60.000 homes ao longo da guerra, aínda que non superaron os 18.000 ao mesmo tempo. As Brigadas Internacionais tiveron un destacado papel, tanto na defensa de Madrid como no fortalecemento da moral do bando republicano.

O desgaste da guerra e a presión internacional (Comité de Non Intervención) forzaron a retirada destes voluntarios, que foi organizada polo Goberno de Negrín e a Sociedade de Nacións mediante unha Comisión Internacional que regulou a súa marcha en outubro de 1938. En xaneiro de 1996 viñeron a España 300 brigadistas superviventes aos que lle foi concedida a nacionalidade española en recoñecemento polo seu servizo.

3. A evolución da guerra

Como nin as forzas rebeldes nin as leais ao Goberno republicano foron capaces de dominar por completo o contrario, España quedou dividida en dous bandos irreconciliables. Os sublevados controlaron Galicia, Castela-León, Álava, Navarra, a meirande parte de Aragón, Cáceres, as cidades de Oviedo, Sevilla, Córdoba, Granada, Cádiz, Mallorca, Canarias e o protectorado español de Marrocos; en liñas xerais, trátase de zonas agrarias de pequenos propietarios, votantes tradicionais das candidaturas católicas e de dereitas. Baixo a autoridade da República permaneceron Madrid, Cataluña, Valencia, Murcia, Castela-A Mancha, Badaxoz, gran parte de Andalucía, Asturias, Santander, Guipúscoa e Biscaia, basicamente zonas industriais e mineiras e gran parte das zonas de agricultura latifundista.

■ As operacións militares

No desenvolvemento da guerra distínguense varias fases determinadas, basicamente, polas accións estratéxicas do bando nacional, bando que mostrou maior capacidade ofensiva, fronte á estratexia predominantemente defensiva dos republicanos.

- **A guerra de columnas (xullo-outubro 1936).** Tras os primeiros momentos de confusión e unha vez determinado o fracaso ou triunfo da sublevación nas distintas cidades españolas, cada bando puxo en marcha a súa propia resposta para reducir ao contrario.

No **bando republicano**, onde o exército estaba desarticulado, sen un mando único, organizáronse diversas columnas formadas por milicianos que partiron cara ás zonas dominadas polos rebeldes. Desde Barcelona os milicianos partiron cara a Zaragoza (destacando a columna dirixida polo líder anarquista Durruti); desde Madrid dirixíronse á serra de Guadarrama, e en Andalucía tentaron recuperar Córdoba. Pero estas accións amosaron a incapacidade dos milicianos para derrotar os rebeldes, debido ao escaso armamento dispoñible, á falta de preparación militar e á escasa disciplina e coordinación no mando.

No **bando sublevado** mantívose a estratexia inicial de tomar Madrid. Desde o norte, varias columnas ao mando de Mola chegaron ata os pasos de Guadarrama, onde foron detidos pero, ao mesmo tempo, consolidaron o seu dominio da zona vasca coa conquista de Irún e Donostia. Desde o sur, o exército de África, dirixido por Franco, conseguiu atravesar o Estreito grazas a posta en marcha dunha ponte aérea ata Sevilla facilitada por avións alemáns e italianos. Desde Sevilla, as forzas da Lexión e dos Regulares, organizadas en varias columnas, avanzaron por Estremadura para enlazar coas forzas do norte. Destacou a resistencia que opuxeron os milicianos en Badaxoz e que foi seguida, tras a súa conquista, dunha sanguenta represión realizada polos lexionarios. Camiño de Madrid, as tropas de Franco desviáronse cara a Toledo para axudar a Moscardó, que resistía no Alcázar.

► 29. Cal foi a posición oficial e real que adoptaron os diversos países con respecto á guerra de España?

► 30. Que razóns tiñan os brigadistas para loitar no bando republicano? ■

38. A represión en Badaxoz

Eran mozos, case todos campesiños (...). Ás catro da mañá lévanos á praza de touros, onde lles espera a metralladora. Tras a primeira noite dise que o sangue tiña un palmo de profundidade ao outro lado da rúa. Non o dubido. Mil oitocentos homes caeron nunhas doce horas. Hai máis sangue do que se cre en mil oitocentos corpos (...). A noite era calorosa e había un olor no aire, un olor que non quero nin podo describir.

Chicago Tribune. 30-8-1936 [inglés]

39. A resistencia no Alcázar de Toledo

Día 27 de setembro [1936], domingo. (...) Ás cinco trinta da madrugada rompen o fogo as pezas de 15,5 emprazadas en Pinedo (...) que enchen de po e fume todas as dependencias do Alcázar. (...) Tras a explosión e canoneo comeza o intento de asalto que, como sempre, foi rexeitado (...). A observación permite ver, no horizonte, as guerrillas da nosa columna que avanza sen gran resistencia, e como se ven os mandos das seccións a cabalo, supoñemos que son as do Terzo e Regulares, ademais de pola súa perfecta formación en orde de combate. (...)

Pola noite conséguese falar co aparato de luces co xeneral Varela, que nos saúda e pide datos para informar ao xeneral Franco e aos periodistas que veñen coa columna. Durante a noite non se escoita nin un tiro. Baixas deste día: dous mortos, corenta e un feridos e dezanove contusos.

Xosé MOSCARDÓ. **Diario do Alcázar.** 1943 [castelán]

- **A loita por Madrid (novembro 1936 - marzo 1937).** Para os sublevados, a conquista de Madrid era o obxectivo clave que permitiría un rápido control do poder en España. A comezos de novembro a cidade foi cercada e, ante a situación de perigo, o Goberno republicano trasladouse a Valencia, quedando en Madrid unha Xunta de Defensa presidida por Xosé Miaja. Os ataques frontais e as manobras envolventes (batallas da estrada da Coruña, do Xarama e de Guadalaxara), realizadas polas tropas de Franco co auxilio dos italianos, non conseguiron dominar a capital.

As tropas e milicias republicanas, dirixidas por Miaja e Rojo (Xefe do Estado Maior), contando co apoio das Brigadas Internacionais, resistiron todos os ataques e realizaron diversas contraofensivas que puñan de manifesto a súa crecente coordinación e a transformación dos milicianos nun verdadeiro exército popular. No sur, o bando nacional conquistou Málaga, o que lle permitiu consolidar as súas posicións na Andalucía Occidental.

- **A campaña do norte e as contraofensivas republicanas (abril-outubro 1937).** Ante as dificultades na conquista de Madrid e a perspectiva dunha guerra longa, Franco decidiu concentrar todos os seus esforzos na conquista do norte republicano (Asturias, Santander e Bilbao), xa que o seu dominio lle daría o control dunha rica zona industrial e mineira densamente poboada que podía alterar o equilibrio do conflito no seu favor. O seu avance viuse facilitado polo apoio aéreo e os bombardeos da Lexión Cóndor alemá; numerosas vilas foron bombardeadas, destacando a destrución de Guernica.

40. O bombardeo de Guernica

Querido Sir Henry.

Onte, ao desembarcar en Bermeo, faláronme da destrución de Guernica [bombardeada o 23-4-1937]. Fun inmediatamente botar unha ollada in situ e cal non sería o meu asombro ao comprobar que aquela poboación que normalmente tiña uns cinco mil habitantes e desde setembro, debido á afluencia de refuxiados, chegara aos dez mil, estaba case completamente destruída. (...)

Non se pode coñecer o número de vítimas, e probablemente nunca se saberá con exactitude. Uns calculan que houbo mil, outros falan de máis de tres mil. Un veciño que o presenciou todo díxome que contra as catro da tarde, apareceron no ceo tres aparatos e lanzaron bombas incendiarias e de alta potencia. Despois desapareceron e, ao cabo de dez minutos, chegaron outros cinco ou seis aparatos, e así durante varias horas, ata despois das sete. Calculan que pasaron cincuenta avións. Despois de dúas ou tres incursións, a poboación foi presa do pánico. Homes, mulleres e nenos saíron correndo de Guernica ascendendo polos pelados outeiros. Alí foron metrallados implacablemente, aínda que con escaso efecto. Pasaron a noite ao aire libre, contemplando a súa cidade en lapas. Vin moitos homes e mulleres que vagaban polas rúas buscando entre os entullos das súas casas os corpos dos seus seres queridos.

R.C. STEVENSON [cónsul inglés en Hendaia]. **Carta ao embaixador británico, sir Henry Chiton. 28-4-1937** [inglés]

Guernica (Pablo Ruiz Picasso), alegoría da traxedia da Guerra Civil. 1937.

Tras durísimos combates, as tropas de Franco entraron en Bilbao en xuño e, meses despois, controlaban tamén Santander e Asturias. En outubro de 1937 desapareceu a fronte do norte e o bando nacional concentrou recursos e efectivos sobre o centro e leste (Aragón e Cataluña).

As tropas republicanas responderon ao avance dos nacionais con ataques nas fronteiras de Madrid e Aragón. As principais accións desta fase foron a batalla de Brunete (xullo) e a de Belchite (agosto-setembro), que permitiron avances republicanos, pero sen grandes consecuencias para Franco e o bando nacional.

Franco dirixindo as operacións militares.

Soldado con máscara antigás na fronte de Teruel.

- **As grandes ofensivas republicanas (novembro 1937-novembro 1938).** O fortalecemento da unidade e da coordinación do mando, a mobilización de novas quintas e o seu equipamento bélico con material de procedencia fundamentalmente soviética, permitiu ás forzas republicanas desenvolver, tras a caída da fronte do norte, dúas importantes ofensivas para frear o avance das tropas de Franco cara ao Mediterráneo.

A primeira destas ofensivas foi a de **Teruel** (decembro 1937-febreiro 1938); os éxitos iniciais dos republicanos foron contidos polos nacionais que, tras durísimos combates, lograron unha vitoria que permitiu a Franco avanzar cara a Cataluña e o Mediterráneo, separando a zona republicana en dúas partes. A pesar das contrariedades, os republicanos realizaron un novo esforzo ofensivo na **batalla do Ebro** (xullo-novembro 1938), unha das máis longas e duras da guerra, que rematou co triunfo do bando nacional.

- **A caída de Cataluña e a fin da guerra (decembro 38-abril 1939).** Tras a vitoria do Ebro, o exército de Franco, ben abastecido de material por Hitler e Mussolini, desencadeou unha forte ofensiva sobre Cataluña que lle permitiu tomar Barcelona; ante o seu avance, miles de persoas e as autoridades republicanas marcharon a Francia. En febreiro de 1939 o Goberno de Franco era recoñecido oficialmente por Francia e Inglaterra.

Efectos dun bombardeo en Barcelona en xaneiro de 1938.

Na zona republicana xurdiron fortes enfrontamentos entre os partidarios de buscar unha solución negociada e os partidarios de resistir a toda costa (agardando que se iniciase un conflito en Europa provocado pola política agresiva e militarista de Hitler). Nesta situación, o 5 de marzo de 1939, o coronel republicano Sexismundo Casado deu un golpe de Estado que acabou co goberno de Negrín; formouse entón un Consello Nacional de Defensa, presidido polo xeneral Miaja, que fracasou no seu intento de lograr unha paz honrosa sen represalias. O 28 de marzo as tropas de Franco entraron en Madrid, mentres miles de persoas fuxían cara a Alacante intentando saír de España en barco. O 1 de abril de 1939 Franco asinou o derradeiro parte de guerra.

41. A fin da Guerra civil

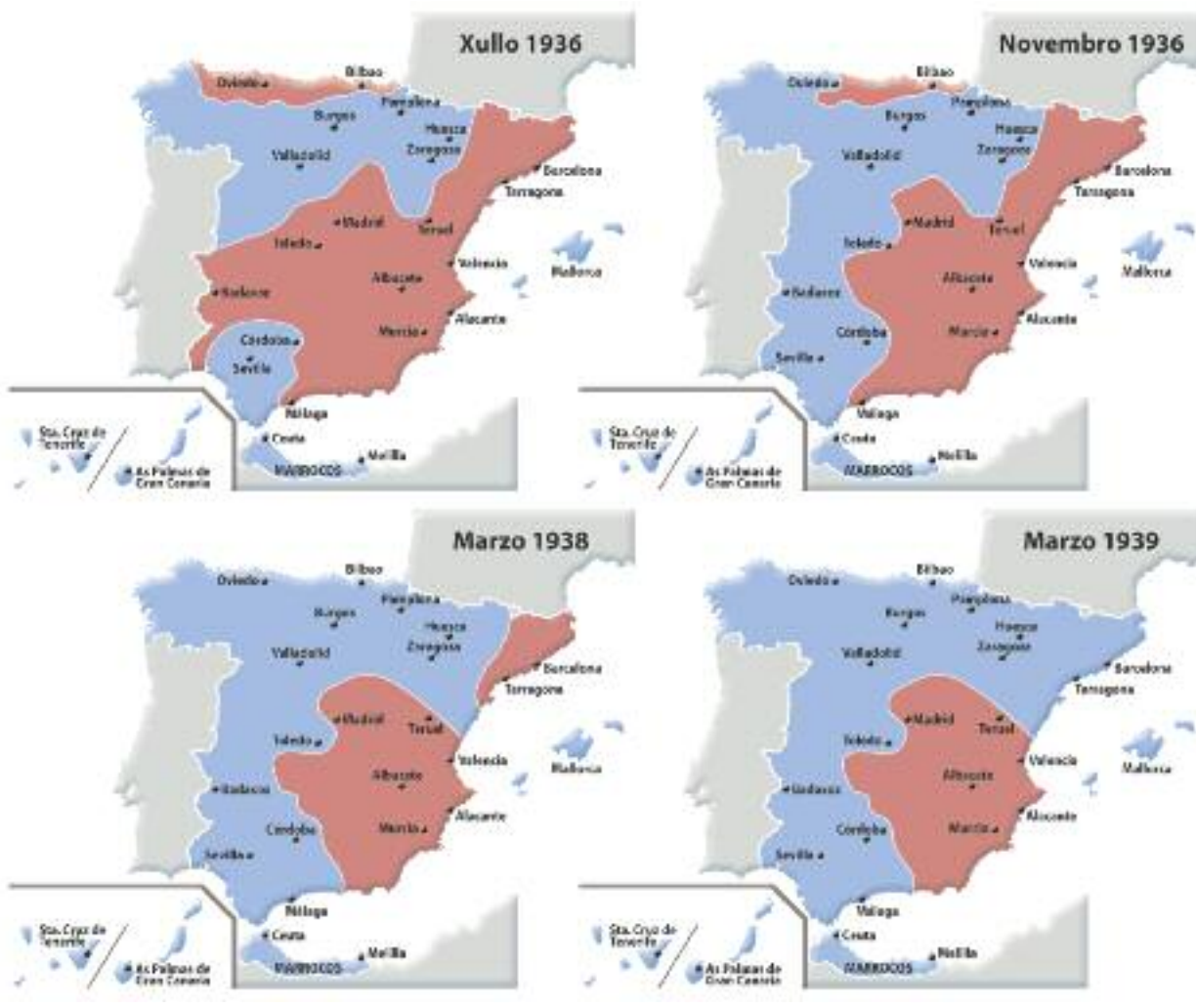
No día de hoxe, as tropas españolas liberaron a capital de España da barbarie vermella, recollendo os froitos das grandes vitorias anteriores e das roturas que, a partir do día 25, se van producindo en todos os sectores das fronteiras.

Francisco MARTÍN MORENO [xeneral xefe do Estado Maior]. **Parte de guerra do Cuartel Xeneral do Xeneralísimo.** 28-3-1939, III Ano Triunfal. [castelán]

No día de hoxe, cativo e desarmado o exército vermello, as tropas nacionais alcanzaron os seus últimos obxectivos militares. A guerra rematou.

Francisco FRANCO. **Derradeiro parte de guerra.** 1-4-1939. Ano da Vitoria. [castelán]

42. Evolución das operacións militares

O saldo da guerra foi moi negativo a todos os ámbitos: o número de mortos, entre combatentes e a retagarda, foi, polo menos, de 600.000, aos que hai que engadir un número moi elevado de feridos e mutilados. As destrucións e danos materiais foron moi cuantiosos e afectaron especialmente as cidades e zonas industriais. Os niveis de produción reducíronse notablemente. O desenvolvemento económico iniciado a finais do século XIX quedou truncado e terían que pasar varias décadas para recuperar os niveis anteriores á guerra. Miles de españois marcharon cara ao exilio e en España instaurouse un réxime ditatorial que duraría case corenta anos.

Familias na rúa pola destrución dos seus fogares.

►31. Elabora un esquema coas fases da Guerra Civil.

■ A represión

A loita que se iniciou en xullo de 1936 non foi só unha loita entre dous exércitos, senón que existía nos dous bandos a pretensión de eliminar ao contrario. Neste contexto inclúense os actos de violencia, represión e terror que se levaron a cabo de forma sistemática, especialmente nos primeiros meses da guerra. Estas accións enmascaran vinganzas persoais, odio e rancor acumulado durante moitos anos, consecuencia das fortes tensións sociais.

- Na **zona republicana**, a desintegración das institucións do Estado provocou actuacións incontroladas. As masas e milicias populares desenvolveron unha dura persecución de militares, eclesiásticos, políticos e intelectuais de dereitas, empresarios e terratenentes, considerados como sospeitosos de pertencer ou simpatizar co bando sublevado. Moitos foron detidos e encarcerados nas *checas* (nome co que se coñecía o cárcere do pobo e tristemente famosas polas inhumanas condicións en que se mantiña aos detidos) e moitos foron executados sen xuízo (entre eles Xosé Antonio Primo de Rivera). Os fusilamentos do cárcere Modelo, as matanzas de clérigos (12 bispos, uns 6.500 clérigos e unhas 300 monxas) e as execucións en Paracuellos do Xarama (varios miles de persoas) constituíron os episodios máis sanguentos da represión republicana. Nun intento de reconducir os castigos e a represión foron creados os Tribunais Populares para evitar os abusos, pero as execucións incontroladas continuaron, aínda que con menor intensidade, despois dos meses iniciais da guerra.
- Na **zona nacional**, desde os inicios da sublevación, os militares levaron a cabo unha represión sistemática e violenta de todas as forzas opositoras, coa finalidade de crear un clima de terror institucionalizado para amedrentar o inimigo. Os primeiros en sufrir as consecuencias foron as autoridades civís e militares que permaneceron fieis ao Goberno republicano, así como aquelas persoas máis vinculadas coa Fronte Popular, que foron sistematicamente executadas. Despois da ocupación dun territorio, procedíase á depuración e execución, realizada basicamente por membros da Falanxe, de todos aqueles elementos considerados perigosos para o novo réxime: sindicalistas, masóns, republicanos, mestres, intelectuais, nacionalistas galegos, vascos e cataláns... Os *paseos* e fusilamentos nocturnos, a aplicación da lei de fugas aos detidos, os xuízos sumarísimos multiplicáronse e xeneralizáronse. Finalizada a guerra, os fusilamentos continuaron e moitos dos detidos foron condenados a traballos forzados durante anos (centenares destes detidos redimiron penas co traballo na magna obra franquista do Val dos Caídos).

Saída dos republicanos vencidos cara ao exilio.

► 32. Que elementos comúns e específicos de cada bando destacarías da represión exercida durante a guerra? ■

4. A España republicana

Cos inicios da guerra produciuse unha forte fragmentación do poder do Estado republicano, ao mesmo tempo que tiñan lugar experiencias revolucionarias en zonas controladas por organizacións políticas e sociais que sostiñan a República.

■ Os gobernos republicanos e a fragmentación do poder

A desorganización das institucións republicanas provocada pola sublevación militar, xunto coa distribución de armas ao pobo, orixinou unha importante diminución da autoridade e do poder do Estado republicano. Nas cidades e nas vilas xurdiron numerosos comités revolucionarios, controlados polas distintas forzas políticas de esquerdas, que se fixeron cargo do poder na súa zona ou exerceron unha acción de tutela e vixilancia sobre as autoridades republicanas establecidas. Durante os tres anos de guerra sucedéronse os seguintes gobernos:

- **Goberno de Xosé Giral** (19-7 a 4-9-1936). Constituíuse tras as dimisións sucesivas de Casares Quiroga e Martínez Barrio, e estaba formado unicamente por republicanos de esquerda. Non foi capaz de facer fronte á fragmentación do poder do Estado nin de evitar as accións revolucionarias das organizacións proletarias (ocupacións de fábricas e terras, usurpación das funcións represoras...).
- **Goberno de Francisco Largo Caballero** (5-9-1936 a 17-5-1937). O seu principal obxectivo era unificar os esforzos de todas as forzas políticas e sociais para facer fronte á guerra e reconstruír o Estado republicano. No seu Goberno entraron a formar parte republicanos de esquerda, socialistas, comunistas e, desde novembro, tamén anarquistas. Era a primeira experiencia deste tipo de goberno nun país occidental.

As principais tensións entre os distintos partidos e forzas que apoiaban a República non desapareceron. Estas tensións estaban provocadas por unha cuestión de prioridades: Facer a guerra e a revolución ao mesmo tempo? Primeiro gañar a guerra e logo facer a revolución? Que tipo de república instauraría a revolución? Uns –PCE e un sector do PSOE– defendían que primeiro se debía gañar a guerra como garantía para poder facer despois a revolución; isto significaba a centralización no mando, o respecto á propiedade privada e a colaboración coas forzas republicanas. Outros –POUM e sectores da CNT e da FAI– defendían que se non se facía a revolución era imposible gañar a guerra, o que significaba realizar previamente a colectivización das terras e das fábricas.

Francisco Largo Caballero. 1869-1946.

43. Diverxencias ideolóxicas nas forzas de esquerda

Primeiro debemos gañar a guerra e despois xa podemos falar da revolución.

Francisco LARGO CABALLERO [presidente do Goberno]. **Discurso**. 30-10-1936 [castelán]

Que quede ben entendido que non estamos loitando pola República democrática. Estamos loitando polo triunfo da revolución proletaria. A revolución e a guerra son inseparables. Todo o que se diga en sentido contrario é contrarrevolución reformista.

CNT-FAI. **Boletín de Información**, xaneiro 1937 [castelán]

De que nos acusan os camaradas da CNT? Segundo eles, fómolos desviando do camiño do marxismo revolucionario. Por que? Porque defendemos a república democrática (...). A nosa república é de tipo especial. Unha república democrática e parlamentaria dun contido social como non existiu nunca.

Mundo Obrero [voceiro do PCE], marzo 1937 [castelán]

► 33. Había unanimidade entre as forzas republicanas sobre como abordar a revolución e a guerra? ■

44. Gobiernos republicanos no exilio 1939-1977

PRESIDENTES DA SEGUNDA REPÚBLICA

Diego Martínez Barrio (interino), 1939-1945

Diego Martínez Barrio, 1945-1962

Luís Jiménez de Asúa, 1962-1970

Xosé Maldonado, 1970-1977

PRESIDENTES DE GOBERNO

Xoán Negrín, 1939-1945

Xosé Giral, 1945-1947

Rodolfo Llopis, 1947 (febreiro-agosto)

Álvaro de Albornoz, 1947-1950

Fiz Gordon Ordás, 1951-1960

Emilio Herrera, 1960-1962

Claudio Sánchez Albornoz, 1962-1971

Fernando Varela, 1971-1977

Disolución do Goberno republicano no exilio: 21-6-1977

O Goberno de Largo Caballero reforzou a **intervención económica do Estado** mediante a creación, en outubro de 1936, dos Comités Directivos, cos que pretendía iniciar o proceso de nacionalización da Banca e controlar as oligarquías financeiras. O intento de reorganizar a industria e o comercio tropezou con que os dous Ministerios estaban dirixidos por anarquistas que defendían que o control da industria debía exercelo o Comité de Control e o Consello de Fábrica. Os resultados económicos da xestión de Largo Caballero non foron favorables e a República tivo que recorrer ás reservas de ouro do Banco de España para facer fronte aos gastos da guerra.

As tensións entre as forzas políticas e sindicais foron en aumento. O enfrontamento máis forte orixinouse entre o PCE e o POUM, apoiado este por grupos da CNT e da FAI. En maio de 1937 o enfrontamento tivo carácter bélico nas rúas de Barcelona, provocando unha fonda crise no Goberno e a dimisión de Largo Caballero, que se negou a disolver o POUM, como lle esixía o PCE.

- **Goberno de Xoán Negrín** (15-5-1937 a 5-3-1939). Estaba apoiado fundamentalmente polos comunistas do PCE que se converteran, grazas a súa disciplina e control do exército, na principal forza de esquerdas. O reforzamento da autoridade gubernamental e a coordinación militar permitiu realizar as grandes ofensivas republicanas de Teruel e do Ebro. Tentou negociar a finalización do conflito mediante a elaboración dunha proposta (*Os Trece Puntos* de maio de 1938), pero a negativa de Franco a calquera negociación obrigouno a defender unha política de resistencia a morte.

Xoán Negrín. 1892-1956.

O Goberno de Negrín elaborou un **plano económico e social** para coordinar a economía baixo a dirección dun Consello Nacional de Economía. Algunhas das medidas establecidas eran: garantir a propiedade das terras para quen as traballase; establecer melloras nas condicións de traballo das clases obreiras urbanas e rurais; dar a posibilidade de que o obreiro agrícola ou campesiño puidese escoller libremente entre o traballo colectivo ou individual da terra.

Tras a caída de Cataluña e o recoñecemento de Francia e Gran Bretaña do réxime de Franco, Azaña dimitiu como presidente da República española (27-2-1939). Rematada a guerra, xa desde o exilio, os políticos republicanos mantiveron as institucións da Segunda República e a oposición ao réxime de Franco. En 1977 o derradeiro presidente republicano, Fernando Varela, aceptou o réxime democrático e deu por finalizada, desde o punto de vista da legalidade, a República.

■ Revolución social

O alzamento militar causou unha ruptura total no normal desenvolvemento da sociedade e da economía española. No bando republicano, as organizacións obreiras de esquerdas viron a oportunidade de realizar a revolución social. Con distinta intensidade, matices e características, producíronse numerosas experiencias e aplicáronse diversas medidas de colectivización e planificación económica. Especialmente significativas foron as que tiveron lugar en Cataluña, Andalucía e Aragón.

- No **País Vasco** non se produciu un deterioro do poder das autoridades establecidas e, tras a aprobación do seu Estatuto de Autonomía (outubro 1936), estableceuse un goberno de concentración con hexemonía do PNV.
- En **Cataluña**, tras a sublevación militar, a Generalitat perdeu o control efectivo sobre as rúas, converténdose a CNT na forza dominante. A necesidade de facer fronte aos problemas cotiáns da poboación, fixo que se crease o Comité de Milicias Antifascistas, onde estaban representadas todas as tendencias políticas de esquerda, e que se converteu nun poder paralelo ao da Generalitat. A coordinación das forzas de esquerdas permitiu a formación dun novo goberno formado por membros de Esquerda Republicana de Cataluña, PSUC, POUM e CNT.

Unha vez rematada a loita inicial contra os sublevados e abandonadas moitas industrias e explotacións agrarias pola fuxida dos seus propietarios, a Generalitat iniciou a **planificación** económica con medidas como: os salarios, os horarios de traballo e os alugamentos urbanos foron modificados en beneficio dos traballadores; o control das fábricas e a súa produción quedou nas mans dos seus respectivos comités obreiros (autoxestión). A organización dos servizos públicos (augas, alimentos, gas, servizos de tranvías...) foi controlada polas forzas sindicais, principalmente pola CNT.

Paralelamente, a Generalitat, obxecto de presión polas demandas sociais das forzas de esquerdas, decretou a **colectivización** das industrias e das grandes propiedades rústicas. Os resultados foron irregulares, xa que os obreiros non sempre mantiveron a disciplina de traballo; diminuíu a produción e faltaron as subministracións.

► 34. Que tipo de medidas económicas puxeron en práctica os gobernos de Largo Caballero e Negrín? ■

► 35. Que sucedeu coas autonomías catalá e vasca durante a guerra? ■

► 36. En que consistía a colectivización e que ideoloxía a potenciaba? ■

45. A colectivización en Cataluña

- 3º. Colectivización da gran propiedade rústica para ser explotada polos Sindicatos de Campesiños coa axuda da Generalitat, e sindicación obrigatoria dos produtores agrícolas que exploten a pequena e mediana propiedade (...).
- 5º. Colectivización das grandes industrias, dos servizos públicos e dos transportes en común.
- 6º. Incautación e colectivización dos establecementos abandonados polos propietarios.
- 7º. Intensificación do réxime cooperativo dos produtores e, en particular, explotación en réxime cooperativo das grandes empresas de distribución.
- 8º. Control obreiro dos negocios bancarios ata chegar á nacionalización da banca (...).
- 11º. Supresión rápida dos diversos impostos para chegar á implantación do imposto único.

GENERALITAT DE CATALUÑA. **Decreto**. 19-8-1936 [catalán]

- **En Andalucía e Aragón,** nas zonas agrarias que quedaron baixo a autoridade da República, produciuse unha intensa **colectivización** das terras realizada polos campesiños, fundamentalmente os xornaleiros, e as forzas revolucionarias de esquerda, especialmente a CNT e o POUM e, en menor medida, a UXT. Vilas enteiras, controladas polos anarquistas, foron socializadas; as terras eran explotadas colectivamente; o diñeiro foi suprimido e os talleres foron sometidos ao control e á planificación dos sindicatos. As colectivizacións anarquistas foron moi criticadas por outras forzas de esquerda, especialmente polo PCE, que acusou tanto á CNT como ao POUM de realízalas pola forza e contra os intereses dos pequenos propietarios; tamén os acusaron de que con estas medidas o único que conseguían era asustar os campesiños e deixar sen apoios á República, chegando a propoñer o PCE a descolectivización.

Campesiños e soldados
nunha zona colectivizada.

Paralelamente ás transformacións económicas producíronse numerosas **transformacións na vida cotiá** en toda a zona republicana. Vivíuse con apaixonamento o desexo de igualdade nos aspectos externos e a vida cotiá experimentou unha auténtica proletarización. A rúa encheuse de uniformes obreiros, a funda de traballo azul; desapareceron os sombreiros e as garabatas dos vestidos cotiáns. A muller asumíu tarefas e funcións produtivas e incluso participou na fronte de guerra, dentro do corpo de Milicias Populares, empuñando as armas. Os cambios nos nomes das persoas foron tamén significativos (Liberdade, República, Universo... substituíron os nomes tradicionais) e traducían o ambiente de laicismo que se pretendía conseguir (caso curioso foi o do ourensán Xervasio Fernández de Dios que solicitou ao Ministro de Xustiza o cambio do segundo apelido polo de Bakunin, argumentando que «*non quería nada con Deus*»). A guerra repercutiu directamente na vida cultural e as artes, especialmente no deseño gráfico, que se puxo ao servizo dos intereses da Fronte Popular mediante os máis variados carteis de propaganda.

►37. Que tipo de cambios na vida cotiá se produciron na España republicana? ■

5. A España sublevada

A diferenza do que sucedía no bando republicano, na zona nacional produciuse a progresiva configuración e institucionalización dun réxime ditatorial baixo a autoridade suprema de Franco.

■ Institucionalización dun novo réxime

A evolución militar e política da zona nacional non foi tan complexa como a da zona republicana, xa que desde o comezo contou cunha forza aglutinante: o exército. Os militares sublevados crearon a **Xunta de Defensa Nacional** (24-7-1936) en Burgos, o primeiro órgano de mando dos sublevados. Estaba presidida polo militar de máis rango e antigüidade, o xeneral Cabanellas, e dela formaban parte os xenerais Saliquet, Ponte, Mola e Dávila e os coroneis Montaner e Moreno Calderón; en agosto incorporáronse os xenerais Franco, Gil Yuste, Queipo de Llano e Orgaz. O seu obxectivo fundamental era a coordinación militar das columnas militares e civís, baixo un mando único. A Xunta asumíu tamén funcións

administrativas e políticas, poñendo as bases do novo Estado fronte ao Goberno republicano. Unha das primeiras medidas deste Goberno de Burgos foi declarar fóra da lei todas as forzas políticas e sociais que formaran parte ou axudaran á Fronte Popular (16-9-1936).

■ A xefatura do Estado en mans de Franco

Unha serie de factores favoreceron que Franco fose concentrando o poder na súa persoa:

- A morte de Sanjurjo (20-7-1936) en accidente aéreo cando viña desde Lisboa para facerse cargo da dirección da insurrección.
- O éxito na xestión dos primeiros contactos cos réximes italiano e alemán, dos que obtivo axuda inmediata.
- Os éxitos militares durante os tres primeiros meses, coa conquista de Badaxoz e a liberación do Alcázar de Toledo, que lle permitiron chegar ás portas de Madrid, onde Mola fracasara na súa conquista.
- O encarceramento e posterior fusilamento de Xosé Antonio Primo de Rivera (20-11-1936).

Tras a proposta da Xunta de formar un mando único, o candidato elixido foi Franco (1-10-1936), que quedaba así convertido na cabeza visible da insurrección. Creouse tamén unha Xunta Técnica, constituída por militares e civís que actuaba, a modo de Goberno, organizada en comisións (Finanzas, Xustiza, Industria, Comercio e Abastecemento, Agricultura, Traballo, Ensino, Obras Públicas e Comunicacions). O cuñado de Franco, Ramón Serrano Suñer (membro de Falanxe Española), converteuse no seu principal propagandista, especialmente nas relacións co exterior.

►38. Como e cando asumiu Franco o poder supremo da España sublevada? ■

46. Acceso de Franco ao mando supremo político e militar

Razóns de todo tipo sinalan a alta conveniencia de concentrar nun só poder todos aqueles que han de conducir á vitoria final, establecemento, consolidación e desenvolvemento do novo Estado, coa asistencia fervorosa da nación.

En consideración aos motivos expostos, e segura de interpretar o verdadeiro sentir nacional, esta Xunta, ao servizo de España, promulga o seguinte: DECRETO

Art.1. En cumprimento do acordo adoptado pola Xunta de Defensa Nacional, noméase xefe do Goberno do Estado español ao excelentísimo señor xeneral de División don Francisco Franco Bahamonde, quen asumirá todos os poderes do novo Estado.

Art.2. Noméaselle así mesmo xeneralísimo das forzas nacionais de Terra, Mar e Aire, e confíreselle o cargo de xeneral xefe dos exércitos de operacións.

XUNTA DE DEFENSA NACIONAL. **Decreto.** 1-10-1936 [castelán]

Franco saíndo da Capitanía de Burgos. 1936.

En xaneiro de 1938, Franco organizou o primeiro Goberno do novo Estado que se fora perfilando ao longo da guerra e que tiña como principios básicos: autoridade, xerarquía e orde, principios extraídos do ideario de Falanxe. Todo o que se opoñía á unidade era suprimido: abolición dos Estatutos de Autonomía, uniformidade na lingua, supresión dos sindicatos e unificación de obreiros e patróns baixo a mesma organización...

■ Establecemento do partido único

Tras a supresión de todas as forzas políticas republicanas, Franco, xefe do Estado e Xeneralísimo dos Exércitos, converteuse, ademais, en xefe do movemento político organizado a partir de FE-XONS. No entanto, o proceso de unificación política non estivo exenta de dificultades e protestas; desde Falanxe, Hedilla (líder á morte de Xosé Antonio Primo de Rivera), opúxose, preocupado polas orientacións ultraconservadoras que manifestaba o novo réxime. Os monárquicos e os tradicionalistas tamén rexeitaron a fusión, porque a consideraban un golpe de Estado de signo totalitario.

Pero todas estas forzas políticas acabaron por asumir a unificación; unhas porque os seus líderes foron encarcerados e quedaron sen capacidade de resposta inmediata; outras porque xustificaron a unificación como paso previo para gañar a guerra e, sobre todo, porque lles unía a súa posición antiliberal, antimarxista e a lealdade ao levantamento militar, ao que axudaran desde o comezo.

47. O nacemento do partido único

Art.1. Falanxe Española e Requetés, cos seus actuais servizos e elementos, intégranse, baixo a miña xefatura, nunha soa entidade política de carácter nacional, que, de momento se denominará Falanxe Tradicionalista e das XONS.

Esta organización, intermedia entre a sociedade e o Estado, ten a misión principal de comunicar ao Estado o alento do pobo e de levar a este o pensamento daquel a través das virtudes político-morais, de servizo, xerarquía e irmandade. (...)

Quedan disoltas as demais organizacións e partidos políticos. (...)

Art.3. Quedan fundidas nunha soa Milicia Nacional as de Falanxe Española e a de Requetés, conservando os seus emblemas e signos exteriores. A ela incorporaranse tamén, cos honores gañados na guerra, as demais milicias combatentes. (...)

O xefe do Estado é xefe supremo da Milicia. Será xefe directo un xeneral do exército con dous subxefes militares procedentes, respectivamente, das milicias de Falanxe Española e de Requetés.

Francisco FRANCO. **Decreto.** 20-4-1937 [castelán]

Símbolos reunidos tras a unificación de Falanxe e Requetés.

► 39. Que formacións políticas unificou Franco e cal era a súa ideoloxía? ■

■ A contrarrevolución

Paralelamente ao proceso de configuración do réxime e das vitorias militares, o Goberno de Franco ía organizando a contrarrevolución no terreo socioeconómico. A lexislación sobre este tema foi abundante e completouse tras a guerra; entre as primeiras medidas, destinadas a desmontar a obra da República de esquerdas, destacan:

- Creación do Servizo Nacional de Reforma Económica e Social da Terra, encargado de realizar a contrarreforma agraria.
- Supresión do réxime de concertos económicos de Biscaia e Guipúscoa (pero mantíñanse en Navarra e Álava, que apoiaran aos sublevados).
- Control da produción agraria e industrial.
- Derrogación da lei do divorcio e de matrimonio civil.
- Restablecemento da pena de morte.
- Lei de prensa, que establecía unha forte censura.
- Reconstitución da Compañía de Xesús, que supuxo a comunión entre o *Alzamento* e a Igrexa.
- Medidas no campo da educación que favoreceron os sectores conservadores e a Igrexa.

A Igrexa retomou o control da educación, da *pureza dos costumes sociais* e da censura, e as organizacións católicas intensificaron as prácticas tradicionais e puxéronse ao servizo do bando nacional loitando cos seus propios medios, incluído o sacrificio persoal que implica privarse dos pequenos praceres da vida cotiá.

48. A xuventude feminina colabora na causa de Franco

As margaridas de Tafalla prometen solemnemente ao Sagrado Corazón (...) catro cousas:

1. *A modestia no vestir: manga longa, escote cerrado, saia ata os xeonllos, traxe amplo (...).*
2. *Non ler novelas, periódicos nin revistas sen licenza eclesiástica.*
3. *Non ir ao cine e teatro sen contar coa censura de Acción Católica e non bailar, nin en público nin en privado, os bailes deste século e estudar e aprender os antigos non só de Navarra, senón de toda España.*
4. *Mentres dure a guerra, non usar pinturas nin ningún cosmético.*

Viva Cristo Rei! Viva España!

[Citado en FRASSER. **Lémbrao ti e lémbbralles a outros. Historia oral da guerra civil española**. 1979 [castelán]

►40. Que medidas, contrarias ás establecidas pola República, impuxo Franco durante a guerra? ■

España no franquismo

1. Bases e apoios da ditadura franquista / 2. Unha longa posguerra
3. Desenvolvemento económico e inmovilismo político / 4. A agonía do franquismo

Desde a fin da Guerra Civil, 1939, e ata a morte de Francisco Franco en 1975, España viviu baixo un réxime ditatorial –o franquismo–, dirixido por un dos militares sublevados o Dezanito de Xullo de 1936 e triunfador na Guerra Civil.

O franquismo foise configurando como un sistema no que se mesturaban elementos fascistas e do catolicismo conservador: concentración de poderes en Franco, Estado confesional, unha única opción política (Movemento Nacional) e sindical (Sindicato Vertical), control e uniformización cultural... A fundamentación teórica procedía, basicamente, da Falanxe.

Os trazos ideolóxicos básicos do franquismo mantivéronse practicamente inalterados, a pesar dos importantes cambios socioeconómicos experimentados pola sociedade española.

Ata finais dos anos cincuenta, España viviu unha longa posguerra caracterizada pola escaseza e a penuria económica.

A década dos sesenta supuxo un cambio económico radical que foi cualificado como *milagre* polo importante desenvolvemento alcanzado.

O asasinato, en 1973, do presidente do Goberno, Luis Carrero Blanco, marcou o inicio da fin do franquismo que, a pesar do incremento da oposición, non rematou máis que coa morte do ditador en 1975.

CONTEXTO EUROPEO	XEFE DE ESTADO E ETAPAS	CRONOLOXÍA	CONFLITOS BÉLICOS	RÉXIME POLÍTICO	FEITOS SIGNIFICATIVOS
Triunfo electoral da Fronte Popular en Francia ◀ 1936 ▶	O U I C A	1936	Guerra Civil	A	◀ 1938 ▶ Franco asume o mando supremo
Inicio da Segunda Guerra Mundial ◀ 1939 ▶		1939			◀ 1939 ▶ Fin da Guerra Civil
Fin da Segunda Guerra Mundial ◀ 1945 ▶					◀ 1941 ▶ División Azul
Inicio da Guerra Fria ◀ 1947 ▶					◀ 1947 ▶ España, reina
	R A U T Á R O U I C A			D I T	◀ 1953 ▶ Acordos con EREU e Vaticano
					◀ 1956 ▶ Independencia de Marracos. Entrada na ONU
		1959			◀ 1959 ▶ Plano de Estabilización. Nace ETA
					◀ 1962 ▶ CCDD
	F R A U T Á R O U I C A			D I T	◀ 1964 ▶ I Plano de Desenvolvemento
Inleto do Concilio Vaticano II ◀ 1965 ▶					
Protestas estudiantís ◀ 1968 ▶					◀ 1969 ▶ Xoán Carlos, sucesor
Crise do petróleo ◀ 1973 ▶	AGONÍA	1973			◀ 1973 ▶ Asasinato de Carrero Blanco
Revolución en Portugal ◀ 1974 ▶		1975			◀ 1975 ▶ Morte de Franco

1. Bases e apoios da ditadura franquista

A natureza política do franquismo é obxecto de discusión entre analistas e historiadores. Existen posicións contrapostas que van desde a súa identificación co fascismo ata a cualificación de ditadura militar unipersoal baseada no nacionalismo español autoritario. A **ditadura franquista** coincide co fascismo en que foi un sistema antidemocrático que pretendía controlar a sociedade, pero aínda que houbo intentos de encadrar as masas en organizacións de apoio ao réxime –o Movemento Nacional–, estas nunca foron a base do sistema como na Alemaña de Hitler ou a Italia de Mussolini. Xa que logo, pódese cualificar a ditadura franquista como a ditadura persoal dun militar que tivo a súa fundamentación ideolóxica no pensamento conservador e católico español e que incorporou elementos procedentes do fascismo italiano.

Escudo de España da época franquista.

Inicialmente, os militares sublevados fronte á Segunda República estaban unidos unicamente contra o que eles consideraban os graves males que defendía a Fronte Popular republicana: democracia, liberalismo, marxismo, masonería, laicismo... Foi durante a Guerra Civil cando se perfilaron os trazos do novo réxime, en gran medida obra persoal de **Francisco Franco Bahamonde**, xefe supremo desde outubro de 1936: mando único e indiscutible, orde e obediencia á autoridade, imposición dos valores castrenses e católicos, unidade de patria, nacionalismo español, férreo control dos opositores e mantemento do tradicionalismo en costumes e símbolos. Así, recuperou a bandeira de España, que volveu ser a monárquica (vermella e amarela), e o escudo incorporou elementos da época dos Reis Católicos: a aguiña e o xugo e as frechas; o himno volveu ser a *Marcha real de Granadeiros*. Estes trazos mantivéronse, con escasos cambios, ata a morte do ditador.

Todos os grupos políticos que apoiaban o réxime franquista (falanxistas, carlistas e monárquicos) foron agrupados nunha única formación autorizada: o **Movemento Nacional**. Os sindicatos de clase foron suprimidos, creándose unha organización única para obreiros e patróns: o **Sindicato Vertical**. A poboación feminina e xuvenil foi encadrada en diversas organizacións con fins de adoutramento nos valores do réxime: a Sección Feminina e a Organización Xuvenil Española. Adoptáronse formas externas identificativas: camisa azul, brazo en alto para saudar (suprimido en 1945 tras a caída do fascismo en Europa), cantos e marchas patrióticos (como o *Cara ao sol* da Falanxe, o *Oriamendi* dos tradicionalistas e o *Himno da Lexión*), manifestacións e expresións públicas de apoio ao sistema e ao seu Caudillo (*Franco, Franco, Franco! Arriba España! Viva España! España una, grande y libre!*).

►1. Que tiña en común o réxime franquista cos fascismos? ■

1. Leis Fundamentais

A concreción legal do réxime franquista foi lenta e estivo articulada arredor dunhas leis ás que, no seu conxunto, se lles daba un carácter constitucional como normas básicas da organización do Estado: as **Leis Fundamentais**. Foron sete leis elaboradas entre 1938 e 1967. Atendendo ao seu contido, diferéncianse dous grupos: de carácter dogmático e de tipo orgánico.

1. As Leis Fundamentais

DATA	PARTE DOGMÁTICA (principios ideolóxicos)	PARTE ORGÁNICA (principios organizativos)
1938	Foro do Traballo. <i>Regulamenta o mundo laboral; complementado en 1940 coa Lei de Unidade Sindical</i>	
1942		Lei de Cortes. <i>Creaba as novas Cortes orgánicas con función deliberante e consultiva</i>
1945	Foro dos Españóis. <i>Táboa de dereitos e deberes, a modo de Carta Outrogada; quedaban rexistrados na lei, pero non estaban garantidos na práctica</i>	Lei de Referendo. <i>Daba participación á opinión pública para sancionar as leis que decidía o xefe do Estado</i>
1947		Lei de Sucesión. <i>España quedaba definida como un reino; Franco era ratificado como xefe do Estado, establecendo os mecanismos para elixir o sucesor a título de rei</i>
1958	Lei de Principios do Movemento. <i>Establecía os principios inmutables e permanentes do réxime: unidade de España, condición de reino católico e unidades naturais da vida social: familia, municipio e sindicato</i>	
1967		Lei Orgánica do Estado. <i>Compendio definitivo da democracia orgánica, síntese e actualización das anteriores</i>

2. Franco, caudillo de España

Franco concentrou na súa persoa todos os poderes do Estado, poderes que lle foran concedidos polos seus compañeiros militares da Xunta de Defensa durante a Guerra Civil (Decreto do 1-10-1936). A imitación doutros ditadores europeos da época (Mussolini, *Duce* e Hitler, *Führer*), recibiu o nome de **Caudillo de España** e foi considerado o símbolo e encarnación da vontade da nación española. Nun primeiro momento non existiu ningunha limitación legal ao poder de Franco; posteriormente, a Lei Orgánica do Estado de 1967 precisou as funcións do xefe do Estado e do xefe do Goberno, que ata entón foran exercidas por Franco.

Saúdo fascista a un cartel de Franco.

2. Funcións do xefe do Estado

Art.6. O xefe do Estado é o representante supremo da nación; personifica a soberanía nacional; exerce o poder supremo político e administrativo; ostenta a Xefatura Nacional do Movemento e coida da máis exacta observancia dos Principios do mesmo e demais Leis Fundamentais do Reino, así como da continuidade do Estado e do Movemento Nacional; garante e asegura o regular funcionamento dos Altos Órganos do Estado e a debida coordinación entre os mesmos; sanciona e promulga as leis e ordena a súa execución; exerce o mando supremo dos Exércitos de Terra, Mar e Aire; vela pola conservación da orde pública no interior e da seguridade do Estado no exterior; a xustiza adminístrase no seu nome; exerce a prerrogativa de graza; confire, de acordo coas leis, empregos, cargos públicos e honores; acredita e recibe aos representantes diplomáticos e realiza cantos actos lle corresponden segundo as Leis Fundamentais do Reino.

Lei Orgánica do Estado. 10-1-1967 [aprobada en referendo o 14-12-1966] [castelán]

►2. Que poderes concedía a Franco a Lei Orgánica de 1967? ■

Se ben as limitacións legais ao poder de Franco eran poucas, existían algunhas derivadas da propia formación do ditador: católico, polo que se sometía á doutrina da Igrexa; anticomunista, aliándose co país que en cada momento liderase o anticomunismo no mundo (Alemaña, EE UU) e monárquico, polo que definiu a España como un reino e estableceu que a xefatura do Estado sería ocupada, á súa morte, por un rei que el designase.

Desfile conmemorativo da vitoria na Guerra Civil.

Franco exerceu o seu poder contando sempre co apoio do **exército**, que se converteu na columna vertebral do réxime. Aos militares correspondíalle non só a defensa do territorio, senón a defensa da integridade da patria, da orde pública e do réxime fronte aos seus inimigos internos: os comunistas e os separatistas. Mais, no aspecto técnico e profesional, o exército mantívose obsoleto, cunha escasa preparación e ancorado en rememorar os seus triunfos na Guerra Civil.

Franco foi unha personalidade complexa valorada de modo moi diferente: desde os fanáticos partidarios que o consideraban como o salvador da patria en perigo (elixido por Deus para levar a cabo esta excelsa misión), ás apreciacións dos seus opositores que non lle perdaban a falta de liberdades, a férrea censura, a prohibición do pluralismo político e a dura represión que exerceu. Todos coinciden en resaltar, como trazo básico do seu carácter, a lentitude en tomar decisións.

3. Un reino sen rei

Unha das peculiaridades do franquismo foi a definición de España como un reino (Lei de Sucesión de 1947), pero no que Franco exercía como xefe de Estado, polo tanto sen rei mentres Franco vivise. A elección do futuro rei, aínda que tiñan que aprobala as Cortes, era unha decisión de Franco.

3. A sucesión de Franco

Art.1. España, como unidade política, é un Estado católico, social e representativo que, de acordo coa súa tradición, declárase constituído como reino.

Art.2. A Xefatura do Estado corresponde ao Caudillo de España e da Cruzada, Xeneralísimo dos Exércitos don Francisco Franco Bahamonde. (...)

Art.9. Para exercer a Xefatura do Estado como rei ou rexente requirirase ser varón e español, ter cumpridos os trinta anos, profesar a relixión católica, posuír as calidades necesarias para o desempeño da súa alta misión e xurar as Leis Fundamentais, así como lealdade aos principios que informan o Movemento Nacional.

Lei de sucesión na Xefatura do Estado. 26-7-1947 [castelán]

Xoán de Borbón, conde de Barcelona e fillo de Afonso XIII, reclamou de Franco o trono que lle correspondía por dereito de sucesión lineal da monarquía española, tras a abdicación do seu pai en xaneiro de 1941 en Roma. Pero as relacións entre Xoán de Borbón e Franco foron deteriorándose pola cuestión da sucesión: Franco defendía a **instauración** dunha monarquía inspirada nos principios do novo réxime, mentres que

Xoán de Borbón defendía a **restauración** da monarquía tradicional borbónica. Tampouco favoreceu a causa do conde de Barcelona a evolución da súa posición política con respecto a Franco, alternando declaracións de apoio (ata o punto de querer loitar con sublevados durante a Guerra Civil) con esixencias de que Franco abandonase o poder.

4. A descendencia de Afonso XIII

Xoán de Borbón, conde de Barcelona.
1913-1993 (R. Macarrón).

O matrimonio Franco e os
príncipes herdeiros.

As relacións deterioráronse a partir de 1945 polas críticas e as esixencias de Xoán de Borbón para que Franco restaurase a monarquía. Finalmente, en 1969, Franco apartou da sucesión ao conde de Barcelona en favor do seu fillo, Xoán Carlos, quen foi proclamado príncipe herdeiro. Segundo frase de Franco, *todo quedaba atado e ben atado* no referente á súa sucesión.

4. O Movemento Nacional

A doutrina oficial do réxime franquista baseouse no programa da Falanxe e dos requetés (carlistas), fusionados en 1937 por orde de Franco (Falanxe Española Tradicionalista e das XONS). Tras a derrota dos fascismos na Segunda Guerra Mundial, FET-XONS perdeu influencias e quedou integrada no Movemento Nacional, renovándose e matizándose a súa ideoloxía, que quedou recollida na Lei Fundamental dos Principios do Movemento de 1958.

O Movemento Nacional foi a única formación política recoñecida polo réxime e a canle por onde se vehiculizaba a vida política española; todas as demais formacións estaban prohibidas e sometidas a unha férrea represión e persecución policial. Como principios destacados, procedentes do tradicionalismo católico e do fascismo, estaban: o nacionalcatolicismo, a participación orgánica na vida política, o sometemento dos individuos á grandeza da nación española e o intervencionismo social do Estado. Para velar polo mantemento da integridade destes principios creouse o Consello Nacional do Movemento.

►3. Que condicións debía reunir o herdeiro de Franco e que título levaría? Quen foi o elixido? ■

5. Os principios do Movemento Nacional

Eu, Francisco Franco Bahamonde, Caudillo de España, consciente da miña responsabilidade ante Deus e ante a Historia, en presenza das Cortes do Reino, promulgo como principios do Movemento Nacional, entendido como comunión dos españois nos ideais que deron vida á Cruzada, os seguintes:

- I. *España é unha unidade de destino no universal (...).*
- II. *A nación española considera como timbre de honor o acatamento á Lei de Deus, segundo a doutrina da Santa Igrexa Católica, Apostólica e Romana, única verdadeira e fe inseparable da conciencia nacional, que inspirará a súa lexislación. (...)*
- IV *A unidade entre os homes e as terras de España é intanxible. A integridade da Patria e a súa independencia son esixencias supremas da comunidade nacional (...).*
- V. *A comunidade nacional fúndase no home, como portador de valores eternos, e na familia como base da vida social; pero os intereses individuais e colectivos deben estar sometidos ao ben común da Nación, constituída polas xeracións pasadas, presentes e futuras (...).*
- VI. *As entidades naturais da vida social, familia, municipio e sindicato, son estruturas básicas da comunidade nacional.*
- VII. *O pobo español (...) constitúe o Estado Nacional. A súa forma política é (...) a Monarquía tradicional, católica, social e representativa.*
- VIII. *O carácter representativo da orde política é principio básico das nosas institucións públicas. A participación do pobo nas tarefas lexislativas (...) levarase a cabo a través da familia, o municipio e o sindicato e demais entidades con representación orgánica que a este fin recoñezan as leis. (...)*
- X. *Recoñécese o traballo como orixe de xerarquía, deber e honor dos españois, e a propiedade privada en todas as súas formas como dereito supeditado a súa función social. A iniciativa privada, fundamento da actividade económica, deberá ser estimulada, canalizada e, no seu caso, suplida pola acción do Estado.*

Lei fundamental dos Principios do Movemento. 17-5-1958 [castelán]

- 4. **Analiza os principios básicos do Movemento como fundamentación ideolóxica do franquismo e compáraos co programa-ideario da Falanxe Española.** ■

5. Unidade da patria e centralismo

Considerada como unha unidade de destino no universal (idea de Falanxe), España foi a referencia á que todos os individuos e intereses debían estar sometidos. Todas as terras que formaban España constituían unha entidade única e indivisible, rexida polo principio da unidade dun poder central. Todas as institucións autonómicas creadas pola Segunda República foron suprimidas e calquera manifestación de particularismo, máis aló do folclore, foi perseguida. A administración local quedou sometida ao goberno central, que nomeaba directamente todos os alcaldes das cidades maiores de 10.000 habitantes e os das restantes a través do gobernador civil. O modelo e os valores impostos foron os de Castela e o único idioma permitido o castelán.

6. Valores supremos: unha lingua, un territorio

Pregunta. Cal é a terra de España?

Resposta. A terra de España é a maior parte da Península Ibérica, colocada providencialmente por Deus no centro do mundo. (...)

P. Por que decides que a lingua castelá será a lingua da civilización do futuro?

R. (...) Porque o inglés e o francés, que con ela poderían competir nesta función, son linguas tan gastadas, que van camiño da súa disolución completa.

P. Fálanse en España outras linguas ademais do castelán?

R. Pode dicirse que en España fálase só a lingua castelá, pois a parte desta fálase unicamente o vasco que, como lingua única, se emprega soamente nalgúns casaríos vascos e quedou reducido a funcións de dialecto pola súa pobreza lingüística e filolóxica.

P. E cales son os dialectos principais que se falan en España?

R. (...) O catalán, o valenciano, o mallorquino e o galego.

Catecismo Patriótico Español. 1939 [castelán]

Os Reis Católicos puxeron no seu escudo a aguia, o xugo e as frechas, emblemas que pasaron ao escudo de España (...). España, agora como entón, necesita: unidade relixiosa, é dicir, que todos profesemos a relixión católica; unidade política, isto é, que teñamos un só xefe ou Caudillo; unidade territorial, ou sexa, que formemos un só pobo sen divisións nin separatismos; unidade moral, é dicir, que todos aspiremos a un mesmo destino.

Historia de España [Libro de texto do Bacharelato]. 1945 [castelán]

6. Nacionalcatolicismo

O franquismo defendeu que a vida política, social e cultural estivese sometida ás directrices da Igrexa católica. En contrapartida, a Igrexa converteuse na lexitimadora do réxime franquista. Esta unión de intereses e mutuos apoios deu orixe ao que se coñece como nacionalcatolicismo español.

A xerarquía eclesiástica católica apoiou os militares sublevados, cualificou a Guerra Civil de Cruzada contra o ateísmo marxista e xustificou a autoridade de Franco, recoñecido como *Caudillo de España pola graza de Deus*. A cambio, a Igrexa católica recibiu o recoñecemento do Estado como a única autorizada e obtivo o control sobre a moral, os costumes e a educación. Especialmente durante as décadas de 1940 e 1950, a Igrexa, ben directamente ou ben a través das autoridades, impuxo na vida pública unha estrita moral católica, velando polos *bos costumes*.

►5. Que medios empregaba o franquismo para a uniformización de España? ■

7. Normas sobre traxes de baños

Art.9. O traxe de baño (...) debe ser de tea non transparente e cubrir o corpo sen axustalo e debe reunir os seguintes requisitos: as mulleres deberán usar traxes que cheguen ata os xeonllos (...) e pantalóns dunha anchura mínima de 40 cm (...). O escote estará confeccionado de tal modo que nunca poidan separarse do corpo os bordos, por moi violentas e forzadas que sexan as actitudes das que o usen. As mangas distarán, como moito, 15 cm do cóbado pola parte inferior do brazo e irán axustadas de tal forma que en ningún momento descubran a axila. As mesmas condicións con respecto a escotes e mangas terán os traxes de baño dos homes (...).

Art.10. Queda terminantemente prohibido pasear polas praias en traxe de baño sen estar cuberto co albornoz pechado, así como tomarse na area, incluso estando cuberto con albornoz. Non obstante, está permitido sentar gardando a debida discreción.

Hernán MARTÍN-BARBADILLO PAUL [alcalde da Coruña]. **Bando.** 11-6-1937 [castelán]

Franco tivo o privilexio de entrar baixo palio nas igrexas.

PALIO. Especie de dosel sostido por catro ou máis varas longas baixo do que se leva en procesión a Eucaristía.

TERNA. Conxunto de tres persoas propostas para que se designe entre elas á que vai desempeñar certo cargo.

►6. Que valores defendía o nacionalcatolicismo? ■

O **Concordato de 1953** regulamentou as relacións entre a Igrexa católica e o réxime franquista. O Papa recoñecía o Goberno de Franco e concedíalle o privilexio de presentación de bispos (terna elaborada por Franco para que o Papa elixise quen había de ocupar unha diocese vacante) e de poder entrar nas igrexas baixo palio. A cambio, a Igrexa obtiña: a potenciación do culto católico en toda España; a capacidade legal de adquirir, posuír e administrar toda clase de bens; a restitución dunha parte dos bens eclesiásticos perdidos nas pasadas desamortizacións (especialmente edificios de mosteiros); o dereito a establecer seminarios, escolas e obras pías; o ensino obrigatorio da relixión católica; a competencia exclusiva da Igrexa en cuestións referidas ao matrimonio, e o control da moral pública.

Na década de 1960, o papado de Xoán XXIII e a renovación que supuxo o **Concilio Vaticano II** produciron unha forte renovación na Igrexa católica que afectou tamén a España. No seo do clero e da xerarquía española foise desenvolvendo lentamente unha corrente crítica que defendía un cambio nas relacións coa ditadura. En 1967 promulgouse a Lei de Liberdade Religiosa, que permitía os cultos non católicos, aínda que con bastantes limitacións e sempre de forma privada. Paralelamente, o sector eclesiástico máis novo e algúns sectores católicos laicos convertéronse, desde finais dos anos sesenta, nunha das fronteiras de oposición ao franquismo.

7. Sindicalismo vertical

O réxime franquista regulamentou o mundo laboral mediante a promulgación do **Foro do Traballo** en 1938, a primeira das leis fundamentais. Nel recollíanse aspectos sociais de mellora das condicións dos traballadores como a prohibición do traballo nocturno de mulleres e nenos, o descanso dominical e nas festividades relixiosas e civís declaradas como tales, vacacións anuais retribuídas, subsidio familiar, seguros sociais de enfermidade, velez, invalidez e maternidade.

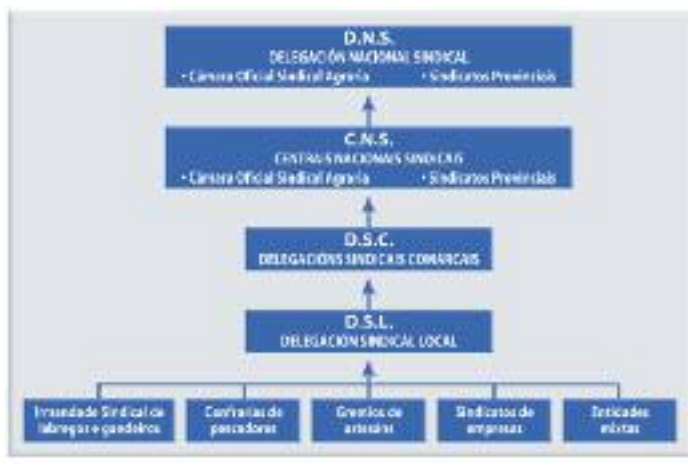
8. A lexislación sobre o traballo

- I.3. *O dereito de traballar é consecuencia do deber imposto ao home por Deus, para o cumprimento dos seus fins individuais e a prosperidade e grandeza da Patria.*
- I.4. *O Estado valora e exalta o traballo (...) e protéxelo coa forza da lei (...).*
- I.8. *Todos os españois teñen dereito ao traballo (...).*
- II.1. *O Estado (...) limitará convenientemente a duración da xornada para que non sexa excesiva (...). En especial prohibirá o traballo nocturno das mulleres e nenos (...).*
- II.4. *Declarada festa nacional o 18 de xullo, iniciación do Glorioso Alzamento, será considerado ademais como Festa de Exaltación do Traballo. (...)*
- II.5. *Todo traballador terá dereito a unha vacacións anuais retribuídas (...).*
- XI.4. *En xeral o Estado non será empresario, senón cando falte a iniciativa privada ou o esixan os intereses superiores da nación.*
- XIII.3. *O sindicato vertical é unha corporación de dereito público que se constitúe pola integración nun organismo unitario de todos os elementos que consagran as súas actividades ao cumprimento do proceso económico, dentro dun determinado servizo ou rama da produción, ordenado xerarquicamente baixo a dirección do Estado.*

Foro do Traballo. 9-3-1938 [castelán]

O ámbito sindical organizouse seguindo modelos fascistas. Declarados ilegais todos os sindicatos de clase existentes (Lei de Unidade Sindical de 26-1-1940), os traballadores quedaron encadrados, de modo forzoso, en corporacións de carácter vertical nas que estaban incluídos, de forma xerárquica, os patróns e os obreiros baixo a supervisión do Ministerio de Traballo. Estes sindicatos verticais estruturábanse arredor de tres esferas: a campesiña, a artesanal-industrial e a marítima, subdivididas en unidades segundo a actividade concreta que realizasen (técnico, ensinanza, espectáculos, alimentación...). Todos eles formaban a **Organización Sindical do Movemento** que tiña como xustificación última a desaparición da loita de clases característica das sociedades liberais e capitalistas. O Estado, organizador e árbitro máximo das relacións laborais, actuaba de modo paternalista e corporativo para evitar a conflitividade social.

9. A organización sindical

8. Limitación dos dereitos individuais

Fronte ao carácter individual dos dereitos e liberdades característicos dos sistemas liberais e democráticos, o réxime franquista limitou e subordinou estes dereitos á lealdade á persoa de Franco e o respecto aos principios fundamentais, primeiro da Falanxe e, despois, do Movemento. En 1945, o **Foro dos españois** decretaba os deberes e os dereitos que podían exercer os españois.

►7. Que era e como funcionaba o sindicato vertical franquista? ■

10. Dereitos e deberes dos españois

Francisco Franco Bahamonde, Caudillo de España, Xefe do Estado e Xeneralísimo dos Exércitos da nación: (...) dispoño:
 Art.1. *O Estado español proclama como principio director dos seus actos o respecto á dignidade, a integridade e a liberdade da persoa humana, recoñecendo ao home, en canto portador de valores eternos e membro da comunidade nacional, titular de deberes e dereitos (...).*

Art.2. *Os españois deben servizo fiel á patria, lealdade ao Xefe do Estado e obediencia ás leis.*

Art.6. *A profesión e práctica da relixión católica, que é a do Estado español, gozará da protección oficial (...).*

Art.10. *Todos os españois teñen dereito a participar nas funcións públicas de carácter representativo, a través da familia, o municipio e o sindicato (...).*

Art.12. *Todo español poderá expresar libremente as súas ideas mentres non atenten contra os principios fundamentais do Estado. (...)*

Art.22. *O Estado reconece e ampara a familia como institución natural e fundamento da Sociedade (...). O matrimonio será un e indisoluble. O Estado protexerá especialmente as familias numerosas.*

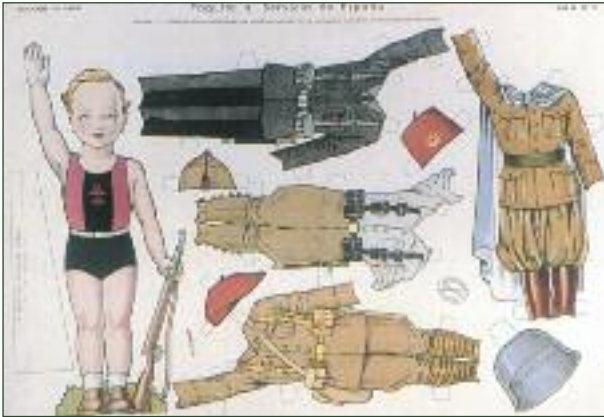
Art.28. *O Estado español garante aos traballadores (...) o dereito á asistencia nos casos de velez, morte, enfermidade, maternidade, accidentes de traballo, invalidez, paro forzoso e demais riscos que poidan ser obxecto de seguro social (...).*

Art.30. *A propiedade privada (...) é amparada polo Estado. Todas as formas da propiedade quedan subordinadas ás necesidades da Nación*

Art.33. *O exercicio dos dereitos que se recoñecen neste Foro non poderán atentar a unidade espiritual, nacional e social de España.*

Foro dos españois. 17-7-1945 [castelán]

Como deberes establecíanse: fidelidade á patria, lealdade a Franco, obediencia ás Leis Fundamentais, servizo militar obrigatorio, pagar os tributos, alimentar e educar aos fillos e manter a unidade espiritual e nacional de España. Como dereitos recoñecíanse algúns de carácter individual –liberdade de opinión, de residencia, de reunión e asociación–, e outros de carácter social –dereito de educación, seguro social de enfermidade e accidentes–; pero todos eles estaban supeditados ao mantemento dos principios fundamentais do réxime, o que facía imposible o seu exercicio con total liberdade.

Recortable de Paquiño, un soldadiño de España.

Ademais, o franquismo impuxo unha férrea **censura**, limitando tanto a liberdade de opinión e prensa como a liberdade artística e cultural. Todas as manifestacións do pensamento, nas súas diferentes modalidades, foron controladas e tentouse educar a xente nas escolas no chamado **Espírito Nacional**, conxunto de ideas e valores políticos e históricos defendido polo réxime.

- 8. Por que cres que se denominou foro á lei que establecía os dereitos e deberes dos españois?
- 9. Cales eran as principais limitación ao exercicio dos dereitos individuais? ■

9. Subordinación da muller

A familia foi considerada polo franquismo como a base fundamental da sociedade. Protexida polo Estado e de acordo coa moral tradicional católica, a familia baseábase no matrimonio canónico indisoluble e na procreación de fillos; cada un dos seus membros tiña unha finalidade e deber específico: o home, traer os recursos; a muller, os labores da casa, educar e atender os fillos, perpetuar a tradición e o sistema vixente.

Na divulgación destes valores tivo un papel fundamental a **Sección Feminina**, creada en 1934 e presidida (ata a súa disolución tras a morte de Franco) por Pilar Primo de Rivera. Potenciou o modelo feminino caracterizado pola pasividade política e a nula participación pública, xustificando que o coidado da casa e da familia eran as únicas actividades que lle correspondía por natureza. Contribuíu ao deseño e control da educación especificamente feminina destinada a formar amas de casa (materias de Fogar, Cociña, Corte e confección nas escolas e institutos). Para o adoutramento das mulleres na filosofía do réxime, en 1937 creouse o **Servizo Social**, no que incluía a formación teórica e a prestación obrigatoria de traballos sociais para todas as mulleres durante seis meses.

11. O papel da muller

O verdadeiro deber das mulleres para coa patria é formar familias (...) nas que se fomente o tradicional (...). Así pois, xunto á educación deportiva e universitaria, irá esa outra que as prepare para que sexan o verdadeiro complemento do home. O que non faremos nunca é poñelas en competencia con eles, porque nunca chegarán a igualalos.

Pilar PRIMO DE RIVERA. **Discurso**. 1938 [castelán]

A muller na casa. O home é o rei. A muller, os fillos, as axudas, os necesarios complementos para que o home alcance a súa plenitude (...) Desde que o mundo é mundo, o varón ten xa asignada por Deus a primacía, a súa misión de crear, de imperar; a da muller, compartir. O home nace para mandar; se algunha vez a muller manda, é un estado transitorio ou secundario; a misión fundamental asignada a ela e a súa vocación é outra. Por iso a Sección Feminina, desde os seus comezos, viu como algo importantísimo, e como o mellor servizo que prestar á patria, a formación da muller para a casa, como compañeira do home.

Pilar PRIMO DE RIVERA. **Discurso**. 1941 [castelán]

Cartel editado pola Sección Feminina.

A partir da década de 1960, os cambios económicos e o crecente desenvolvemento introduciron modificacións e cambios no comportamento e na actitude con respecto ás mulleres, especialmente tras a súa incorporación á educación universitaria e ao traballo remunerado fóra do fogar; aínda así, no plano legal as mulleres seguiron sometidas a pais e maridos ata o final do franquismo.

10. Democracia orgánica

O modelo político franquista foi cualificado de **democracia orgánica**, por considerar os seus partidarios que nel existía a verdadeira representación da sociedade a través dos seus órganos naturais e básicos: a familia, o concello e o sindicato, rexeitando o sistema liberal e democrático caracterizado pola representación política baseada no individuo e nos partidos políticos. En realidade, esta participación orgánica era un intento publicitario do réxime de buscar unha imaxe aceptable ante o contorno político occidental.

► 10. Que valores potenciaba o franquismo na muller e a través de que institucións se controlaban?

12. A democracia orgánica

Todos coñecemos, especialmente os que xa somos vellos, a ficción dos partidos políticos, nos que a relación entre representantes e representados se limitaba á elección entre varios nomes que os comités dos partidos presentaban e que, case na totalidade dos casos, os electores descoñecían; pero que unha vez lograda a investidura obraban ao seu antollo, sen ter en conta os intereses e a vontade dos votantes. A isto opoñemos nós a nosa democracia orgánica, na que a representación se fai a través da familia, do concello e do sindicato, nos que o home vive e se encadra, e na que os elixidos manteñen o vínculo coa asociación que o designou sen que poidan traizoar os (...) intereses dos representados (...). Pero con isto non nos basta (...). Consideramos necesario que a democracia sexa cousa viva, que todos participen na cousa pública, de aí eses congresos periódicos económicosindicaís provinciais nos que, en consello aberto, debaten os problemas da provincia e onde as aspiracións atopan unha canle para a súa elevación directa aos poderes públicos (...). E aínda temos máis: existe (...) a institución do referendo, pola que se someten á aprobación do país as súas leis fundamentais (...). Poderá gustar ou non gustar fóra o que en España temos, pero é incomparablemente máis democrático en esencia e na práctica que os outros sistemas (...). E se miramos aos seus efectos, pode alguén negar o seu éxito? Vinte e tres anos de paz ininterrompida, de progreso económico e de fortaleza.

Francisco FRANCO. **Discurso na inauguración do Hospital Provincial de Valencia**. 18-6-1962 [castelán]

13. As Cortes

Art.2. As Cortes compóñense de Procuradores natos e electivos, a saber: a) Os ministros. b) Os conselleiros nacionais de FET e das XONS. c) O Presidente do Consello de Estado (...). d) Os representantes dos Sindicatos Nacionais (...). e) Os Alcaldes das cincuenta capitais de provincia, os de Ceuta e Melilla e un representante polos demais Municipios de cada provincia designado a través da Deputación respectiva. f) Os Reitores das Universidades. g) O Presidente do Instituto de España (...). i) Aquelas persoas que pola súa xerarquía eclesiástica, militar, administrativa ou social ou polos seus relevantes servizos a España, designe o Xefe do Estado, en número non superior a cincuenta.

Lei de creación das Cortes Españolas. 17-7-1942 [castelán]

A **Lei Orgánica do Estado** de 1967 introduciu novos dereitos e limitou minimamente o poder de Franco. Os procuradores das Cortes seguiron sendo elixidos por un complexo sistema que restrinxía extraordinariamente o dereito de sufraxio. Entre as modificacións máis significativas destacan

a elección directa polos cabezas de familia de dous procuradores por provincia, co que se pretendía dar un carácter máis aberto e popular pero, na práctica, os cambios foron mínimos e as Cortes continuaron aprobando, case sen discusión, todas as leis propostas polo Goberno.

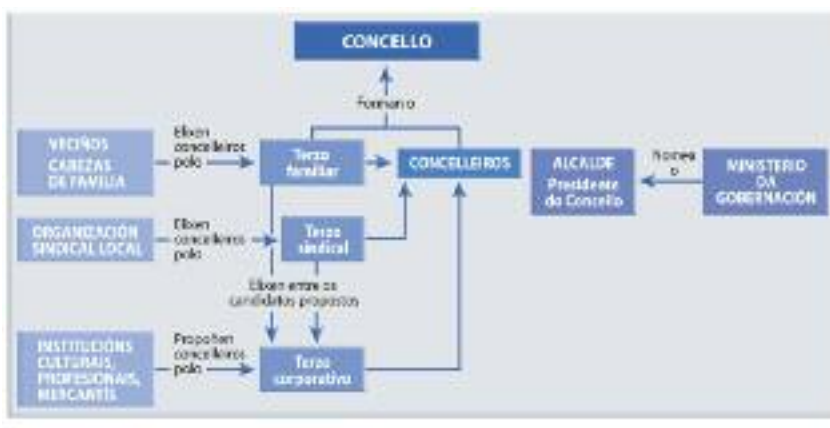
No caso dos **concellos**, os concelleiros eran, desde 1945, designados: un terzo, por elección dos veciños cabezas de familias, outro terzo, por elección dos sindicatos locais, e, o terceiro terzo, por elección dos concelleiros xa electos entre os veciños membros de entidades económicas, culturais ou profesionais da localidade ou entre veciños de recoñecido prestixio.

14. Organización do Estado franquista

A democracia orgánica completábase co recoñecemento do dereito de colaboración directa dos españois na sanción das leis fundamentais do Estado. Este dereito quedou establecido en 1945 pola **Lei de Referendo**, que permitía participar a todos os homes e mulleres maiores de 21 anos, sempre que así o considerase Franco. O referendo foi empregado en dúas ocasións: para aprobar a Lei de Sucesión, en 1947, e a Lei Orgánica do Estado, en 1967.

15. Organización da vida municipal

►11. Que diferenciaba a democracia orgánica franquista da democracia liberal?

►12. Por que as Cortes franquistas non eran democráticas? ■

2. Unha longa posguerra. 1939-1959

Desde o remate da Guerra Civil e ata o Plano de Estabilización de 1959, transcorren os anos da posguerra, período caracterizado polas dificultades que seguen a todos os conflitos bélicos, pero agravadas polo illamento que a comunidade internacional estableceu ao réxime de Franco. Os falanxistas dominaron os gobernos dos primeiros anos (etapa azul ou falanxista) e moitos ministerios foron dirixidos por militares.

1. Do illamento exterior ao recoñecemento internacional

Hitler e Mussolini apoiaron a Franco durante a guerra española, pero este mantivo unha posición oscilante durante a Segunda Guerra Mundial. Tras a derrota dos fascismos, España estivo sometida a un prolongado illamento internacional, situación que foi modificándose a partir de 1947 co inicio da Guerra Fría. Na nova orde mundial, os países do bloque occidental recoñeceron a Franco o seu papel na loita contra o comunismo, o que permitiu que o Estado español fose aceptado progresivamente nos organismos internacionais.

■ Os anos da Segunda Guerra mundial. 1939-1945

Entre abril (fin da Guerra Civil) e setembro de 1939 (inicio da Segunda Guerra Mundial), o Goberno de Franco, fundamentalmente a través do seu cuñado, Ramón Serrano Suñer, ministro de Gobernación, levou a cabo unha clara política de aproximación ás potencias fascistas. Iniciada a guerra, España declarouse **neutral**, pero cando se produciron as grandes vitorias dos países do Eixe en 1940, pasou da neutralidade á **non belixerancia**; esta situación permitía non participar

Serrano Suñer, Franco e Mussolini en Bordighera.

directamente na guerra, pero si manter unha postura de amizade e colaboración coas potencias fascistas. Así llo comunicou directamente Franco a Hitler (entrevista do 23-10-1940 en Hendaia) e a Mussolini (entrevista do 12-2-1941, en Bordighera).

16. A entrevista de Hendaia

Baixo e groso, de pel morena, ollos negros, vivos, o Caudillo español tomou asento no coche-salón de Hitler. En todas as fotografías que vira del sempre me parecera máis alto e delgado. Ao momento notei que Franco, como negociador, non quería comprometerse a nada fixo. Ao principio, Hitler pintou a situación de Alemaña coas cores máis brillantes. (...) Entón caeu a palabra Xibraltar. Hitler dixo que se os ingleses o perdían, tamén podían ser excluídos do Mediterráneo e de África. (...) Propuxo a Franco a sinatura dunha alianza, invitándolle a entrar na guerra para xaneiro de 1941. (...) Sen moitos rodeos, Hitler ofreceu a España Xibraltar e, dunha forma máis vaga, tamén outros territorios coloniais en África.

Franco, ao principio non dixo nada. Instalado na súa butaca, impene-trable o rostro, non me permitía adiviñar se esta proposición lle sorprendía ou se simplemente reflexionaba con calma sobre a resposta. Entón fixo unha manobra de diversión, análoga á do seu colega italiano cando estalou a guerra. Dixo que o abastecemento de víveres en España era malo. Que o país precisaba inmediatamente trigo (...). Preguntou con expresión atenta se Alemaña podía abastecerlle. Dixo tamén que España precisaba artillería pesada. (...) E sobre todo isto considerou incompatible co orgullo nacional español aceptar soldados estranxeiros para conquistar Xibraltar, que logo habería de recibir de Europa como regalo. Unicamente os propios españois poderían conquistar Xibraltar.

Paul SCHMIDT. **Europa entre bastidores**. 1952 [inglés]

► Franco e Hitler en Hendaia.

► 13. Que imaxe de Franco transmite o autor do documento 16? ■

Pero cando en xuño de 1941 Alemaña invadiu a URSS, país considerado polo franquismo como a súa antítese ideolóxica, organizouse en España unha nova *cruzada* contra o comunismo a través dunha expedición de voluntarios destinada á fronte soviética: a **División Azul** (pola cor simbólica do falanxismo). Mandada polos xenerais Agustín Muñoz Grandes e Esteban Infantes, quedou integrada no exército alemán como a *División* 250. Os seus integrantes, que partiron de España a mediados de xullo, entraron en combate en outubro de 1941 na fronte de Leningrado. Uns 60.000 homes formaron parte desta División, entre os que había desde fanáticos anticomunistas ata militares de carreira e aventureiros. Desde o punto de vista militar, tivo un papel moi limitado; pasou por graves problemas e sufriu numerosas perdas humanas (case 5.000 mortos, 2.000 mutilados e varios centenares de prisioneiros).

En 1943, ante o inicio das vitorias aliadas, Franco volveu declarar a España **neutral** nun claro intento de prever as fatais consecuencias dunha derrota. No entanto, a título individual, uns 1.800 membros da División Azul permaneceron na Fronte do Leste formando a **Lexión Española** ata marzo de 1944, e outros permaneceron ata a fin da guerra incluídos nas SS alemás.

■ Illamento internacional. 1945-1953

Na Conferencia de Potsdam de 1945 que organizou a paz tras a Segunda Guerra Mundial, Stalin intentou provocar a caída do réxime franquista, pero a proposta non foi aceptada debido, sobre todo, á actitude do inglés Churchill, que defendía a non intervención nos asuntos españois. Debido ao seu réxime ditatorial, España non foi aceptada na ONU, ao tempo que se recomendaba aos países membros da organización que rompesen as relacións diplomáticas con Madrid (resolucións de 1946). Como reacción á condena internacional produciuse a adhesión popular á persoa do Caudillo. En Madrid organizáronse manifestacións multitudinarias para protestar contra a actitude da ONU e de afirmación ao réxime de Franco, que se presentaba como un líder carismático ante os españois.

Nos anos seguintes España foi expulsada de numerosos organismos internacionais (Unión Postal Universal, Organización Internacional da Aviación, Unión Internacional de Comunicacións e outros). Franco unicamente podía contar con Portugal e con algunhas nacións de América Latina, especialmente Arxentina durante o goberno de Perón. Pero a situación cambiou a partir de 1947 co inicio da Guerra Fría (polarización das relacións internacionais en dous bloques antagónicos, o capitalista occidental e o socialista oriental, liderados polos EE UU e a URSS). As potencias occidentais buscaron o apoio de todos os países anticomunistas, iniciándose cambios que foron, paseniñamente, acabando co illamento: Francia reabriu a fronteira (1948), EE UU enviou axuda económica (1949), a ONU autorizaba os países membros a reiniciar as relacións diplomáticas con España (1950), o que facilitou o reingreso nos organismos internacionais dos que fora expulsada.

Manifestación popular de apoio a Franco tras a condena do seu réxime pola ONU.

►14. Que circunstancias explican os cambios que se produciron na posición diplomática de España durante a Segunda Guerra Mundial?

►15. Que foi a División Azul e que obxectivos tiña? ■

►16. Por que España sufriu o illamento internacional e a condena da ONU? ■

■ Recoñecemento internacional. 1953-1959

O ano 1953 foi decisivo para o recoñecemento internacional do réxime de Franco grazas ao achegamento coa Santa Sede e aos EE UU. Nos dous casos xogou a baza da oposición ao comunismo.

- **Sinatura do Concordato coa Santa Sede** (27-8-1953), polo que se renovaban os acordos do anterior Concordato (o de 1851): confesionalidade do Estado, a obrigatoriedade do ensino da relixión católica nas escolas, matrimonio eclesiástico e leis de acordo coa doutrina da Igrexa.
- **Pacto cos EE UU**, que supuxo un triunfo para o réxime ante a opinión pública. A cambio de importante axuda económica, instalábanse en España bases militares (Morón, Rota, Zaragoza e Torrexón) de utilización conxunta durante un período de dez anos, renovable por outros dous de cinco. O prezo pagado por España era alto, xa que o territorio español, en caso de conflitividade na área, podía ser utilizado sen consultar co seu Goberno.

►17. Que circunstancias favoreceron o recoñecemento diplomático do réxime de Franco? ■

17. Os pactos cos Estados Unidos de América

Fronte ao perigo que ameaza o mundo occidental, os gobernos dos EE UU e de España, desexosos de contribuír ao mantemento da paz e da seguridade internacional con medidas de previsión (...) acordan o seguinte:

Art.1.1. (...) Por parte dos EE UU o apoio do esforzo defensivo español, para os fins establecidos, mediante a concesión de asistencia a España en forma de subministración de material de guerra e a través dun período de varios anos (...).

Art.1.2. (...) O Goberno de España autoriza ao Goberno dos EE UU (...) a desenvolver, manter e utilizar para fins militares, xuntamente co Goberno de España, aquelas zonas e instalacións (...) que se conveña (...) como necesarias para os fins deste convenio. (...)

Art.3. As zonas que, en virtude deste Convenio, se preparen para a utilización conxunta, quedarán sempre baixo pavillón e mando español (...). No entanto, os EE UU poderán, en todo caso, exercer a necesaria vixilancia sobre o persoal, instalacións e equipos estadounidenses.

[Nota adicional ao parágrafo segundo do artigo III do convenio defensivo entre os Gobernos de España e dos EE UU]:

En caso de evidente agresión comunista que ameace a seguridade de Occidente, poderán as forzas estadounidenses facer uso das zonas e instalacións situadas en territorio español como bases de acción contra obxectivos militares (...) a condición de que, cando xurda tal situación, se comuniquen, coa máxima urxencia, a súa información e propósitos.

Convenio defensivo, de mutua defensa e axuda económica entre EE UU e España. 26-9-1953 [castelán]

Abrazo de Franco e o presidente norteamericano Eisenhower na súa visita a Madrid.

En 1955, España pediu a súa admisión na ONU e, co apoio decisivo do Goberno norteamericano, foi aceptada; ao mesmo tempo, integrábase en organismos económicos como o Fondo Monetario Internacional e o Banco Mundial. A visita do presidente norteamericano Eisenhower a Madrid en 1959 culminaba os éxitos das xestións do ministerio de Asuntos Exteriores.

Paralelamente a este recoñecemento internacional, en aplicación dos principios de descolonización mantidos pola ONU e pola presión francesa, España tivo que recoñecer a **independencia de Marrocos** (1956).

Cartilla de racionamento dos anos corenta.

2. Da autarquía económica aos inicios da liberalización

A actividade económica non recuperou os índices da preguerra ata ben entrados os anos cincuenta. A sociedade española sufriu un retroceso xeral na súa calidade de vida, e moitos españois tiveron que recorrer ao mercado negro ou retornar ao rural para poder conseguir os imprescindibles produtos de primeira necesidade.

■ O período autárquico. 1939-1950

A política económica da posguerra, inspirada nos fascismos europeos, caracterizouse pola autarquía e a intervención estatal; o seu obxectivo era lograr a autosuficiencia económica para non depender economicamente do exterior, impulsando a produción interior e dificultando as importacións mediante a imposición de elevados aranceis.

- Na **agricultura** descendeu a produción (escaseza de fertilizantes, falta de maquinaria, baixa produtividade...) e houbo problemas no abastecemento de alimentos. O Servizo de Reforma Social da Terra continuou a contrarreforma agraria iniciada durante a Guerra Civil en beneficio dos grandes propietarios e terratenentes. Para incrementar a produción agraria a través da explotación de novas terras organizouse o **Instituto Nacional de Colonización**. Para evitar a excesiva parcelación das propiedades, en 1952 foi aprobada a **Lei de Concentración Parcelaria**. Os resultados económicos destas medidas foron escasos, a pesar da propaganda oficial que delas se fixo.
- Na **industria** seguiu a política intervencionista e de fortes restricións legais aos investimentos estranxeiros. Creouse o **Instituto Nacional de Industria** (INI, 1941) para o control da produción dos sectores industriais básicos, cuxo maior inversor e promotor era o Estado. A dependencia tecnolóxica do estranxeiro impedía alcanzar o obxectivo da política industrial oficial: a redución drástica das importacións.
- Nos **transportes** destacou a nacionalización da Rede de Ferrocarrís de Vía Ancha (as de vía estreita –FEVE– quedaba en mans da iniciativa privada) e a creación de RENFE (Rede Nacional de Ferrocarrís Españóis). A medida non serviu para modernizar o sector e non se aproveitaron as circunstancias favorables que ofrecían uns anos nos que a competencia da estrada era reducida debido á escaseza de combustible e vehículos.
- Na **política fiscal** iniciouse unha reforma baseada nas contribucións directas e nos impostos sobre beneficios extraordinarios e de Usos e Consumos, o que supuxo un considerable aumento da recadación, aínda que non se establecía a declaración obrigatoria das rendas obtidas polo traballo nin pola posesión do patrimonio.
- As **transaccións comerciais** estaban fortemente intervidas polo Estado; o comercio exterior organizábase a través dun sistema de licenzas e acordos bilaterais, mentres que o interior estaba regulamentado pola Comisaría de Abastecementos e Transportes (1939), a Fiscalía de Taxas (1940) e a Xunta Superior de Prezos (1941).

18. O mercado do trigo

CAMPAÑAS	% DE TRIGO VENDIDO NO MERCADO NEGRO
1941-42	52%
1943-44	57%
1945-46	59%
1947-48	61%
1949-50	58%
1951-52	24%
1953-54	46%
1955-56	23%

Xosé E. CASTELLÓ. **España: século XX.**
1993 [cast.]

► 18. Cales eran os obxectivos e as principais características da autarquía franquista? ■

A autarquía, defendida polo réxime e obrigada polo illamento internacional, mostrouse ineficaz e, a pesar de todas as reformas, dominaba a escaseza, a inflación e o estancamento da produción, cun importante desenvolvemento do mercado negro (comercio ilegal coñecido popularmente como estraperlo). Foron anos de carestía a todos os niveis; como exemplos, as **cartillas de racionamento** para controlar a venda dos alimentos básicos e evitar o desabastecemento, e o emprego do gasóxeno como carburante substitutivo do petróleo.

Automóbil con gasóxeno pola escaseza de combustibles.

Un biscuter, o popular modelo dos anos cincuenta.

O franquismo potenciaba e favorecía as familias numerosas.

■ Inicios da liberalización económica. 1950-1959

Nos anos cincuenta iniciouse a **recuperación económica**, situación á que contribuíron poderosamente dous factores: as boas colleitas dos primeiros anos da década, que permitiron ter excedentes agrícolas (supresión da cartilla de racionamento do pan en 1952), e as importantes cantidades de divisas, materias primas, fontes de enerxía e bens de equipo proporcionados polos acordos cos EE UU (que marcaron a fin do illamento). Exemplo do impulso industrializador foi a fundación da Sociedade Española de Automóviles de Turismo (SEAT), que fabricou o *biscuter*, símbolo dunha época. A remodelación do Goberno en 1957, coa entrada dalgúns técnicos, abriu o camiño a novas medidas económicas que foron modificando a política autárquica e abrindo a economía aos investimentos estranxeiros, medidas que culminaron en 1959.

A **poboación** española experimentou nos anos cincuenta importantes cambios: aumento da taxa de natalidade e da poboación; redución da poboación activa agraria e aumento da industrial e de servizos; as migracións do rural á cidade aumentaron e aceleraron o proceso de urbanización, especialmente en Madrid e Barcelona.

19. Evolución da poboación activa (% 1939-1980)

ANO	SECTOR AGRARIO	SECTOR INDUSTRIAL	SECTOR SERVICIOS
1930	45,51	26,51	27,98
1940	50,52	22,13	27,35
1950	47,57	26,55	25,88
1960	39,70	32,98	27,32
1970	29,10	37,30	33,61
1980	18,26	38,00	43,74

► 19. Que factores permitiron o inicio do desenvolvemento económico dos anos cincuenta? ■

Os cambios económicos e sociais orixinaron, a pesar da prohibición, **as primeiras protestas obreiras** provocadas polas malas condicións de vida dos traballadores nas cidades (Manresa 1946; Bilbao 1947). A máis destacada deste período foi a protesta de 1951 en Barcelona contra a subida do prezo dos tranvías; ante a reacción popular a non utilíza-los durante varios días, a Compañía tivo que anular a subida. Era a primeira vez que baixo o réxime de Franco se producía un movemento de rebel- día que escapaba ao control das autoridades, que foron destituídas.

3. A represión dos vencidos

A fin da Guerra Civil obrigou aos vencidos a poñerse a salvo do sistema represivo de Franco. Arredor de 1940 aínda permanecían na cadea uns 300.000 españois, dos que 22.000 foron fusilados sen outra acusación que a de ser *desafectos ao réxime*; 7.000 mestres foron encarcerados, e dous terzos do profesorado universitario foi destituído ou marchou ao exilio. A oposición ao réxime manifestouse, nesta primeira etapa do franquismo, en dous ámbitos: os exiliados desde o exterior e a resistencia guerrilleira no interior.

■ Exiliados

Resulta difícil coñecer o número de exiliados e as cifras varían moito duns historiadores a outros. En calquera caso, nunca se producira ata entón na historia de España un éxodo de tales proporcións.

Unha gran porcentaxe dos exiliados trasladáronse a **Francia**, onde nun primeiro momento foron internados en campos de refuxiados. A entrada dos alemáns en Francia (1940) durante a Segunda Guerra mundial provocou que moitos refuxiados, considerados como perigosos polos ocupantes nazis, fosen internados en campos de concentración (aproximadamente 13.000, dos que só sobreviviron unha sexta parte), ou devoltos a España (moitos foron executados nada máis chegar). Outros exiliados, de grao ou pola forza, quedaron enrolados nas filas do exército francés que loitaba contra Hitler.

México, co Goberno de Lázaro Cárdenas, que xa axudara a República durante a Guerra Civil, seguiu aberto á recepción de exiliados, igual que a maioría das repúblicas de América Latina. O Goberno republicano, exiliado tras a derrota militar en 1939, acabou por establecerse en México.

A **Unión Soviética** foi outro país importante de acollida, especialmente para os afiliados do Partido Comunista. Mención especial merece o labor realizado cos nenos e nenas que foron acollidos durante a guerra (uns 3.000, os coñecidos como *os nenos da guerra*, dos que moitos permaneceron na URSS ata a fin do franquismo).

Non todos os exiliados saíron nos primeiros anos do réxime. Moitos tiveron que marchar nos anos posteriores, cando comprenderon que era imposible refacer a súa vida como consecuencia da forte represión exercida sobre eles.

20. As cifras do exilio

Francia	140.000
África do norte	19.000
URSS	6.000
Outros países europeos	3.000
México	8.000
Outros países americanos	6.000
TOTAL a finais de 1939	182.000

As nenas e nenos da guerra constituíron un importante colectivo do exilio.

► 20. Que países recibiron o maior número de exiliados españois? ■

21. Dor e rabia dun exilio

Os pasaxeiros descenderon na súa totalidade e pouco a pouco tragounos a cidade. Eu, coa maleta na man, tamén descendín: fun o último. Mirei ao meu arredor e non vin ningunha cara coñecida, ningún que me falase, que me preguntase (...). Apoieime no baúl pensando na miña situación, na miña familia, na miña patria; sentín a soidade máis amarga da miña vida. Non tiña ningún diñeiro comigo e non tiña a menor idea de a onde podía dirixir os meus pasos (...). Estaba só, desamparado, ridiculamente parado como se caese dun planeta extraño. Déronme ganas de tirarme á auga, pero con iso non solucionaba a cousa, pois como sei nadar, o instinto de conservación había de frustrar os meus instintos suicidas (...). Volvín pensar nos meus e nunha xeada noite subíume nunha dor insoportable. Golpeei o baúl co puño para desafogar a furiosa rabia que me oprimía; era un sentimento que ata entón non sentira, porque a ira ía substituíndo a angustia.

Xerardo DÍAZ FERNÁNDEZ. **Desde a diáspora**. (Referido a 1951) [castelán]

O labor dos republicanos exiliados manifestouse en varias fronteiras: a política, cada vez máis debilitada e que acabou por manter unha oposición case simbólica; as manifestacións públicas na prensa e na radio dos países de acollida; a publicación de ensaios e obras literarias que facían referencia á situación ditatorial española... O polígrafo coruñés Salvador de Madariaga foi un dos máis críticos publicistas contra o franquismo sintetizando coa súa actitude a posición dos exiliados republicanos contra a ditadura de Franco.

22. A oposición dos intelectuais ao franquismo

Xeneral, márchese vostede. Non está no meu ánimo ofendelo, pero si falar claro; xa que, polo visto, conserva vostede ilusións sobre o que desexan a opinión nacional e a estranxeira, e aínda sobre o que están dispostas a tolerar. Non por descortesía dígolle pois: xeneral, márchese vostede. (...)

En van intenta vostede presentar España ao estranxeiro como unha democracia. Non hai democracia que valla. Non hai argucia que tape as camisas de cor, como Hitler, as chaquetas claras, como Hitler, os pantalóns escuros, como Hitler, o saúdo romano, como Hitler, o título de Caudillo, mala tradución de Führer, como Hitler, o partido único comendo o país en plena esmorga de corrupción, como Hitler, a prensa domesticada, como Hitler, os campos de concentración, como Hitler. Xeneral, márchese vostede.

Salvador de Madariaga.

Non llo digo por ofendelo. Pero o Caudillo dun bando dunha guerra civil non vale para facer a unidade española. O home que fusilou a Companys, a Zugazagoitia, a Cruz Salido e a tantos outros innumerables non serve para facer a unidade española. Ten vostede aldraxadas e oprimidas a Cataluña, a Euskadi e a Galicia. A pesar de que vostede é galego (...) ten amordazadas as tres linguas galega, vasca e catalá; mudo o Orfeón Catalán, disperso o Instituto de Estudos Galegos de Santiago. Pero estes tres pobos teñen dereito a vivir como lles pareza nunha España que, libre, é bastante grande para todos. Como a do Señor, a de España é casa de moitas moradas. Vostede non a comprende. Xeneral, márchese vostede.

Que haxa polo menos na súa vida un acto que España poida agradecerlle. Xeneral, márchese vostede.

Salvador de MADARIAGA. **Carta ao xefe do Estado**. Novembro-1944 [castelán]

► 21. Analiza e comenta a carta de Salvador de Madariaga. ■

Os partidos e grupos políticos que participaron na guerra no bando republicano quedaron nunha situación complexa, caracterizada pola falta de cohesión e obxectivos comúns entre eles. Así, os **comunistas** vivían momentos de tensión pola xefatura do Partido, da que saíu vencedora Dolores Ibárruri. Entre os **anarquistas**, uns eran partidarios do comunismo libertario e outros de chegar a un acordo cos monárquicos para acabar co réxime de Franco. E os **monárquicos**, nun intento por buscar os máximos apoios posibles, subscribiron un pacto cos socialistas (Pacto de San Xoán de Luz, 1948) que se rompeu pouco despois.

■ Guerrilleiros

A guerrilla antifranquista estivo formada por grupos e partidos políticos que decidiron organizar a protesta no interior do país empregando como táctica fundamental a loita armada. Nos primeiros momentos da guerra, os guerrilleiros, tamén coñecidos como *maquis* nalgúns zonas e nou-

tras como os *fluxidos* ou escapados ao monte, saíron das súas casas coa idea e a esperanza de que poderían regresar ao cabo duns días, unha vez que o golpe militar estivese controlado. Pero a evolución dos feitos obrigou a moitos destes fluxidos a organizar unha resistencia que durou, nalgúns casos, case trinta anos.

Os anos iniciais foron de supervivencia, formación e organización ata que, en 1944, se reuniron os principais dirixentes para lograr a unidade de acción; pero esta era moi difícil de conseguir pola implacable persecución a que estaban sometidos por parte das forzas de orde pública, especialmente da Garda Civil. Entre 1944 e 1952 a actividade guerrilleira foi moi intensa en Asturias, León, Sistema Ibérico, Andalucía e Galicia (uns 10.000 guerrilleiros aproximadamente). Nas guerrillas tiveron cabida todas as ideoloxías contrarias ao réxime de Franco, pero a máis significativa foi a comunista, e do PCE procedía o sentido organizativo, a conciencia política e a disciplina.

En **Galicia** a actividade da guerrilla foi extraordinaria, tanto polo número de guerrilleiros como pola súa resistencia. A partir de 1950, e como consecuencia das consignas chegadas de Francia de que se debía abandonar a resistencia armada e concentrar a actividade na oposición política, a actividade da guerrilla descendeu considerablemente, aínda que seguían actuando algúns dos máis coñecidos, que foron caendo nas mans da xustiza franquista: *Pancho* (1954), Benigno Andrade García, *Foucellas*, o máis emblemático (1952) e Xosé Castro Veiga, *Piloto*, o derradeiro, que morreu coas armas na man en 1965. Nos enfrontamentos coas forzas represoras tamén caeron moitos cargos da Garda Civil, xefes e oficiais do exército, xefes locais da Falanxe, cregos adictos ao réxime, confidentes etc.

23. Principais zonas da actuación guerrilleira antifranquista

24. Accións guerrilleiras en Galicia (1943-1954)

<i>Enfrontamentos armados coa Garda Civil</i>	229
<i>Axustizados polos antifranquistas</i>	217
<i>Secuestros de franquistas</i>	59
<i>Sabotaxes</i>	99
<i>Guerrilleiros mortos en acción</i>	321
<i>Guerrilleiros detidos</i>	461
<i>Guerrilleiros entregados</i>	88
<i>Golpes económicos</i>	1.128
<i>Enlaces detidos</i>	5.381
<i>Gardas civís mortos</i>	61
<i>Gardas civís feridos</i>	62

B. MÁIZ VÁZQUEZ. **Galicia na II República e baixo o franquismo**. 1988

Benigno Andrade García, Foucellas.
1908-1952.

25. A despedida dun guerrilleiro

Queridos camaradas: Comezo a escribir esta carta que non sei se poderei rematar. Sei que se aproxima a miña fin, pois o vexo na cara dos meus gardiáns, e xa estou presenciando os preparativos das feras que se dispoñen a darse un festín sanguento e precisamente en vésperas de Noiteboa. Así son estes chamados católicos. Quero aproveitar o pouco tempo que me queda e tamén as poucas forzas, pois teño o meu corpo derreado, e a bala da cabeza por momentos parece que lle quere privar a eses canallas do gozo de verme colgado. (...)

Desde o día en que me colleron (sen sentido, porque con vida xamais me deixaría atrapar), non lles importou que estivese case moribundo. Primeiro foron os interrogatorios de 12 a 14 horas ata que, esgotado, perdía o coñecemento. E cando viron que con palabras e promesas nada sacaban de min, comezaron as torturas. Nin eu mesmo recoñezo as miñas mans e pés. Estiven 15 días que non podía mexar máis que sangue (...). O mesmo que case sen vida me gritaban: cantas ou te matamos!, a miña resposta foi e segue sendo a mesma: «a vida poderedes quitarma, pero non a dignidade». Nese momentos lembrábame de (...) que son comunista e guerrilleiro, e os comunistas non se acovardan, non cantan xamais. Ante isto, que importa perder a vida! (...) Camaradas, despídome de todos, dos que foron os meus compañeiros de traballo, dos meus irmáns guerrilleiros, da gloriosa IV Agrupación, e de vosoutros, camaradas do Partido. Despídome da miña amada Galicia, pola que dou a miña vida, con este grito que sairá da miña gorxa no derradeiro momento: «Viva o Partido Comunista! Viva a República!»

Segundo VILABOY MARTÍNEZ. **Carta** [enviada á Dirección do PC de Ferrol]. 17-12-1947 [castelán]

A muller tamén xogou un importante papel na resistencia, non tanto como guerrilleira, senón apoiando na retagarda, pero non por iso con menor perigo, pois as sentenzas por colaboración eran tan duras como as dos guerrilleiros.

26. A muller na resistencia

Aló polo ano 1946 caeu Manuela Sánchez, unha campesiña de 53 anos de idade, de Curtis, unha de tantas mulleres galegas que valorosamente poñían as súas casas e as súas vidas ao servizo da nosa causa. A súa casa era un punto de apoio seguro e serio.

Logo dunha acción arriscada, un grupo de guerrilleiros, vendo que eran xa as dúas da madrugada e que lles resultaba imposible chegar á base antes do amencer, quedaron en casa de Manuela para descansar. Pero o inimigo peiteaba metodicamente as vilas e as aldeas, casa por casa, monte por monte, palleira por palleira, hórreo por hórreo, pendello por pendello, corte por corte. A Garda Civil entrou na casa para rexistrala. Os guerrilleiros tiveron que facer fogo (...). O combate foi longo e encarnizado. As municións dos nosos esgotábanse. Entón Manuela, sen tremer, ordenoulles: «ídevos, meus fillos, e deixádeme un fusil». (...) Manuela, ferida, bateuse ata a derradeira bala. (...) Despois de ser torturada salvaxemente, Manuela Sánchez foi asasinada alí mesmo. «Viva a República!», foron as súas derradeiras palabras.

Testemuño de Francisco Rey Balbís, Moncho [xefe da Agrupación Guerrilleira de Galicia] (En Santiago ÁLVAREZ. **Memoria da guerrilla**. 1991) [castelán]

► 22. Valora o papel da guerrilla como movemento de resistencia e analiza as razóns do seu fracaso. ■

3. Desenvolvemento económico e inmovilismo político. 1959-1973

Os anos sesenta e comezos dos setenta estiveron marcados por un importante desenvolvemento económico; homes próximos ao Opus Dei e políticos con sólida formación técnica controlaron os gobernos, de aí que este período sexa coñecido como *autoritario-tecnocrático*. O Plano de Estabilización de 1959 introduciu medidas liberalizadoras coas que se iniciou unha etapa de forte crecemento económico, cualificado como *milagre español*. En paralelo co desenvolvemento económico producíronse importantes cambios na sociedade española, que non foron acompañados do cambio político. Este inmovilismo provocou o aumento xeral da oposición.

OPUS DEI. Asociación de fieis católicos, laicos ou clero secular, fundada en 1928 por Xosé María Escrivá de Balaguer (santificado polo Papa Xoán Paulo II), que «se dedican, por vocación específica, ao apostolado secular e á procura da perfección cristiá a través da súa propia profesión ou oficio».

1. Os Planos económicos

Os problemas económicos que viña arrastrando España desde o inicio da política de autarquía (inflación incontrolada, forte déficit co exterior, escaseza de materias primas industriais, de fontes de enerxía...) evidenciaban a necesidade de dar á economía un xiro radical. As medidas adoptadas deron bos resultados e o crecemento económico español foi, nalgúns sectores, espectacular. Estas medidas económicas estiveron favorecidas pola progresiva aceptación do réxime franquista e a integración de España no bloque occidental ou capitalista.

■ Plano de Estabilización de 1959

Foi un programa de reformas realizado por un equipo de ministros e de altos cargos técnicos (os denominados *tecnócratas*) que contou co apoio do Fondo Monetario Internacional. O seu obxectivo era abandonar o modelo autárquico e intervencionista para establecer un modelo baseado na liberalización económica, máis acorde coa economía capitalista occidental. Os principais aspectos do Plano de Estabilización eran:

- **Flexibilidade** da economía: liberalización dos prezos, supresión dos intervencionismos estatais innecesarios, restablecemento da libre competencia e reaxuste da política laboral, vinculándose o aumento salarial ao aumento da produtividade.
- A **política monetaria** establecía maior elasticidade dos tipos de xuro aplicados polo Banco de España.
- No **sector exterior** estableceuse a paridade da peseta e a liberalización dos intercambios comerciais e os investimentos estranxeiros.
- No **sector público**, o Goberno comprometíase a axustar os gastos aos ingresos, reducir a inflación, mellorar o rendemento do sistema fiscal e evitar o excesivo peso do déficit da empresa pública sobre o orzamento estatal.

Hoteles para o turismo na costa alacantina nos anos sesenta.

27. As razóns do cambio económico de 1959

Por que se produciu o cambio radical que supoñía o abandono dunha política económica orientada á contemplación do mercado interno (...) intervencionista e a implantación dunha política de apertura e liberalización interna e exterior da economía? Creo que poden encontrarse tres motivos distintos aínda que coincidentes (...).

Primeiro: a creación de estudos universitarios de Economía. Non é posible explicar as medidas e o cambio de política económica de 1959 sen ese decisivo apoio. (...)

Segundo e fundamental motivo do cambio (...) deuno a propia marcha da economía española. A defensa dos economistas dunha política distinta da aplicada contou coa oportunidade que lle concedía o esgotamento do modelo de desenvolvemento económico seguido polo país entre 1940 e 1959 (...).

Terceiro e decisivo motivo do cambio da política económica foi o ingreso de España nos organismos internacionais.

Henrique FUENTES QUINTANA. **O Plano de Estabilización económica de 1959**. 1984 [castelán]

► 23. Que medidas económicas se tomaron co Plano de Estabilización de 1959?

O éxito máis destacable do Plano de Estabilización foi sentar as bases para iniciar o forte crecemento da década dos anos sesenta, así como o abandono definitivo do modelo autárquico. A outra cara da moeda foi a crise que provocou o reaxuste de salarios (aumento do desemprego e unha forte emigración); porén, esta crise estaba superada (agás a emigración) arredor de 1962, ano en que se puxeron en práctica medidas expansivas que foron decisivas para o desenvolvemento dos anos seguintes.

28. Evolución dos índices económicos

ANO	P.N.B.	PRODUCCIÓN INDUSTRIAL	PRODUCCIÓN AGRARIA
1935	100,0	100,0	100,0
1940	79,6	101,0	73,5
1945	70,6	95,4	58,2
1950	85,3	118,3	70,3
1955	111,0	171,8	77,5
1960	132,8	264,6	91,5
1965	198,1	396,9	120,4
1970	253,6	549,3	135,6

■ Índices de produción industrial (1960 = 1) ■
(G. Tortella)

■ Planos de Desenvolvemento Económico e Social

Entre 1960 e 1973 España viviu un período de espectacular crecemento económico grazas ás reformas e medidas establecidas nos **Planos de Desenvolvemento**, elaborados por un grupo de tecnócratas dirixidos por Laureano López Rodó. Os Planos foron tres: **I** (1964-66), **II** (1969-72) e **III** (1972-75). Todos eles centraron a súa atención preferente no desenvolvemento da industria, o sector económico que se consideraba esencial para lograr o crecemento económico.

Seat 600, símbolo da prosperidade da época.

Nos **restantes sectores económicos**, existían fortes diferenzas:

- A construción experimentou un extraordinario auxe ao ritmo do crecemento urbano e das novas áreas urbanizadas, especialmente as costeiras para atender as necesidades do turismo, que experimentou un espectacular incremento.
- Tamén foi importante o incremento na construción de estradas e inicio das primeiras autoestradas.
- A balanza comercial mantívose negativa, pola importación de abundante material para a industria (ata o 70% do total das importacións) e a dependencia tecnolóxica e financeira do exterior.

30. Evolución do número de turistas en España

1951	1.263.197
1955	2.522.402
1960	6.113.255
1965	14.251.428
1970	24.105.312
1973	34.558.943

►25. Que papel xogou o turismo no crecemento económico español? ■

Os datos económicos globais evidencian con claridade este crecemento: o PNB, que diminuíra entre 1935 e 1950, medrou lentamente na década dos cincuenta para facelo dun modo espectacular a partir dos anos sesenta. A renda per capita, que en 1964 era de 660 \$, en 1972 ascendía a 1.239 \$, aínda que seguía sendo inferior á media europea.

Pero este desenvolvemento económico interno non foi capaz de absorber a man de obra excedente, polo que na década dos sesenta se produciu un forte incremento da **emigración**, tanto no interior da Península desde as zonas agrarias ás industrializadas como cara ao exterior, especialmente aos países europeos.

31. Migración interior en España (1960-70)

32. Emigración exterior

Período	América	Europa
1951-60	668.003	—
1961-70	232.221	779.592
1971-80	51.663	447.794

O crecemento económico non estivo exento de **problemas** e escándalos, entre os que destacou o de MATEA, unha empresa catalá de maquinaria téxtil na que foi descuberto en agosto de 1969 unha importante fraude financeira na que estaban involucrados membros do Goberno. Por outra parte, o crecemento económico non tivo practicamente en conta as repercusións de tipo ambiental (instalación de industrias contaminantes con escaso control en zonas pouco axeitadas, urbanismo salvaxe en costas) nin de impacto no urbanismo das cidades (especulación do chan, chabolismo, construción de mala calidade...).

2. Cambios sociais e forzas de oposición

O crecemento económico potenciou cambios sociais, pero non conseguiu introducir modificacións significativas no réxime político, polo que a oposición foi en aumento.

■ Cambios sociais

As melloras logradas polo desenvolvemento económico, as influencias estranxeiras a través do turismo e da emigración, a influencia dos medios de comunicación... fixeron que a sociedade española dos anos sesenta fose cada vez máis parecida á de Europa occidental, máis urbanizada, dinámica, secularizada, aberta e cun mellor nivel de vida con respecto ás décadas anteriores.

Estes cambios foron apreciables nos **costumes** e na **vida cotiá** en aspectos como:

- Aumento, mellora e variación dos produtos da dieta alimenticia.
- Crecemento da capacidade adquisitiva e maior acceso a bens de consumo, entre os que destacou o equipamento doméstico (neveiras, lavadoras, televisores xa ao final do período...) e, sobre todo, o automóbil.
- Inicio das viaxes familiares e en grupo nos períodos das vacacións pagadas.
- Mellora considerable da hixiene e a saúde, grazas á xeneralización da Seguridade Social.
- Maiores posibilidades de posuír unha vivenda en propiedade grazas aos programas de construción de vivendas protexidas (case 4 millóns entre 1961 e 1971).
- Mellora do nivel de alfabetización (descenso do analfabetismo: 1960=135,1 por mil; 1975=87,7 por mil) e escolarización (ampliación da escolaridade obrigatoria ata os catorce anos coa Lei xeral de educación de 1970). A escola privada de relixiosos perdeu o monopolio educativo a favor da pública.
- A influencia dos medios de comunicación e, sobre todo, a entrada masiva de turistas, favoreceron a adopción de actitudes menos intransixentes que, paradoxalmente, topaban co autoritarismo dun réxi-

Emigrante (Luís Seoane).

Escena típica dunha praia española a finais do franquismo.

me político que permanecía inmóbil. Os primeiros bikinis de estranxeiras nas praias españolas provocaron as protestas de sectores ancorados no pasado.

- O impacto do Concilio Vaticano II orixinou tamén importantes cambios na sociedade e no clero co nacemento das *Comunidades de Base* (nas que se intentaba vivir de modo máis íntimo e menos oficialista a cuestión relixiosa) ou os *curas obreiros* (instalados nas barriadas obreiras e que exercían o seu ministerio sacerdotal de forma máis próxima aos problemas concretos dos seus fregueses).
- Cambios na estética da moda: pelos longos estilo Beatles (que visitaron España en 1964); pantalón para a muller (cualificados como *pouco femininos*); vestimenta informal...
- Importantes cambios nos gustos musicais coa aparición de cantautores (moitos deles defensores das liberdades a través das letras das súas cancións: Serrat, Raimon, Lluís Llach, Paco Ibáñez, Labordeta, Voces Ceibes...), de autores estranxeiros, do rock, de novos bailes e grupos musicais...
- No goce do tempo libre, o fútbol –deporte de masas por excelencia na época– ocupou un lugar preferente; os triunfos internacionais dun equipo eran tomados como éxitos nacionais e as quinielas (iniciadas en 1946) tiveron un enorme éxito.

Os cantautores contribuíron á crítica do franquismo.

► 26. Que cambios experimentou a sociedade española dos anos sesenta en comparación coa dos anos corenta? ■

Actuación policial contra unha manifestación universitaria.

Igualmente significativos son os cambios na **estrutura social**:

- Aumento moi considerable das clases medias.
- Progresiva incorporación da muller ao mundo do traballo fóra do fogar. Segundo datos da Organización Internacional do Traballo, en 1970, en España traballaban o 17,9%, mentres que en Francia o facían o 29,4% e o 32,6% no Reino Unido.
- Lento pero imparabile proceso de alteración da familia tradicional.

■ Forzas de oposición

Ao tempo que se liberalizaba e melloraba a situación económica, os anos sesenta estiveron caracterizados pola intensificación da oposición, que demandaba a restauración do sistema democrático. As principais fronteiras de oposición estiveron en:

- A **Universidade**. As primeiras manifestacións de protesta apareceron en febreiro de 1956, centradas en conseguir un sindicalismo de estudantes democrático que substituíse o oficial (SEU); pero a resposta do Goberno, que consideraba as protestas como un problema de orde pública, foi sempre dura: expedientes, detencións, suspensións das clases, peche de universidades, profesores expedientados e apartados das súas cátedras (de moita repercusión foi a expulsión das súas cátedras dos profesores Tierno Galván, Aranguren e García Calvo).
- O **Movemento Obreiro**. Estaba practicamente desaparecido, pero a partir dos anos sesenta as accións de protesta multiplicáronse: folgas polas melloras salariais, redución da xornada laboral, solidariedade con compañeiros detidos ou sancionados... Neste contexto naceron

en 1962, na clandestinidade, unhas comisións obreiras que lograron importantes éxitos electorais dentro da organización sindical oficial e que foron o xermolo do sindicato **Comisións Obreiras** (CC OO). A táctica defendida por líderes como Marcelino Camacho ou Xulián Ariza foi introducirse e aproveitar as estruturas do sindicato vertical para poder chegar con máis facilidade aos obreiros.

En 1962-63 producíronse os primeiros conflitos laborais graves en Asturias, Cataluña e País Vasco. A represión sufrida por líderes, militantes ou simples simpatizantes estimulou a afiliación e a votación nas eleccións sindicais aos representantes de CC OO, da UXT e doutros grupos sindicais clandestinos como a Fronte Sindical dos Traballadores (vinculado a círculos católicos) e Unión Sindical Obreira (USO). Para controlar a situación, o Goberno creou o **Tribunal de Orde Pública** (TOP), ademais de empregar os corpos regulares da policía e das forzas represivas da propia Organización Nacional de Sindicatos.

Un fito importante da protesta obreira (que combina reivindicacións proletarias con esixencias de democratización) tivo lugar en **Ferrol** o 10 de marzo de 1972 cando, como resultado do enfrontamento das forzas da orde pública cunha manifestación de varios miles de persoas, resultaron feridos máis de vinte traballadores e dous caeron mortos (Amador Rei e Daniel Niebla). Con motivo destes sucesos, o bispo de Mondoñedo-Ferrol, Miguel Anxo Araújo, manifestou a súa protesta redactando un escrito que se leu en todas as igrexas da diocese; o texto era un ofrecemento ao diálogo e constitúe un documento importante na evolución do comportamento da Igrexa galega. As manifestacións de repulsa polos feitos de Ferrol estendéronse por toda Galicia e na factoría Citroën de Vigo iniciouse, aos poucos días, unha segunda folga que durante vinte días mantivo á cidade en tensión. Estas folgas contribuíron poderosamente ao desprestixio do réxime.

Monumento ás vítimas do 10 de marzo de 1972 en Ferrol.

- **A Igrexa Católica.** Os cambios introducidos polo Concilio Vaticano II modificaron o comportamento dunha parte do clero español. En 1960, 339 sacerdotes asinaron un documento, desautorizado pola xerarquía eclesíástica, denunciando os malos tratos e a falta de liberdades. En 1971, a Asemblea de bispos presentou unha resolución, que non foi aprobada por falta de apoios, en que se solicitaba o perdón por non colaborar na reconciliación entre españois enfrontados na Guerra Civil. En 1973 os bispos solicitaron a revisión do Concordato de 1953 e a separación entre a Igrexa e o Estado. En moitos puntos de España estaban xurdindo movementos católicos entre a xuventude e o mundo obreiro como Xuventude Obreira Católica (JOC) e a Irmandade Obreira de Acción Católica (HOAC).
- **A oposición política.** Foi en aumento nos anos sesenta e setenta: maior actividade terrorista, oposición (clandestina) no interior e crecemento do número de militantes e simpatizantes na oposición no exterior.

► 27. Valora o papel da oposición universitaria e obreira e os cambios da Igrexa a finais dos anos sesenta e comezos dos setenta. ■

Rolda de prensa de ETA.

En 1959 fundouse **ETA** (*Euzkadi Ta Askatasuna*, Euskadi e Liberdade) como unha forma radicalizada do nacionalismo vasco, dominado ata entón polo Partido Nacionalista Vasco. Naceu dun sector das Xuventudes do PNV e do grupo estudantil EKIN como «unha organización clandestina revolucionaria que defende a loita armada como medio de conseguir a independencia de Euskadi». As accións levadas a cabo por ETA multiplicáronse rapidamente tras o primeiro asasinato en 1968. Como resposta a este atentado, o réxime restableceu a **Lei de represión de bandidaxe e terrorismo**, polo que pasaban á xurisdición militar todos os delitos de carácter sociopolítico, e establecía de forma habitual o estado de excepción. Como resposta, aumentou a oposición vasca, especialmente tras as sentenzas ditadas no *Proceso de Burgos* de 1970 contra dezaseis persoas, acusadas entre outros delitos, de asasinar tres persoas e pertencer a ETA (nove penas de morte que logo foron conmutadas pola cadea perpetua debido ás presións internacionais, incluída a petición de clemencia do Papa Paulo VI).

A oposición política democrática fixo unha declaración sobre España no **Congreso do Movemento Europeo** reunido en Múnic en xuño de 1962. Salvador de Madariaga, intelectual español exiliado e presidente da Internacional Liberal, organizou a asistencia a ese Congreso de destacados membros da oposición do interior e do exilio. Todos tiñan en común o desexo de instaurar en España un sistema político democrático. A resolución aprobada esixía aos países que quixesen entrar a formar parte dos organismos europeos ter réximes democráticos; respondíase así á petición formulada por Franco uns meses antes para formar parte das institucións europeas. A prensa do réxime franquista cualificou este Congreso de contubernio (*Contubernio de Múnic*). Moitos dos asistentes foron confinados ao seu regreso a España, ou tiveron que exiliarse. Mentres, o Goberno organizaba manifestacións contra esta suposta inxerencia exterior nos asuntos internos de España.

33. España debe democratizarse

O Congreso do Movemento Europeo reunido en Múnic (...) estima que a integración (...) de todo país a Europa, esixe de cada un deles institucións democráticas, o que significa, no caso de España, (...) o seguinte:

1. *A instauración de institucións autenticamente representativas e democráticas (...).*
2. *A efectiva garantía de todos os dereitos da persoa humana, en especial os de liberdade persoal e de expresión, con supresión da censura gubernativa.*
3. *O recoñecemento da personalidade das distintas comunidades naturais.*
4. *O exercicio das liberdades sindicais sobre bases democráticas (...).*
5. *A posibilidade de organización de correntes de opinión e de partidos políticos co recoñecemento dos dereitos da oposición.*

IV CONGRESO DO MOVEMENTO EUROPEO. **Resolución** [aprobada por unanimidade]. 7/8-6-1962 [francés]

►28. Por que as resolucións do Congreso de Múnic molestaron tanto ao réxime de Franco? ■

Entre os partidos obreiros destacou a actividade do **PCE**, que mantivo unha intensa oposición ao franquismo tanto no interior, de forma clandestina, como no exilio. O **PSOE** estivo dividido entre os socialistas do exilio (os *históricos*) e os do interior (os *renovados*).

3. As relacións co exterior

Os anos sesenta están marcados, desde o punto de vista da política exterior, polo desexo do Goberno de ser aceptado nos organismos internacionais máis significativos.

- **Comunidades Europeas.** España solicitara en 1962 a súa entrada na Comunidade Económica Europea, pero non foi admitida por non ter establecido un réxime de liberdades democráticas, de modo que unicamente conseguiu un tratado comercial de tipo preferencial en 1970.
- **Problemas con Marrocos.** En 1956 independizáronse de España os territorios do protectorado marroquí (costa occidental africana), cumprindo as resolucións da ONU, pero subsistían problemas relacionados coa posesión dalgunhas zonas que estaban aínda en poder español. Tras varios enfrontamentos bélicos na zona, foron cedidos a Marrocos en 1969 os territorios de Sidi Ifni e cabo Xubi.
- **Guinea Ecuatorial.** A colonia española, formada polos territorios de Guinea continental e a insular de Fernando Poo, era explotada economicamente por España de modo intensivo. En 1968 o Goberno español cedeu ás presións do movemento de liberación e concedeu a independencia tras a celebración dun referendo.
- **Xibraltar.** A cuestión de Xibraltar foi un tema preferente dos gobernos de Franco. A Asemblea da ONU resolveu a favor de España o vello preito recomendando a descolonización da colonia por parte de Gran Bretaña. A negativa do Goberno británico provocou o pechamento da fronteira (4-5-1968), pero o problema seguiu sen solucionarse. Gran Bretaña non estaba disposta a cedelo e os xibraltareños preferían ser ingleses, como o manifestaron nun referendo en 1967.
- **EE UU.** Os acordos de 1953 foron renovados en 1963. En 1966 tivo lugar un accidente aéreo: un avión norteamericano deixou caer ao mar, á altura da praia de Palomares (Almería), unha bomba atómica que transportaba para evitar un accidente aéreo. Ademais do perigo radioactivo, significaba a violación dos acordos bilaterais de que en España non se depositarían bombas deste tipo nin os avións norteamericanos sobrevoarían con esa carga o espazo aéreo español. A situación, que puxo en perigo as relacións España-USA, quedou *disimulada* polas autoridades e o entón ministro de Turismo, Manuel Fraga, e o embaixador norteamericano en España bañáronse pouco despois nas augas de Palomares para demostrar que non estaban contaminadas. En 1970 asíñouse un novo acordo, a pesar do trato desigual que supoñía para España (unicamente un punto de apoio estratéxico para os intereses norteamericanos).

Fraga e Macías asinan a acta de independencia de Guinea Ecuatorial (12-10-1968).

Baño en Palomares do ministro de Información e Turismo, Manuel Fraga, e o embaixador norteamericano.

►29. Por que a Comunidade Europea non admitiu a España como Estado membro?

►30. Por que foi grave o incidente de Palomares? ■

4. A agonía do franquismo. 1973-1975

Os últimos anos do franquismo foron os máis axitados. A prosperidade económica dos anos sesenta (freada pola crise económica de 1973) fixo xurdir unha ansia xeral de cambio e de maiores liberdades. Incluso nas filas franquistas xurdiron diferenzas entre os sectores máis conservadores e aqueles que pretendían unha moderada apertura.

1. Crise económica e política

O ano 1973 resultou especialmente grave para Franco e o seu réxime. O deterioro físico do ditador e as dificultades económicas e políticas do seu réxime anunciaban a fin.

34. Evolución da construción naval

ANO	T.R.B.	ÍNDICE
1960	25.629	48
1965	35.516	66
1970	208.158	389
1975	673.636	1.258
1980	157.277	294

■ Crise económica

A crise enerxética de 1973 (producida pola subida dos prezos do petróleo decidida pola OPEP) e o inicio dun novo ciclo tecnolóxico afectaron gravemente a economía mundial. Os países occidentais máis industrializados reduciron o consumo de petróleo, buscaron enerxías alternativas e iniciaron un proceso de reconversión industrial. Pero o Estado franquista non adoptou ningún tipo de medidas e a crise sacou á luz os defectos estruturais do desenvolvemento económico dos anos sesenta: a dependencia tecnolóxica do estranxeiro, o elevado endebedamento da empresa pública, a necesidade de reconverter a industria e adaptala ás novas necesidades, o aumento do desemprego... O *milagre* español remataba.

■ A morte de Carrero Blanco

En 1973, de acordo coa Lei Orgánica do Estado, Franco continuou exercendo a xefatura do Estado pero cedeu a presidencia do Goberno ao seu máis fiel colaborador: Luís Carrero Blanco, o home da súa máxima confianza, que representaba o inmovilismo a todos os niveis, ao denominado *búnker*.

35. O pensamento de Carrero

Son un home totalmente identificado coa obra política do Caudillo, plasmada doutrinalmente nos Principios do Movemento Nacional e nas leis fundamentais do Reino; a miña lealdade a súa persoa e á súa obra é total, clara e limpa (...); a miña significación política, señores procuradores, está ben clara: son un home do Movemento Nacional. E se entre a enorme masa de españois que aceptan estes principios, que son permanentes e inalterables, e as Leis que integran o noso sistema institucional sen reservas mentais de ningunha especie, se admite a posible existencia de matices, grupos ou o que chaman “familias políticas”, quede ben claro igualmente que estou con todos en xeral e con ningún en particular.

Luís CARRERO BLANCO. **Discurso** [nas Cortes]. 20-7-1973 [castelán]

Luís Carrero Blanco e Franco en 1973.

Pero o novo Goberno presidido por Carrero case non tivo tempo de se estreir porque o 20 de decembro de 1973 falecía vítima dun atentado de ETA (*Operación Ogro*). Este magnicidio político afectou profundamente a Franco por varias razóns: desde un punto de vista político, Carrero representaba a continuidade do réxime, a salvagarda das súas esencias, era a figura clave do futuro da ditadura; desde un punto de vista persoal, representaba a fidelidade á persoa e á obra de Franco durante case corenta anos. As bágoas vertidas por Franco no seu funeral eran moi eloquentes.

Franco dá o pésame á viúva de Carrero.

■ O Goberno de Arias Navarro

Tras a morte de Carrero, Franco nomeou como novo presidente ao ministro de Gobernación, Carlos Arias Navarro, unha personalidade pouco relevante do réxime franquista que non tiña programa nin equipo para afrontar as dificultades; era esencialmente un *franquista* partidario da *liña dura*. En febreiro de 1974 presentou nas Cortes un programa de goberno en que anunciaba unha serie de reformas popularmente coñecidas como o **espírito do 12 de febreiro**: maior liberdade de prensa, elección de alcaldes, creación de asociacións políticas, maior liberdade xudicial e reforma da lei sindical. Pero eses propósitos aperturistas non se levaron á práctica, polo que a oposición ao réxime se foi incrementando.

Carlos Arias Navarro (1908-1989).

A dimisión forzada do ministro Pío Cabanillas, que representaba o sector aperturista, e doutros ministros e altos funcionarios, que o fixeron de forma voluntaria e en sinal de solidariedade –eran as primeiras dimisións na historia do réxime–, mostraban as dificultades no interior do Goberno.

►31. Que significado político tivo a morte de Carrero Blanco? Quen lle sucedeu na presidencia do Goberno? ■

2. O incremento das forzas de oposición

O deterioro da saúde de Franco e as promesas de reformas intensificaron a actividade dos grupos de oposición ao réxime, tanto no interior como no exterior de España.

■ A oposición no interior

Tras a morte de Carrero incrementouse a oposición, tanto en sectores tradicionalmente fieis ao franquismo como nas forzas que se opuxeran desde os seus inicios.

- **Disidencias políticas.** Esperanzados polas reformas anunciadas o 12 de febreiro, diversos políticos e intelectuais do réxime pretenderon unha transformación do réxime cara á posicións máis democráticas desde dentro do propio sistema; a maioría deles formaron parte do grupo **Tácito** (pseudónimo co que os seus compoñentes asinaban a maior parte dos artigos periodísticos) e moitos dos seus compoñentes entrarán a formar parte do Goberno de Suárez tras a morte de Franco.

Militares da UMD.

- Na **Igrexa**, tradicional apoio do réxime, aumentaron as críticas e o distanciamiento. O problema máis grave foi o caso do bispo de Bilbao, Monseñor Añoveros, orixinado pola defensa que este fixo nunha carta pastoral (febreiro 1974) do uso do éuscaro nas igrexas.
- No **exército**, a oposición estivo representada pola **Unión Militar Democrática**, organización fundada en agosto de 1974 que defendía que a institución militar non fose un obstáculo no camiño cara á democracia. Deste modo o exército, principal soporte do réxime autoritario de Franco, mostraba que xa non era a institución monolítica de anos atrás, e que moitos oficiais novos eran partidarios dun réxime democrático.
- Os **obreiros** e os **universitarios** intensificaron a súa actividade a través de folgas, manifestacións e protestas agravadas pola crise económica e a falta de liberdades.
- A actividade **terrorista** contribuíu ao clima de malestar social con numerosos atentados de ETA, FRAP (Frente Revolucionaria Antifascista e Patriótica) e GRAPO (Grupos de Resistencia Antifascistas Primeiro de Outubro).

A pesar de todo, o réxime non cedía. En marzo de 1974 era executado o anarquista Salvador Puig Antich (o que orixinou numerosas condenas internacionais do réxime de Franco), e en agosto de 1975 aprobouse unha nova lei antiterrorista que ampliaba a aplicación da pena de morte. En varios consellos de guerra ditáronse once penas de morte para acusados de actos terroristas. As peticións de clemencia chegaban de todas as estancias: os bispos, o Papa, diversos gobernos estranxeiros... Pero ningunha foi escoitada.

► 32. Que principios reivindicaban a Xunta Democrática e a Plataforma de Convergencia Democrática? ■

■ A oposición no exterior

Os partidos e organizacións antifrancistas iniciaron un proceso de unidade para restablecer a democracia en España. En xullo de 1974, por iniciativa do líder do PCE Santiago Carrillo, constituíuse en París a Xunta Democrática e en xuño de 1975 organizouse a Plataforma de Convergencia Democrática, liderada polo PSOE. Os contactos entre ambas deron como resultado a Plataxunta (outubro 1975). Paralelamente, o PSOE resolvía no Congreso de Suresnes (Francia, outubro 1974) a crise aberta entre os afiliados do interior (os renovados) e os do exilio (os históricos) coa elección de Filipe González como secretario xeral.

36. Propostas da Xunta e da Plataforma

A Xunta Democrática propugna:

1. A formación dun Goberno provisional que substitúa o actual para devolver ao home e á muller españois, maiores de dezoito anos, a plena cidadanía mediante o recoñecemento legal de todas as liberdades, dereitos e deberes democráticos.
2. A amnistía absoluta de todas as responsabilidades por feitos de natureza política (...) ou sindical.
3. A legalización dos partidos políticos, sen exclusións.
4. A liberdade sindical e a restitución ao movemento obreiro do patrimonio do Sindicato Vertical.

5. *Os dereitos de folga, de reunión e de manifestación pacífica.*
6. *A liberdade de prensa, de radio, de opinión e de información (...).*
7. *A independencia (...) da función xudicial.*
8. *A neutralidade política e a profesionalidade (...) das Forzas Armadas.*
9. *O recoñecemento, baixo a unidade do Estado español, da personalidade política dos pobos catalán, vasco, galego e das comunidades rexionais que o decidan democraticamente.*
10. *A separación da Igrexa e do Estado.*
11. *A celebración dunha consulta popular (...) para elixir a forma definitiva do Estado.*
12. *A integración de España nas Comunidades Europeas, o respecto aos acordos internacionais e o recoñecemento da coexistencia pacífica internacional.*

XUNTA DEMOCRÁTICA. **Programa.** 1974 [castelán]

Establecer e organizar un réxime democrático e pluralista, con estrutura federal do Estado.

Liberación inmediata dos presos políticos e sindicais e regreso dos exiliados.

Restablecemento da liberdade de asociación e o dereito de folga, así como a liberdade de expresión, reunión e manifestación e todos os demais dereitos recoñecidos nos textos dos organismos internacionais.

PLATAFORMA DE CONVERXENCIA DEMOCRÁTICA. **Programa.** 1975 [castelán]

3. Os problemas exteriores: a Marcha Verde

España conservaba a colonia africana do Sáhara; en 1973 o Goberno prometera realizar un referendo para que a poboación saharauí manifestase se estaba a favor da independencia (reclamada pola Fronte Polisaria) ou da integración en Marrocos. Aproveitando a feble posición internacional de España e os problemas internos, o rei Hassan II de Marrocos organizou unha marcha de 200.000 marroquís –a **Marcha Verde**– coa que pretendía invadir o territorio saharauí e anexionar eses territorios a Marrocos (30-10-1975).

Nestes críticos momentos, o príncipe Xoán Carlos (que ocupaba interinamente a xefatura do Estado por enfermidade de Franco) realizou unha viaxe (1-11-1975) ao Sáhara para visitar as tropas alí destinadas, viaxe que tivo efectos moi positivos entre os altos mandos militares, descontentos pola incerteza dos acontecementos. Pero naqueles días da agonía de Franco non se tomou ningunha decisión. En novembro, o Consello de Seguridade da ONU pediu a Marrocos que detivese a ocupación do Sáhara e Hassan II ordenou o retorno dos compoñentes da Marcha Verde; poucos días máis tarde asinou en Madrid un acordo con Marrocos e Mauritania e as Cortes aprobaron o reparto do Sáhara entre os dous países sen escoitar a opinión dos saharauís. O 28 de febreiro de 1976 España abandonou o Sáhara.

►33. Que foi a Marcha Verde? Como se resolveu o problema do Sáhara? ■

Marcha verde no Sáhara.

Arias visita a Franco no hospital na súa convalecencia.

4. Enfermidade e morte de Franco

A saúde de Franco foise deteriorando desde 1974. Aínda así, o 1 de outubro de 1975, con motivo do aniversario do seu ascenso á xefatura do Estado, organizouse un acto multitudinario na Praza de Oriente no que Franco pretendía demostrar ao mundo enteiro que seguía contando co apoio popular. Foi o seu derradeiro discurso.

37. Derradeiro discurso de Franco

Españaís: grazas pola vosa adhesión e pola serena e viril manifestación pública que me ofrecedes en desagravio ás agresións de que foron obxecto varias das nosas representacións e establecementos en Europa [ovación], que veñen demostrar, unha vez máis, o que podemos esperar de determinados países corrompidos (...) [gran ovación e berros: España unida, xamais será vencida!].

Todo obedece a unha conspiración masónica esquerdista da clase política en contubernio coa subversión comunista terrorista no social, que se a nós nos honra, a eles fainos viles. [gran ovación e berros de ETA ao paredón!].

Estas manifestacións demostran, por outra parte, que o pobo español non é un pobo morto ao que se lle pode enganar [gran ovación]; está esperto e vela as súas razóns e confía que a valía das forzas gardadoras da orde pública e suprema garantía da unidade das forzas da terra, mar e aire respaldando a vontade da nación, permitan ao pobo español descansar tranquilo. Evidentemente, o ser español volve ser hoxe unha cousa seria no mundo: Arriba España! [gran ovación].

Francisco FRANCO. **Discurso** [Madrid, praza de Oriente] 1-10-1975 [cast.]

Franco entubado nunha prolongada agonía.

Nas semanas seguintes presentáronse todo tipo de complicacións (infartos, hemorrxias internas) que lle ocasionaron unha longa agonía. A súa morte tivo lugar o 20 de novembro de 1975, xustamente trinta e nove anos despois da morte de Xosé Antonio Primo de Rivera. Foi enterrado o día 23, ao lado do fundador da Falanxe, na igrexa do Val dos Caídos. No seu *testamento político*, lido aos españois por televisión por Carlos Arias, reiteraba as ideas básicas nas que sustentara o réxime desde 1936: o catolicismo como base do seu ideario político, patriotismo entendido desde a súa óptica, autoritarismo, rexeitamento da democracia e do liberalismo.

◀ Baixo a cúpula da igrexa do Val dos Caídos están as tumbas de Xosé Antonio e Franco.

38. O testamento político de Franco

Españóis: ao chegar para min a hora de render a vida ante o Altísimo e comparecer ante o seu inapelable Xuízo, pido a Deus que me acolla benigno na súa presenza, pois quixen vivir e morrer como católico. No nome de Cristo hónrome e foi a miña constante vontade ser fillo fiel da Igrexa, e no seu seo vou morrer. Pido perdón a todos, como de todo corazón perdoo a cantos se declararon inimigos meus sen que eu os tivese como tales. Creo e desexo no ter máis que aqueles que o foron España, á que amo ata o derradeiro momento e á que prometín servir ata o derradeiro alento da miña vida, que xa sei que está próximo.

Quero agradecer a cantos colaboraron con entusiasmo, entrega e abnegación na grande empresa de facer unha España unida, grande e libre.

Polo amor que sinto pola nosa Patria, pídovos que perseveredes na unidade e na paz e que rodeedes o futuro rei de España, don Xoán Carlos de Borbón, do mesmo afecto e lealdade que a min me brindastes, e lle prestedes, en todo momento, o mesmo apoio de colaboración que tiven de vós.

Nos esquezades que os inimigos de España e da civilización cristiá están alerta.

Velade tamén, e para iso depoñede, fronte aos supremos intereses da patria e do pobo español, todo interese persoal.

Non cesedes ata alcanzar a xustiza social e a cultura para todos os homes de España e facede disto o voso obxectivo primordial.

Mantende a unidade das terras de España, exaltando a rica multiplicidade das súas rexións como fonte da fortaleza da unidade da patria.

Quixese, no meu último momento, unir os nomes de Deus e de España e abrazarvos a todos para gritar xuntos, por derradeira vez, no limiar da miña morte: Arriba España! Viva España!

Francisco FRANCO. **Testamento político**. 20-11-1975 [castelán]

39. Reaccións á morte de Franco

Rafael Alberti, poeta, militante do PCE: *Naqueles días, eu estaba en Roma, pero como Franco xa morrera varios días antes, e logo resultou que non morrera, o día que morreu xa estabamos fartos de brindar con champán e non tiñamos máis ganas de brindar. Era unha gran alegría pensar que se podía volver a España, que acabara o exilio. De todas maneiras, creo que ese día nos reunimos varios españois para comentar o sucedido.*

Marcelino Camacho, secretario xeral de CC OO: *Nese momento, eu estaba no cárcere de Carabanchel, onde, agás un período de tres meses, transcorreran os dez últimos anos da miña vida. A pesar de que tiñamos radios camufladas, polas que seguíramos a enfermidade de Franco, a noticia da morte déunola un funcionario da prisión (...). Entre os presos políticos había un ambiente de alegría, pois pensabamos na morte da ditadura e, polo tanto, na fin dos anos de cárcere e na posibilidade de volver a unha vida normal.*

Raimundo Fernández-Cuesta, presidente de Falanxe Española: *A noite que morreu Franco estaba na clínica da Paz como facía habitualmente desde que enfermou. Ao día seguinte, pasei pola capela ardente no palacio de Oriente, a render a última homenaxe (...). O resto do día non fixen nada digno de mención, nin tiven ningunha reunión política.*

Pascual Maragall, socialista: *sóubeno de madrugada pola radio. Ao día seguinte (...) pola tarde tiven unha reunión con dirixentes da que entón se chamaba Convergencia Socialista de Cataluña. O sentimento xeneralizado en Cataluña era a alegría, porque se acabara a posguerra civil, porque era a fin dunha derrota colectiva.*

Rodolfo Martín Villa, ministro na democracia: *Eu era Gobernador civil en Barcelona e realizara xa unha operación de coordinación das autoridades ás miñas ordes (...) para que todo discorrea con normalidade. Logo fun preguntado por televisión, dixeran que a gran diferenza da España do 1 de outubro de 1936 e a do 20 de novembro de 1975 era que os españois tiñamos agora unha posibilidade de entendemento e de convivencia infinitamente superiores.*

Luis Otero, comandante, fundador da UMD: *A noite que morreu Franco eu encontrábame na prisión do Hacho, en Ceuta, con meus compañeiros (...) desde o 29 de xullo de 1975. A iso da medianoite oímos un barullo no exterior da cela. Eu espertei sobresaltado e exclamei Morreu! Levantámonos deseguida e escoitamos a radio. Sen dúbida teño que dicir que me alegrei pola súa morte. Eu loitara para acabar coa ditadura e pensei que esta fórmula sería válida para que en España as cousas empezaran a cambiar. Pero os cambios non foron tan súbitos.*

Historia da Transición. Diario 16. 1984 [castelán]

España en democracia

1. A transición democrática / 2. A Constitución de 1978 / 3. Os gobernos de UCD / 4. Os gobernos socialistas de Felipe González / 5. Os gobernos conservadores de José María Aznar / 6. Os gobernos socialistas de José Luis Rodríguez Zapatero / 7. A Galicia autonómica

Tras a morte de Franco iniciouse en España a etapa da transición democrática que culminou na elaboración e aprobación da Constitución de 1978.

As principais forzas parlamentarias foron capaces de practicar unha política moderada e de consenso que converteu a transición española nun modelo a imitar.

O rei Xoán Carlos I asumiu o papel de monarca constitucional, facilitando e potenciando a democratización de España.

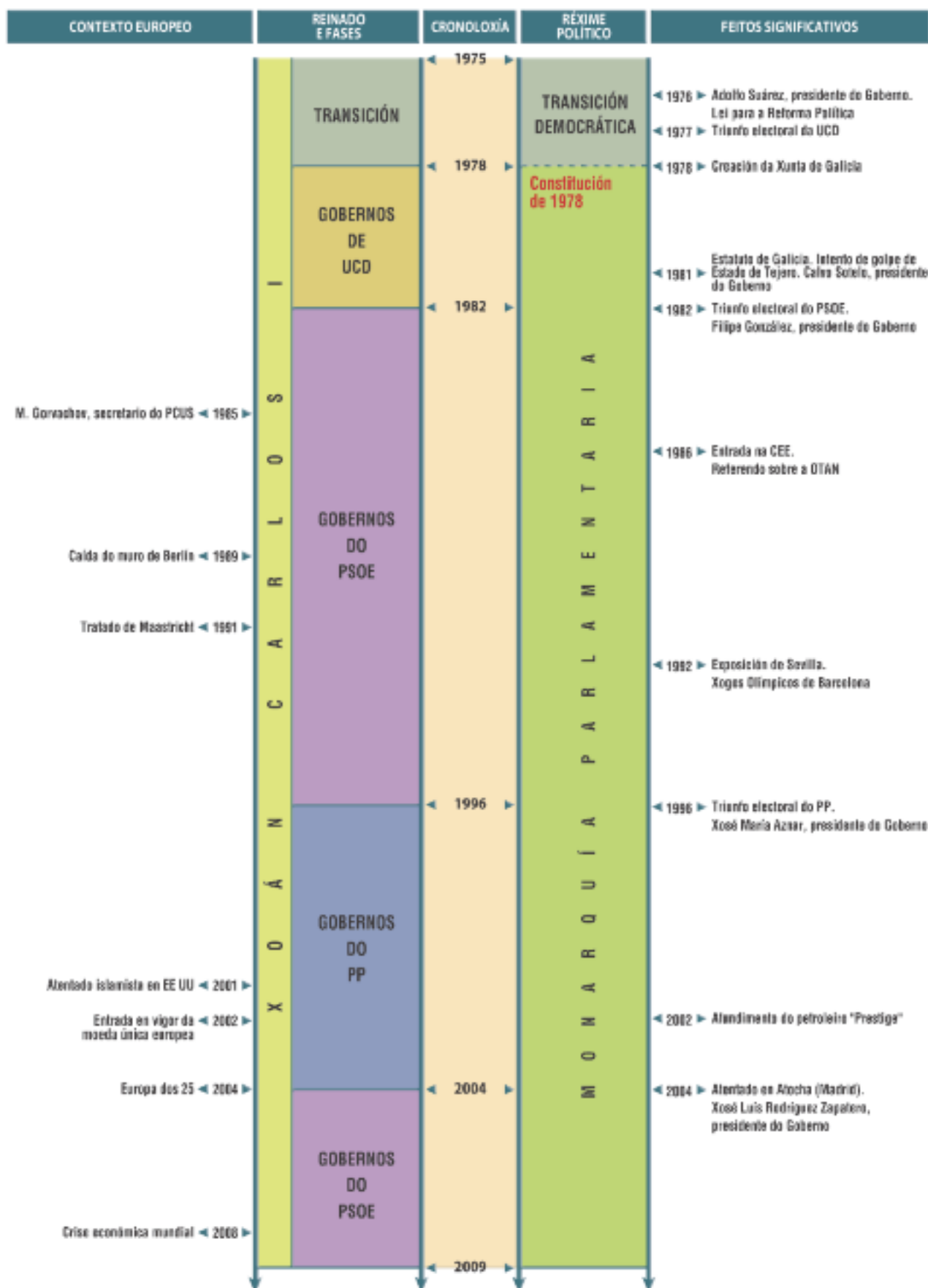
A nova democracia española viviu o 23 de febreiro de 1981 un dos momentos máis críticos polo intento de golpe de Estado involucionista que pretendía retornar ao pasado ditatorial.

Importantes cambios políticos, sociais, económicos e culturais permiten que España se consolide como un país democrático integrado nas institucións da Europa comunitaria.

Desde o restablecemento da democracia sucedéronse os gobernos sustentados polos partidos da UCD, PSOE e PP.

O novo modelo de Estado xurdido da Constitución –o Estado das Autonomías– combina o modelo de Estado unitario coa descentralización e autonomía exercida polas Comunidades Autónomas.

1. A transición democrática. 1975-1977

Entre 1975 –morte de Franco– e 1977 –Lei de Reforma Política– transcorreu a etapa denominada **transición democrática**. Algúns historiadores varían a segunda data, considerando que esta etapa remata en 1978 –aprobación da Constitución–, ou incluso en 1982 –gobierno do PSOE– ou en 1986 –integración de España na CEE–. O consenso das forzas políticas fixo posible que a transición da ditadura á democracia se realizase en paz e orde, valores unicamente alterados pola actividade de grupos extremistas que recorreron á acción terrorista coa intención de alterar o proceso.

En 1977 celebráronse as primeiras eleccións democráticas desde 1936; os cambios producidos desde a morte de Franco presentan os seguintes trazos:

- Foi un **proceso graduado no tempo**, é dicir, que os principais responsables políticos organizaron, por prioridades, as tarefas básicas: desvinculación do sistema ditatorial, constitución formal da democracia, control civil do exército, reforma económica e normalización do funcionamento das institucións e mecanismos democráticos.
- Estivo baseado nun **equilibrio entre a reforma e a ruptura** que permitiu a desaparición, desde a legalidade, das institucións franquistas sen ter que recorrer á ruptura revolucionaria.
- Foi posible grazas ao **consenso** (*a historia feita por todos*) baseado en acordos entre as forzas políticas, así como na autolimitación das elites políticas que maioritariamente apostaban pola democracia.
- Os cambios acordados polas forzas políticas foron **lexitimados mediante a consulta popular**: referendo da Lei de Reforma Política, eleccións de 1977, referendo da Constitución de 1978.

►1. Que trazos caracterizan a transición democrática española? ■

Grazas a este proceso pactado e en paz, España quedou configurada, desde 1978, como un Estado social e democrático de Dereito, que adopta a forma política da monarquía parlamentaria baseada na soberanía nacional, a liberdade, o pluralismo ideolóxico e a convivencia democrática.

Cerimonia de proclamación de
Xoán Carlos I como rei.

1. Proclamación e coroación do rei Xoán Carlos I

O 20 de novembro de 1975, e seguindo as disposicións establecidas por Franco, puxéronse en marcha os mecanismos legais para garantir a continuidade do réxime franquista na figura de Xoán Carlos de Borbón e Borbón. O día 21 foi nomeado capitán xeneral dos tres exércitos e, logo de xurar as Leis Fundamentais do Reino, o día 22 foi proclamado rei de España ante o pleno das Cortes españolas e do Consello do Reino. Momentos despois, o novo rei pronunciou o seu primeiro discurso oficial. Con lembranzas á figura de Franco e á tradición, apuntaba tenues referencias de renovación; a moderación do dis-

curso foi do agrado dos representantes do réxime franquista, e confirmaba o desdén da oposición democrática, que vía no novo rei un mero continuador da obra de Franco.

1. A primeira mensaxe da Coroa

Como rei de España, título que me confiren a tradición histórica, as Leis Fundamentais do Reino e o mandato lexítimo dos españois, me honro en dirixirvos a primeira mensaxe da Coroa (...). Unha figura excepcional entra na historia. (...). Con respecto e gratitude quero recordar a figura de quen durante tantos anos asumiu a pesada responsabilidade de conducir a gobernación do Estado (...).

Hoxe comeza unha nova etapa da historia de España. Esta etapa, que teremos que percorrer xuntos, iníciase en paz, traballo e prosperidade, froito do esforzo común e da decidida vontade colectiva. A Monarquía será fiel gardián desa herdanza e procurará en todo momento manter a máis estreita relación co pobo (...).

Unha orde xusta, igual para todos, permite recoñecer dentro da unidade do Reino e do Estado as peculiaridades rexionais, como expresión da diversidade de pobos que constitúen a sagrada realidade de España. O rei quere selo de todos a un tempo e de cada un na súa cultura, na súa historia e na súa tradición.

XOÁN CARLOS I. **Discurso** [na proclamación como rei]. 22-11-1975 [castelán]

O día 27 realizouse a cerimonia de coroación do rei na igrexa dos xerónimos de Madrid. Durante a cerimonia, o cardeal Vicente Enrique i Tarancón pronunciou unha homilía na que expuxo a postura da Igrexa ante as novas circunstancias.

2. A Igrexa e a nova monarquía

A Igrexa non patrocina ningunha forma nin ideoloxía política (...) Nunca determinará que autoridades deben gobernarnos, pero si esixirá a todas que estean ao servizo de toda a comunidade; que respecten sen discriminacións nin privilexios os dereitos da persoa; que promovan e protexan o exercicio da adecuada liberdade de todos e a necesaria participación común nos problemas comúns e nas decisións de goberno; que teñan a xustiza como meta e como norma e que camiñen decididamente cara a unha equitativa distribución dos bens da Terra. Para cumprir a súa misión, señor, a Igrexa non pide ningún tipo de privilexio. Pide que se lle recoñeza a liberdade que proclama para todos (...). Pido finalmente, señor, que nós, como homes da Igrexa, e vós, como home de goberno, acertemos nas relacións que respecten a mutua autonomía e liberdade (...). Pido que sexades o rei de todos os españois.

Vicente ENRIQUE I TARANCÓN [Presidente da Conferencia Episcopal española]. **Homilía** [na coroación do rei Xoán Carlos I]. 27-11-1975 [castelán]

O novo rei accedía ao trono en aplicación da legalidade franquista, pero seguía sen resolverse o problema da lexitimidade dinástica, pois os dereitos históricos da Coroa seguían correspondendo ao seu pai, Xoán de Borbón. A solución demorouse ata o 14 de maio de 1977 cando, de modo oficial, foron cedidos estes dereitos de pai a fillo.

Acto de renuncia dos dereitos dinásticos de Xoán de Borbón en favor de seu fillo Xoán Carlos.

►2. Que ideas destacan nas mensaxes do novo rei e do cardeal Tarancón?

Xoán Carlos I iniciou o seu reinado tomando as primeiras decisións: mantivo como presidente de goberno a Carlos Arias Navarro, e nomeou como presidente do Consello do Reino e das Cortes a Torcuato Fernández-Miranda, persoa da súa máxima confianza e a quen se lle atribúe este consello: *Vosa Alteza non debe preocuparse. Xurade os principios do Movemento, que máis tarde habemos de ilos cambiando legalmente un tras outro. Señor, as leis obríganos, pero non o encadean e, ademais, nelas está legal e lexitimamente establecido o principio da reforma: da lei á lei.*

2. O primeiro goberno da Monarquía

As expectativas que se abrían para a sociedade española facían que se producisen importantes movementos en todos os ámbitos políticos e sociais. Para uns, os cambios ían demasiado rápidos, pero para outros demasiado lentos; o equilibrio era imprescindible, pero tamén difícil de conseguir.

Presidido polo franquista Carlos Arias Navarro, o primeiro goberno da Monarquía tivo unha composición heteroxénea e nel estaban representadas todas as familias do réxime, así como personalidades de prestixio consideradas reformistas (Manuel Fraga, Xosé María de Areilza, Adolfo Suárez, Rodolfo Martín Villa), pero desenvolveu unha **política continuísta** consistente na defensa da permanencia do modelo franquista coa concesión dalgúns dereitos.

Pola súa parte, a **oposición democrática** esixía o restablecemento inmediato da democracia e a ruptura coas institucións do sistema franquista. As diversas forzas da oposición democrática fusionáronse na Coordinación Democrática que, en marzo de 1976, redactou un programa asumido pola maioría dos grupos políticos e sindicais.

3. Os obxectivos da oposición democrática

Coordinación Democrática manifesta a súa decisión de emprender as accións políticas adecuadas para a consecución dos seguintes obxectivos:

- *A inmediata liberación dos presos políticos e sindicais sen exclusión (...).*
- *O eficaz e pleno exercicio dos dereitos humanos e as liberdades políticas (...).*
- *A realización da ruptura ou alternativa democrática mediante a apertura dun período constituínte que conduza, a través dunha consulta popular, baseada no sufraxio universal, a unha decisión sobre a forma do Estado e do Goberno (...).*

Coordinación Democrática invita (...) a todas as forzas democráticas, políticas, sindicais e sociais, e a todos os cidadáns dos pobos do Estado español, a participar nas accións e mobilizacións pacíficas necesarias para a efectiva conquista dos dereitos e liberdades fundamentais.

COORDINACIÓN DEMOCRÁTICA. **Programa fundacional.** 26-3-1976 [asinado por *Comisións Obreiras, Grupo Independente, Movemento Comunista, Partido Carlista, Partido Comunista de España, Partido Demócrata Popular, Partido Socialdemócrata, Partido Socialista Obreiro Español, Partido Socialista Popular, Partido do Traballo de España, Unión Xeral de Traballadores, Unión Socialdemócrata Española, Esquerda Democrática*] [castelán]

Mentres o goberno de Arias e o *búnker* franquista (o sector máis pechado a calquera tipo de cambio) paralizaba todo intento de reforma, nas rúas, especialmente desde xaneiro de 1976, a **conflitividade laboral** foi

en aumento. As folgas e as protestas eran tanto económicas (negociación dos convenios colectivos, impacto da crise económica na subida dos prezos) como políticas (presión para acelerar os cambios, reivindicacións nacionalistas, especialmente en Cataluña, onde se repetían as consignas de *Amnistía, liberdade, estatuto de autonomía*). As xornadas máis trxicas aconteceron en Gasteiz-Vitoria con cinco mortos pola acción policial e centos de feridos, moitos deles por balas das forzas de orde pública.

Mentres, o monarca realizou dúas importantes viaxes: unha por España e outra a EE UU durante a que pronunciou un discurso no Congreso norteamericano que contribuíu a consolidar o apoio internacional ás súas ideas reformistas. Ante o inmovilismo do presidente Arias, que demostraba a súa ineficacia para afrontar as necesarias reformas democráticas, as presións do monarca fixeron que presentase a súa dimisión o 1 de xullo de 1976.

Represión policial nunha manifestación proamnistía (Barcelona 1976).

3. Adolfo Suárez e o inicio das reformas

O labor conxunto e ben coordinado de Suárez na presidencia do Goberno, Torcuato Fernández Miranda na presidencia das Cortes e o propio rei, fixo posible que se cumprisen as promesas democratizadoras. Un ano despois da morte de Franco foi aprobada a Lei para a Reforma Política que abriu o camiño para eleccións a Cortes constituíntes.

■ O programa de reformas de Adolfo Suárez

Tras aceptar a dimisión de Arias, o rei designou a Adolfo Suárez novo presidente de Goberno (3-7-1976) ante a sorpresa de todos e a decepción da oposición, pois parecía representar a liña continuísta do franquismo, época en que desempeñara importantes cargos (gobernador civil de Segovia, director xeral de Radiodifusión e Televisión, ministro secretario nacional do Movemento).

Adolfo Suárez e o rei Xoán Carlos.

4. Razóns para a elección de Adolfo Suárez

[Vilallonga] –Por que a elección de Suárez?

[O rei] –Porque era un home novo e moderno. Porque procedía do franquismo e porque non resultaba sospeitoso de pretender cambios demasiado radicais, inaceptables para certos sectores da nosa sociedade. (...) Fora secretario xeral do Movemento e director xeral de Televisión, desde onde traballou moito pola miña imaxe como príncipe. Pero, como volvo repetir, era novo, moderno e suficientemente ambicioso como para desexar ser o home capaz de afrontar os momentos que viviamos. Adolfo Suárez, o franquista, logrou convencer os antifranquistas de que depositasen nel a súa confianza para poñer o cambio en marcha. O seu éxito superou todas as expectativas.

Xosé Luís VILALLONGA. **O Rei, conversacións con don Xoán Carlos I de España**. 1995 [castelán]

As críticas recibidas polo seu nomeamento obrigaron a Suárez a explicar ao país os seus obxectivos, insistindo nos seus proxectos de democratización e anunciando a próxima celebración de eleccións xerais.

5. Un programa de reformas

O Goberno expresa claramente a súa convicción de que a soberanía reside no pobo e proclama o seu propósito de traballar colexiadamente na instauración dun sistema político democrático baseado na garantía dos dereitos e liberdades cívicas, na igualdade de oportunidades políticas para todos os grupos democráticos e na aceptación do pluralismo real. Todo iso no marco da autoridade lexítima, amparada polo consenso popular e o respecto da lei. (...) A estes fins, o Goberno fai seus os seguintes propósitos (...):

1. *Someter á decisión da nación as cuestións relativas á reforma constitucional e celebrar eleccións xerais antes do 30 de xuño de 1977.*
2. *Impulsar a tarefa lexislativa que permita a acomodación dos textos legais á realidade nacional (...)*
3. *Asegurar o exercicio responsable da liberdade de expresión como condición básica para que a sociedade poida manifestar o seu pluralismo natural e o pobo poida organizarse en liberdade en torno a aquelas opcións que máis se acheguen ás súas aspiracións. (...)*
6. *O Goberno, consciente da importancia do feito rexional, reconece a diversidade dos pobos integrados na unidade indisoluble de España.*

Adolfo SUÁREZ. **Declaración programática.** 15-7-1976 [castelán]

► 3. Destaca as ideas do primeiro discurso de Suárez como presidente do Goberno. ■

Entre as **medidas reformistas** adoptadas por Suárez destacan:

- Renuncia da Coroa ao privilexio de presentación de bispos.
- Aprobación dunha amnistía para todos os presos políticos (agás os acusados de delitos de terrorismo).
- Ampliación da tolerancia pública (que permitía unha ampla liberdade de expresión).
- Negociacións para legalizar as centrais sindicais e os partidos políticos.
- Entrevistas selectivas e individuais cos líderes da oposición política para conseguir o respaldo á vía reformista.

Adolfo Suárez e o xeneral M. Gutiérrez Mellado aplauden a intervención de Torcuato Fernández Miranda.

Para facer posible as medidas reformistas encamiñadas a recoñecer a liberdade sindical e política, Suárez tivo que contar coa opinión e a neutralidade dos **militares**. En setembro de 1976 reuniu a cúpula militar e logrou que aceptase o seu proxecto de reforma, que incluíría a legalización de todas as forzas políticas e sindicais; os militares aceptaron sempre e cando non se legalizase o Partido Comunista.

Na **oposición** a Suárez e ao seu programa de reformas destacaron dúas fronteiras: por unha banda, a dos políticos franquistas e grupos de extrema dereita (os *ultras*), contrarios a todo tipo de cambios, e, por outra, a da organización nacionalista vasca ETA e a de extrema esquerda GRAPO (Grupos de Resistencia Antifascista Primeiro de Outubro).

■ A Lei para a Reforma Política (LRP)

Era a culminación do programa de reformas de Suárez. O punto esencial era a convocatoria dunhas eleccións democráticas para formar novas Cortes, pero para levala adiante tiña que ser aprobada polo Consello Nacional do Movemento e as Cortes orgánicas, institucións controladas por franquistas. Para lograr a súa aprobación sen modifica-

cións esenciais, tanto Adolfo Suárez como Torcuato Fernández Miranda empregaron todos os seus recursos e influencias, así como todos os resortes que lles permitían as leis. As argumentacións centráronse fundamentalmente na idea de chegar á democracia parlamentaria desde a legalidade vixente (*da lei á lei*) mantendo a paz social e o control do proceso pola Coroa e o Goberno. A pesar das críticas, o Consello informou positivamente sobre o proxecto de lei (80 votos a favor, 13 en contra e 6 abstencións).

Superado o primeiro obstáculo, o proxecto de LRP foi enviado ás Cortes, que o aprobaron maioritariamente (425 votos a favor, 59 en contra, 13 abstencións e 34 ausencias). Deste modo, as derradeiras Cortes franquistas votaron a súa autodisolución (de aí que popularmente fosen denominadas *Cortes haraquiri*). Iniciábase a *voadura controlada* do franquismo.

►4. Que principios democráticos introducía a LRP? Como os aceptaron os españois? ■

6. A Lei para a Reforma Política

Art.1º. 1. A democracia no Estado español baséase na supremacía da lei, expresión da vontade soberana do pobo. Os dereitos fundamentais da persoa son inviolables e vinculan a todos os órganos do Estado.

2. A potestade de elaborar e aprobar as leis reside nas Cortes. O rei sanciona e promulga as leis.

Art.2º. 1. As Cortes compóñense de Congreso de Deputados e Senado.

2. Os deputados do Congreso serán elixidos por sufraxio universal, directo e secreto dos españois maiores de idade.

3. Os senadores serán elixidos en representación das entidades territoriais. O rei poderá designar para cada lexislatura senadores en número non superior á quinta parte do total dos elixidos.

4. A duración do mandato de deputados e senadores será de catro anos (...).

Art.3º. 3. O rei, antes de sancionar unha Lei de reforma constitucional, deberá someter o proxecto a referendo da Nación.

DISPOSICIÓN TRANSITORIAS

PRIMEIRA: O Goberno regulará as primeiras eleccións a Cortes para constituír un Congreso de 350 deputados e elixir 207 senadores a razón de catro por provincia e un máis para cada provincia insular, dous por Ceuta e dous por Melilla. Os senadores serán elixidos por sufraxio universal, directo e secreto dos españois maiores de idade que residan no respectivo territorio. As eleccións ao Congreso inspiraranse en criterios de representación proporcional.

Lei para a Reforma Política. 18-11-1976 [castelán]

Tras a aprobación polas Cortes, a LRP foi sometida a **referendo** o 15 de decembro de 1976, cuns resultados que mostraban claramente a vitoria do proxecto reformista: participación do 77,4% do censo electoral e 94,2% de votos afirmativos. Estes resultados significaban a derrota da oposición rupturista e o triunfo das propostas de Suárez.

Complementarias desta lei leváronse a cabo **outras importantes medidas**, entre as que cómpre destacar: regulamentación do dereito de folga, concesión dun novo indulto para presos políticos, legalización das centrais sindicais e disolución do Movemento Nacional.

Cartel de propaganda para o referendo de 15-12-1976.

■ As primeiras eleccións democráticas

Unha vez afianzada a súa autoridade tras o resultado favorable sobre a LRP, Suárez debía preparar as eleccións xerais, pero numerosas dificultades puxeron en grave perigo o proceso iniciado.

- **Reacción da extrema dereita e da extrema esquerda.** As protestas destes grupos contra os cambios alcanzaron o punto máis grave a finais do mes de xaneiro de 1977 (*semana negra ou trágica* da transición) con varios asasinatos de policías e gardas civís, por parte da extrema esquerda, e o masacre realizado contra avogados laboristas vinculados ao PCE (*matanza de Atocha*) por parte da extrema dereita. Ao mesmo tempo, a organización terrorista GRAPO secuestraba ao xeneral Villaescusa (presidente do Consello Supremo de Xustiza Militar) e a Antonio de Oriol (presidente do Consello de Estado).

Rolda de prensa do PCE tras a súa legalización.

- **Legalización do Partido Comunista.** Era un problema que había que resolver para que as eleccións fosen autenticamente democráticas. Ante a sorpresa xeral, Suárez anunciou a legalización do Partido Comunista o 9 de abril de 1977, logo de manter entrevistas secretas co seu secretario xeral, Santiago Carrillo. A cambio da súa legalización, o PCE aceptaba as peticións de Suárez: a monarquía como forma de goberno, a bandeira bicolor, a unidade de España e a democracia. Nese mesmo día, o Goberno fixou as eleccións xerais para o 15 de xuño.

A legalización do PC provocou un forte malestar entre membros destacados do exército e a dimisión do ministro de Mariña, pero contaba co beneplácito do rei.

7. A aceptación polo PCE da bandeira e da monarquía

En tanto que representativa dese Estado que nos reconece, decidimos colocar hoxe aquí, na sala de reunións do Comité Central, ao lado da bandeira do noso partido, que segue e seguirá sendo vermella, coa fouce e o martelo, a bandeira do Estado español. (...) A bandeira non pode ser monopolio de ningunha facción política nin moito menos poderíamos abandonala aos que intentan facer uso dela para impedir o paso da ditadura á democracia.

Nós somos homes e mulleres que se axustan aos feitos. Os feitos que estamos presenciando son que baixo o goberno da Monarquía se está avanzando cara ao restablecemento das liberdades democráticas en España (...). Se a Monarquía continúa obrando dunha maneira decidida para establecer no noso país a democracia, estimamos que nunhas futuras Cortes o noso partido e as forzas democráticas poderían considerar a Monarquía como un réxime constitucional (...). Estamos convencidos de ser á vez enérxicos e clarividentes defensores da unidade do que é a nosa patria común.

COMITÉ CENTRAL DO PARTIDO COMUNISTA DE ESPAÑA. **Declaración.** 15-4-1977 [castelán]

► 5. Por que a legalización do PCE resultaba tan problemática? En que medida contribuíu a súa actitude á transición democrática? ■

- **As formacións que concorreron ás eleccións.** O anuncio das eleccións xerais acelerou a creación de formacións políticas que desexaban concorrer a elas, dando lugar a unha interminable *sopa de siglas*; presentaron documentación 111 partidos dos que foron legalizados 78, rexeitados 26 e disoltos 7. Paralelamente a todo este proceso, regresaron a España moitos dos exiliados: Rafael Alberti, Dolores Ibárruri, Federica Montseny, Luís Seoane, Maruxa Fernández, Concha Comesaña...

8. A sopa de siglas da transición... e non están todas

ULTRA DEREITA. C18J, GCR, GA, CI, GAS, FN, PENS, MSE, MNR, FES-FTNS, FN-HERM, MAESTR

EXTREMA DEREITA. FET-JONS, ACNDP

ASOCIACIÓN DO MOVEMENTO. FI, UDPE, ANEPA, UDE, RSE, UNE, FNE APP, APF-NSR-ASP-APR-API-ADT-CD-AL-UCCN

REFORMISTAS. TCT, GODSA, FEDISA, FEDI

DEMOCRACIA CRISTIÁ. UDC-UDPV-PNV/EDCEE, FPD, ID, UDCE

REXIONALISTAS CONSERVADORES. PC-PCC, EDC, GASC-GAC-CIS-TUC=CDC-GSDC-PSD-PG

CENTRO LIBERAL. PDL-LIBRA, UE-PPD, USDE-PSDE, UCD

REXIONALISTAS PROGRESISTAS. ERC, PPC-PGI-PSDG, FNC-ANV-STV

SOCIALISTAS. PSOE, UGT, PSP, MSC-PSPG, RS-USO

COMUNISTAS. PCE-PSUC-PCG-EPK, CCOO, PCOE

EXTREMA ESQUERDA. PTE, ORT-MCE, LCR-PSAN

ULTRA ESQUERDA. PCE (m-l)-FRAP-P, ETA, OMLE, UPG, FAC, MPLAC, OLLA, GARI, MIL

- **A normativa electoral** estableceu que, para a elección dos deputados do Congreso, as candidaturas elaboradas polos partidos, federacións ou coalicións que se formasen, debían ser completas, bloqueadas e pechadas. A elección faríase por criterios de representación proporcional corrixidos pola regra D'Hont. No entanto, para o Senado, o sistema é de candidaturas individuais (aínda que elaboradas polos partidos) e os senadores elixidos por criterios de representación maioritaria.

■ Atribución de escaños para o Congreso (Lei D'Hont) ■

Para obter representación cómpre obter un mínimo do 3% de votos na circunscrición. Os escaños atribúense aos maiores cocientes resultantes de dividir o total de votos de cada lista por 1,2,3... ata o número de escaños a cubrir. Exemplo: Total de escaños: 8

	Total votos	1º	3º	5º	7º
PSOE	168.000	168.000 (168.000 : 1)	84.000 (168.000 : 2)	56.000 (168.000 : 3)	42.000 (168.000 : 4)
PP	104.000	104.000 (104.000 : 1)	52.000 (104.000 : 2)	34.666 (104.000 : 3)	
BNG	72.000	72.000 (72.000 : 1)	36.000 (72.000 : 2)	24.000 (72.000 : 3)	
IU	40.000	40.000 (40.000 : 1)	20.000 (40.000 : 2)	13.333 (40.000 : 3)	

Coa finalidade de obter mellores resultados nas eleccións, moitos partidos políticos se agruparon segundo as súas afinidades ideolóxicas. As forzas de centro (democratacristiáns, liberais e socialdemócratas) formaron a coalición **Unión de Centro Democrático** (UCD), liderada por Adolfo Suárez. Manuel Fraga aglutinou ao seu arredor as forzas da

dereita formando Alianza Popular. Os socialistas presentáronse divididos entre o PSOE dirixido por Filipe González, e o Partido Socialista Popular (PSP), liderado por de Tierno Galván. O PCE presentouse en solitario, confiando en conseguir o apoio maioritario da esquerda. Os candidatos á presidencia do Goberno pronunciaron o seu discurso de petición de voto na televisión na véspera das eleccións, pechando a campaña Adolfo Suárez.

9. As promesas de Suárez

Prometemos devolver a soberanía ao pobo español, e pasado mañá vana exercer.

Prometemos normalizar a nosa vida política, xestionar a transición en paz, construír a democracia desde a legalidade, e cremos que, coas lóxicas deficiencias, o conseguimos.

Prometemos que todas as familias políticas puidesen ter un lugar nas Cortes, e o mércores poden logralo (...).

Non podo asegurar que se amañen rapidamente problemas que se veñen arrastrando desde hai moitos anos, aínda que a actual liberdade de expresión faga que aparezan como novos.

Non podo asegurarlles nada disto, porque somos un país con recursos limitados, con deficientes estruturas, con desigualdades irritantes e cunha lexislación que non se acomoda á realidade de 1977.

Pero se vostedes nos dan o seu voto, podo prometer, e prometo, que os nosos actos de goberno constituirán un conxunto graduado de medidas racionais e obxectivas para a progresiva solución dos nosos problemas. Podo

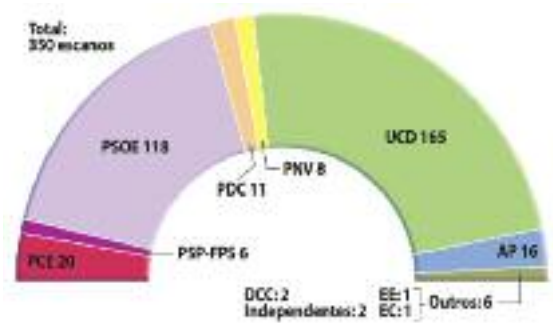

Adolfo Suárez González. 1932-.

prometer, e prometo, intentar elaborar unha Constitución en colaboración con todos os grupos representativos nas Cortes, calquera que sexa o seu número de escanos. Podo prometer, e prometo, (...) dedicar todos os esforzos a lograr un entendemento social que permita fixar as novas liñas básicas que seguirá a economía española nos próximos anos. Podo prometer, e prometo, que os homes de Unión de Centro Democrático promoverán unha reforma fiscal que garanta, dunha vez para todos, que pague máis quen teña máis. Podo prometer, e prometo, un marco legal para institucionalizar cada rexión segundo as súas propias características.

Adolfo SUÁREZ. **Discurso** [televisado]. 13-6-1977 [castelán]

10. O Congreso dos deputados tras as primeiras eleccións democráticas do 15-6-1977

- **Nas eleccións do 15 de xuño** UCD conseguiu a vitoria cunha maioría relativa de escanos; o PSOE foi a segunda forza máis votada; o PCE ocupou o terceiro lugar e AP foi cuarta; unicamente obtiveron representación as forzas nacionalistas de Cataluña e do País Vasco. Nin a extrema dereita nin a extrema esquerda lograron escano.

► 6. Que promesas facía Suárez nas primeiras eleccións democráticas da transición? Cal foi o resultado destas eleccións? ■

2. A Constitución de 1978

As Cortes formadas tras as primeiras eleccións democráticas de xuño de 1977 tiñan como misión elaborar a Constitución que deseñase o novo modelo de Estado da España monárquica e democrática.

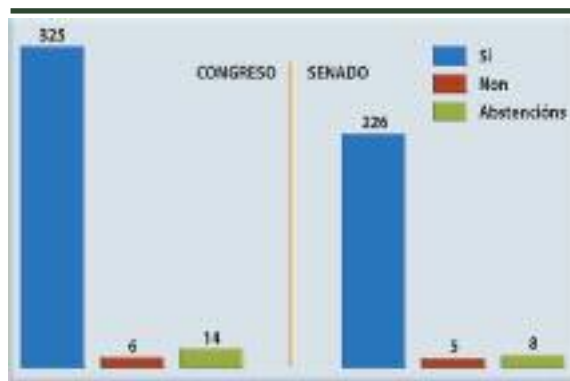
1. Características e principios

O 22 de agosto de 1977 constituíuse no Congreso unha comisión, formada por sete deputados, encargada de redactar o borrador do proxecto constitucional. Tras a súa presentación, abriuse un prazo para presentación de emendas (1.133) e, tras ser debatidas en comisión e pleno, foi aprobada polas Cortes e o mesmo fixo o pobo español no referendo do **6 de decembro de 1978**. Tras ser sancionada polo rei, foi publicada no BOE o 29 de decembro.

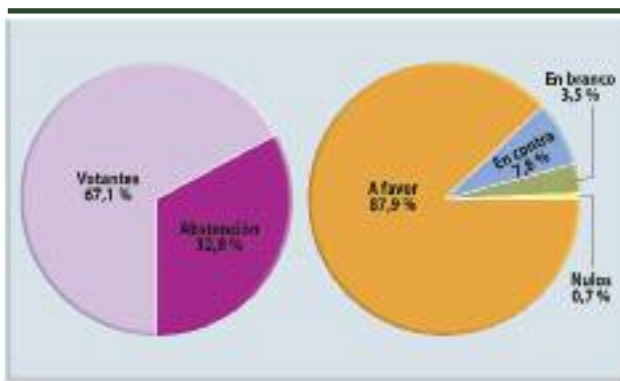

Os redactores do proxecto constitucional. De esquerda a dereita: Manuel Fraga Iribarne (AP), Gabriel Cisneros Laborda (UCD), Gregorio Peces-Barba (PSOE), Xosé Pedro Pérez-Llorca (UCD), Xurxo Solé Tura (PCE-PSUC), Miguel Herrero Rodríguez de Miñón (UCD), e Miguel Roca Junyet (PDC).

11. Votación da Constitución nas Cortes

12. Resultados do referendo constitucional

Entre as **características** da Constitución de 1978 destacan:

- **O consenso**, resultado do acordo entre os diversos partidos políticos con proxectos distintos e incluso antagónicos.
- **A extensión**, pois é máis longa de todas as Constitucións españolas.
- **A ambigüidade**, xa que está redactada dunha forma intencionadamente ambigua que permite e posibilita distintas interpretacións. Para algúns constitúe un inconveniente porque produce inseguridade; para outros, constitúe a súa principal virtude, porque permite gobernar aos partidos da esquerda e da dereita sen necesidade de modificala, rectificando así os vellos erros históricos de que cada ideoloxía triunfante tivese que elaborar unha nova Constitución á súa medida.
- **A rixidez**, porque o procedemento de reforma que establece esixe unha votación favorable dos 3/5 de ambas as Cámaras e a ratificación popular en referendo.

Xoán Carlos I sanciona a Constitución.

►7. Por que se cualifica a Constitución de 1978 como a do consenso? ■

- **Progresista e democrática**, polo seu contido e os mecanismos establecidos para a participación popular.
- **Estrutura tradicional**, organizada en dúas partes ben diferenciadas: unha **dogmática**, que recolle os grandes principios e definicións que deben inspirar o desenvolvemento da sociedade e do Estado, así como do conxunto de dereitos fundamentais da persoa (Título Preliminar e Título I), e unha parte **orgánica**, que recolle a organización do Estado, establece a división dos seus poderes, a organización territorial e a distribución de competencias a entidades territoriais de distinto signo e o proceso da súa reforma (Títulos II ao X).

Entre os **principios** máis destacados desta Constitución cómpre destacar:

- España defínese como un **Estado social e democrático de Dereito**, o que significa que todos os individuos e organismos, tanto públicos como privados, teñen que actuar segundo a Constitución e o ordenamento xurídico. O cualificativo de democrático implica a participación cidadá e o recoñecemento de que a soberanía reside no pobo; o de social queda un pouco máis difuso, sendo tan só un mandato para o lexislador, un principio orientador dos poderes públicos, é dicir, que os dereitos sociais (educación, vivenda, sanidade, traballo...) deben ser os principios directores da política social e económica que debe aplicar o Goberno.
- A forma política do Estado español é a **monarquía parlamentaria**.
- España é un **Estado unitario** que recoñece e garante o dereito á autonomía das nacionalidades e das rexións que o integran, orixinando un novo modelo: o **Estado das Autonomías**.
- O **castelán e as demais linguas españolas** son idiomas oficiais en cadansúa das Comunidades Autónomas.
- Recoñece tamén a Constitución a **pluralidade política**, manifestada na multiplicidade dos partidos políticos, e **sindical**, co recoñecemento dos sindicatos de traballadores e das asociacións empresariais para a defensa dos seus respectivos intereses económicos e sociais.

13. Monarquía parlamentaria e Estado de Dereito

A nación española, desexando que se estableza a xustiza, a liberdade e a seguridade e que se promova o ben de cantos a integran, no uso da súa soberanía, proclama a súa vontade de: Garantir (...) a convivencia democrática (...). Consolidar un Estado de Dereito (...).

Art.1.1. España constitútese nun Estado social e democrático de Dereito, que propugna como valores superiores do seu ordenamento xurídico a liberdade, a xustiza, a igualdade e o pluralismo político.

Art.1.2. A soberanía nacional reside no pobo español, do que emanan os poderes do Estado.

Art.1.3. A forma política do Estado español é a monarquía parlamentaria.

Art.2. A Constitución fundaméntase na indisoluble unidade da nación española, patria común e indivisible de todos os españois, e recoñece e garante o dereito á autonomía das nacionalidades e rexións que a integran e a solidariedade entre todas elas.

Art.3.1. O castelán é a lingua española oficial do Estado. (...)

Art.3.2. As outras linguas españolas serán tamén oficiais nas respectivas Comunidades Autónomas de acordo cos seus Estatutos. (...)

Art.4.1. A bandeira de España está formada por tres franxas horizontais, vermella, marela e vermella, sendo a marela dobre de anchura do que cada unha das vermellas.

Art.4.2. Os Estatutos poderán recoñecer bandeiras e insignias propias das Comunidades Autónomas. Estas utilizaranse xunto á bandeira de España nos seus edificios públicos e nos seus actos oficiais. (...)

Art.6. Os partidos políticos expresan o pluralismo político, concorren á formación e manifestación da vontade popular e son instrumento fundamental para a participación política. (...)

Art.7. Os sindicatos de traballadores e as asociacións empresariais contribúen á defensa e promoción dos intereses económicos e sociais que lles son propios. (...)

Art.8.1. As Forzas Armadas, constituídas polo Exército de Terra, a Armada, e o Exército do Aire, teñen como misión garantir a soberanía e a independencia de España, defender a súa integridade territorial e o ordenamento constitucional.

Constitución española de 1978.

O novo escudo de España aprobado polas Cortes en 1980.

2. Dereitos e deberes

A Constitución dedica o máis longo dos seus Títulos (46 artigos) aos dereitos fundamentais dos españois, aspectos que deben ser desenvolvidos posteriormente por leis orgánicas.

Os **dereitos** poden agruparse en:

- **Dereitos civís:** á vida; á integridade física; á igualdade ante a lei (de razas, de xéneros, dos fillos con independencia das súas nais, de relixións...); á liberdade (persoal, de empresa, de relixión e culto); a ter acceso aos tribunais de xustiza con garantías procesuais; á propiedade privada, á obxección de conciencia; ao honor e á intimidade persoal e familiar; a fixar libremente a residencia. Queda prohibida a tortura e a pena de morte.
- **Dereitos políticos:** a expresar libremente, sen censura previa, as ideas; a reunirse pacificamente e sen armas; a manifestarse; a asociarse (en partidos políticos, en sindicatos, en entidades culturais...); a crear fundacións; a participar en asuntos políticos (votar, ter acceso a cargos públicos); a exercer iniciativa lexislativa; a de formular peticións; a ir á folga...
- **Dereitos sociais:** ao traballo; á libre elección de profesión; á promoción social a través do traballo; a un salario suficiente para cubrir as súas necesidades persoais e familiares; á igualdade de trato dos xéneros no traballo; á negociación colectiva laboral; á educación...

Para protexer e garantir o cumprimento de todos estes dereitos, establece a Constitución unha serie de mecanismos da xustiza que os cidadáns e as institucións, a título individual ou colectivo, poden utilizar, se consi-

►8. Que significa que España sexa unha monarquía parlamentaria? Argumenta por que é un Estado de Dereito. ■

deran que eses dereitos non están garantidos. As máis altas esferas de apelación son o **Tribunal Constitucional** e o **Defensor do Pobo**.

Tamén contempla a Constitución que, en determinadas circunstancias e a xuízo do Goberno, todos ou parte dos dereitos dos cidadáns poden quedar suspendidos. O **estado de excepción e de sitio** implica que non son de aplicación a maioría dos dereitos civís e políticos.

Ademais destes dereitos, están recollidos na Constitución unha serie de **principios directores da política económica e social** entre os que destacan: protección á familia, especialmente aos nenos e ás nais (con independencia do seu estado civil); á terceira idade, con pensións axeitadas e periodicamente actualizadas, servizos sociais para atender os problemas máis específicos (saúde, vivenda, ocio); á saúde, organizando a sanidade e a hixiene a través de medidas preventivas e prestacións de servizos necesarios; fomento axeitado do deporte, a educación física e, en xeral, o ocio; protección ao dereito a unha vivenda digna, regulamentar o uso e valor do chan para evitar alzas inxustificadas dos prezos, así como fomentar a construción de vivendas sociais e facilitar a súa adquisición por parte dos grupos menos favorecidos; protección aos discapacitados, ao medio ambiente, ao patrimonio histórico-artístico...

Entre os **deberes** consignados na Constitución destacan a defensa da patria e a contribución ao gasto público segundo a capacidade económica de cada quen.

3. Os poderes do Estado

A Constitución diseña un modelo de Estado unitario que traspasa poderes a outras institucións (Comunidades Autónomas, provincias e municipios); a Coroa, as Cortes e o Goberno central comparten o seu poder político cos Parlamentos, Presidentes e Goberno das Comunidades Autónomas.

■ A Coroa

Está representada polo rei. Como xefe do Estado, ten unha serie de funcións, todas elas regulamentadas pola Constitución: sancionar e promulgar as leis elaboradas polas Cortes; convocar e disolver as Cortes; convocar eleccións e referendo a proposta do Goberno; propoñer ás Cortes o candidato á presidencia de Goberno e nomealo; nomear e cesar os ministros, a proposta do presidente de Goberno; conceder honores de acordo coas leis; debe ser informado dos asuntos de Estado e pode presidir, cando o estime oportuno, sesións do Consello de Ministros; exerce o mando supremo das Forzas Armadas e o dereito de graza, pero non pode autorizar indultos xerais; acredita os embaixadores estranxeiros; manifesta o seu consentimento para a sinatura de tratados internacionais; declara a guerra e acorda a paz, previa autorización das Cortes. Para o sostemento da súa casa e familia recibe, do orzamento xeral, unha cantidade que pode administrar libremente. Aínda que a listaxe das súas funcións pode parecer moi longa, en realidade o seu poder é moi limitado e, como corresponde a un sistema de Monarquía parlamentaria, *o rei reina, pero non goberna*.

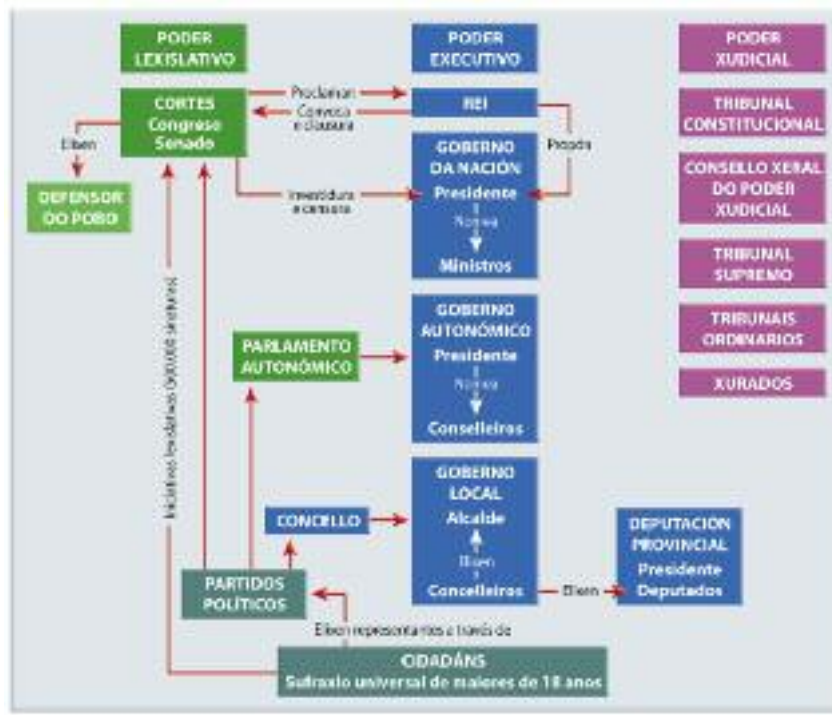
►9. Realiza un comentario sobre os dereitos recollidos na Constitución, valorando a situación derivada da súa anulación.

►10. Comenta a frase: «o rei reina, pero non goberna». ■

■ As Cortes xerais

Están formadas por dúas Cámaras (Congreso de Deputados e Senado) e representan ao pobo español. Os cidadáns elixen os seus representantes en Cortes na circunscrición electoral, que é a provincia, cada catro anos (período que se denomina lexislatura). O número de deputados é proporcional á poboación de cada provincia (pero todas deben ter, polo menos, un deputado). O número de senadores é de catro por provincia elixidos por sufraxio universal, máis un senador designado pola Comunidade Autónoma e outro máis por cada millón de habitantes da respectiva circunscrición (a provincia). As Cámaras elaboran os seus propios regulamentos e elixen os seus presidentes; reúnen en sesión ordinaria ou extraordinaria e traballan en pleno e comisións. O voto dos deputados e senadores é persoal e indelegable. A función lexislativa é unha das tarefas fundamentais das Cortes. En casos excepcionais, pode ser consultado o pobo sobre a aprobación dunha lei: o referendo.

14. Organización política do Estado español

■ Pasos que se dan no proceso habitual dunha lei ■

- **Iniciativa lexislativa:** poden iniciar a tramitación dunha lei o Goberno, as Cortes, as Comunidades Autónomas ou a iniciativa popular (500.000 sinaturas).
- **Proxecto da lei:** elaborado por quen tivo a iniciativa, debe ser aprobado polo Consello de Ministros, presentado nas Cortes e debatido e aprobado polo Congreso.
- **Aprobación da lei:** tras a aprobación no Congreso, debe ser debatida e aprobada polo Senado. Se este non a aproba, é devolta ao Congreso, que debe rectificala.
- **Sanción e promulgación:** o rei sanciona e promulga a lei aprobada polas Cortes, ao tempo que ordena a súa publicación no Boletín Oficial do Estado para que entre en vigor.

A excepción a este proceso é a do Decreto-lei (que nunca pode afectar as institucións básicas nin os dereitos, deberes e liberdades constitucionais), un procedemento de urxencia para casos extraordinarios que pode utilizar o Goberno. As Cortes deben dar a súa validación ou derogación no prazo dos trinta días seguintes.

15. O rei e as Cortes

Art.56.1. O rei é o xefe do Estado, símbolo da súa unidade e permanencia, arbitra e modera o funcionamento regular das institucións, asume a máis alta representación do Estado español nas relacións internacionais (...) e exerce as funcións que lle atribúen expresamente a Constitución e as leis. (...)

Art.57.1. A Coroa de España é hereditaria nos sucesores de don Xoán Carlos I de Borbón, lexítimo herdeiro da dinastía histórica. A sucesión no trono seguirá a orde regular de primoxenitura e representación, sendo preferida sempre a liña anterior ás posteriores; na mesma liña, o grao máis próximo ao máis remoto; no mesmo grao, o varón á muller, e no mesmo sexo, a persoa de máis idade á de menos.

Art.57.2. O príncipe herdeiro (...) terá a dignidade de Príncipe de Asturias.

Art.66.1. As Cortes xerais representan o pobo español e están formadas polo Congreso dos Deputados e o Senado.

Art.66.2. As Cortes xerais exercen a potestade lexislativa, aproban o orzamento e controlan a acción do Goberno (...).

Art.68. O Congreso componse dun mínimo de 300 e un máximo de 400 deputados, elixidos por sufraxio universal libre, igual, directo e secreto (...).

Art.69. O Senado é a cámara de representación territorial. (...)

Art.71. Os deputados e senadores gozarán de inviolabilidade polas opinións manifestadas no exercicio das súas funcións.

Constitución española de 1978.

■ O Goberno

O Goberno exerce o poder executivo e está formado polo presidente (pode haber vicepresidentes) e os ministros (nomeados e cesados polo rei a proposta do Presidente). Segundo o artigo 97, *o Goberno dirixe a política interior e exterior, a administración civil e militar e a defensa do Estado. Exerce a función executiva e a potestade regulamentaria de acordo coa Constitución e as leis.*

■ Como se determina quen debe exercer a Presidencia do Goberno? ■

En síntese, este é o proceso:

- Convocatoria de eleccións xerais e proclamación dos resultados.
- O rei establece consultas cos representantes designados polos partidos políticos que alcanzaron representación nas Cortes. A través do presidente do Congreso, propón un candidato á Presidencia do Goberno.
- O candidato presenta nas Cortes o seu programa político e solicita a confianza da Cámara.
- Se o candidato obtén a maioría absoluta (a metade máis un dos votos emitidos) dos votos dos deputados, o rei nomea o presidente de Goberno. Se non alcanza a maioría, debe someterse a nova votación corenta e oitos horas máis tarde, sendo entón suficiente para obter a confianza a maioría simple (máis votos afirmativos que negativos). Se tampouco, entón, consegue a maioría, efectuaríanse novas propostas; pero se, transcorridos dous meses desde a primeira votación, ningún obtén maioría, o rei dissolve as Cortes e convoca novas eleccións.

►11. Como se elixe o presidente do Goberno? Quen nomea os ministros? ■

■ O poder xudicial

O terceiro dos poderes do Estado está en mans dos xuíces e dos tribunais de xustiza. Segundo o artigo 117, a xustiza emana do pobo e adminístrase no nome do rei por xuíces e maxistrados independentes, inamovibles, responsables e sometidos unicamente ao imperio da lei. A xustiza é grauíta para aqueles que carezan de recursos económicos. O Consello Xeral do Poder Xudicial é o órgano máximo de goberno do poder xudicial e está formado por xuíces e maxistrados. O Tribunal Supremo, con xurisdición en toda España, é o órgano xurisdicional superior (agás no tema das garantías constitucionais). Os cidadáns poden participar na administración da xustiza a través do xurado popular. O Tribunal Constitucional entende en temas de recursos de inconstitucionalidade, de amparo por violación dos dereitos e liberdades recollidos na Constitución, nos conflitos de competencia entre o Estado e as Comunidades Autónomas ou destas entre si.

Sede do Tribunal Constitucional.

■ As Comunidades Autónomas

A Constitución establece un novo modelo de Estado: o Estado das Autonomías, unha forma mixta entre o Estado unitario e o federal. Cada unha das dezasete Comunidades Autónomas (constituídas entre 1979 e 1983) posúe os seus correspondentes órganos de goberno coa capacidade de lexislativa que lle concedan os seus Estatutos de Autonomía.

► 12. Como participan os cidadáns na administración da xustiza? ■

3. Os gobernos de UCD. 1977-1982

As vitorias electorais de Unión de Centro Democrático nas eleccións a Cortes constituíntes de xuño de 1977 e nas xerais de marzo de 1979, permitiron gobernar ao partido liderado por Adolfo Suárez, presidente do Goberno ata a súa dimisión en 1981. Sucedeulle Leopoldo Calvo Sotelo ata a derrota electoral da UCD en 1982.

Loitadores históricos polas liberdades (Santiago Carrillo, Dores Ibárruri, Marcelino Camacho...) no Congreso.

1. Os gobernos de Adolfo Suárez. 1977-1981

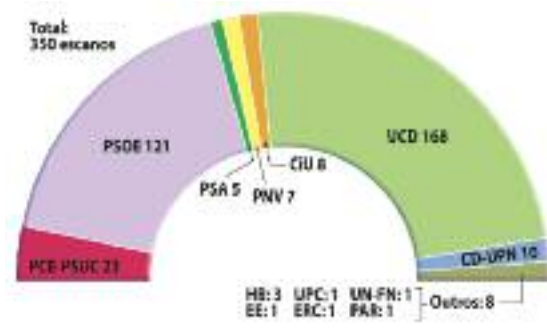
Adolfo Suárez, como líder da coalición de partidos que formaban UCD, desenvolveu un programa de goberno centrado na democratización da vida española, iniciándoa a posta en marcha dos principios constitucionais.

■ As medidas do programa de centro

Entre as principais medidas postas en práctica polos gobernos presididos por Suárez destacan:

- **A reforma do exército** e da lexislación militar para adaptalo ao novo marco constitucional. Neste labor

16. Composición do Congreso de Deputados tras as eleccións xerais do 1-3-1979

contou Suárez con Manuel Gutiérrez Mellado, quen desempeñou a vicepresidencia do Goberno e o Ministerio de Defensa. As reformas permitiron que os mandos militares fosen ocupados por persoas máis novas e preparadas; aumentou o orzamento destinado ao exército e foron progresivamente modernizados os seus equipos técnicos e o armamento militar.

- **Os Pactos da Moncloa**, acordo asinado en outubro de 1977 polos axentes sociais (partidos políticos, sindicatos, organizacións empresariais) en que se comprometían a establecer unha estratexia común para lograr a estabilidade do país mediante a consolidación da democracia, a redución da conflitividade social e a adopción de medidas para abordar a crise económica que se viña arrastrando desde os últimos tempos do franquismo. A aplicación dos acordos obtivo resultados positivos case inmediatos na redución da inflación (do 40 ao 16%) e na balanza de pagos, así como na normalización da vida sindical (celebración das primeiras eleccións sindicais en 1978 e elaboración do Estatuto dos Traballadores).

Asinantes dos Pactos da Moncloa.

- **Inicios da reforma fiscal**, coa introdución dun novo sistema impositivo sobre as persoas físicas e o seu patrimonio (IRPF).
- **A proxección exterior**, reiniciando as xestións para lograr a entrada de España na CEE. Co Vaticano foron asinados novos acordos que substituíron ao Concordato de 1953. En 1980 tivo lugar en Madrid a celebración da Conferencia de Seguridade e Cooperación Europea, un éxito diplomático que significaba a ratificación internacional da política exterior española.

► 13. Que significaron os Pactos da Moncloa? ■

■ O proceso autonómico

En aplicación da Constitución de 1978, comezou a poñerse en práctica o novo modelo de Estado. O obxectivo básico era facer compatible o concepto e funcións dun Estado unitario coa autonomía política das Comunidades en que se organiza *a nación española, patria común e indivisible de todos os españois*. Entre 1979 e 1983 o Estado español quedou organizado en 17 Comunidades Autónomas rexidas polos seus respectivos Estatutos de Autonomía.

A Constitución estableceu dúas vías para acceder á autonomía: a do artigo 151 estaba pensada para as Comunidades históricas (Galicia, Cataluña, País Vasco) que tiveran o seu Estatuto na Segunda República e permitía un desenvolvemento máis rápido e maior nivel das competencias; a vía do artigo 143 era máis lenta e concedía menor nivel de competencias desde o Goberno central á Comunidade Autónoma.

Para harmonizar o proceso autonómico, establecéronse uns puntos comúns e básicos: todas as Comunidades quedaban sometidas á Constitución e aos respectivos Estatutos de Autonomía (que tiñan que ser aprobados polas Cortes); todas teñen os mesmos criterios de representación no Senado; os seus réximes non poden ser modificados máis que por unha Lei orgánica; en todas rexen as mesmas normas en materia de incompatibilidade dos cargos públicos.

17. A España das autonomías

- **Cataluña** foi a primeira en retomar a cuestión autonómica. Xosé Tarradellas, presidente da Generalitat no exilio, tomou a iniciativa e regresou a Cataluña en 1977, sendo recibido de forma multitudinaria e conseguindo o restablecemento, aínda que de forma provisional, da Generalitat (29-9-1977) baixo a súa presidencia. Os cataláns deron un si maioritario (88,1%) ao seu Estatuto (25-10-1979). A coalición CiU (Convergencia Democrática de Cataluña e Unión Democrática de Cataluña) foi a forza máis votada nas eleccións autonómicas catalás de 1980, sendo nomeado presidente da Generalitat Xurxo Pujol.

18. Cataluña, comunidade autónoma

Preámbulo. No proceso de recuperación das liberdades democráticas, o pobo de Cataluña recobra as súas institucións de autogoberno. (...)

Art. 1. 1. Cataluña, como nacionalidade e para acceder ao seu autogoberno, constitúese en Comunidade Autónoma de acordo coa Constitución e o presente Estatuto, que é a súa norma institucional básica. 2. A Generalitat é a institución en que se organiza politicamente o autogoberno de Cataluña. (...) 3. A lingua propia de Cataluña é o catalán. O idioma catalán é o oficial de Cataluña, así como tamén o castelán, oficial en todo o Estado español. (...) A fala aranesa será obxecto de ensinanza e de especial respecto e protección. 4. A bandeira de Cataluña é a tradicional de catro barras vermellas sobre fondo marelo.

Estatuto de Autonomía de Cataluña. 1979 [Lei orgánica 4/1979 de 18-12-1979] [catalán/castelán]

X. Tarradellas no acto de traspaso da presidencia da Generalitat a X. Pujol.

- No **País Vasco** tamén foi temperán o proceso autonómico e contou coa presenza de líderes históricos retornados do exilio (Leizaola, Rubial). En 1978 creouse o Consello Xeral Vasco como órgano preautonómico. A elaboración do seu Estatuto asentouse sobre as peculiaridades herdadas do pasado: o sistema foral (réxime de concertos económicos –a cota–, transferencia de determinados impostos, deputacións forais...). A aprobación maioritaria do Estatuto (25-10-1979, cunha participación do 60% e o 90% de votos afirmativos) contrastaba coa actitude do pobo vasco no referendo da Lei de reforma política e no da Constitución, votacións nas que se rexistraron as máis elevadas porcentaxes de votos negativos do Estado español. O PNV foi a forza máis votada nas eleccións autonómicas de 1980, sendo nomeado lehendakari Carlos Garaicoetxea.

◀
X. Mª Leizaola, presidente da autonomía vasca retornado do exilio,
e C. Garaicoetxea, primeiro presidente da Comunidade Autónoma
do País Vasco.

19. O País Vasco, comunidade autónoma

Art.1. O pobo vasco ou Euskal Herría, como expresión da súa nacionalidade, e para acceder ao seu autogoberno, constitúese en Comunidade Autónoma dentro do Estado español baixo a denominación de Euskadi ou País Vasco, de acordo coa Constitución e o presente Estatuto, que é a súa norma institucional básica.

Art.2. Álava, Guipúscoa e Biscaia, así como Navarra, teñen dereito a formar parte da Comunidade Autónoma do País Vasco. (...)

Art.3. Cada un dos territorios históricos que integran o País Vasco poderá, no seo do mesmo, conservar, ou, no seu caso, restablecer e actualizar a súa organización e institucións privativas de autogoberno. (...)

Art.5. A bandeira do País Vasco é bicrucífera, composta de aspa verde, cruz branca superposta e fondo vermello. (...)

Art.6. O éuscaro, lingua propia do pobo vasco, terá, como o castelán, carácter de lingua oficial en Euskadi, e todos os seus habitantes teñen o dereito a coñecer e usar ambas as linguas. (...) Ninguén poderá ser discriminado en razón da lingua.

Estatuto de Autonomía del País Vasco. 1979 [Lei orgánica 3/1979 de 18-12-1979] [éuscaro/castelán]

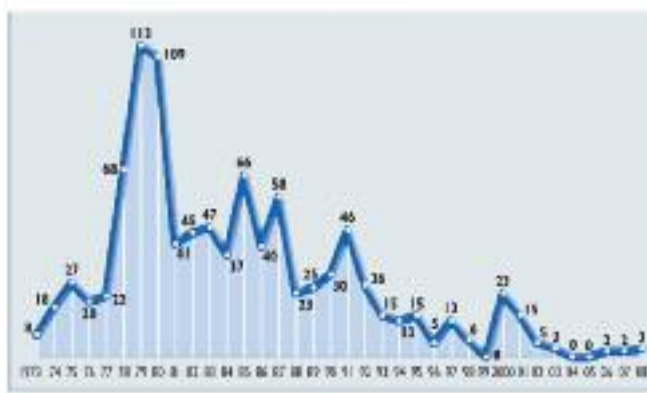
KAS (Koordinadora Abertzale Sozialista). Organización formada en 1974 por grupos independentistas, entre eles as organizacións ETA *p-m* (político militar) e ETA *m* (militar). As súas reivindicacións concréntanse en: 1. Amnistía total para presos e refuxiados políticos vascos. 2. Liberdades democráticas que inclúan a legalización das organizacións abertzales independentistas. 3. Retirada da Garda Civil e da Policía Nacional do País Vasco. 4. Mellora das condicións de vida e de traballo da clase obreira. 5. Estatuto Nacional de Autonomía e recoñecemento do dereito á autodeterminación.

Pero, no País Vasco, existe un clima de tensión política e social permanente que ten a súa orixe na diferente concepción que os grupos políticos e a sociedade ten sobre a cuestión básica que os enfrenta: os constitucionalistas, que aceptan o marco legal que proporciona a Constitución española e o Estatuto de Autonomía, e os nacionalistas soberanistas, que non aceptan este marco e esixen a autodeterminación do País Vasco, sendo a postura máis radical a da esquerda abertzale sintetizada na Alternativa KAS.

Ademais, existe outro problema directamente vinculado co nacionalismo abertzale: o **terrorismo**

de ETA. Entre as súas vítimas están os integrantes das forzas e corpos de seguridade do Estado (Garda Civil, Policía, exército), ademais dos políticos dos partidos constitucionalistas, intelectuais, periodistas, empresarios... co obxectivo de obrigir ao Estado a recoñecer a soberanía nacional vasca (*Euskal Herria*). Paralelamente foi nacendo, entre os mozos vinculados ao nacionalismo da esquerda abertzale, un incremento da protesta violenta nas rúas (*kale borroka*), considerada unha actividade complementaria das accións terroristas levadas a cabo por ETA.

20. Vítimas mortais do terrorismo. 1973-2008

- En **Andalucía**, mediante referendo (febreiro 1980), os andaluces esixiron o acceso á autonomía polo artigo 151, o reservado para as Comunidades históricas –Galicia, Cataluña e País Vasco– e non polo 143, o aplicable ao resto dos territorios, logrando así incrementar posibles competencias autonómicas. O seu Estatuto foi aprobado en 1981.

► 14. Que pretenden conseguir os abertzales vascos? ■

■ As dificultades de UCD e a dimisión de Suárez

As maiores dificultades de UCD estaban na súa orixe, unha coalición de partidos que non foi capaz de superar as diferenzas entre as correntes ideolóxicas nin os personalismos. Inicialmente, a figura de Adolfo Suárez logrou o liderado da coalición, pero as tensións internas acabaron por atomizalo ata facela desaparecer poucos anos máis tarde (1983).

O principal partido da oposición, o PSOE, dirixido polo seu secretario xeral, Filipe González, presentou (maio 1980) unha moción de censura a Suárez que, aínda que non prosperou por falta de apoios, significou a fin da etapa da política de consenso, erosionou seriamente a figura do presidente do Goberno e potenciou a do xefe da oposición.

Ante o recoñecemento das propias limitacións e o temor de que a disputa de seu liderado tivese consecuencias negativas para a democracia, Suárez presentou a súa dimisión o 29 de xaneiro de 1981. Atrás quedaba unha xestión que, coa perspectiva que dá o tempo transcorrido, se valorara como altamente positiva para o proceso de democratización da vida española.

Soidade de Adolfo Suárez no banco do Goberno no Congreso.

20. A dimisión de Suárez

Hai momentos na vida de todo home nos que se asume un especial sentido da responsabilidade. Eu creo que a souben asumir dignamente durante os case cinco anos que fun presidente do Goberno. Hoxe teño a responsabilidade de explicarlles, desde a confianza e desde a lexitimidade coa que me investiron como presidente constitucional, as razóns polas que presento irrevogablemente a miña dimisión como presidente do Goberno e a miña decisión de deixar a Presidencia de Unión de Centro Democrático. (...)

Non me vou por cansazo. Non me vou porque sufrise un revés superior á miña capacidade de encaixe. Non me vou por temor ao futuro. (...). Nada máis lonxe da realidade que a imaxe que se quere dar de min, como a dunha persoa aferrada ao cargo (...). Sufrín un importante desgaste durante os case cinco anos de presidente. Ningunha outra persoa ao longo dos últimos cento cincuenta anos permaneceu tanto tempo gobernando democraticamente en España (...). Creo que teño a forza moral para pedir que, no futuro, non se recorra á inútil descualificación global, á visceralidade ou ao ataque persoal, porque creo que se prexudica o normal e estable funcionamento das institucións democráticas.

Adolfo SUÁREZ. **Discurso** [televisado]. 29-1-1981 [castelán]

Adolfo Suárez anuncia a súa dimisión.

► 15. Cales foron os motivos da dimisión de Adolfo Suárez? ■

2. O goberno de Leopoldo Calvo Sotelo. 1981-1982

Leopoldo Calvo Sotelo, ministro con Suárez, substituíu a este na presidencia do Goberno.

■ O intento de golpe de Estado do 23 F

Por non contar UCD con maioría parlamentaria absoluta, non foi elixido na primeira votación e cando, o 23 de febreiro de 1981, estaba celebrándose a segunda volta, tivo lugar o máis grave dos problemas da nova democracia española: o intento de golpe de Estado do 23 F.

O tenente coronel da Garda Civil Antonio Tejero (que xa participara na abortada *operación Galaxia* de novembro de 1978 e do mesmo carácter involucionista que a acción do 23-F), xunto cuns catrocentos gardas civís, asaltou o Congreso pistola en man, entrou no hemiciclo das Cortes e mantivo como reféns ao Goberno e aos parlamentarios. Os españois puideron ver a escena grazas a unha cámara de televisión que seguiu emitindo, xa que se estaba retransmitindo en directo a sesión das Cortes.

Segundo o plano previsto, o capitán xeneral Miláns del Bosch sacou os tanques ás rúas en Valencia e declarou o estado de excepción, pero non logrou que o resto dos xefes do exército das restantes rexións militares secundasen o golpe. A actuación do rei foi clave na resolución do conflito: púxose en contacto telefónico cos xefes militares explicando a súa posición e esixindo a súa lealdade; convocou a Xunta de Xefes de Estado Maior e gravou unha mensaxe que se emitiu por televisión na madrugada do día 24.

Antonio Tejero no Congreso no seu intento de golpe de Estado.

21. A mensaxe real abortou o golpe

Ao dirixirme a todos os españois con brevidade e concisión, nas circunstancias extraordinarias que nestes momentos estamos vivindo, pido a todos a maior serenidade confianza, e fágolles saber que cursei aos capitáns xenerais das rexións militares, zonas marítimas e rexións aéreas a seguinte orde:

Ante a situación creada polos sucesos desenvolvidos no palacio do Congreso, e para evitar calquera posible confusión, confirmo que ordenei ás autoridades civís e á Xunta de Xefes de Estado Maior que tomen as medidas necesarias para manter a orde constitucional dentro da legalidade vixente. Calquera medida de carácter militar que, no seu caso, tivese que tomarse, deberá contar coa aprobación da Xunta de Xefes de Estado Maior.

A Coroa, símbolo da permanencia e unidade da patria, non pode tolerar en forma ningunha accións ou actitudes de persoas que pretendan interromper pola forza o proceso democrático que a Constitución votada polo pobo español determinou no seu día a través de referendo.

XOÁN CARLOS I. **Mensaxe** [emitido por radio e televisión, á 1,14 horas]. 24-2-1981 [castelán]

O rei Xoán Carlos na súa intervención televisada na madrugada do 24-2-1981.

Tras a mensaxe do rei, a situación quedou controlada. Os tanques en Valencia regresaron aos cuarteis e Tejero rendeu-se. No fracaso do golpe cómpre valorar a actitude dos mandos militares, o que viña a demostrar a eficacia das reformas levadas a cabo no exército. Nos días seguintes tiveron lugar en toda España multitudinarias manifestacións populares de apoio á democracia.

► 16. Que papel desempeñou o rei na crise do intento do golpe de Estado de 1981? ■

■ A continuidade do proxecto de UCD

Aínda coa resaca dos tensos acontecementos vividos, os deputados retomaban a votación de investidura de Calvo Sotelo o día 25, iniciando así unha breve etapa de goberno de pouco máis dun ano pero na que se levaron a cabo importantes accións iniciadas no goberno de Suárez.

- **A actividade lexislativa** foi intensa, aprobándose diversas Leis orgánicas, entre as que destacaron a Lei de divorcio, a Lei de Defensor do Pobo e varios Estatutos de Autonomía.
- **Entrada de España na OTAN.** En xuño de 1982 Calvo Sotelo tomou a medida máis polémica do seu mandato: a incorporación de España á OTAN. A oposición, especialmente o PSOE, utilizou este feito como eixe central da súa campaña de acoso ao Goberno.

■ Os Estatutos de Autonomía (data da Lei orgánica) ■

• 18-12-1979	Cataluña, País Vasco
• 6-4-1981	Galicia
• 30-12-1981	Andalucía, Asturias, Cantabria
• 9-6-1982	A Rioxa, Murcia
• 1-7-1982	C. Valenciana
• 10-8-1982	Aragón, Castela-A Mancha, Canarias, Navarra (Reintegración e Amelloramento do réxime foral)
• 25-2-1983	Estremadura, Baleares, Madrid, Castela-León

Ante o incremento da oposición, as dificultades internas de UCD e a falta de solucións axeitadas para os problemas económicos, Calvo Sotelo dissolveu as Cortes e convocou eleccións para outubro de 1982. Foron as eleccións do cambio nas que o PSOE obtivo o triunfo (48%); a UCD reduciuse drasticamente (do 35% ao 7%) e tamén perdía votos o PC, mentres se mantiñan os partidos nacionalistas PNV e CiU.

22. Valoración global da etapa de goberno

Cando cheguei á Moncloa, o 27 de febreiro de 1981 (...) xa non podía contar co apoio firme dun verdadeiro partido. Tampouco podía contar cun apoio parlamentario estable: UCD precisaba contar cos votos parlamentarios doutros partidos para sobrevivir (...).

Ademais, a segunda crise do petróleo acababa por situar en millón e medio o número de desempregados (...). Este sombrío panorama escureceuse extraordinariamente cando Tejero interrompeu a miña investidura no Congreso. O golpe obrigoume a emprender con absoluta preferencia un labor que non podía prever no meu discurso de investidura: a devolución aos españois da súa fe na liberdade e na democracia, tan escarnecida polos sucesos do 23-F (...).

Eu estiven na Moncloa case dous anos (...); deixei sen facer moitas cousas que me propuxera (...) pero conseguín un avance significativo en dúas cuestións clave que herdara abertas: o proceso autonómico (...) e o rumbo da nosa política exterior. Sobre o proceso autonómico pareceume necesario buscar un consenso con Filipe González, e non foi difícil. O resultado foi a sinatura polo Goberno, UCD e o Partido Socialista dun Pacto Autonómico que pechou o mapa das autonomías e intentou ordenar e harmonizar o desenvolvemento do Título VIII da Constitución (...). Ao cabo de vinte anos sigo crendo acertada aquela decisión de meter a España na OTAN.

Leopoldo CALVO-SOTELO BUSTELO. A miña experiencia como presidente, en **Vintecincos anos de reinado da SM don Xoán Carlos I.** 2002 [castelán]

Leopoldo Calvo Sotelo. 1926-2008.

► 17. Destaca as principais actuacións do goberno de Calvo Sotelo. ■

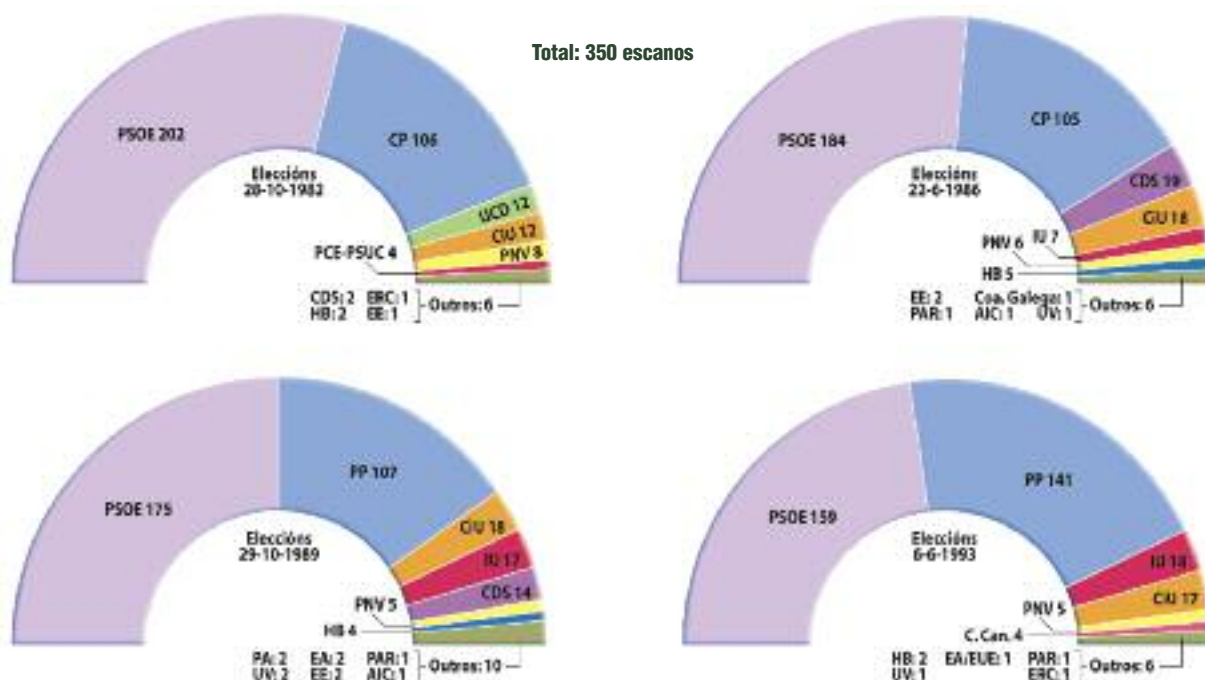
4. Os gobernos socialistas de Filipe González. 1982-1996

O triunfo en catro eleccións xerais consecutivas permitiron ao PSOE gobernar entre 1982 e 1996 e ao seu secretario xeral, Filipe González, ocupar a presidencia do Goberno. O socialismo alcanzaba o poder, unha situación impensable moi poucos anos antes e que contribuíu poderosamente á consolidación da democracia en España. Os éxitos electorais permitiron ao PSOE gobernar en solitario entre 1982 a 1993 e co apoio parlamentario de nacionalistas cataláns e vascos entre 1993 e 1996. Os gobernos socialistas caracterizáronse pola moderación política na liña da socialdemocracia europea.

◀ Filipe González Márquez (1942-) celebra o triunfo electoral do PSOE en 1982.

23. Composición do Congreso de Deputados nas eleccións da década socialista

1. Integración de España na política internacional

Os gobernos socialistas consolidaron definitivamente a presenza de España nos organismos internacionais. O ano 1986 resultou especialmente significativo: España entrou a formar parte da Comunidade Económica Europea (CEE) e ratificouse a permanencia na OTAN.

- **España e a CEE.** En 1979, coa democracia, reiniciouse o proceso de solicitude de España de incorporación na organización europea (rexetado durante o franquismo por ser unha ditadura). As negociacións foron lentas e complexas, especialmente pola oposición de Francia (pola posible competencia española na cuestión agrícola), ata concluír na sinatura do Tratado de Adhesión de España ás Comunidades Europeas en xuño de 1985 e a súa entrada como membro de pleno dereito a partir do 1 de xaneiro de 1986.

Entre as melloras que supuxo a entrada de España na Europa comunitaria destacan: a modernización do sistema económico, a estabilidade macroeconómica, a apertura e expansión das empresas españolas cara ao exterior e as axudas económicas que permitiron a construción de numerosas infraestruturas e a renovación dos sectores produtivos.

Sinatura do tratado de ingreso de España na Comunidade Económica Europea. 12-6-1985.

Os problemas afectaron especialmente o sector pesqueiro e o agropecuario, sobre todo nos anos iniciais da incorporación. As esixencias comunitarias obrigaron a realizar numerosos axustes estruturais e impuxeron restricións á produción e cotas que limitaron o desenvolvemento temporal dalgúns sectores de gran potencial económico para España (pesca, leite, viño, aceite...).

Incorporación da muller ás Forzas Armadas.

► 18. Valora os principais cambios de política internacional dos gobernos socialistas de Filipe González.

- **España e a Organización do Tratado do Atlántico Norte (OTAN/NATO).** En outubro de 1981 o goberno de Calvo Sotelo solicitara a entrada de España na OTAN, sendo admitida en xuño do ano seguinte. Pero a oposición, especialmente a do PSOE, foi moi crítica coa decisión, prometendo na campaña electoral de 1982 a retirada da organización militar se gañaban as eleccións. Unha vez no poder, a posición dos socialistas foi cambiando e, desde a inicial e frontal oposición –OTAN, non–, pasouse a pedir o voto afirmativo a favor da permanencia de España. O referendo celebrouse o 12 de marzo de 1986 cun triunfo do Si (52,6%), o que permitiu que España confirmase a súa presenza como membro da organización, aínda que non se integraba na súa estrutura de mandos militares nin se permitían armas nucleares en territorio español; ademais, debía reducirse progresivamente a presenza de forzas norteamericanas en España. As negociacións concluíron coa sinatura dun convenio cos EE UU en 1988 que permitiu a redución de efectivos e instalacións.
- **O novo exército e as súas misións internacionais.** En 1984 aprobouse a Lei Orgánica de Defensa, que reafirmaba a primacía do poder civil sobre o militar mediante a dependencia dos mandos militares ao Goberno. En 1985 regulamentouse a obxección de conciencia en relación co servizo militar e adaptouse a lexislación para dar entrada á muller no exército. Estas reformas permitiron a modernización das Forzas Armadas. Como consecuencia da entrada de España nos organismos internacionais, as tropas españolas participaron coas da ONU en diversas misións de paz. Desde 1993 o exército español está incorporado ao Euroexército.

24. O cambio socialista

Os mozos non teñen a experiencia da euforia inusitada, chea de esperanza e enerxía, con que foi recibido o socialismo hai 20 anos. Chegaron dispostos a modernizar España e en gran medida o conseguiron. Cos socialistas este país adquiriu unha estética á altura dos tempos e perdeu dunha vez o pelo da devesa. Tres feitos fundamentais contribuíron a este cambio: o exército deixou de ser protagonista da vida nacional e o fantasma do golpismo foi desactivado definitivamente; España entrou no Mercado Común, de modo que os nosos problemas seculares comezaron a disolverse en Europa; os españois foron obrigados a tomar conciencia da necesidade e o deber de pagar impostos. Unha nova xeración de mozos estreou masivamente as beirarrúas nunha forma distinta de comunicarse, de viaxar, de vestirse, de amarse, de crear, de cantar, de facer cine e teatro, de escribir. Uniformes militares, sotanas e hábitos de monxas desapareceron das rúas. (...) Os retretes das estacións estaban limpos e nas panaderías dábanche a barra de pan cunhas pinzas sen sobala. Non crean os mozos que isto é pouco, se por riba conseguimos que a sanidade gratuita chegue ata o último cidadán, que o ensino sexa obrigatorio e que se fixese a reconversión económica sopor-tando dúas folgas xerais.

Manuel VICENT. 20 anos, **El País**, 27-10-2002 [castelán]

2. O Estado do benestar

Durante a etapa dos gobernos socialistas consolidáronse en España os hábitos democráticos establecidos na Constitución (dereitos e liberdades, a participación cidadá na vida pública, a igualdade entre xéneros, a mellora do sistema fiscal...). Paralelamente, aumentaron considerablemente os orzamentos dedicados a gasto social que contribuíron á consolidación do Estado de benestar con medidas como:

- **A extensión das prestacións sociais**, cun notable aumento dos beneficiarios e dos servizos prestados con melloras apreciables como a asistencia sanitaria para todos os cidadáns (Lei de sanidade de 1986), o establecemento das pensións non contributivas (para persoas que non cotizasen con anterioridade por falta de recursos, 1990), a revalorización das pensións de forma automática segundo o índice do IPC (cunha paga extra no caso de que a desviación resultase maior que o índice calculado).
- **Universalización e democratización da educación**. As reformas afectaron a todos os niveis de ensino, desde a Universidade, á que se lle concedía maior autonomía (LRU, 1983), ao ensino medio e primario, para os que se establecía a gratuidade (LODE, 1985) e a ampliación da obrigatoriedade da escolarización (dos 14 aos 16 anos) para adaptar o sistema español ao marco europeo da UE (LOXSE, 1990).
- **Reformas dos códigos legais** para adaptalos aos mandatos da Constitución, especialmente nos aspectos referidos ás garantías e aos dereitos individuais con medidas como o establecemento do *habeas corpus* (garantía da liberdade individual fronte a detencións e arrestos arbitrarios), a despenalización do aborto en tres supostos (violación, malformación do feto e alto risco para a nai), a aprobación dun novo Código Penal (1995) que tipificaba novos tipos de delitos (agresións contra o medio ambiente, branqueo de diñeiro, acoso sexual, publicidade enganosa ou falsa, conduta temeraria...) e matizaba a filosofía das penas e a súa aplicación.

►19. Que medidas contribuíron á consolidación do Estado de benestar? ■

3. Axuste e reactivación económica

Os socialistas levaron a cabo importantes transformacións que permitiron aos españois alcanzar niveis de desenvolvemento cos que se aproximaban aos dos países da Europa occidental. O ritmo e tendencia da economía española no período socialista seguiu pautas semellantes ás da Europa comunitaria, diferenciándose varias **fases**:

- **Política de axuste**. 1982-1985. Estivo determinada pola necesidade de conversión con Europa e de facer fronte ás deficiencias estruturais da economía española, así como pola crise económica herdada dos gobernos anteriores. A **reconversión industrial** afectou basicamente os sectores naval, mineiro e siderúrxico, prexudicados pola crise e a competencia estranxeira. Esta reconversión supuxo, nuns casos, o peche de empresas e, noutros, o drástico recorte da súa capacidade produtiva para adaptalas ás novas condicións económicas. Estas medidas incrementaron o desemprego e o desmantelamento industrial, afectando especialmente a Ferrol, Asturias, Sagunto e Reinosa, onde se

Manifestación contra a política económica do Goberno.

produciron numerosas folgas e manifestacións de protesta. Tamén se levou a cabo en 1983 a expropiación e posterior privatización do holding **RUMASA** co obxectivo de evitar a súa quebra, situación que podía afectar a estabilidade financeira. Para paliar o desemprego no campo do sur de España potenciouse o **PER** (Plano de Emprego Rural). Para intentar industrializar zonas deprimidas deseñáronse as **ZUR** (Zonas de Urxente Reindustrialización), instaladas nas zonas máis afectadas pola reconversión industrial.

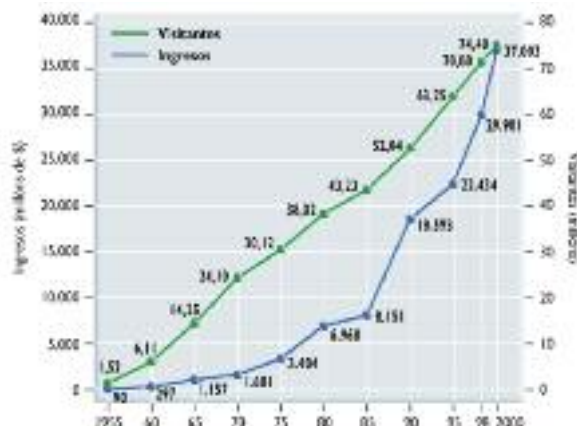
- **Crecemento económico.** 1985-1990. España participou dun contexto internacional en alza que permitiu un crecemento económico importante, incluso superior á media europea (5% anual). Os ingresos por turismo aumentaron considerablemente; creceu a produción industrial e tamén os beneficios empresariais e o investimento estranxeiro. Conseguiuse un maior control fiscal; as actividades da Bolsa e da Banca aumentaron de modo espectacular, producindo grandes beneficios. Pero esta bonanza económica tivo os seus aspectos negativos: aumento dos prezos dos produtos, maior inflación, liberalización do mercado de traballo e, sobre todo, unha moderación salarial contra a que protestaron os traballadores e as organizacións sindicais.

Foi precisamente desde o sindicato socialista UXT de onde procederon as críticas máis duras ao Goberno; a falta de diálogo orixinou un duro enfrontamento entre o secretario xeral da UXT, Nicolás Redondo, e Filipe González que rematou co abandono do primeiro como deputado en 1985 a raíz da reforma do sistema de cotización das pensións (prolongación dos anos de cotización e das condicións xerais para poder percibir pensión de xubilación). As centrais sindicais de maior representatividade –UXT e CC OO– iniciaron unha acción sindical conxunta que orixinou a convocatoria da primeira folga xeral contra o goberno socialista (14-12-1988), que foi seguida de modo maioritario. O distanciamento dentro da familia socialista culminou en 1989 coa retirada do apoio da UXT ao PSOE nas eleccións europeas dese ano.

25. Evolución da economía española. 1971-1996

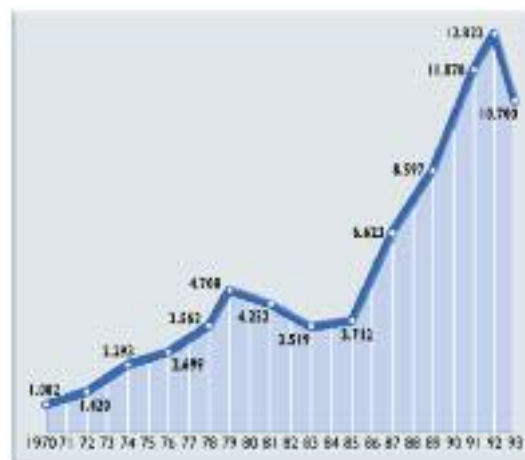

26. Evolución dos ingresos por turismo e número de visitantes

Fonte: Secretaría Xeral de Turismo.

27. Evolución da renda per cápita

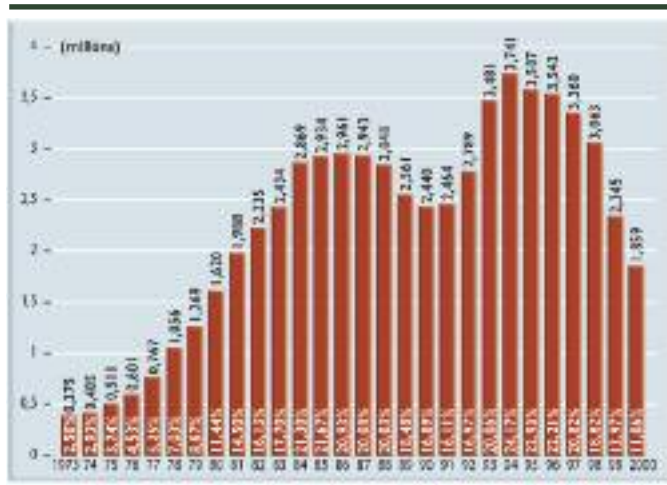
- **Recesión.** 1991-1993. Estivo causada, tanto por problemas internacionais (caída da demanda nos EE UU e en Europa, turbulencias monetarias...) como internos (elevado déficit público, desequilibrio comercial co exterior, altos tipos de xuro...) e provocou a desaceleración da demanda, a caída da produción, o peche de empresas e un forte incremento do desemprego.
- **Novo crecemento.** 1993-1996. As medidas adoptadas polo goberno do PSOE (desvalorización da peseta, restrición dos tipos de xuro, incremento do IVE e dos impostos especiais, conxelación salarial) permitiron iniciar a recuperación económica e mellorar a competitividade dos produtos españois, aínda que o desemprego seguiu sendo elevado.

A sinatura do Tratado de Maastricht en 1992 obrigou ao goberno de España a realizar reformas estruturais de carácter económico para alcanzar os obxectivos marcados pola Unión Europea (estabilidade de prezos e dos tipos de cambio, redución do déficit e débeda pública) que permitisen adoptar a moeda única. Este compromiso provocou o inicio da posta en marcha de medidas de liberalización que tamén facilitaron a recuperación económica e a renovación das estruturas produtivas.

Entre as medidas tomadas destacan as relacionadas coas empresas públicas, realizándose un dobre proceso de privatización: a venda directa de determinadas empresas públicas a outras privadas do mesmo sector, e a venda de paquetes de accións das empresas públicas máis rendibles pero conservando unha participación pública que asegurase o seu control por parte do Goberno (Endesa, Repsol, Telefónica, Argentaria...). Os importantes ingresos destas vendas reduciron considerablemente o défi-

28. Evolución do desemprego en España

Fonte: EPA.

► 20. Sintetiza a evolución económica durante os gobernos socialistas.

cit público. Paralelamente estas grandes empresas públicas realizaron unha forte expansión interna e internacional.

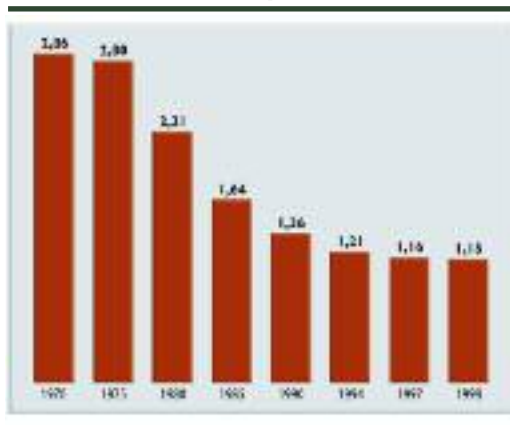
Tamén se levou a cabo (1993-4) a reforma do mercado de traballo, aplicando unha maior liberalización que se traduciu na reforma dos contratos laborais, na redución do custo do despedimento e na autorización da creación de empresas de traballo temporal, medidas que foron contestadas polos sindicatos.

4. O cambio sociocultural

A sociedade española experimentou durante a etapa socialista importantes transformacións que reduciron as diferenzas coas sociedades dos países europeos occidentais. Deste modo, a sociedade española de mediados dos anos noventa era máis igualitaria, máis plural, máis laica, mellor preparada profesionalmente, e avanzaba a incorporación da muller ao mundo laboral. O descenso no número de matrimonios foi considerable, igual que a taxa de natalidade, unha das máis baixas do mundo. E de Europa comezaron a retornar moitos dos traballadores que emigraran durante o franquismo, debido á crise económica e á reconversión industrial europea.

No entanto, aínda se mantiñan valores tradicionais, especialmente a consideración da familia como cédula de organización social que actúa solidariamente ante as dificultades dos seus membros (España era un dos países europeos en que vivía menos xente maior soa ou en residencias da terceira idade).

29. Número de fillos por muller. 1970-1998

A pesar de que España seguía sendo un país de escasa afección á lectura, os hábitos culturais variaron notablemente neses anos, situación á que contribuíron factores como: aumento dos investimentos públicos ás actividades culturais, organización de grandes exposicións, apoio ao cine, construción de auditorios e palacios de congresos, novos museos, concesión de premios á creación artística...

No ano 1992 tiveron lugar dous importantes acontecementos de carácter cultural: a conmemoración do 500 aniversario do descubrimento de América coa Exposición de Sevilla e a celebración en Barcelona dos Xogos Olímpicos, nos que, ademais dunha boa organización, o deporte español alcanzou un elevado nivel e numerosos éxitos.

5. Escándalos e desprestixio socialista

As maiorías absolutas e a escasa oposición política permitían unha alta estabilidade nos gobernos, pero tamén unha considerable redución da vida parlamentaria, cando non un certo desprezo. No inicio dos noventa comezaron os problemas e os escándalos políticos que responden a diferentes tipos, relacionados con:

- **Cargos públicos nomeados polo PSOE**, persoas que se aproveitaron do seu posto, beneficiáronse de información privilexiada ou incluso malversaron e se apropiaron de fondos públicos. O caso máis grave foi

o de Luís Roldán (director xeral da Garda Civil, acusado de malversación de fondos públicos).

- O **financiamento dos partidos políticos** en España depende dos fondos públicos, estando limitadas as achegas privadas. Pero poden darse casos de financiamento irregular, como foi Filesa, unha trama de empresas que recadaba comisións ilegais para financiar gastos electorais do PSOE (denunciada en 1991).
- O **terrorismo de Estado** protagonizado polos GAL (Grupos Antiterroristas de Liberación) que actuaron entre 1983 e 1987 con atentados contra ETA e os seus simpatizantes. Foron creados e dirixidos por altos cargos políticos e policiais, aos que procesaron e condenaron.

Ante esta situación, a oposición intensificou as críticas; os nacionalistas cataláns retiraron o seu apoio aos socialistas e as Cortes non aprobaron os orzamentos para 1996. Ante esta situación Filipe González decidiu adiantar as eleccións a marzo de 1996.

30. Valoración global da etapa de goberno

Cando cheguei ao Goberno en 1982, que quería? (...) Consolidar a democracia. (...) Estaba moi próximo o 23F (...) e tiñamos este desexo: a consolidación da democracia desde o fortalecemento da institución monárquica. (...) Procurei sempre darlle ao rei a maior representatividade para que xogase un papel que me parecía decisivo. (...)

O segundo obxectivo era modernizar España. Cando chegamos había unha crise económica moi profunda (...) que duraba xa case dez anos, que era a crise do petróleo do 73-74 e que coincide co período da transición. Fixemos o esforzo da liberalización da economía (...) que era unha obriga de adaptación da economía, da estrutura económica de España á integración en Europa, ao ingreso na Unión Europea. Durante dez anos empregamos catro ou cinco puntos do PIB en investimentos públicos en distintos sectores, porque criamos que ese era un dos grandes estrangulamentos para a economía española do futuro. Fixemos esa capitalización física de España, con mellores ou peores resultados, pero a verdade é que iso supuxo unha gran modernización, que é a que máis se aprecia visualmente. (...)

Pero tamén quería mellorar o capital humano e aumentar a cohesión da nosa sociedade, así que dedicamos esforzos en educación, sanidade, atencións para mellorar ese nivel de cohesión e ese nivel de capital humano no noso país. As cifras están aí (...).

O cuarto dos desafíos que tiñamos entón era distribuír territorialmente o poder. Había que cumprir a Constitución e respectar a diversidade constitutiva da España real (...) e dentro desa descentralización, dese reparto territorial do poder, tocounos unha parte importantísima de creación da conciencia rexional en España como distribución do poder, co mantemento da cohesión suficiente para que o proxecto común, a unidade de España, non se quebrase. (...)

O quinto dos obxectivos era a apertura ao mundo; (...) quería romper o illamento de España e o primeiro obxectivo era a integración en Europa, que xa se presentara no 76-77. Fixemos o esforzo por integrarnos e o 1 de xaneiro de 1986 España incorpórase a Europa. (...) Esa paixón por romper as fronteiras do illamento foi unha das cousas que máis me moveu (...) pero tamén metín a pata. Unha xigantesca. Quero que o saiban: convocar un referendo sobre a OTAN. Non se lle ocorre a ningún dirixente político, e eu fixeno. (...)

A miña maior satisfacción é que os españois se reconciliaron co seu pasaporte; fagamos un esforzo por non perder iso, a reconciliación co noso pasaporte, coa nosa identidade dentro da diversidade; que nos sintamos orgullosos de ser españois.

Filipe GONZÁLEZ MÁRQUEZ. *Balance do período de gobernos socialistas, en Vinte e cinco anos de reinado da SM don Xoán Carlos I.* 2002 [castelán]

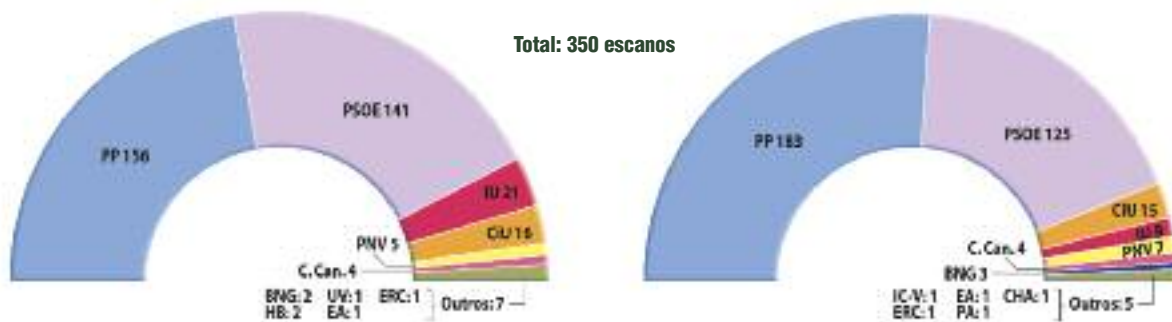
Filipe González.

► 21. Comenta a valoración global que fai Filipe González da súa etapa presidencial. ■

5. Os gobernos conservadores de Xosé María Aznar. 1996-2004

O Partido Popular, fundado en 1989 a partir de Alianza Popular e outros partidos de centrodereita, gañou as eleccións de marzo de 1996 por maioría simple. O seu líder, Xosé María Aznar, conseguiu o apoio parlamentario de CiU, PNV e Coalición Canaria para formar Goberno. Nas eleccións de 2000 alcanzou a maioría absoluta de escaños nas Cortes. O seu triunfo significaba a consolidación da alternancia democrática en España.

31. Composición do Congreso de Deputados. Eleccións do 3-3-1996 e do 12-3-2002

32. O papel que debe desempeñar o goberno do Partido Popular

Para min UCD é un invento que nace estritamente para facer a transición; a chegada do PSOE supón un cambio histórico en función de todo o que se viviu anteriormente, e a materia pendente da democracia española desde o punto de vista do funcionamento democrático institucional é que as cousas xa sexan normais e roden como nos países democráticos. Isto require un esforzo grande de estabilidade, de confianza do país en si mesmo. Así que isto é, desde o punto de vista político, o máis importante que eu teño que facer: deixar encarreiradas as cousas para que se produzan as alternancias normais, como pasa en calquera democracia madura. É dicir, eu xa non teño que dicir que a nosa meta está en lograr que haxa unha democracia en España, nin tampouco en inserir España no mundo. A min o que me toca dicir agora é: "Fagamos de España un dos mellores países". Esa é a mentalidade. É, sinxelamente, a normalidade do país cara ao futuro.

Xosé María Aznar López. 1953-

Xosé María AZNAR LÓPEZ. *Declaracións*, en V. PREGO. **Presidentes**. 2000 [castelán]

Desde 1975, España afrontou con decisión un extraordinario proceso de modernización económica e social. Na miña opinión, houbo tres fitos cruciais nesta traxectoria: en primeiro lugar, os Pactos da Moncloa (...); en segundo lugar, o ingreso do noso país nas Comunidades Europeas (...); o terceiro reto foi incorporarnos á Unión Económica e Monetaria Europea, e facelo desde o primeiro momento, porque iso nos sitúa definitivamente no grupo de economías máis avanzadas do mundo. Esta última tarefa correspondeu ao meu goberno. (...)

Compartimos un país descentralizado, pero unido nos seus valores cívicos, principios democráticos e historia. (...) Estamos a piques de culminar un proceso polo que a meirande parte das competencias do Estado se traspasaron ás Comunidades Autónomas. Un proceso que transformou a maneira de entender España. (...) Enriba da mesa están os grandes desafíos do futuro: a política de inmigración, as reformas educativas, a reforma da Xustiza (...). A única sombra que ameaza o noso proxecto común é o terrorismo.

Xosé María AZNAR LÓPEZ. A presidencia do Goberno desde 1996 ata hoxe, en **Vinte e cinco anos de reinado de SM don Xoán Carlos I.** 2002 [castelán]

1. Crecemento, privatización e moeda única

Durante os gobernos do PP, o desenvolvemento económico caracterizouse por:

- **Forte crecemento económico** favorecido polo contexto internacional e as medidas adoptadas polos gobernos do PP, baseadas na liberalización e na consecución dos criterios de converxencia establecidos en Maastricht (estabilidade de prezos e tipos de cambio, reducida débeda e déficit público) para formar parte dos países que introducisen a moeda única europea en 2002. Adoptáronse medidas como:
 - Redución do gasto público mediante a austeridade orzamentaria e o recorte das prestacións sociais.
 - Completa privatización de empresas públicas que daban grandes beneficios (Telefónica, Repsol, Endesa, Argentaria), realizando a maior transferencia de propiedade pública a mans privadas desde a desamortización. Foron privatizadas mediante a venda de accións en Bolsa e beneficiaron as clases altas, pero tamén as clases medias, que puideron mercar pequenos paquetes de accións (capitalismo popular). A recadación conseguida reduciu a débeda e o déficit público, pero privou ao Estado do control sobre empresas estratéxicas e sobre os beneficios que estas xeraban.
 - Liberalización dos mercados, aínda que seguiron predominando os oligopolios.
 - Moderación salarial e flexibilización do mercado de traballo, coa redución dos custos de despedimento e novas formas de contrato.
 - Diminución dos tipos de xuro e dos impostos directos, o que favoreceu o consumo privado, xerando unha forte demanda de vivendas, vehículos, vestido e calzado, pero incrementando os prezos e o endebedamento familiar.

Este forte crecemento aumentou o benestar xeral e estimulou a entrada masiva de inmigrantes.

España introduciu a moeda única –o euro– en xaneiro de 2002.

► 22. Que cre Xosé María Aznar que debe significar o triunfo do PP para a vida democrática de España?

► 23. Valora a repercusión da privatización do sector público da economía española. ■

O afundimento do Prestige en 2002 provocou a maior catástrofe ecolóxica nas costas galegas, agravada pola mala xestión das autoridades.

- **Integración da economía española na mundial.** O crecemento económico, superior á media europea, reduciu as diferenzas con Europa e permitiu a inclusión de España entre as dez economías máis desenvolvidas do mundo. Paralelamente, produciuse a expansión cara ao exterior das empresas, creándose as primeiras multinacionais españolas.

2. Reformas do programa conservador

De acordo co seu programa electoral, o PP desenvolveu unha actividade lexislativa inspirada na ideoloxía conservadora de centrodereita, polo que foron modificadas, especialmente durante a lexislatura 2000-2004, normativas adoptadas polos anteriores gobernos.

Entre estas reformas destacan:

- **Os Códigos legais**, especialmente o Código Civil, en que se incluíron novos tipos de delitos (informáticos, violencia de xénero, delitos menores...), ao tempo que se endurecían as penas e limitaban as posibilidades de redención e reinserción social.
- **O exército**, coa supresión do servizo militar obrigatorio en 2002, de modo que o novo exército pasaba a ter carácter profesional; a reestruturación das rexións militares e a integración de España na estrutura de mandos militares da OTAN (que non contemplaba o referendo de 1986).
- **En educación** reformáronse todos os niveis mediante dúas leis orgánicas: a da Reforma Universitaria (LOU, 2001) e a de Calidade do Ensino primario e secundario (LOCE, 2002). Estas leis modificaban o panorama da educación deseñado polos socialistas, tanto na estrutura organizativa como nos obxectivos e medios para alcanzalos.
- **Eliminación dos Gobernos civís**, que foron substituídos polas Subdelegacións do Goberno e que pasaron a depender directamente da Delegación do Goberno de cada Comunidade Autónoma.
- **Incremento das competencias ás Comunidades Autónomas**, coa cesión do 30% do IRPF para que redistribúan o seu gasto de modo máis directo de acordo coas súas necesidades. Por outra parte, completouse o proceso de transferencia de competencias básicas (educación, xustiza, sanidade), igualando o nivel competencial de todas as Comunidades Autónomas.
- No **problema vasco**, en setembro de 1998 ETA declarou unha tregua para negociar a situación dos presos vascos, pero a falta de entendemento fixo que as accións terroristas se reiniciasen ao cabo de 14 meses. O goberno de Aznar intensificou a loita policial e xudicial contra ETA e as organizacións abertzales radicais. En xuño de 2002 foi aprobada unha nova Lei de Partidos políticos pola que se ilegalizaban aos que non condenasen o terrorismo (ilegalización de Herri Batasuna e outras organizacións nacionalistas vascas).

►24. Indica as principais reformas levadas a cabo polos gobernos conservadores de Xosé María Aznar. ■

3. A guerra de Iraq e o terrorismo islamista

Tras os atentados do 11 de setembro de 2001 (Torres xemelgas de Nova York e Pentágono de Washington) provocados por terroristas vinculados con Al Qaeda, os EE UU reaccionaron poñendo en marcha unha agresiva ofensiva militar contra os países considerados como promotores deste tipo de terrorismo. O goberno de Aznar apoiou esta política propiciada por Bush (cumio das Azores, 2003) enviando tropas a Iraq (país que foi acusado de posuír armas de destrución masiva e de acoller terroristas) a pesar das masivas manifestacións populares contrarias a esta guerra.

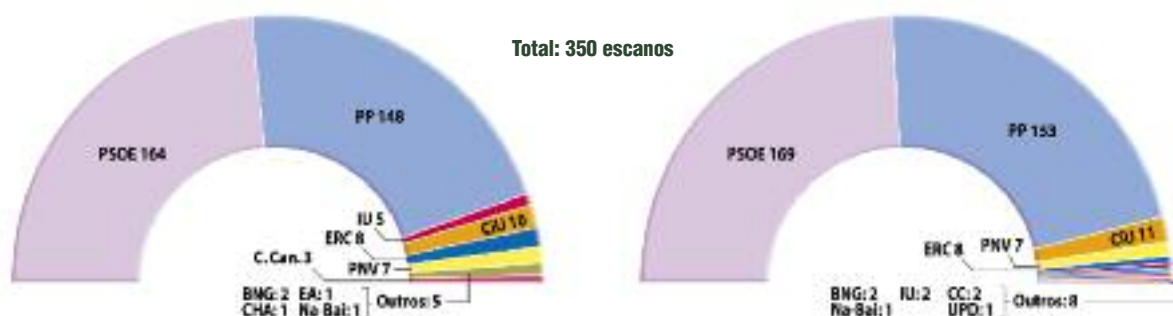
Reunión de Durão Barroso, Blair, Bush e Aznar nas Azores en marzo de 2003.

Esta actitude do Goberno acentuou o perigo de atentados terroristas en España. O 11 de marzo de 2004, en plena campaña electoral das eleccións xerais, catro trens de proximidade con destino á estación madrileña de Atocha sufriron uns ataques terroristas que provocaron o maior atentado producido en territorio europeo (191 vítimas mortais e máis de 1.800 persoas feridas de diversa gravidade). As explicacións do Goberno, acusando a ETA do atentado, e a xestión da crise provocaron un forte rexeitamento na sociedade a medida que se ía confirmando a auténtica autoría do atentado: o terrorismo islamista. Tres días máis tarde celebráronse as eleccións xerais nas que o PP perdeu a maioría.

6. Os gobernos socialistas de Xosé Luís Rodríguez Zapatero. 2004-

O triunfo electoral do PSOE, dirixido por Xosé Luís Rodríguez Zapatero, en 2004 e 2008 permitiu aos socialistas volver gobernar en España.

33. Composición do Congreso de Deputados. Eleccións do 14-03-2004 e 9-05-2008

Xosé Luís Rodríguez Zapatero. 1960-.

1. Reformas do programa socialista

De acordo coas promesas electorais, os gobernos de Zapatero levaron a cabo diversas reformas entre as que destacaron:

- **Nova política exterior**, marcada polo distanciamento coa política do presidente norteamericano Bush e a busca dun mellor entendemento con Europa e o mundo latinoamericano e árabe. O aspecto máis relevante foi a retirada das tropas españolas de Iraq (2004), decisión que causou unha crise nas relacións España-EE UU, aínda que se mantivo a colaboración institucional. Tamén se aprobou que calquera envío de tropas ao exterior debía ser previamente autorizado polo Congreso. Neste sentido, España mantivo a súa presenza militar nas misións encomendadas pola ONU. En 2004 Zapatero propuxo crear a Alianza das Civilizacións co obxectivo de superar a incompreensión mutua entre occidente e o islam, proposta que foi asumida pola ONU en 2007.
- **Incremento da presenza das mulleres na política.** Os gobernos de Zapatero apostaron decididamente pola plena igualdade entre homes e mulleres, comezando pola paridade no propio Goberno e nomeando por primeira vez na historia mulleres para os cargos de Vicepresidenta, Teresa Fernández de la Vega, e de Ministra de Defensa, Carme Chacón.
- **Novas leis sociais** que recoñecen novos dereitos e buscan a plena igualdade dos xéneros. Entre esas leis están: Lei contra a violencia de xénero para a protección das mulleres maltratadas; Lei do carné por puntos, buscando, e conseguindo reducir, o número de mortes nas estradas; Lei anti-tabaco, limitando os lugares públicos onde fumar; Lei do matrimonio homosexual, legalizando a unión entre persoas do mesmo sexo; Lei da reprodución asistida, permitindo a investigación con células-nai; Lei de igualdade, ampliando dereitos para as mulleres (paridade nas listas electorais, obrigatoriedade de que unha porcentaxe de altos cargos sexan ocupados por mulleres, permisos para a conciliación da vida familiar e laboral); Lei de dependencia, garantindo o dereito a prestacións sociais a persoas dependentes ou aos seus familiares; nova Lei do divorcio, simplificando os trámites (divorcio expreso); Lei da memoria histórica, establecendo medidas a favor dos que sufriron persecución ou morte pola ditadura franquista.
- **Reformas das institucións** para adecualas ás novas realidades políticas e sociais, pero a falta de consenso coa oposición dificultou estas modificacións, especialmente a conversión do Senado en cámara de representación territorial das Comunidades Autónomas. No caso dos Estatutos de Autonomía, o goberno de Zapatero deu apoio a aquelas reformas que estivesen dentro do marco da Constitución e contasen cun amplo consenso. Así, rexeitouse a proposta vasca (o denominado Plano Ibarretxe), que propoñía considerar o País Vasco como Estado libre asociado a España, pero aprobáronse as reformas dos estatutos de Cataluña, Valencia, Baleares, Aragón e Andalucía. Tamén se pretende modificar o modelo de financiamento autonómico.
- **Da tregua de ETA á reactivación dos atentados.** En marzo de 2006 ETA anunciou un alto o fogo permanente que deu esperanzas para ini-

►25. Destaca as reforma sociais máis significativas nos gobernos socialistas de Xosé Luís Rodríguez Zapatero. ■

ciar un proceso de negociación para resolver o problema vasco. Iniciados os contactos, a tregua e a negociación rematou en decembro dese ano co atentado de ETA no aeroporto de Baraxas. Desde entón ETA seguiu cometendo atentados e asasinatos, mentres que as forzas de seguridade seguiron realizando continuas detencións dos seus dirixentes.

- **Da bonanza económica á crise.** Desde 2004 a 2008, a economía española seguiu crescendo apoiada no auxe internacional, na estabilidade orzamentaria e na demanda interna. As diferenzas coa media europea foron reducíndose e o mercado de traballo seguiu absorbendo man de obra inmigrante. Pero a finais de 2008 a economía española entrou en recesión, afectada pola crise financeira e económica internacional e polos problemas internos derivados da fin do *boom* inmobiliario.

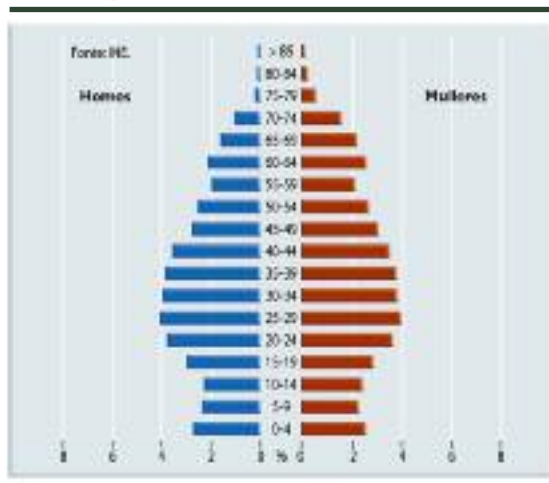
María Teresa Fernández de la Vega, primeira Vicepresidenta do Goberno.

2. A nova sociedade española

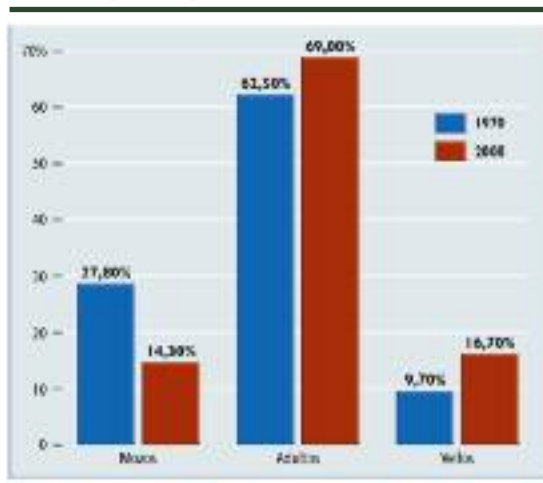
Desde o ano 2000, a sociedade española está sufrindo cambios significativos, uns derivados dos procesos iniciados nas décadas anteriores e outros consecuencia de situacións novas, que a fan moi semellante á dos países máis desenvolvidos. Entre eses cambios destacan:

- **O crecemento da poboación.** Tras décadas de estancamento, a poboación española está aumentando (46.063.511 habitantes en 2008) especialmente pola chegada de poboación estranxeira, o incremento da taxa de natalidade e das adopcións no exterior. Os contrastes no crecemento seguen sendo moi acusados entre as provincias do interior e as costeiras, especialmente as mediterráneas. Un terzo da poboación española reside nos municipios que son capitais de provincia, pero outro terzo reside en municipios de menos de 20.000 habitantes. Así mesmo, continua a terciarización da poboación activa, reducíndose as persoas que se dedican á agricultura e á industria e incrementándose o sector servizos.

34. Pirámide de idades da poboación española 2007

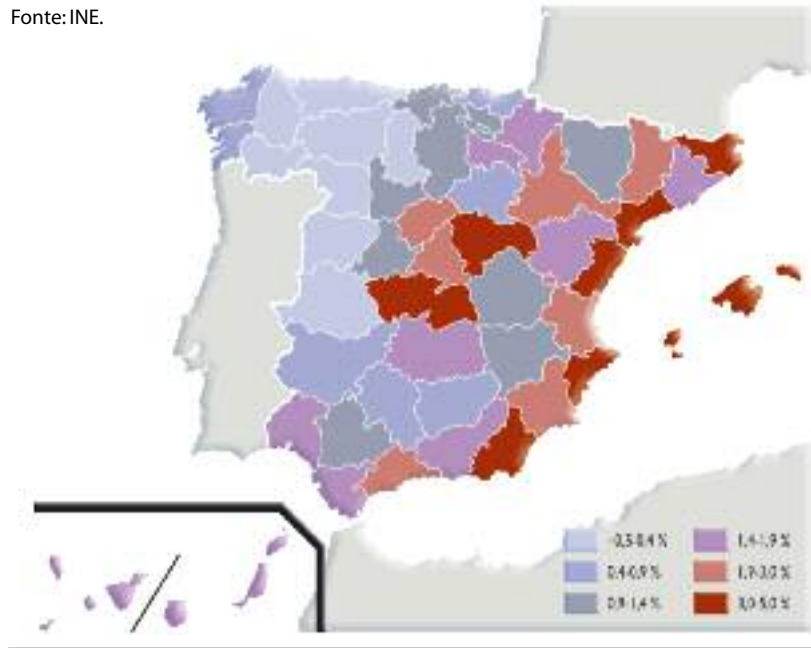

35. Evolución da estrutura da poboación española por idades

36. Crecemento relativo da poboación por provincias. 1-01-2008 (%)

Fonte: INE.

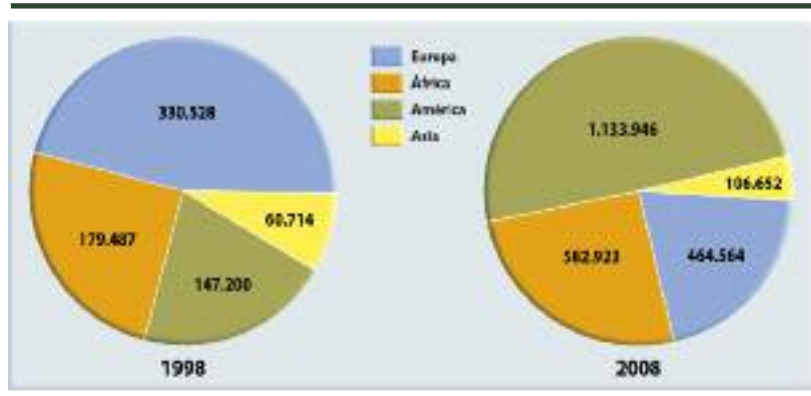
Intercepción dun "caiuco" abarrotado de inmigrantes.

- **A incorporación masiva e rápida de inmigrantes.** O forte crecemento económico e a necesidade de man de obra barata para realizar determinados traballos rexeitados polos españois, fixeron que España acollese millóns de traballadoras e traballadores chegados doutros países (case o 10% da poboación empadroadada). A súa procedencia é moi diversa (latinoamericanos, do leste de Europa, africanos...) e van transformando España nunha sociedade multirracial e multicultural. Moitos chegaron a España de forma legal ou lograron legalizar a súa situación (Lei de estranxeiría do goberno de Zapatero), pero outros seguen chegando de forma ilegal polas fronteiras terrestres, os aeroportos, ou a través de perigosas travesías (en pateras e caiucos) para alcanzar as costas españolas, morrendo moitos no intento.

37. Orixe e número de inmigrantes residentes en España. 2008

Fonte: INE.

38. Nacionalidades predominantes dos inmigrantes. 2008

Fonte: INE.

► 26. Elabora un resumo coas características demográficas da poboación actual. ■

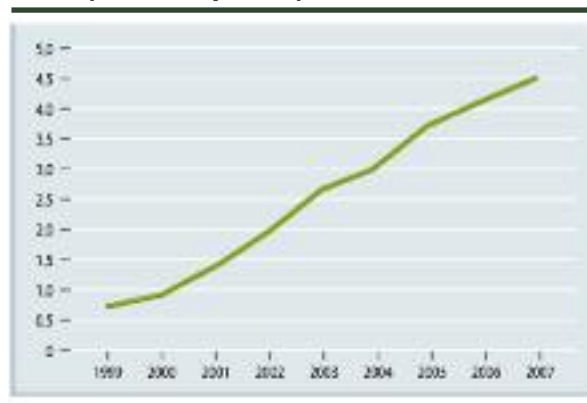
- **O retorno de emigrantes e dos seus descendentes**, especialmente de América Latina, que regresan a España ante as dificultades que atravesan os seus países e aproveitando a posibilidade de obter a nacionalidade española.

- **Os novos modelos de familia.** Os cambios ideolóxicos, sociais e económicos propiciaron a aparición de novas formas de organización familiar e de cambios dos roles que desenvolven quen forman parte delas. Ademais da nuclear, aumentaron as unións non matrimoniais, as familias monoparentais (cun só proxenitor), as reconstituídas (procedentes de unións anteriores disoltas por divorcio) e as do mesmo xénero. Paralelamente prodúcese unha elevada adopción de nenos e nenas procedentes de China, Nepal, Etiopía ou os países do leste europeo. A incorporación da muller ao mundo laboral, a pesar dos apoios legais e institucionais, avanza moi lentamente, xa que subsisten moitas trabas para a súa contratación e grandes diferenzas salariais.

- **As telecomunicacións e a informática**, introduciron tamén modificacións nas condutas e nos gustos dos españois, ao tempo que a extensión do acceso á Internet abriu novas posibilidades de comunicación, traballo e ocio.
- **O incremento da organización da sociedade civil.** O desenvolvemento económico e cultural e o aumento da concienciación político-social favoreceron a resposta da sociedade civil fronte aos problemas e dilemas do mundo actual. O tecido societario creceu así como o voluntariado solidario e as ONG de todo tipo, con capacidade para contar co apoio da poboación, especialmente entre as mozas e mozos.

39. Poboación estranxeira en España (millóns de persoas)

Fonte: INE.

7. A Galicia autonómica

Galicia, como nacionalidade histórica, xunto con Cataluña e o País Vasco, accedeu á autonomía pola *vía rápida* que establecía o artigo 151 da Constitución. Pero as forzas nacionalistas galegas non lograron representación nas Cortes, e non houbo deputados nacionalistas ata as eleccións de 1996.

1. Preautonomía e Estatuto

Na transición democrática tivo lugar a **reorganización das forzas políticas galegas**. En 1976, as forzas da dereita incorporáronse a UCD ou a Alianza Popular. As organizacións de esquerda de ámbito estatal (PSOE, PCE) e galegas foron integrándose nas sucesivas organización que acabaron dando lugar á Plataxunta. O mesmo fixeron as principais forzas políticas de carácter nacionalista (Consello de Forzas Políticas Galegas, formado basicamente por Unión do Povo Galego –UPG– e Partido Socialista Galego, aos que se sumaron outras formacións de tendencia moi diferente); a tensión entre forzas tan dispares fixo que a principal formación, a UPG, abandonase o Consello en outubro de 1976, considerándose a si mesma a única forza política autenticamente representativa do nacionalismo galego. Froito da unión da UPG coa ANPG nacía o Bloque Nacional Popular Galego (BN-PG).

Durante o **proceso preautonómico**, a diferenza de Cataluña e País Vasco, en Galicia non se contou cos políticos exiliados e non regresou Antón Alonso Ríos, o derradeiro representante do Consello de Galiza. En Galicia a Transición democrática estivo nas mans de falanxistas renovados, entre os que destacou Antón Rosón Pérez (presidente da Cámara Oficial Sindical Agraria de Lugo e procurador nas Cortes franquistas) que, con motivo da viaxe dos Reis a Galicia en xullo de 1976, pronunciou un discurso en que pedía a autonomía para Galicia; iniciábase o proceso que debería concluír no Estatuto.

Manifestación a favor da autonomía galega en 1977.

O 25 de xullo de 1977 constituíuse en Santiago a Asemblea de Parlamentarios de Galicia (formada polos que foran elixidos por Galicia nas eleccións xerais de xuño), presidida por Rosón, que elaborou o proxecto de preautonomía (presentado ao Goberno de Suárez o 27-10-1977). Mentres, na rúa sucedíanse as manifestacións populares a favor do proceso coreando consignas como: *Liberdade, amnistía, Estatuto de autonomía!* Pero en Madrid o proceso paralizábase por falta de vontade política; para facer presión sobre o Goberno, os galegos asistiron maioritariamente á manifestación (4-12-1977) convocada polas máis representativas forzas políticas galegas (agás o BN-PG).

Por Decreto de 16 de marzo de 1978 creouse unha **Xunta Preautonómica**, que facía un chamamento a todos os partidos políticos, forzas sindicais e organizacións culturais para que colaborasen na redacción do Anteproxecto de Autonomía de Galicia. A Asemblea de Parlamentarios nomeou unha comisión que redactou o texto definitivo

do Estatuto que foi aprobado por unanimidade pola Asemblea (25-06-1979). Todas as forzas políticas, agás o BN-PG, que pedía o Non, e o POG (Partido Obreiro Galego), que recomendaba a abstención, solicitaron o voto afirmativo. O pobo galego (participación do 28%) aprobou maioritariamente o **Estatuto de Autonomía** (21-12-1980) e, tras a súa ratificación polas Cortes (17-02-1981), era publicado no BOE e no DOG.

Unha vez publicado o Estatuto, Galicia organizou e desenvolveu a autonomía. O **poder autonómico** exerceuse a través do Parlamento de Galicia (75 deputados), a Xunta (órgano colexiado que exerce o poder executivo) e o seu Presidente (que debe coordinar e dirixir a acción da Xunta).

Antón Rosón Pérez, presidente da preautonomía galega.

40. Galicia, comunidade autónoma

Art.1.1. Galicia, nacionalidade histórica, constitúese en Comunidade Autónoma para acceder ao seu autogoberno, de conformidade coa Constitución Española e co presente Estatuto, que é a súa norma institucional básica.

Art.1.2. A Comunidade Autónoma, a través de institucións democráticas, asume como tarefa principal a defensa da identidade de Galicia e dos seus intereses, e a promoción de solidariedade entre todos cantos integran o pobo galego. (...)

Art.2.1. O territorio é o abranguido polas actuais provincias da Coruña, Lugo, Ourense e Pontevedra. (...)

Art.4.3. Os poderes públicos da Comunidade Autónoma asumen, como un dos principios directores da súa política social e económica, o dereito dos galegos a viviren e traballaren na propia terra.

Art.5.1. A lingua propia de Galicia é o galego.

Art.5.2. Os idiomas galego e castelán son oficiais de Galicia e todos teñen o dereito de os coñecer e de os usar. (...)

Art.6.1. A bandeira de Galicia é branca cunha banda diagonal de cor azul que atravesa desde o ángulo superior esquerdo ao inferior dereito.

Art.6.2. Galicia ten himno e escudo de seu. (...)

Art.9.1. Os poderes da Comunidade Autónoma exércense a través do Parlamento, da Xunta e do seu Presidente. (...)

Art.11.1. O Parlamento estará constituído por Deputados elixidos por sufraxio universal, igual, libre directo e secreto. (...)

Art.16.1. A Xunta é o órgano colexiado de goberno de Galicia.

Art.16.2. A Xunta de Galicia está composta polo Presidente, Vicepresidente ou Vicepresidentes no seu caso e mais os Conselleiros.

Estatuto de Autonomía de Galicia. Aprobado en referendo o 21-12-1980 [Lei Orgánica 1/1981 de 6 de abril. BOE do 28-4-1981. DOG nº 24 do mes de outubro de 1981]

2. Os gobernos autonómicos

Nas sete convocatorias electorais realizadas entre 1981 e 2009 para elixir os parlamentarios autonómicos, triunfaron as opcións conservadoras (Alianza Popular, Coalición Popular e Partido Popular), aínda que non sempre formaron goberno. Galicia desenvolveu unha actividade normativa importante dentro do marco das competencias que foi asumindo nas diferentes materias nas que, segundo a Constitución de 1978 e o Estatuto de Autonomía, lle competen.

► 27. Comenta os aspectos máis significativos do Estatuto de Autonomía de Galicia, e compárao cos de Cataluña e País Vasco. ■

Xerardo Fernández Albor, primeiro presidente autonómico (1981-1987).

Fernando González Laxe, presidente da Xunta de Galicia (1987-1989).

Manuel Fraga Iribarne, presidente entre 1989 e 2005.

Desde 1981 foron presidentes da Xunta de Galicia:

- **Xerardo Fernández Albor** (Alianza Popular e Coalición Popular) presidiu o goberno autonómico entre 1981 e 1987. Durante o seu mandato iniciouse o proceso autonómico co desenvolvemento do Estatuto e a creación de institucións propias (Tribunal de Contas, Valedor do Pobo, Tribunal de Xustiza de Galicia), así como o traspaso das primeiras competencias desde o Goberno central.
- **Fernando González Laxe** (PSdeG-PSOE) accedeu á presidencia do goberno galego tras o triunfo dunha moción de censura contra Fernández Albor, co apoio de Coalición Galega e o Partido Nacionalista Galego, forzas coas que se formou un goberno tripartito (1987-1989). Este goberno tivo que facer fronte ao impacto que a entrada de España na Comunidade Europea provocou en Galicia. Na súa actuación destaca a creación das Universidades de Vigo e A Coruña.
- **Manuel Fraga Iribarne** (Partido Popular) presidiu a Xunta de Galicia durante catro lexislaturas (1989-2005) en que se completou o traspaso de competencias. Neses anos Galicia foi unha das Comunidades máis favorecida polos Fondos europeos, o que permitiu unha importante renovación das infraestruturas e o aumento do nivel de renda dos galegos. Esta modernización esixiu a adecuación e reconversión de todos os sectores económicos para facelos competitivos cos europeos; resultaron especialmente afectados os sectores gandeiro, pesqueiro e a construción naval.
- **Emilio Pérez Touriño** presidiu o goberno bipartito de socialistas e nacionalistas (PSdeG-PSOE e BNG) entre 2005 e 2009. As diferenzas entre os socios de goberno non impediron levar a cabo unha considerable actividade, tanto específica galega como de aplicación das políticas sociais deseñadas polo goberno central.
- **Alberte Núñez Feijoo** (Partido Popular), que conseguiu a maioría absoluta tras as eleccións ao Parlamento celebradas o 1 de marzo de 2009.

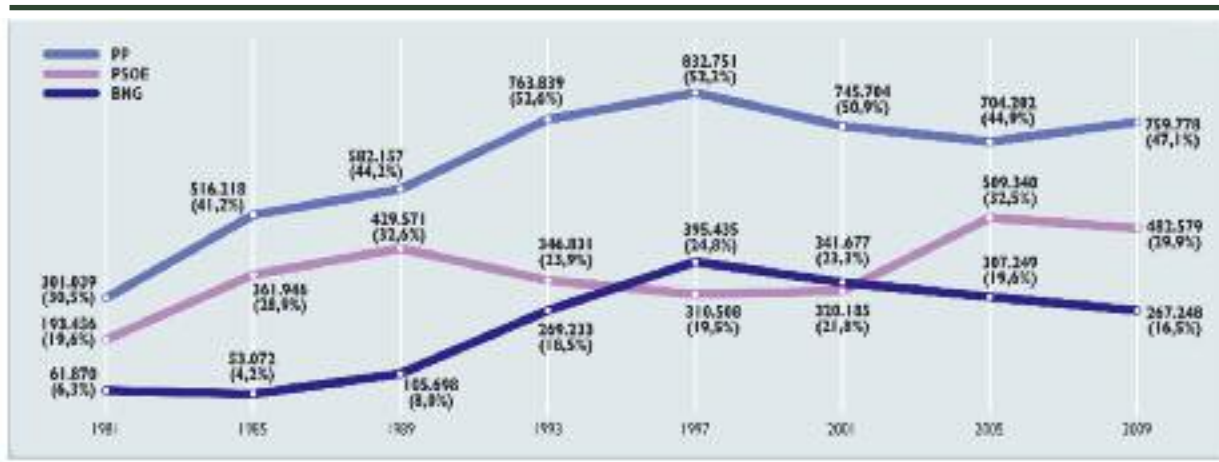

Emilio Pérez Touriño, presidente entre 2005 e 2009.

Alberte Núñez Feijoo, elixido presidente da Xunta en 2009.

41. Evolución dos partidos que compoñen o actual Parlamento galego

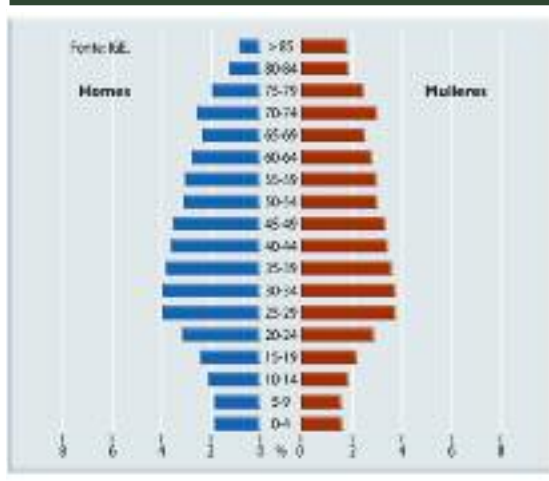
3. Unha poboación estancada

A poboación de Galicia presenta unha **escasa vitalidade** (1.893.895 habitantes en 1887; 2.724.544 en 1998; 2.783.100 en 2007), de modo que perdeu peso no conxunto do Estado español. Esta falta de vitalidade é apreciable na forte tendencia ao avellentamento e nas baixas taxas de natalidade e fecundidade, que están entre as máis baixas de Europa. Desde 2004-5 comezaron a retornar a Galicia os descendentes de antigos emigrantes galegos e tamén se asentan inmigrantes procedentes de América Latina, África e países da Europa do Leste integrados na Unión Europea.

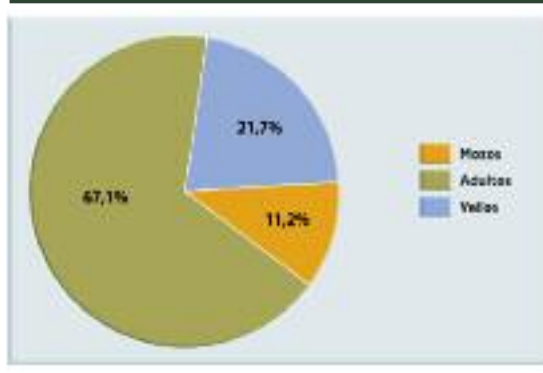
A **densidade** de poboación é lixeiramente superior á media española (95 hab/km² fronte aos 89,3 de España en 2008), pero cun reparto cada día máis desequilibrado a favor das provincias occidentais (73% fronte ao 27%), zonas onde se localizan os máis importantes núcleos urbanos.

► 28. Quen exerceu a presidencia da Xunta de Galicia e a que partido pertencía?

42. Pirámide de idades da poboación galega 2006

43. Grupos de idades da poboación galega. 2008

44. Principais núcleos de poboación

Aínda que o crecemento urbano foi constante, a porcentaxe de **poboación rural** segue sendo moi elevada, o que se traduce nun alto número de traballadores no sector primario en detrimento do de servizos (9,7% fronte ao 5,4% de media en España en 2007).

Galicia presenta un **sistema urbano** en que destacan dúas metrópoles rexionais –Vigo e A Coruña– e cinco cidades de tamaño medio –Santiago, Ourense, Lugo, Ferrol e Pontevedra–. Xunto a elas, numerosas vilas actúan como centros directores do seu contorno rural. A maior urbanización está localizada en tres áreas: o corredor ártabro (A Coruña-Ferrol), o eixe Santiago-Vilagarcía de Arousa e as Rías Baixas. Esta disposición é continuación da tendencia iniciada séculos atrás, establecendo un contraste cada día maior entre a costa e o interior.

4. Desequilibrado desenvolvemento económico

A autonomía solucionou algunhas cuestións de reivindicación histórica, especialmente de tipo político, pero noutros aspectos, como os socioeconómicos, seguen existindo graves problemas e fortes desequilibrios. Galicia contaba para a realización das actividades económicas cunha man de obra relativamente alta, pero escasamente cualificada, especialmente no sector primario. Para corrixir esta deficiencia, o Fondo Social Europeo investiu considerables cantidades de diñeiro na Formación Profesional.

Pola súa posición xeográfica e polas súas estruturas económicas, Galicia forma parte das denominadas **rexións periféricas** da Europa Comunitaria. Trátase de zonas que teñen unha serie de trazos característicos, entre os que destacan as especiais dificultades para afrontar con éxito o seu desenvolvemento.

■ O sector agrario

Conserva aínda moitas áreas de policultivo e minifundio. A pesar das importantes transformacións apreciables desde finais da década dos oitenta (modernización das explotacións, mecanización, potenciación de produtos de maior valor engadido...), segue sendo un sector con moitas carencias. As industrias do sector agroalimentario supoñen en Galicia o 20% do total da produción industrial. A entrada de España na Europa Comunitaria non corrixiu as deficiencias, senón que, incluso nalgún caso, acentuou os problemas.

O sector agrario perdeu importancia no conxunto da economía galega en favor do sector servizos. Moitas das terras están sen traballar debido á escasa rendibilidade das producións tradicionais, ou están dedicadas á explotación forestal extensiva. Paralelamente, produciuse a modernización e mecanización das explotacións, especialmente as dedicadas á produción de leite ou carne; pero estas sufriron continuas dificultades pro-

vocadas pola imposición de cotas da UE e polos baixos prezos pagados polas industrias transformadoras, dominadas por capital alleo a Galicia. En cambio, creceu a importancia da transformación da madeira.

■ O sector industrial

É feble e moi dependente do sector público e de multinacionais que non pechan os ciclos produtivos en Galicia. A política de axuste e reconversión afectou duramente a Galicia (perdéronse 75.000 postos de traballo industriais entre 1975 e 1994), afectando especialmente a **construción naval**, un sector que medrara espectacularmente na década dos anos sesenta e setenta, e ao que a crise mundial colleu en plena expansión; a redución drástica da carteira de pedidos, a contracción das subvencións estatais, a crecente liberalización do mercado e a fortísima competencia de países asiáticos, orixinou unha profunda reconversión a comezos dos anos oitenta que afectou especialmente a Ferrol e Vigo, os principais centros de construción naval. Nin as medidas de choque que debía pór en práctica a ZUR (Zona de Urxente Reindustrialización, 1985), nin as propostas pola ZID (Zona de Industrialización en Declive, 1988), todas elas destinadas a paliar os efectos do desemprego e da desindustrialización, lograron resultados aceptables. Desde hai uns anos, o sector da construción naval galego, Navantia-Ferrol (buques de guerra) e os estaleiros privados da ría de Vigo (embarcacións pesqueiras, deportivas e de recreo), atravesou unha boa conxuntura non exenta de tensións na industria auxiliar. O **sector mecánico** está dominado pola industria do automóbil, centrada na empresa multinacional Citroën-Hispania instalada en Vigo.

Importante crecemento experimentan as **industrias transformadoras dos produtos da pesca e da acuicultura**, tanto no sector das conservas como do conxelado (Pescanova, Calvo, Jealsa, Frinsa...).

O auxe máis espectacular é o do **sector téxtil**, en que destaca a multinacional Inditex, con base en Arteixo, nas proximidades da Coruña, creadora dunha nova modalidade de produción flexible e con tendas espalladas por todo o mundo. Ademais, existen numerosas empresas de marca de tamaño medio dirixidas por deseñadores galegos de prestixio (Adolfo Domínguez, Caramelo, Roberto Verino...).

■ No sector enerxético

Destaca a produción de enerxía eléctrica, tanto hidroeléctrica (grandes encoros no Miño e Sil) como térmica (centrais das Pontes e Meirama) e eólica por xeradores. Pero a maior parte desta enerxía está explotada por empresas con escasa vinculación con Galicia.

■ O sector empresarial

Caracterízase polo predominio da pequena e mediana empresa, moitas delas de carácter familiar que manteñen estruturas moi tradicionais. Seguen tendo un enorme peso as empresas non galegas que actúan a través de filiais. A captación de capital estranxeiro é escasa, pouco máis do 1% dos investimentos estranxeiros en España. Agás casos illados, moi poucas patentes son galegas, o que orixina unha forte dependencia do exterior. Fronte a isto, destacan multinacionais como Inditex, Pescanova ou COREN.

Estaleiro de Navantia en Fene.

Aerogeneradores no Cabo Rocado (Corme, A Coruña).

45. O crecemento dunha empresa galega

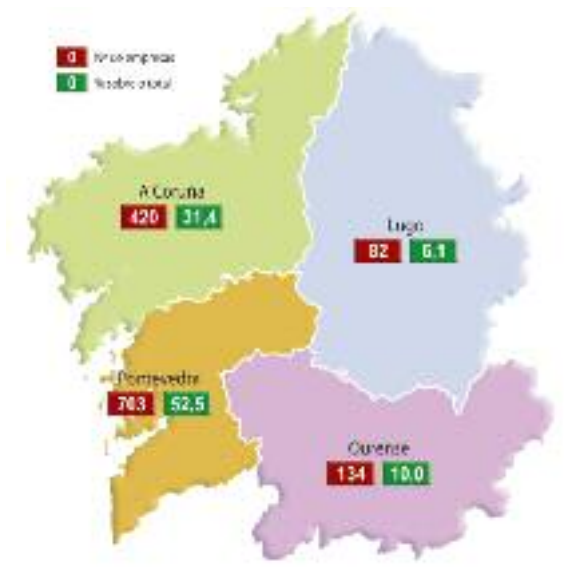
Xa case ninguén se lembra daquela primeira tenda que un tal Amancio Ortega abría na Coruña en 1963 e que posteriormente tivo continuidade en 1975 cun comercio que levaría o nome de Zara. É máis, ninguén podía imaxinar por aquel entón en que se ían converter aquela pequena industria téxtil. Os anos pasaron e Amancio Ortega pode presumir de contar entre os seus logros con seis cadeas de moda ben diferenciadas e orientadas a públicos distintos. As 1.377 tendas que posúe na actualidade repártense por 41 países, pero a expansión do grupo Inditex non se detén aí. (...) A primeira tenda co nome de Zara abriuse en 1975 na Coruña. (...) Despois de Zara chegou Massimo Dutti (...), Pull and Bear (...), Bershka (...), Stradivarius (...), Oysho (...). O grupo Inditex é seguramente o maior creador de moda de toda Europa. das súas fábricas saen cada ano 20.000 modelos diferentes grazas ao traballo de 200 deseñadores. A roupa de Inditex ten unha singularidade: os pantalóns, blusas, camisetas, cazadoras e incluso zapatos que se venden en España son os que se compran en Estados Unidos. Non se fan diferenzas. É a demostración de que a moda non ten fronteiras.

As fronteiras de Inditex, **O Correo Galego**, 25-07-2002

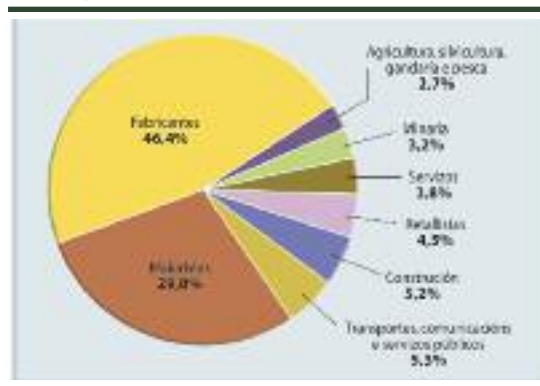

Fábrica de Inditex en Sabón (Arteixo, A Coruña).

46. Empresas exportadoras por provincias. 2007

47. Empresas exportadoras en Galicia por sectores. 2007

■ O sector servizos

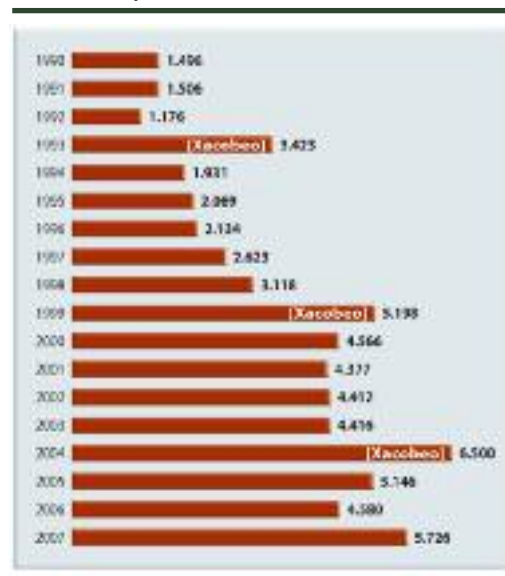
Experimentou recentemente un extraordinario crecemento, pero sen alcanzar aínda o nivel de europeo. A introdución dalgunhas grandes superficies comerciais orixina unha reconversión no sector, especialmente nos negocios de tipo familiar de escasa capacidade, tecnoloxía obsoleta e equipamento pouco axeitado. O turismo é un dos sectores máis diná-

micos, potenciando valores específicos como a gastronomía, o patrimonio cultural e o turismo rural, co que se pretende revitalizar o interior, moi despoboado como consecuencia do éxodo rural.

■ As infraestruturas viarias

Aínda que experimentaron un considerable avance e melloira, presentan fortes carencias e constitúen un dos factores que maior influencia negativa exercen sobre os intentos de desenvolvemento dunha rexión; neste sentido, lembrar que a primeira autoestrada galega non entrou en funcionamento ata abril de 1979 (A Coruña-Santiago); que os proxectos para dotar a Galicia de vías rápidas aínda non están completados; que o ferrocarril iniciouse serodiamente e segue sendo unha posibilidade perdida pola falta de desenvolvemento. Todo isto contribúe a que Galicia permaneza afastada dos centros de gravidade económicos, especialmente os mercados europeos máis dinámicos, situación que se trata de paliar mediante a potenciación dos portos marítimos, especialmente os de Ferrol, A Coruña e Vigo.

48. Evolución do turismo en Galicia (en miles)

49. Evolución da rede galega de autoestradas e autovías entre 1980 e 2008

- 29. Fai un comentario sobre o desequilibrado desenvolvemento económico de Galicia.
- 30. Cales son as principais características das empresas en Galicia? ■